

TESE DE DOUTORAMENTO

**OS BANCOS DO TEMPO EN
ESPAÑA: UN ESTUDO DE CASO
MÚLTIPLE EN CHAVE PEDAGÓXICA
E SOCIAL**

Andrea Maroñas Bermúdez

ESCOLA DE DOUTORAMENTO INTERNACIONAL

PROGRAMA DE DOUTORAMENTO EN EDUCACIÓN

SANTIAGO DE COMPOSTELA

ANO 2019

DECLARACIÓN DA AUTORA DA TESE

**Os Bancos do Tempo en España: un estudo de caso múltiple en chave
pedagóxica e social**

Dña. Andrea Maroñas Bermúdez

Presento a miña tese, seguindo o procedemento axeitado ao Regulamento, e declaro que:

- 1) A tese abarca os resultados da elaboración do meu traballo.
- 2) De selo caso, na tese faise referencia ás colaboracións que tivo este traballo.
- 3) A tese é a versión definitiva presentada para a súa defensa e coincide coa versión enviada en formato electrónico.
- 4) Confirmo que a tese non incorre en ningún tipo de plaxio doutros autores nin de traballos presentados por min para a obtención doutros títulos.

En Santiago de Compostela, 23 de maio de 2019.

Asdo.

AUTORIZACIÓN DO DIRECTOR / TITOR DA TESE

Os Bancos do Tempo en España: un estudo de caso múltiple en chave
pedagóxica e social

Dña. Rita Gradaílle Pernas

D. José Antonio Caride Gómez

INFORMA/N:

*Que a presente tese, correspóndese co traballo realizado por Dña. **Andrea Maroñas Bermúdez**, baixo a miña dirección, e autorizo a súa presentación, considerando que reúne os requisitos esixidos no Regulamento de Estudos de Doutoramento da USC, e que como director desta non incorre nas causas de abstención establecidas na Lei 40/2015.*

En Santiago de Compostela, 23 de maio de 2019.

Asdo. Rita Gradaílle Pernas

Asdo. José Antonio Caride Gómez

Esta Tese desenvolveuse no marco do programa nacional de Formación do Profesorado Universitario (FPU-convocatoria 2014) do Ministerio de Educación, Cultura e Deporte.

Na redacción do informe procurouse empregar termos neutros como persoas participantes, grupo xestor, etc. Nalgún caso onde non foi posible, recorreuse ao masculino xenérico coa vontade de evitar reiteracións e facilitar a lectura. Con todo, a autora desexa deixar constancia de que o traballo pretende ser inclusivo e se refire a ambos xéneros.

*Ao meu avó, artífice e inspirador de todo o que son.
Á súa extensión na terra, a miña nai.
A Roberto, Pablo e Mateo, que son os máis prezados tesouros que teño.*

*Non acepten o habitual como cousa natural,
pois en tempos de desorde,
de confusión organizada,
de arbitrariedade consciente,
de humanidade deshumanizada,
nada debe parecer natural,
nada debe parecer imposible de mudar.*

Bertolt Brecht

*Que no, que no,
que el pensamiento
no puede tomar asiento,
que el pensamiento es estar
siempre de paso, de paso, de paso.*

*Quien pone reglas al juego
se engaña si dice que es jugador,
lo que le mueve es el miedo
de que se sepa que nunca jugó.*

*La ciencia es una estrategia,
es una forma de atar la verdad
que es algo más que materia
pues el misterio se oculta detrás.*

Luis Eduardo Aute

AGRADECEMENTOS

Gracias a la vida que me ha dado tanto

Violeta Parra

En ocasións teño escoitado expresións, algunhas delas moi inquietantes, sobre o que implica facer unha Tese: ‘unha tese é como un porco, aprovéitase todo’, ‘facer unha tese é unha neurose’, ‘a tese é un proceso moi solitario’, etc. Aínda con todas estas advertencias aventureime e, aínda que en moitas ocasións me parecía imposible, aquí estamos tocando á fin desta andaina. É, pois, tempo de agradecer a todas as persoas que o fixeron posible e, como di o mestre Sabina, ‘nos sobran los motivos’.

En primeiro lugar, ao Grupo de Investigación en Pedagogía Social e Educación Ambiental (SEPA-interea) por acollerme e permitirme iniciar a vida laboral e académica. Nomeadamente, aos directores desta Tese, á profesora Rita Gradaílle Pernas que, no espazo que vai do profesional ao persoal, estivo presente en moitas ocasións para ser unha das grandes responsables deste traballo; grazas Rita polo teu acompañamento e as complicidades compartidas. E ao profesor José Antonio Caride Gómez, que no dobre rol de director e Investigador Principal do Grupo SEPA-interea, é desas persoas que sempre suman e brindan oportunidades; grazas Caride polo teu saber *ser* e *estar*.

Non podo esquecer a outras profesoras e profesores como Belén Caballo, Pablo Meira, Laura Varela, Antón Costa... e, como non, a todas e todos os colegas do despacho 33 (Ángela, Rubén, Antonio, Kylyan, Uxía, María, etc.); grazas por todas as sesións de ‘terapia’, traballo colaborativo e cafés reparadores que fan máis amenos os momentos de dúbidas e crises emocionais experimentadas durante o camiño.

Mil grazas a todas as persoas e entidades que colaboraron na investigación: á profesora Carmen Valor, que tanto me axudou a centrar

a parte teórica do traballo e á que lle agradezo aquel mes de traballo intenso e produtivo en Madrid; á Asociación para el Desarrollo de Bancos del Tiempo (ADBDT) e á Asociación Salut i Família, pola boa disposición a colaborar con este proxecto; ás 16 persoas que colaboraron na validación de instrumentos; aos 56 Bancos do Tempo que responderon ao cuestionario; aos 6 Bancos do Tempo que participaron no estudo de caso múltiple, ás 3 persoas expertas que entrevistamos e a todas as que nos contaron por que o seu Banco do Tempo xa non funcionaba. Son todas elas as protagonistas desta investigación e polas que ten sentido, espero poder devolverlles algo de todo o que elas me entregaron.

Na esfera persoal quero agradecerlle á miña nai por ser o gran espello no que mirarse para seguir adiante: loitadora, sensata e intelixente; grazas mamá por estar sempre ao meu carón e ser o meu apoio vital. Tamén ao resto da familia, especialmente a Álvaro, aos meus irmáns (razóns do meu existir) e a miña avoa Rosa; síntome afortunada por tervos, dades sentido ao que fago e ao que son, grazas por axudarme a seguir adiante, por moito que custase. Ademais, síntome na obriga de lembrar á persoa que movía todo o noso mundo: o meu avó Antonio Bermúdez; dedicarlle este traballo foi a maior motivación para poder rematalo. Agardo que puidera estar orgulloso.

As amizades forman parte da familia elixida; de aí que sexan persoas tan necesarias para desafogar, osixenar, divertirse e tomar folgos. Grazas ás miñas grandes cómplices nestes mestres: Alba e Uxía, e tamén a María, Sergio, Alba G., Paul, Dani, Santi, Patri, Maripa, July, Nere, Paula, Fany... porque –na proximidade ou na distancia– estades sempre comigo.

E para ti, Adrián, non atopo as palabras para agradecerche que, simplemente, chegaras á miña vida. Grazas amor, polo teu apoio incondicional; pola túa alegría e paciencia; por saber quererme e por coidarme tan ben. Isto é un logro compartido.

ÍNDICE

LIMIAR.....	15
PRIMEIRA. PARTE. REFERENCIAL TEÓRICO-CONCEPTUAL.....	29
1. OS BANCOS DO TEMPO: UNHA REALIDADE POLIÉDRICA.....	31
1.1. Evolución histórica dos Bancos do Tempo.....	32
1.1.1. Do troco aos sistemas monetarios: unha viaxe de ida e volta.....	34
1.1.2. Etapas evolutivas dos Bancos do Tempo.....	39
1.1.3. Evolución diacrónica e sincrónica dos Bancos do Tempo: síntese	66
1.2. Conceptualización dos Bancos do Tempo	68
1.2.1. Bancos do Tempo como moeda comunitaria: cosmovisión política	69
1.2.2. Bancos do Tempo como voluntariado baseado en recompensas: cosmovisión económica	71
1.2.3. Bancos do Tempo como sistema de participación cidadá: cosmovisión social	72
1.2.4. Síntese e situación no Estado español.....	74
1.3. Liñas de investigación.....	77
1.4. Os Bancos do Tempo na práctica.....	81
1.4.1. Promotores e modelos organizativos.....	81
1.4.2. Planificación e funcionamento.....	84
1.4.3. Servizos intercambiados	89
1.5. Dinámicas de participación	91
1.5.1. Motivacións para a participación.....	93
1.5.2. Barreiras para a participación	96

2. O EMPODERAMENTO: UN MODELO TEÓRICO-PRÁCTICO PARA A ANÁLISE DE PROCESOS COMUNITARIOS.....	101
2.1. Evolución histórica do empoderamento	102
2.1.1. A década dos 60: tres referentes históricos	103
2.1.2. A década dos anos 70 e 80: a psicoloxía comunitaria como disciplina académica de referencia	119
2.1.3. A década dos anos 90: viraxe cara o neoliberalismo.....	123
2.1.4. Evolución histórica do concepto empoderamento: síntese.....	127
2.2. Conceptualización e elementos chave.....	128
2.2.1. Empoderamento como transformación das relacións de poder	129
2.2.2. O estudo do empoderamento como proceso e resultado	132
2.2.3. Empoderamento e educación.....	133
2.3. Influencias do modelo ecolóxico: o empoderamento como un construto multinivel	138
2.3.1. Nivel individual.....	140
2.3.2. Nivel organizacional	143
2.3.3. Nivel comunitario	148
2.4. Bancos do Tempo e empoderamento	155
SEGUNDA PARTE. REFERENCIAL METODOLÓXICO	159
3. UNHA INVESTIGACIÓN MIXTA: ENTRE A ENQUISA E O ESTUDO DE CASO MÚLTIPLE	161
3.1. Un enfoque integrador da investigación educativa e social.....	161
3.2. O estudo descritivo por enquisa.....	166
3.2.1. Poboación e mostra	171
3.2.2. Instrumentos de recollida de información: o cuestionario	175
3.2.3. Procedementos de control.....	185
3.2.4. Procedemento de aplicación e análise.....	190

3.3. O estudo de caso.....	192
3.3.1. Selección dos casos.....	198
3.3.2. Técnicas de recollida de información: a entrevista e o grupo de discusión.....	202
3.3.3. Procedementos de control.....	212
3.3.4. Procedementos de aplicación.....	219
3.3.5. A interpretación dos datos: a análise de contido.....	221
3.4. Temporalización.....	236
TERCEIRA PARTE. REFERENCIAL EMPÍRICO.....	239
4. XESTIÓN E PARTICIPACIÓN NOS BANCOS DO TEMPO: UNHA ANÁLISE DAS SÚAS POSIBILIDADES SOCIOEDUCATIVAS E EMPODERADORAS.....	241
4.1. Evolución e distribución territorial dos Bancos do Tempo en España.....	243
4.2. Unha revisión das cosmovisións dos Bancos do Tempo en España: da militancia á axuda mutua.....	249
4.2.1. A visión política: expresión de valores alternativos ao sistema neoliberal.....	251
4.2.2. A visión económica: as posibilidades pragmáticas dos Bancos do Tempo.....	257
4.2.3. A visión social: os tránsitos entre a cohesión social, a igualdade e o benestar.....	263
4.2.4. A conciliación: a grande esquecida dos Bancos do Tempo españois.....	275
4.3. A perspectiva educativa: unha nova cosmovisión dos Bancos do Tempo?.....	279
4.4. Unha análise da capacidade empoderadora dos Bancos do Tempo: realidade ou retórica?.....	297
4.4.1. O empoderamento no nivel individual.....	298
4.4.2. O empoderamento no nivel organizacional.....	311

4.4.3. O empoderamento no nivel comunitario.....	340
4.5. Organización e vida práctica dos Bancos do Tempo: fortalezas e debilidades.....	344
4.6. Avaliación e proxección dos Bancos do Tempo.....	352
CONCLUSIÓNS E PROSPECTIVA	359
BIBLIOGRAFÍA	389
ANEXOS	421

ÍNDICE DE TÁBOAS

Táboa 1.	Evolución dos sistemas de intercambio	36
Táboa 2.	Ontoloxía e elementos definitorios nos BdT	75
Táboa 3.	Tipoloxía de servizos intercambiados nos BdT	90
Táboa 4.	Categorías e ítems de motivacións para a unirse a un BdT.....	95
Táboa 5.	Enfoques e perspectivas das políticas dirixidas ás mulleres do terceiro mundo.....	107
Táboa 6.	Dominios das capacidades relacionadas co empoderamento	137
Táboa 7.	Tipos de liderado e capacidade empoderadora	145
Táboa 8.	Elementos definitorios de comunidade	149
Táboa 9.	Modelos para a medición do empoderamento comunitario	153
Táboa 10.	Atributos dos paradigmas cualitativo e cuantitativo.....	163
Táboa 11.	Vantaxes e desvantaxes da enquisa auto-administrada vía enderezo electrónico	169
Táboa 12.	Poboación de BdT comunitarios en España (2018)	173
Táboa 13.	Composición final da mostra.....	174
Táboa 14.	Tipoloxía de preguntas nun cuestionario.....	180
Táboa 15.	Cadro de persoas expertas para a validación do cuestionario	187
Táboa 16.	Resultados da validación xeral realizada por persoas expertas (cuestionario).....	188
Táboa 17.	Principais observacións obtidas na validación por xuíces e cambios introducidos.....	189
Táboa 18.	Criterios de actuación e accións para mellora da taxa de resposta.....	191
Táboa 19.	Tipoloxías de Estudos de caso segundo criterios clasificatorios.....	194
Táboa 20.	Vantaxes e limitacións do método de estudo de caso.....	196
Táboa 21.	Selección final dos casos de estudo.....	200
Táboa 22.	Tipos de entrevista	203
Táboa 23.	Obxectivos de protocolos de entrevista.....	204
Táboa 24.	Estrutura temática dos protocolos de entrevista	206
Táboa 25.	Grupo de discusión: preguntas e afirmacións para o debate	211
Táboa 26.	Estratexias de control e dimensións controladas	214
Táboa 27.	Cadro de persoas expertas para a validación dos protocolos de entrevista e grupo de discusión.....	215
Táboa 28.	Resultados da validación de protocolos por persoas expertas	216
Táboa 29.	Corpus de análise	225
Táboa 30.	Sistema categorial	231
Táboa 31.	Cronograma inicial do proxecto de tese	237
Táboa 32.	Cronograma da Tese de Doutoramento: tarefas principais	238
Táboa 33.	Obxectivos dos BdT enquisados.....	250
Táboa 34.	Elementos definitorios da cosmovisión social	266
Táboa 35.	Funcións do persoal contratado responsable de BdT (%)	320
Táboa 36.	DAFO analítico sobre os BdT en España.....	353

ÍNDICE DE FIGURAS

Figura 1.	Evolución diacrónica e sincrónica dos Bancos do Tempo.....	68
Figura 2.	Modalidades de axuda entre persoas	74
Figura 3.	Definición de escenarios e MOEs para os BdT.....	83
Figura 4.	Motivacións e inhibidores nos roles de participación nos BdT.....	93
Figura 5.	O empoderamento como fenómeno dinámico	122
Figura 6.	Marco conceptual de empoderamento (visión Banco Mundial).....	125
Figura 7.	Topoloxía do ambiente ecolóxico.....	139
Figura 8.	Empoderamento e configuración da comunidade. Dominios e aportes....	151
Figura 9.	Capacidade empoderadora dos BdT: análise conceptual dos subniveis	158
Figura 10.	Pasos na planificación dunha enquisa.....	170
Figura 11.	Carta de presentación do cuestionario	183
Figura 12.	Unidades e sub-unidades de análise.....	201
Figura 13.	Evolución cronolóxica dos BdT en España.....	243
Figura 14.	Aproximación a un censo español de BdT	246
Figura 15.	Motivos polos que pecha un BdT segundo antigas/os xestoras/es (%) ..	247
Figura 16.	Grao de acordo que os equipos xestores fan sobre a visión política dos BdT (%)	252
Figura 17.	Grao de acordo coa visión instrumental dos BdT (%)	261
Figura 18.	Beneficios sociais derivados da actividade dos BdT (%)	264
Figura 19.	Valores que fomentan os BdT (%)	265
Figura 20.	Grao de acordo coa visión asistencial e relacional dos BdT (%)	273
Figura 21.	Visión educativa nos BdT segundo os equipos xestores (%)	280
Figura 22.	Ámbitos da Pedagogía-Educación Social	283
Figura 23.	Idade e xénero das persoas xestoras dos BdT (%)	313
Figura 24.	Tamaño dos equipos xestores en función da tipoloxía de BdT.....	313
Figura 25.	Persoal contratado en función da tipoloxía de BdT (%)	314
Figura 26.	Procedemento de elección do equipo xestor segundo tipoloxía de BdT (%)	315
Figura 27.	Presencia de procedementos de regulación dos BdT (%).....	317
Figura 28.	Funcións dos equipos xestores de BdT que non contan con persoal contratado (%)	321
Figura 29.	Formación das persoas xestoras contratadas nos BdT (%).....	322
Figura 30.	Auto-valoración da importancia do equipo xestor (%)	324
Figura 31.	Traballo en rede nos BdT (%).....	330
Figura 32.	Tipoloxía e antigüidade dos BdT enquisados (%)	344
Figura 33.	Xénero e idade das persoas participantes (%).....	349
Figura 34.	Nivel de estudos das persoas participantes (%)	349
Figura 35.	Servizos máis intercambiados nos BdT: comparativa entre Estados Unidos e España (%).....	352
Figura 36.	Fortalezas dos BdT segundo os equipos xestores (%).....	354
Figura 37.	Dificultades dos BdT segundo os equipos xestores (%)	355
Figura 38.	Desafíos de futuro formulados polos equipos xestores (%).....	356

LIMIAR

Facer unha tese é como adestrar a memoria.

De vello tense unha boa memoria se se exercitou desde moi novo (...)

Desde logo, postos a exercitar a memoria, mellor é aprender cousas que interesan ou sirvan; pero, de todos os xeitos, tamén aprender cousas inútiles supón unha boa ximnasia.

E así, aínda que sexa preferible facer unha tese sobre un tema que agrade, o tema é secundario respecto do método de traballo e a experiencia que del se extrae.

Umberto Eco

Con frecuencia, o proceso investigador enténdese como unha liña unidireccional con procedementos secuenciados que hai que ir completando para poder pasar á seguinte fase. Non obstante, non se trata de etapas que se realizan dunha vez e se pechan, senón dun proceso iterativo onde se producen constantes idas e voltas que matizan e dotan de complexidade á investigación.

O estudo que se expón neste informe de Tese de Doutoramento é o resultado dun percorrido de cinco anos onde se foi (re)construíndo un proxecto de investigación que pouco ten que ver co formulado inicialmente; unha circunstancia que –lonxe de supoñer un problema– dá conta do crecemento persoal e profesional experimentado pola investigadora. Realizar unha Tese é, sobre todo, un proceso de aprendizaxe e de empoderamento persoal no que, ademais de adquirir novos coñecementos, tamén se exercitan diversas destrezas e habilidades que axudan á doutoranda ou doutorando a afrontar os obstáculos e as inquiredanzas emerxidas no devir da investigación.

De seguido, presentamos algúns elementos ou chaves que permiten contextualizar a evolución deste traballo. En primeiro lugar, apuntamos as razóns vitais e profesionais que nos conduciron a elaborar unha Tese centrada nos Bancos do Tempo; seguidamente, realízase un breve encadre teórico da temática traballada; posteriormente, concrétanse os obxectivos da investigación e –a grandes trazos– as estratexias

metodolóxicas desenvolvidas; e, por último, expónse a estrutura e organización do informe.

1. Motivos profesionais e persoais na elección do obxecto de estudo

Neste punto, tómore a licenza de escribir en primeira persoa os motivos que ata aquí me conduciron. Se cadra, para algunhas persoas a decisión de facer –e sobre que facer– unha Tese chegou como unha inspiración, unha revelación á imaxe do ‘eureka’ de Newton; outras deciden asumir o reto por motivos case vitais, afondando nunha temática que lles toca en moito no persoal. Neste caso, confluíron un conxunto de circunstancias persoais e académicas que, en moito, se relacionan coas aprendizaxes derivadas da miña participación no seo do Grupo de Investigación Pedagogía Social e Educación Ambiental (SEPA-interea), no que se insire este traballo.

A formación no Grao de Educación Social foi unha aproximación aos piares teóricos e metodolóxicos da Pedagogía-Educación Social, aos seus ámbitos de acción-intervención, así como ás diferentes posibilidades que existían para orientar o futuro profesional. Neste camiño, intereseime especialmente polas posibilidades da Educación Social no Desenvolvemento Comunitario e nas Políticas Socioeducativas, pero faltábame aterrar nun tema de investigación máis concreto co que poder realizar o Traballo Fin de Grao (TFG). Neste momento é cando a profesora Gradaílle e o profesor Caride –sendo naquel momento os meus titores de TFG– propóñenme os Bancos do Tempo (BdT) como un posible obxecto de estudo desde o que achegarme ao ámbito local. O resultado foi unha revisión documental titulada ‘Os Bancos do Tempo: unha iniciativa pedagóxica e social para o Desenvolvemento Comunitario’ que sería publicada no ano 2014.

Posteriormente, decidín seguir a miña formación no eido da investigación, cursando o Mestrado Universitario en Investigación en Educación, Diversidade Cultural e Desenvolvemento Comunitario. Neste ano puidemos ampliar o enfoque teórico situando os BdT nunha das liñas

de investigación máis significativas do Grupo SEPA-interea, como é o estudo dos tempos educativos e sociais. Así, centrei o Traballo Fin de Máster (TFM) na análise dunha experiencia de autoemprego derivada dun BdT, analizando como se organizaban os tempos familiares, laborais e sociais das persoas implicadas. Outro desafío aos mandos dos profesores Caride e Gradaílle, que tamén me acompañaron e sufriron como titores naquela ocasión.

Deste xeito, o TFG supuxo o descubrimento dos BdT; unha práctica de troco da que se derivaban beneficios individuais e colectivos importantes e que, ademais, se emprega para aprender diferentes habilidades e coñecementos. Posteriormente, co TFM situamos a temática nunha liña de investigación máis ampla e exploramos as posibilidades da metodoloxía cualitativa, realizando por primeira vez tarefas de traballo campo das que se concluíu que –desde a perspectiva educativa– o tema dos BdT podía tomar unha maior dimensión.

O reto profesional de vincularme ao Grupo de Investigación SEPA-interea –como contratada no marco do Programa de Formación do Profesorado Universitario (FPU)– así como o interese por seguir ampliando a miña formación como investigadora, foron os principais motivos que me animaron a cursar os estudos do Programa de Doutoramento en Educación.

En suma, tiven a sorte de conxugar a elaboración da Tese con outras actividades como asistir a diferentes cursos, congresos e seminarios; colaborar en tarefas docentes e en proxectos de investigación de I+D+i ou realizar varias publicacións sobre as temáticas traballadas. Unha formación privilexiada que me levou a cuestionar que significa realmente investigar, chegando á conclusión de que, cando menos, debe ser sempre unha práctica honesta, ética e útil para a sociedade; de aí que –na medida do posible– procurase facer unha Tese que respectase estas premisas. Nos tempos que corren, onde a máxima na Universidade é a competitividade e publicar en JCR, a miña humilde e máxima aspiración é axudar dun xeito práctico a que os Bancos do Tempo –e outras iniciativas comunitarias similares– dispoñan de ferramentas que lles permitan

mellorar a súa actividade cotiá, contribuíndo a ter un tecido asociativo máis empoderado e organizado no ámbito local. Mais iso non me toca valoralo a min, senón a quen le.

2. Contextualización teórica da investigación

Os Bancos do Tempo (BdT) funcionan cun sistema sinxelo que consiste en compartir servizos en condicións de igualdade, empregando o tempo como unidade de intercambio (Collom, 2007). Ademais contan cun gran magnetismo para captar a atención dos medios de comunicación, presentándose como unha idea moi innovadora e interesante que axuda ás persoas dun determinado territorio a satisfacer as súas necesidades (Del Moral, 2013). Pola contra, os BdT, en esencia, responden a unha das prácticas máis antigas na historia da Humanidade, como é o troco.

Os estudos realizados sobre a evolución do diñeiro –nos que destacamos os traballos de Corraggio (1998), Lietaer (2001, 2004) e Feria (1999)– aluden a que os feitos económicos están estreitamente ligados aos procesos sociais que se desenvolven nunha determinada época. Ao longo da historia, as comunidades autorganizáronse para compartir os seus recursos, especialmente nos momentos de maior dificultade; de feito, as investigacións centradas nas moedas sociais ou paralelas (Blanc, 1998, 2011; Cortés, 2008, 2009; Feria, 1999; Gisbert, 2010; Lietaer, Kennedy e Rogers, 2015) dan conta de sistemas de intercambio autoxestionado en diferentes puntos do planeta, desde a Prehistoria ata a actualidade.

Neste sentido, os BdT conviven con multitude de iniciativas (como moedas sociais, redes de troco, grupos de consumo, grupos en transición, etc.) que articularon, baixo valores similares, diferentes estratexias metodolóxicas para realizar intercambios á marxe da economía formal, como resposta ás problemáticas que os sistemas hexemónicos xeran en gran parte da cidadanía.

No contexto da Sociedade da Información, os ritmos apresurados adquiriron un gran protagonismo. Na actualidade sería difícil imaxinar a súa construción á marxe de fenómenos como a globalización ou a

influencia do mundo dixital que, aínda representando avances evidentes, tamén supuxeron a expansión de valores competitivos e individualistas; derivados dun sistema economicista que ten na desigualdade social un punto de partida e de chegada.

A organización social dos tempos converteuse nunha ferramenta de poder que coloca ao traballo remunerado como prioridade na vida cotiá. Un patrón organizativo centrado na actividade produtiva e de carácter excluín-te, pois deixa á marxe a un amplo sector da poboación que –xa sexa pola súa etapa vital ou por estar en situación de desemprego– non conta cun traballo remunerado.

A saturación das xornadas cotiás é aínda maior para as mulleres, xa que o seu novo rol na esfera pública non se correspondeu cun reparto paritario das responsabilidades domésticas e de coidado, nas que elas seguen asumindo a maior parte da carga (Carrasco e Mayordomo, Domínguez e Alabart, 2004; Subirats, 2007). Estas circunstancias dificultan o recoñecemento social do traballo non remunerado e de coidados, imprescindible para o desenvolvemento integral das persoas e o funcionamento das sociedades. Pola contra, favorece a vivencia de xornadas esgotadoras onde encaixar os horarios institucionais, laborais, escolares, domésticos e de lecer resulta complexo (Balbo, 2008; Carrasco, Borderías e Torns, 2011; Gradaílle e Merelas, 2011).

Neste contexto, desde a década dos anos 70 do pasado século, estendéronse en multitude de países e con diferentes orientacións, iniciativas de intercambio alternativo que forman parte da evolución histórica dos BdT (Boyle, 2003; Hirota, 2008). Así as cousas, enfrontámonos a un fenómeno de estudo poliédrico no que conviven múltiples significados, definicións e clasificacións en función do contexto e/ou criterios empregados (Blanc, 2011; Boyle, 2014; Seyfang, 2002; Valor e Papaoikonomou, 2016).

Concretamente, os BdT españois emerxen na década dos anos 90 de mans dos grandes programas da Unión Europea especializados na promoción da conciliación da vida familiar e laboral coa finalidade de impulsar un

servizo de carácter comunitario que fose útil para as familias, ao intercambiar servizos ligados á esfera do benestar e o coidado (Del Moral, 2013, 2017; Recio, 2009). Con todo, a investigación demostrou que actúan máis como un sistema de participación social, contribuíndo á recuperación de redes solidarias de apoio locais (Gregory, 2009; Ozanne e Ozanne, 2011), sendo pouco útiles para promover a conciliación (Valor e Papaoikonomou, 2016).

Os BdT españois, por tanto, poñen o foco na recuperación e revalorización das relacións de proximidade, especialmente, nas cidades. Así, responden á masificación das urbes e á aceleración dos ritmos de vida, que fixeron das cidades contornos menos amables onde as redes de solidariedade comunitaria ou as experiencias de economía non monetaria son, moitas veces, anecdóticas.

Desde esta filosofía, os contextos locais sitúanse como un lugar de encontro e convivencia, que implica falar de dinámicas comunitarias nas que se garantan os dereitos das persoas como centro da actividade social, xerando procesos de participación social onde os individuos retomen a súa condición de cidadanía activa, corresponsable, crítica e democrática. Así as cousas, a comunidade preséntase como un contexto idóneo para a acción socioeducativa por ser o máis próximo e significativo para as persoas, poñendo en xogo multitude de variables que favorecen o cambio.

De partida, resulta imprescindible dimensionar a actividade dos BdT na teoría da co-coprodución promovida por Edgar Cahn (2004). Un referente axiolóxico asentado en catro principios reitores: a redefinición do traballo (dignificando a actividade non remunerada); a reciprocidade (todas as persoas teñen algo que aportar e necesitan recibir servizos e/ou coidados); reconstruír redes sociais deterioradas a razón dos valores hexemónicos da individualidade; e o enfoque positivo de activos (todas as persoas teñen algo valioso que aportar á comunidade).

Nesta liña, resulta interesante achegarse ás realidades dos BdT por seren experiencias que responden ás necesidades sociais emerxentes desde unha perspectiva pedagóxica e social; así, identifícanse catro dimensións

que reflicten o seu potencial educativo: a formativa (intercámbianse actividades que favorecen a adquisición de coñecementos e o desenvolvemento integral das persoas); a de difusión (póñense en común bens e servizos da comunidade de xeito igualitario); a lúdica (representa oportunidades de ocio); e a social (favorecen a vida comunitaria, a atención ás necesidades locais e a solución de problemas colectivos) (Ander-Egg, 2009).

Polo tanto, parece pertinente abrir unha liña de investigación desde as Ciencias da Educación xa que, aínda con todo o que se ten falado –e se segue falando– arredor dos BdT, non se pode afirmar que se sabe todo deles; de feito, a información dispoñible é reducida (Dittmer, 2013), e a que existe ten unha escasa fundamentación teórica, estando relacionada case sempre coa análise da práctica (Diz, 2009). Sumado a isto, ao ser iniciativas recentes e en continua reconstrución, a bibliografía dispoñible é maioritariamente orixinaria dos países con maior tradición (EE.UU. e Reino Unido); de aí que as referencias españolas sexan poucas e compostas –principalmente– por ‘literatura gris’, guías e documentos aplicados sobre como poñer en marcha un BdT.

As principais liñas de investigación están encamiñadas a describir perfís e pautas de participación (Collom, 2007), comprobar os beneficios e dificultades (Del Moral e Pais, 2015) ou analizar estudos de caso desde perspectivas tan diversas como a sustentabilidade (Carfagna, Dubois, Fitzmaurice, Ouimette, Schor, Willis e Laidley, 2014; Seyfang e Longhurst, 2013), o fomento do emprego (Boyle, 2014), os valores contrahexemónicos (North, 1999; Steinkopf, 2014), o capital social (Dubois, Carfagna e Schor, 2011; Molnar, 2011), ou a exclusión social (Seyfang, 2002, 2003). Neste sentido, nos BdT operan diferentes cosmovisións, entendéndoos como: (1) unha moeda comunitaria, que centra as súas prácticas na esfera política; (2) un sistema de voluntariado con recompensas, que centra os seus obxectivos en aspectos económicos; e (3) desde unha visión máis social, como un sistema de participación cidadá e de cohesión social (Blanc, 1998; Seyfang, 2002; Valor e Papaoikonomou, 2016).

O alcance dos BdT en España é impreciso e os datos dispoñibles son pouco fiables. Con todo, cómpre destacar os traballos de Gisbert (2010), que ofrece unha completa revisión histórica arredor dos BdT e outras experiencias similares; o de Hughes (2015), que realiza unha panorámica xeral dos BdT en España; os Del Moral (2013, 2017), que estuda os BdT desde a perspectiva económica e dos coidados; e, sobre todo, os de Valor e Papaoikonomou (2016), que achegan –entre outras contribucións– unha clasificación e caracterización dos BdT en función das súas finalidades (política, económica e social).

A literatura indica que os BdT españois se sitúan na liña social, pois se converteron nun sistema de axuda veciñal que fomenta a participación e as relacións de proximidade. Non obstante, tamén enfrontan dificultades que poñen en perigo a súa continuidade, principalmente: a desproporción entre o rol de oferente e demandante (Del Moral e Pais, 2015); a alta porcentaxe de persoas inscritas nos BdT que permanecen inactivas (Valor e Papaoikonomou, 2016); ou a baixa profesionalización dos servizos ofertados, que non permiten cubrir necesidades básicas da vida cotiá (Hughes, 2015).

Á luz destes resultados, sorprende a baixa presenza de investigacións que exploren os procesos de organización e participación interna e externa, afondando nas relacións entre os grupos xestores das iniciativas e as persoas participantes. Esta liña permitiría entender por que razóns se producen este tipo de dificultades e, sobre todo, como poden ser os BdT máis útiles para a cidadanía.

Para responder a estas incertezas, a teoría do empoderamento resulta un marco conceptual de gran aplicabilidade, pois é un enfoque que permite, dunha banda, analizar os factores que potencian ou inhiben as transformacións nas relacións de poder nun determinado contexto; e, doutra, explorar as habilidades e os coñecementos implicados no fomento dun maior control e capacidade de acción. De aí que o empoderamento sexa considerado tamén como un proceso educativo (Shirazi, 2011; Soler, Trilla, Jiménez e Úcar, 2017).

Os aportes da teoría do empoderamento (Perkins e Zimmerman, 1995; Rappaport, 1987) poden ser de gran utilidade para o estudo dos BdT. Aínda que a súa orixe provén da Psicología Comunitaria, ten un gran potencial para analizar procesos comunitarios desde diferentes disciplinas; xa que debido á súa natureza ecolóxica, considera o empoderamento como un proceso complexo que debe analizarse en diferentes niveis: individual, organizacional e comunitario. O empoderamento individual ou psicolóxico (PE) céntrase no estudo de aspectos relacionados co desenvolvemento da personalidade, vinculándose a conceptos como a autoestima, a autosuficiencia, o autoconcepto e a competencia persoal (Zimmerman, 2000). O nivel organizacional pon énfase nas estruturas e prácticas que se producen en entidades de diferente natureza (Griffith, Ober, Hill, Robinson, Lewis, Campbell, Morrel, Sparks, Zimmerman e Reisch, 2010). O nivel comunitario incide nas accións colectivas desenvolvidas para mellorar a vida comunitaria, e estuda a capacidade que teñen as persoas para promover a participación social e responder ás problemáticas existentes (Laverack e Wallerstein, 2001).

As referencias que vinculan os BdT co fomento do empoderamento son anecdóticas (Boyle, 2003; Molnar, 2011; Seyfang, 2004). De feito, é máis frecuente sinalar os elementos que limitan esta dimensión, principalmente a dependencia e baixa implicación das persoas participantes co grupo xestor (Papaoikonomou e Valor, 2016) ou as interferencias que producen os valores hexemónicos e as pautas de consumo común na actividade dos BdT (North, 2011).

Estudar os BdT desde os niveis de análise sinalados pola teoría do empoderamento pode axudar a aclarar algunhas lagoas existentes na investigación, por exemplo: a falta de estudos centrados no rol do equipo xestor, o descoñecemento sobre o impacto que estas iniciativas teñen no ámbito comunitario, a necesidade de coñecer de xeito integrado as perspectivas dos diferentes axentes sociais implicados, etc. Isto implica indagar nas dinámicas dos BdT dun modo integral, identificando os factores que promoven ou iniben o empoderamento, o que supón unha

vinculación entre a teoría e a práctica que pode derivar en orientacións concretas que melloren –cuantitativa e cualitativamente– a incidencia dos BdT.

3. Obxectivos e metodoloxía

A finalidade deste traballo consiste en estudar as posibilidades e límites dos BdT españois como ferramentas para o empoderamento na esfera individual, organizacional e comunitaria desde o prisma analítico da Pedagogía-Educación Social. En base a estas consideracións, tomamos aos BdT como obxecto de estudo poñendo o foco en dimensións ou circunstancias que permitan responder aos seguintes interrogantes: que elementos se relacionan coa promoción e inhibición do empoderamento no seo dos BdT? Que colectivos adoitan participar dos BdT e cal é a súa implicación? Que servizos se intercambian nos BdT e como se relacionan cos ámbitos da Pedagogía-Educación Social? Que roles e metodoloxías desenvolven os axentes sociais implicados nos BdT e como inflúen no impacto que teñen nas comunidades locais? Como son as relacións establecidas entre os diferentes axentes implicados na actividade dos BdT?

Todas estas suxestións concrétnanse en catro obxectivos xerais operativizados noutros seis de carácter específico:

a. Obxectivos xerais

- Analizar, diacrónica e sincronicamente, as realidades dos Bancos do Tempo en España, poñendo énfase na súa dimensión educativa, axiolóxica e cívica.
- Afondar na organización e alcance dos Bancos do Tempo en España valorando a súa capacidade empoderadora a nivel individual, organizacional e comunitario.

- Coñecer, desde unha perspectiva integral, as lecturas que os axentes sociais implicados (participantes, grupo xestor e persoas expertas) fan sobre os Bancos do Tempo aos que se vinculan e/ou estudan.
- Coñecer e valorar, con visión de futuro, as posibilidades e límites dos Bancos do Tempo nas comunidades locais desde unha perspectiva pedagóxica e social, promovendo liñas de actuación que optimicen o seus logros nos procesos de empoderamento e participación.

b. Obxectivos específicos

- Construír un censo estatal de Bancos do Tempo que permita obter unha visión panorámica das iniciativas obxecto de estudo.
- Aplicar a teoría do empoderamento ás realidades dos Bancos do Tempo en España.
- Identificar e valorar a natureza e o alcance dos servizos intercambiados nos Bancos do Tempo, relacionándoos cos distintos ámbitos da Pedagogía-Educación Social.
- Coñecer os colectivos implicados no quefacer cotiá dos BdT, o seu grao de participación e a influencia destas iniciativas na súa vida cotiá.
- Afondar nas metodoloxías e accións promovidas nos Bancos do Tempo de referencia a nivel estatal, identificando inhibidores e potenciadores da participación a ter en conta na mellora cualitativa e cuantitativa dos mesmos.
- Propoñer liñas de actuación alternativas que, en chave teórica-conceptual, estratéxica e social, contribúan a mellorar o impacto dos Bancos do Tempo individual e colectivamente.

A natureza do estudo precisa dun deseño que enfatice os significados que os suxeitos da investigación asignan ás súas accións, considerando o contexto e prestando especial atención ás experiencias recollidas para dotalas de significado a partir das observacións realizadas sobre a realidade (Sarabiego, Massot e Dorio, 2004). Con este propósito, a estrutura metodolóxica componse de dúas grandes áreas nas que se distinguen técnicas cuantitativas e cualitativas que pretenden coñecer o obxecto de estudo na súa complexidade, e que se resumen na necesidade de:

- Clarificar cal é a situación actual dos BdT en España, aportando datos que vaian do máis elemental (cantas iniciativas están en activo) a cuestións máis complexas como as cosmovisións operantes, que propósitos de futuro teñen, se traballan en rede con outras organizacións, etc. Para obter esta información realizouse un estudo descritivo baseado nunha enquisa auto-administrada vía correo electrónico (n= 56). Esta técnica permitiu, dun lado, contactar con todas as iniciativas identificadas no contexto español, realizando unha aproximación a un censo, e, doutro, obter unha cantidade de información relevante sobre o funcionamento xeral dos BdT neste país.
- Realizar unha técnica que permitise afondar nas dinámicas internas e comunitarias que os BdT desenvolven no seu quefacer cotiá. Para isto, desenvolveuse un estudo de caso múltiple con seis BdT de diferentes puntos do territorio (Madrid, Valladolid, Lugo, Barcelona, Sant Cugat e Málaga), recollendo as voces dos equipos xestores, das persoas participantes e de persoas expertas. Isto permitiu obter unha visión integral, analizando desde os seus discursos as cuestións que aquí nos preocupan.

4. Estrutura do informe

O presente informe de Tese ten unha estrutura organizada en tres grandes partes divididas en cinco capítulos, ademais dunha introdución, un apartado de conclusións e propostas de mellora, as referencias bibliográficas e os anexos pertinentes.

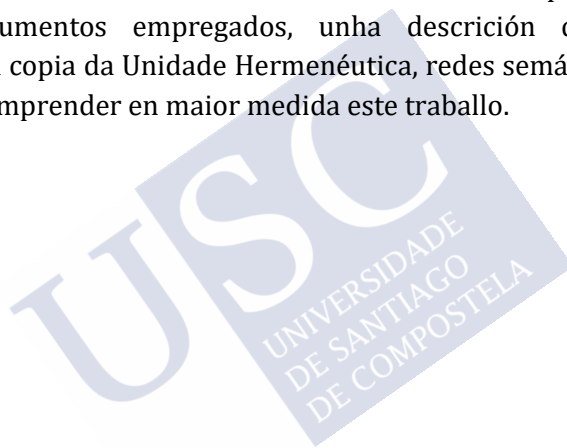
A primeira parte trata dun referencial teórico-conceptual que sitúa temática e epistemoloxicamente o obxecto de estudo: os Bancos do Tempo (BdT). Para isto, nun primeiro capítulo realízase un percorrido pola súa evolución histórica reflexionando sobre a súa conceptualización para, posteriormente, dar conta de como se organizan e funcionan na práctica.

No segundo capítulo preséntase o enfoque teórico que servirá como fío condutor ao longo do traballo. A tal fin, indícanse os antecedentes que permiten describir a evolución do termo empoderamento. Ademais, afóndase nos elementos e nas referencias chave para conceptualizalo; unha tarefa necesaria a teor do moito e mal que se emprega este termo en contextos informais e formais, como é o caso do ámbito académico. Tras aclarar estas cuestións, no marco analítico da teoría do empoderamento, describíranse exhaustivamente os tres niveis nos que se operativiza (individual, organizacional e comunitario). Deste xeito, o primeiro bloque de contido finalízase argumentando a pertinencia de estudar os BdT desde unha perspectiva empoderadora.

No referencial metodolóxico inclúense todas as cuestións que permiten responder á pregunta de como se fixo a investigación, dando conta das decisións tomadas. Neste sentido, faise un percorrido polos distintos compoñentes que articulan o proceso investigador, xustificando a elección dos métodos, técnicas e instrumentos empregados, ao tempo que se detallan as tarefas realizadas en cada etapa: delimitación de obxectivos, construción da mostra, deseño e validación de instrumentos, traballo de campo, procedemento para a análise dos datos e estratexias de control empregadas para garantir a calidade da investigación.

A terceira parte do informe correspóndese co referencial empírico, onde se presentan os principais resultados organizados en grandes tópicos ou temáticas. Así, a información analízase dun modo integrado mediante a triangulación de fontes de información e de técnicas metodolóxicas, que enriquece e explora o obxecto de estudo na súa complexidade.

Por último, o apartado de conclusións supón unha síntese da investigación na que se condensan as principais achegas deste traballo, que dan lugar a unha serie de propostas e futuras liñas de investigación a ter en conta en próximos traballos. Tras isto, indícase a bibliografía empregada e unha relación de anexos con información complementaria como os instrumentos empregados, unha descrición dos casos analizados, unha copia da Unidade Hermenéutica, redes semánticas, etc. que permiten comprender en maior medida este traballo.

PRIMEIRA PARTE
REFERENCIAL TEÓRICO-CONCEPTUAL

1.- OS BANCOS DO TEMPO: UNHA REALIDADE POLIÉDRICA

Cando eu compro algo, ou ti, non o compras con prata, o compras co tempo de vida que tiveches que gastar para ter esa prata, pero con esta diferenza: a única cousa que non se pode mercar é a vida, a vida gástase; e é miserable gastar a vida para perder liberdade.

Pepe Mujica

Os Bancos do Tempo (BdT) son agrupacións de persoas interesadas en intercambiar servizos mediante créditos en tempo que utilizan para tarefas puntuais que lles permite resolver necesidades ou desenvolver inquiredanzas persoais. Trátase dun sistema de axuda mutua asociado a idea de 'cadea de favores' e, normalmente, conta cunha gran aceptación social, xa que resulta complicado oporse a unha idea como a de que persoas dunha mesma comunidade compartan as súas habilidades e coñecementos para crear redes de apoio sen necesidade de empregar cartos.

Este capítulo céntrase no estudo dos BdT, contextualizándoos como un tipo de moeda social que convive con outras experiencias de intercambio alternativo que comparten en común a filosofía do troco e a necesidade

de deseñar sistemas económicos que respondan –en planos de igualdade e con pautas de xustiza social– ás necesidades das persoas.

En primeiro lugar, faise un percorrido histórico no que se concretan cinco etapas evolutivas dos sistemas de intercambio que comeza no século XIX e remata na década dos anos 90 do século XX coa aparición dos BdT no contexto español. Seguidamente, afóndase na súa conceptualización, facendo énfase nos elementos que permiten describir as diferentes cosmovisións operantes nos BdT. De seguido, apúntase ás principais liñas de investigación desenvolvidas nesta temática para, finalmente, adentrarse nas pautas e dinámicas de organización e participación que mediatizan a vida cotiá destas iniciativas. Con este guión preténdese construír unha visión integral de que son, como evolucionaron, como se organizan e como funcionan os BdT.

1.1.- EVOLUCIÓN HISTÓRICA DOS BANCOS DO TEMPO

Os BdT son iniciativas que transitan entre ‘mundos’ diferentes pero tamén complementarios; de feito, as súas prácticas téñense investigado desde o prisma da Economía, do *Marketing*, da Socioloxía ou mesmo desde a Antropoloxía. Así mesmo resulta unha iniciativa de frecuente repercusión mediática asociada a espazos tan dispares como as políticas de conciliación, os movementos anticapitalistas ou ao asociacionismo de base.

Por este motivo, poderían ser moitos os enfoques desde os que analizar a súa evolución, segundo poñamos o foco nun ou noutro punto de análise. Se ben a maioría da investigación ao respecto sitúase na perspectiva económica, neste caso pretendemos achegarnos aos BdT enfatizando a súa dimensión educativa, axiolóxica e cívica.

Isto implica partir dunha idea central, que será o fío condutor para a achegarnos diacrónica e sincronicamente aos BdT: as prácticas económicas non son estritamente transaccións contables, senón tamén "unha actividade social y cultural dinámica e complexa" (Zelizer, 2011, p.

247) que afecta a todas as esferas da vida das persoas. Así as cousas, o económico incrustase no social e "sitúa a análise do intercambio recíproco no dominio (...) dos contextos sociais e culturais; de tal modo que a análise das transaccións económicas esixe o marco referencial das relacións sociais vixentes, hexemónicas ou non, na sociedade" (Sanz, 2002, p.155)

Como se sabe, existe unha relación evidente entre as prácticas económicas e o contexto social de cada momento histórico. Neste sentido, a presenza de sistemas alternativos é máis intensa en situacións de dificultade social nas que o sistema hexemónico non pode facer fronte ás necesidades da cidadanía. Ante estas situacións, ponse de manifesto como os individuos, as organizacións e incluso os gobernos artellan novas formas de intercambio; distinguindo entre a moeda de curso legal e outras formas de diñeiro (Zelizer, 2011).

Os BdT son un dos sistemas de intercambio recíproco con maior relevancia internacional na franxa temporal que vai desde a década dos anos 90 do pasado século ata a actualidade. De aí que sexa preciso facer un percorrido histórico que, desde unha perspectiva educativa e social, dea conta dos seus precedentes e a súa evolución; así como dos factores sociais máis decisivos na proliferación de sistemas de intercambio alternativo ás divisas oficiais.

Con este propósito, preséntase as iniciativas máis representativas de cada época en tanto que, como antecedentes dos BdT, adquiren especial relevancia para esta investigación. Primeiramente, realízase unha contextualización sobre a función máis orixinaria e antropolóxica do diñeiro, analizando a súa evolución en función das dinámicas sociais e procesos civilizatorios. Posteriormente, nun plano máis contemporáneo, preséntanse cinco etapas que sintetizan a evolución deste fenómeno a nivel internacional, dando conta dos principais sistemas de intercambio alternativo xurdidos entre a segunda metade do século XIX e a actualidade.

1.1.1.- Do troco aos sistemas monetarios: unha viaxe de ida e volta

Aínda sendo un produto da modernidade, os Bancos do Tempo están estreitamente relacionados con prácticas presentes na pegada social e histórica da Humanidade desde as súas primeiras civilizacións. As primeiras poboacións sedentarias desenvolveron sistemas de intercambio mediante o troco, permitíndolles acceder a novas mercadorías e mellorar a súa calidade de vida; de aí que esta práctica acostume a situarse na orixe da actividade económica, tendo como principais características (Humpbrey e Hugn-Jones, 1997):

- A primacía da demanda de cousas particulares que se intercambian por outras mercadorías e/ou servizos.
- A relación de igualdade entre as persoas implicadas nas transaccións, que establecen os seus intercambios libremente.
- A ausencia de criterios cos que se poida xulgar que os artigos intercambiados deban ter un valor similar; as partes implicadas, simplemente, desexan o obxecto que a outra posúe.

O troco –desde unha perspectiva histórica e antropolóxica– nace como un sistema localista baseado no acordo mutuo para o intercambio de mercadorías e/ou servizos. Isto limitaba o ritmo da circulación dos bens, xa que debían darse varias premisas para que este fose efectivo: dunha banda, que as partes implicadas se atoparan nun mesmo momento e lugar; e, doutra, que ambas tivesen bens ou capacidades mutuamente desexadas (Coraggio, 1998). É dicir, o intercambio debía ser bidireccional.

Coa aparición da organización e a división do traballo nas poboacións sedentarias, desenvóléronse estratexias máis complexas para o intercambio; o que supuxo grandes cambios para as sociedades. A propiedade privada ou a orixe do mercado son algunhas das consecuencias máis destacables desta evolución: un conxunto de cambios que deron lugar á aparición de sistemas de intercambio máis complexos, como a ‘distribución centralizada’, na que “os bens manufacturados e os

produtos agrícolas se recollían de mans da poboación polas autoridades, os reis e os templos, e despois redistribuían-se entre os habitantes segundo o seu rango e ocupación” (Eagleton e Williams 2009, p.17).

Así mesmo, a incorporación de sistemas monetarios –polo século IV a.C.– trouxo consigo grandes vantaxes con respecto ao troco máis primitivo, en tanto que permitían realizar intercambios máis rápidos, multirrecíprocos e sen necesidade dunha coincidencia mutua nos desexos das partes implicadas (Feria, 1999; Romero, 2001). Con este mecanismo institucionalízase un recurso (a moeda) que cumpre a función do sistema equivalente xeral, cuxa posesión permite o acceso ás mercadorías desexadas con independencia do tempo, lugar, desexos ou necesidades dos seus posuidores (Coraggio, 1998). Será así como xorde o diñeiro, convertido nun instrumento para facilitar o intercambio de bens e servizos, favorecendo a especialización económica e a eficiencia global da economía e, en xeral, das sociedades (Cortés, 2009).

Por tanto, a moeda será o expoñente dun acordo comunitario para operar cun elemento común co que realizar intercambios, de xeito que a fórmula empregada para o troco (*mercadoría-mercadoría*) substituíuse paulatinamente pola mediación dunha divisa (*mercadoría-diñeiro-mercadoría*) (Lietaer, 2001; Romero, 2001). Esta innovación tivo unha grande transcendencia a nivel sociolóxico e cultural, xa que permitiu unha maior articulación e dinamización das sociedades mediante a prosperidade do mercado intra e inter-comunitario, así como a aparición dos gremios. Non obstante, a perversión do seu uso xerou –e aínda xera– desigualdades de diferente orde en función da capacidade que as persoas teñan de posuír unha relación de bens. Coincidimos con Cortés (2008, p. 12) cando di que o diñeiro sufriu “unha profunda hipertrofia que o afasta moito máis alá da súa función primordial: facilitar o intercambio de promover o desenvolvemento económico para todos”.

A función inicial do diñeiro evolucionou para atribuírlle unha lóxica acumulativa no que as divisas son consideradas depósitos de valor en si mesmos (Cortés, 2009); de aí que no actual sistema neoliberal se dean procesos de especulación onde a acumulación de divisas convértese nun

obxectivo de interese para as persoas (*diñeiro-diñeiro*) (Romero, 2001). Esta tendencia fixo que unha das innovacións sociais máis destacables da Historia se traducira nun sistema “especialmente especulativo e acumulativo, escasamente solidario, e onde a abstracción do diñeiro puxo en xaque as relacións sociais e económicas directas entre as persoas” (Cortés, 2009, p. 177).

Táboa 1. Evolución dos sistemas de intercambio

Fórmula	Sistema	Funcións
Mercadoría-mercadoría	Troco	Intercambio de mutuo acordo
Mercadoría-diñeiro-mercadoría	Diñeiro	Instrumento de pago. Acordo comunitario
Diñeiro-diñeiro	Diñeiro	Unidade de valor. Especulación

Fonte: Cortés (2008). Adaptación propia.

A evolución da fórmula *mercadoría-mercadoría* á de *diñeiro-diñeiro* (ver táboa 1) induciu unha tendencia homoxeneizadora que choca cos múltiples sistemas monetarios locais desenvolvidos ao longo da Historia. Esta tendencia unificadora foise fraguando –fundamentalmente– grazas ás seguintes estratexias (Lietaer, Kennedy e Rogers, 2015):

- A unificación dos sistemas monetarios, favorecidos historicamente polos círculos de poder co obxectivo de centralizar e controlar a actividade económica.
- A tendencia a mercantilizar todos os aspectos relativos á vida en sociedade, que reduciu a autonomía da actividade local e rexional e fomentou as concentracións da riqueza nos principais núcleos financeiros, tendo como pretexto os criterios de eficiencia e de modernización.
- A xeneralización do pensamento sobre a ineficacia dos sistemas rexionais e de troco fronte a divisas cun radio de influencia máis amplo.

A profunda análise histórica que esixe o estudo da orixe e a evolución dos sistemas de intercambio escapa ás posibilidades deste estudo; de aí que nos centremos na época contemporánea, pois é cando aparecen multitude de sistemas de intercambio modernos cunha clara perspectiva

social, e entre os que se inclúen aos Bancos do Tempo, que son o obxecto de estudo desta investigación.

Co afloramento dos Estados liberais e o comezo da Revolución Industrial o traballo remunerado sitúase como a actividade arredor da que se organiza a vida, instalándose un modelo de organización fabril con grandes procesos de industrialización que foron o principal caldo de cultivo do neoliberalismo (Iglesias de Ussel, 2006). Neste senso, non é estraño que o actual sistema socioeconómico se basé na primacía do sector privado fronte ás institucións públicas e a sociedade civil (Navarro, 1997), determinando que a organización das sociedades respondan a “fluxos arrítmicos, deshumanizados, feitos á medida das necesidades do mercado, dos requirimentos de expansión do capital, dos seus sistemas de produción e do seu culto ao consumismo” (Caballo, Caride e Meira, 2011, p.15).

Así as cousas, trátase dun modelo xerárquico no que as persoas, sendo a forza de traballo e o motor principal para soste o sistema, tamén son as que padecen en maior medida as consecuencias dun sistema que ten na desigualdade o seu punto de partida (Morin, Roger e Domingo, 2002). Algunhas das principais problemáticas segundo Razeto (2010) son:

- Situacións de paro de longa duración, desocupación crónica entre as forzas de traballo e precarización laboral.
- Redución intencionada das posibilidades para o autoconsumo e a economía popular, xa sexa polas restricións normativas, pola atomización dos movementos participativos ou pola falta de tempo.
- Aumento da fenda da desigualdade, producíndose procesos de desintegración da convivencia, conflitos, ingobernabilidade, desafección cidadá, aumento dos procesos de corrupción, etc.
- Desigualdades de xénero, especialmente notables no ámbito do traballo e da economía, pois as mulleres deben superar máis obstáculos no acceso e na promoción no eido laboral, social e cultural, ao tempo que seguen sendo as que asumen maioritariamente as responsabilidades relativas á actividade doméstica e reprodutiva.

- Múltiples adversidades que o pequeno comercio e o movemento cooperativista deben afrontar ante a globalización e a influencia das grandes empresas.
- Deterioro medioambiental derivado dos procesos de produción, distribución e consumo masivo, así como da acumulación da riqueza.

A modernidade trouxo consigo unha lectura de ‘progreso’ na que a lóxica globalizadora introduciu novos valores e hábitos de vida que transformaron de xeito estrutural a conformación das comunidades e, con isto, os modos de relacionarse e de compartir os seus propios recursos. En consecuencia, conséntase que os feitos económicos son por encima de todo feitos sociais, en tanto que as súas orientacións mediatizan en moito o benestar das persoas e a organización dos seus modos de vida. Un exemplo que ilustra esta idea nodal é que, ante situacións de gran dificultade socioeconómica como a gran depresión dos anos vinte, ou máis recentemente a crise vivida desde o 2011, obsérvase un repunte de estratexias de intercambio alternativas que afrontan as eivas do sistema hexemónico, neste caso, o neoliberalismo.

Nesta liña, aínda que a evolución das sociedades fixo que tanto a presenza de sistemas de troco como os sistemas monetarios comunitarios fosen perdendo peso ante unha “loita constante entre as forzas de centralización/monocultura e as de descentralización/diversidade” (Lietaer et al., 2015, p. 64); tamén é certo que este tipo de iniciativas mantivéronse activas ao longo da Historia en países de todos os continentes, mudando –iso sí– as súas finalidades e adaptando o seu funcionamento ás necesidades derivadas do panorama social contemporáneo.

Precisamente, como resposta alternativa –pero complementaria– ao sistema económico monetario neoliberal, xorden a comezos dos anos 70 do pasado século as primeiras iniciativas de troco moderno, normalmente, ante situacións económicas de dificultade que non logran resolverse co sistema de divisas oficiais. O seu propósito principal é devolver á cidadanía maiores niveis de autonomía e autosuficiencia, de aí

que o seu ámbito de actuación adoite ser a comunidade local, por ser o marco de convivencia máis próximo e significativo das persoas. Polo tanto, tratan de reorientar e fomentar as experiencias de intercambio espontáneo que as comunidades foron capaces de desenvolver ao longo da Historia, adaptándose á complexidade da realidade actual e empregando ao seu favor as posibilidades que esta ofrece.

Tanto no estudo como na práctica atópanse varias disciplinas que, desde diferentes enfoques e perspectivas –como a economía social e solidaria, os movementos antiglobalización, os movementos *slow*, as ONG's para a cooperación, as asembleas cidadás, etc.– aproxímanse ao mundo dos sistemas de intercambio non monetario, con iniciativas moi diversas: desde as máis clásicas, como as redes de troco, moedas complementarias, comercio xusto, etc.; ata as máis novidasas, como a permacultura, o *co-working*, o *crowdfunding*, os grupos de consumo e transición, a banca ética, *open acces*, etc. Neste caso, e respondendo aos obxectivos desta investigación, porase o foco nos BdT, que contan cunha evolución histórica dividida en cinco etapas que permiten comprender a súa orixe, así como os principais fitos asociados ao seu desenvolvemento en diferentes países do mundo.

1.1.2.- Etapas evolutivas dos Bancos do Tempo

Aínda que os seus precedentes sitúanse a mediados do século XIX, a orixe dos Bancos do Tempo data dos anos 70 do pasado século, cun percorrido a nivel internacional moi heteroxéneo que impide debuxar unha evolución lineal. A idea básica de BdT como un sistema de intercambio de servizos empregando o tempo como moeda, supón o paraugas baixo o que xurdiron diferentes enfoques e modelos en moitos países do mundo, polo que o estudo diacrónico dos BdT debe realizarse en múltiples direccións. Isto significa que, aínda que diferenciamos cinco etapas principais no seu desenvolvemento, na realidade atopamos modelos e características propias de cada etapa que coexisten e retroalimentan o fenómeno dos BdT.

A delimitación das etapas evolutivas dos BdT establecéronse en base á literatura especializada no tema e tomando como referencia certos fitos importantes neste ámbito. Inicialmente, preséntase unha etapa de ‘antecedentes’ na que se realiza unha aproximación ao movemento de moedas comunitarias xurdido ao longo do século XIX e XX, xa que as súas prácticas e os valores que promoveron supuxeron un referente para os BdT actuais. Na década dos anos 70 do pasado século aparecen as primeiras iniciativas que empregan ao tempo como unidade de intercambio, representando a segunda etapa importante no estudo dos BdT. Posteriormente, na década dos anos 80, xorden en Reino Unido e EEUU, experiencias tan icónicas como os *Local Exchange Tradin Systems* (LETS) ou os *Time Dollar*, considerados os pais dos actuais BdT e que promovían intercambios que fomentaban unha economía local e de proximidade. Ao longo dos anos 90 experimentábase a eclosión dos BdT, poñendo énfase nun modelo que incide máis na esfera social que económica. Por último, desde finais dos 90 en adiante cómpre salientar a evolución dos BdT na Europa mediterránea coa novidade de incorporar a esfera dos coidados como un eixe central da súa actividade, así como unha maior implicación política na promoción e desenvolvemento destas iniciativas. Esta última etapa estudíase con maior intensidade pola súa relevancia e maior proximidade no tempo e na xeografía, dado que nos centraremos no caso español.

a. Precedentes dos Bancos do Tempo: as moedas comunitarias

A aparición dos diferentes tipos de moedas comunitarias foi sucedéndose ao longo da historia como innovacións sociais ante situacións de dificultade. A orixe das moedas comunitarias modernas sitúase a mediados do século XIX, aínda que o seu gran desenvolvemento acontece no século XX, especialmente a partir da década dos anos 30, tras o crack do 1929 e a posterior situación de crise mundial coñecida como a Gran Depresión (Cortés, 2008; Romero, 2001). Polo tanto, o obxectivo principal destas iniciativas era protexer un determinado territorio ante unha situación de especial dificultade económica e social, artellando un

sistema monetario local alternativo que paliara as problemáticas derivadas da deficiente actividade das divisas oficiais. Así, favorecíase a economía de proximidade, ademais do prestixio das autoridades locais, promotoras en moitos casos deste tipo de medidas de emerxencia. Aínda que existiron numerosas experiencias, de seguido se presentan as catro máis recoñecidas, tanto polos seus obxectivos como polo seu percorrido:

- *A libra de Guernesey (Reino Unido)*¹. Durante o primeiro terzo do século XIX Guernesey afrontaba unha situación de crise que –por mor da débeda que o seu goberno tiña cos bancos– impedía que puideran construír un novo mercado, de vital importancia para poder dinamizar a actividade económica da illa. Ante esta situación a Administración emitiu a ‘libra de Guernesey’, o que permitiu realizar as obras públicas e reactivar a economía sen adquirir maiores taxas de endebedamento coa banca. O seu éxito fixo que esta moeda se emitise durante varios anos co obxectivo de “abordar traballos esenciais, libre de intereses, débeda e inflación, a cambio da promesa de ingresos futuros a partir dos impostos e as rentas” (Lietaer et al., 2015, p. 68).
- *Waras (Alemania)*². Á fin da I Guerra Mundial (1918) o panorama europeo podía resumirse nunha situación de gran inestabilidade social e de dificultade económica. Co obxectivo de facer fronte ás perdas derivadas do conflito bélico os gobernos centrais deron orde de imprimir grandes cantidades de divisas, o que supuxo un crecemento histórico nas taxas de inflación e, en xeral, unha situación de crise coñecida como a Gran Depresión. Neste contexto, moitas cidades europeas, estadounidenses e canadenses comezaron a empregar moedas propias. Neste caso, trátase dunha moeda comunitaria implantada no municipio alemán de Schwanenkirchen no ano 1926, como resultado da iniciativa dun empresario afín ás teorías da oxidación do diñeiro desenvolvidas

¹ Para a descrición desta experiencia consultouse a Lietaer et al. (2015).

² Para a descrición desta experiencia consultouse a Cortés (2008) e Llabina (2013).

por Gessel, que consisten en penalizar “a acumulación do diñeiro cunha perda de valor continua no tempo, o que provoca a necesidade do seu uso e da súa circulación ininterrompida para manter o seu valor e seguir dinamizando a economía” (Gisbert, 2010, p. 93). Tras adquirir unha mina de carbón no municipio encontrouse con dificultades para manter aberto o seu negocio ante a situación de profunda crise que padecía o país. Isto levouno a implantar unha moeda comunitaria que denominou *waras*, unha moeda ‘oxidable’; é dicir, “que se o diñeiro non se gastaba no período dun mes perdía o 1% do seu valor, aínda que se podían comprar cuños para mantelo. Deste modo favorecíase a circulación do diñeiro e se penalizaba o seu acaparamento” (Llabina, 2013, p.8). O dono da mina (Hebecker) desenvolveu varias accións complementarias que fixeron que os *waras* acadaran gran éxito no Municipio: pagaba aos seus empregados e provedores coa proporción de dous terzos de *waras* e un terzo de *reichmark* (a moeda oficial); realizáronse charlas e seminarios informativos sobre o uso dos *waras* e abriu unha tenda onde se podía comprar con esta moeda. Isto traducíuse nun efecto dominó facendo que se sumase á iniciativa un gran número de persoas e negocios locais. A baixada das taxas de desemprego, as mellores condicións de benestar e a reactivación da economía supuxo unha rápida melloría na situación do municipio; unha circunstancia que puxo en alerta á banca central, que reclamou a súa competencia exclusiva na emisión de divisas. Finalmente, o goberno central prohibiu o emprego *waras* no ano 1931 provocando unha volta á situación de crise cunha ampla porcentaxe de despidos e dificultades de carácter económico e social.

- *Arbeitwertsheine (Austria)*³. Unha das experiencias máis icónicas deste período foi o que se desenvolveu nunha pequena poboación austríaca chamada Wörgl. Mentres que os *waras* xurdiron a propósito dunha iniciativa empresarial, neste caso o promotor foi

³ Para a descrición desta experiencia consultouse a Cortés (2009), Gisbert (2010), Hirota (2008), Lietaer et al. (2015) e Llabina (2013).

o goberno local deste Concello que puxo en marcha os *arbeitwertsheine* (que significa 'billetes de valor do traballo') no ano 1932. Ao igual que os *waras*, o seu funcionamento tiña como principal obxectivo a circulación e non acumulación da moeda, de xeito que se unha persoa retiña un *arbeitwertseheine* este perdía o 1% do seu valor cada mes. A Administración local fomentou o uso da moeda equiparando un *chelín* cun *arbeitswertscheine*, cambiando a moeda oficial pola comunitaria de xeito gratuito mais cobrando unha penalización se o troco era a inversa; todo isto coa intención de fomentar o uso da nova moeda. En pouco tempo adquiriu unha gran presenza na actividade socioeconómica da comunidade xa que tanto a sociedade civil como a multitude de negocios locais comezaron a funcionar con esta divisa. Así, mentres Europa atopábase nunha situación de crise histórica, este pequeno municipio conseguiu reducir a taxa de paro un 25 % en tan só un ano, que a economía volveuse a activarse, sanear as arcas públicas e desenvolver obras públicas e proxectos sociais. O gran éxito da iniciativa fixo que moitas poboacións quixeran replicar o experimento nas súas comunidades, poñendo en alerta ao banco central de Austria, que denunciou a iniciativa ante as autoridades alegando a súa exclusividade no relativo á emisión da moeda nacional. Lamentablemente, en 1933 o funcionamento desta moeda declarouse ilegal polo goberno central, o que derivou en elevadas taxas de desemprego e o aumento das débedas e das emerxencias sociais.

- *WIR (Suíza)*⁴. En 1934 créase en Suíza a Sociedade Cooperativa *WIR* (significa nós en alemán) como unha estratexia para facilitar o crédito a pequenos e medianos negocios ante a escaseza de diñeiro e as restricións da banca tras o crack do 29 e a caída da bolsa. É a única experiencia deste período activa ata a actualidade, quizais pola súa capacidade de adaptación e de innovación ante as diferentes situacións socioeconómicas que foron sucedéndose ao

⁴ Para a descrición desta experiencia consultouse a Cortés (2009), Hirota (2008), Lietaer et al. (2015) e Llabina (2013).

longo do tempo. Algúns aspectos básicos da súa evolución e do seu funcionamento poden resumirse en:

- Trátase dun sistema dual no que operan dúas moedas: os francos suízos e os *WIR*. Os clientes poden cambiar os francos por *WIR* pero non á inversa.
- O funcionamento do banco baséase na emisión de créditos para pequenas e medianas empresas con intereses moi inferiores aos da banca suíza. A emisión dos créditos pode ser en francos, en *WIR* ou nunha proporción de ambas.
- Os *WIR* poden gastarse nun círculo pechado de clientes do banco, accedendo a servizos de todo tipo que poden pagar nunha proporción de francos e *WIR*. Por exemplo, unha reforma dun establecemento cuxo importe pagárase nun 70% en francos e un 30 % en *WIR*.
- Cada cliente accede a unha base de datos (actualmente *online*) na que pode elixir entre os servizos e bens que ofertan outros usuarios e, aínda que a súa actividade baséase en pequenos negocios, na actualidade tamén existen servizos a persoas individuais.

Con máis de 80 anos de percorrido, os *WIR* son exemplo de como unha moeda comunitaria pode axudar á economía en momentos de crise e tamén de estabilidade, aínda que as investigacións demostran que a súa actividade increméntase en períodos de dificultade.

Actualmente, o banco *WIR* –que ten a súa sede en Basilea– ofrece os servizos bancarios habituais (créditos, banca electrónica, tarxeta de crédito, etc.) mais con criterios de funcionamento éticos centrados na economía social. Ademais, o seu alcance non é menor; pois no ano 2014, aproximadamente o 16% das empresas suízas operaban con *WIR* e podíanse efectuar compras en máis de 11.000 negocios do país.

Estas son as experiencias máis representativas de moedas comunitarias presentes durante o século XIX e XX en Europa. Aínda que en cada

territorio o funcionamento destas iniciativas presentaron particularidades, existen unha serie de factores comúns que permiten caracterizar ás moedas comunitarias deste período: en primeiro lugar, a aparición deste tipo de sistemas vincúlase a situacións de emerxencia social ou crise económica; en segundo lugar, teñen como promotores aos núcleos de poder (xa sexa o sector empresarial ou o goberno) como estratexia para reactivar a economía e que, agás no caso dos *WIR*, o seu percorrido temporal foi reducido xa sexa por motivos económicos ou porque o seu uso perdía o sentido pasada a crise para as que foron deseñadas.

b. O tempo como unidade de intercambio

Unha das primeiras experiencias localízase en Canadá, concretamente en Vancouver (Hirota, 2008). Tras o peche da industria mineira produciuse unha situación de dificultade económica a consecuencia da subida da taxa de desemprego. Nesta situación de dificultade xorde un movemento comunitario liderado pola mocidade, tendo como obxectivo o retorno á vida rural e a creación dun sistema de intercambio que toma ao tempo como unidade de intercambio: o *Community Exchange*. Esta idea, impulsada por David Weston, estivo inspirada na experiencia de moeda comunitaria de Guernesey (Gisbert, 2010) coa pretensión de reactivar a economía local nunha situación de dificultade social por mor dos peches de empresas e o aumento da precariedade laboral (Boyle, 2003).

Outro dos núcleos xeográficos destacables é Xapón; de feito, é o país que máis sistemas de moedas comunitarias ten en todo o mundo (Hayashi, 2012). Non obstante, a súa transcendencia pasou bastante desapercibida no estudo de sistemas de intercambio, quizais polo feito de que moitas destas experiencias foron impulsadas grazas ás mulleres (Lietaer, 2004).

Un dos casos máis representativos é o *Volunteer Labour Bank* (Osaka), que ve a luz no ano 1973 como consecuencia do traballo de Teruko Mizushima quen –tras realizar varias publicacións premiadas arredor da

idea de BdT– funda esta entidade co obxectivo de atallar algunhas das problemáticas asociadas á esfera dos coidados mediante a axuda mutua. Para isto creouse un método de intercambio que empregaba unha moeda baseada no tempo denominada ‘*Love Currency*’ (Hayashi, 2012). A acollida do *Volunteer Labour Bank* –aínda vixente na actualidade– resultou exitosa e replicouse por outras mulleres en diferentes puntos do país nipón; bo exemplo disto é que no ano 1983 realizáronse 480.000 horas de traballo voluntario e, ademais, intercambiáronse ata 20.000 horas en servizos tan dispares como a asistencia ao parto, coidado de persoas enfermas, viaxes, limpeza do fogar, cociña, coidado de menores e de persoas maiores ou coidado de mascotas (Lietaer, 2004).

Esta iniciativa pioneira evolucionou na década dos anos 80 ao sistema *Fureai Kippu*⁵, comezando un novo modelo que incorpora tres diferencias substanciais co seu predecesor. En primeiro lugar, o sistema de axuda mutua céntrase exclusivamente na atención ás persoas maiores ante a preocupación polas elevadas taxas de envellecemento do país. En segundo lugar, o sistema de intercambio non se basea exclusivamente en tempo, senón que ten unha equivalencia coa moeda oficial (yenes), de xeito que as horas acumuladas poden trocarse en servizos ou en cartos oficiais. E, en terceiro lugar, no canto de fomentarse o desenvolvemento de múltiples ‘sucursais’ pequenas e autónomas como é o caso do *Volunteer Labour Bank*, o *Fureai Kippu* convértese nunha moeda operativa en todo o país (Hasayhi, 2012).

c. Os pais dos Bancos do Tempo: LETS e Time Dollars

Coa chegada dos anos 80 do pasado século, e da man de Michel Linton, inspirado pola experiencia dos *Community Exchange*, fúndase na Columbia Británica os *Local Exchange Trading System* (LETS), replicándose en poucos anos en Reino Unido, Australia, Nueva Zelandia, Suíza, Alemaña (a través dos chamados *Tauschringe*) ou en Francia (onde

⁵ A denominación desta experiencia tradúcese como ‘boleto para unha relación afectuosa’ (Hayashi, 2012).

se denominan como *Systèmes d'Échange Locaux*) (Boyle, 2014; Dittmer, 2013; Gisbert, 2010; Ozanne, 2010).

Un LETS consiste nun sistema de crédito mutuo, de carácter local e sen ánimo de lucro, que pretende reconstruír a economía local, especialmente en comunidades que atravesan períodos de escaseza ou dificultade (Seyfang, 2002; Williams, 1996). O seu funcionamento básico consiste nun directorio onde as persoas participantes inclúen as capacidades e/ou bens que desexan intercambiar; posteriormente as persoas realizan transaccións negociando o valor da mesma (empregando como unidade de intercambio, en lugar da moeda fiduciaria, a moeda local acordada por esa comunidade); finalmente, notifícase o intercambio ás persoas tesoureiras (o método varía en función da iniciativa, pode ser mediante un cheque, unha aplicación informática, un programa informático, etc.) (Williams et al., 2001). Ademais, non se emite efectivo, nin hai intereses ou cargos adicionais; é dicir, esta moeda comunitaria non ten unha lóxica acumulativa, senón que fomenta o intercambio e o movemento da moeda (Williams, 1997). Con este esquema, os LETS contan cun gran potencial para adaptarse ás necesidades das comunidades nas que se insiren grazas á súa versatilidade, que explicamos nos seguintes puntos (Gisbert, 2010):

- As organizacións promotoras: tanto o grupo que toma a iniciativa como as organizacións implicadas no funcionamento dos LETS son moi variadas, desde asociacións veciñais, hospitais, universidades, ata empresas, centros cívicos ou asembleas cidadás. Neste sentido, non é estraño que se concreten obxectivos e enfoques diferentes segundo ás necesidades específicas ou prioritarias identificadas en cada entidade promotora e/ou colaboradora.
- Ámbito territorial: os LETS teñen diversos radios de influencia, desde os que operan a nivel barrio ata os que o fan a nivel nacional.
- O valor da moeda local: é unha decisión que debe decidir cada LETS. Nalgunhas ocasións equipárase coa moeda oficial; outras cunha unidade de tempo. Para fixar o importe dun intercambio realízase unha negociación entre as persoas implicadas; non obstante, soen

existir táboas de orientación que axudan a taxar o valor do obxecto ou servizo susceptible de intercambio.

- O sistema de intercambio e os medios de comunicación: o rexistro dos intercambios pode ser mediante cheque, tickets, bonos, etc. Ademais, os medios para a comunicación entre as persoas participantes son variados (internet, boletíns, panel, móbil, etc.).
- Os mecanismos para fomentar o intercambio: é habitual que as organizacións adopten algunhas estratexias co obxectivo de fomentar o intercambio e inhibir a acumulación de saldo. Entre outras poden mencionarse: o endebedamento permitido (posibilita ás persoas manter un saldo negativo co único compromiso de que os devolva cando lle sexa posible), o crédito (realízanse préstamos para que as persoas que o precisen poidan intercambiar) ou a oxidación dos créditos (de acordo coas teorías de Gessel, os créditos perden gradualmente o seu valor se co paso do tempo non se empregan; isto impide a acumulación excesiva de saldo e fomenta a realización dun maior número de intercambios).
- A implicación comunitaria: ademais de intercambios individuais entre dúas persoas, algúns LETS tamén contemplan a posibilidade de intercambiar con empresas, outras organizacións sociais e, incluso, pagar algún imposto ou tributos ás autoridades locais con moeda de LETS.

Aínda que os LETS se estenderon por moitos países, é no Reino Unido onde tiveron unha maior repercusión. Chegaron en 1985 ante a recesión económica e os fortes recortes levados a cabo polo goberno de Margaret Thatcher, nun contexto de crise mundial que trouxo consigo maiores taxas de desigualdade, efectos negativos na actividade económica, precarización do mercado laboral, etc. (Gisbert, 2010; North, 1999; Williams, 1997). Nesta situación, os LETS emerxen co propósito de construír relacións comunitarias e de dinamizar a economía local, cun crecemento exponencial que se concreta en 303 LETS activos para o ano 1999.

Quizais por este significativo crecemento, con algunha excepción (North, 2002, 2004; Williams, 1997), a maioría das investigacións realizadas sobre LETS centráronse na realidade anglosaxona. Neste contexto, identifícanse tres grandes orientacións: a que proxecta os LETS como unha estratexia de economía paralela e un método de inclusión social (Seyfang, 2003; Williams et al., 2001); a que ve nos LETS un sistema de consumo consciente e coherente cos principios de sustentabilidade e respecto ao medio ambiente (Dittmer, 2013; Seyfang, 2006) e, finalmente, a que entende os LETS como un movemento político de protesta contra o capitalismo e a lóxica globalizadora (North, 1999).

En paralelo ao desenvolvemento dos LETS, xorden nos Estados Unidos os coñecidos como *Time Dollars*; unha iniciativa impulsada por Edgar Cahn, avogado e activista en movementos de xustiza social quen, convalecente nun hospital de Estados Unidos, observa a cantidade de necesidades de coidado e de atención que as persoas enfermas soamente poden satisfacer cun seguro médico privado (Boyle, 2014; Collom, 2007; Gisbert, 2010). Partindo desta análise, os *Time Dollars* teñen como obxectivo construír unha rede de apoio social mediante o uso dunha moeda local exenta de impostos que ten como unidade de intercambio o tempo; de xeito que se fomenta a reciprocidade, a recompensa do altruísmo e a construción de relacións de confianza (Cahn, 1999).

O ideario dos *Time Dollars* baséase na teoría da co-produción que identifica as dúas esferas operantes na economía (Cahn, 2004). Dunha banda, unha de carácter visible, centrada no traballo remunerado e nas transaccións con lóxica acumulativa-especulativa; doutra banda, a esfera invisible alude aos traballos de coidado e solidariedade. Ante o evidente desequilibrio existente entre ambas dimensións, os *Time Dollars* nacen para promover e fortalecer todas estas actividades moitas veces 'invisibilizadas' pero tamén imprescindibles para o desenvolvemento humano; tales como as relacións veciñais, a axuda mutua, a aprendizaxe compartida ou o lecer ao longo da vida (Cahn, 2006).

O grupo promotor dun *Time Dollars* pode atoparse en múltiples servizos de atención á cidadanía (desde un hospital, unha parroquia, escola, etc.),

tendo como función mediar e contabilizar os intercambios realizados mediante o seguinte procedemento: o grupo coordinador rexistra as habilidades e capacidades que poden intercambiar; posteriormente exercen de mediadores poñendo en contacto ás persoas que demandan e solicitan servizos, tras o encontro a persoa gaña unha hora dispoñible mentres que a receptora perde outra, que máis tarde pode recuperar ofrecendo un servizo a calquera persoa da súa comunidade (Boyle, 2014; Cahn, 1999; Gisbert, 2010).

Resulta difícil valorar o alcance dos *Time Dollars*, mais cómpre salientar que esta iniciativa é a idea-forza sobre a que anos despois se desenvolveron os BdT: un sistema de intercambio que emprega o tempo como unidade de permuta. A súa presenza nos EE.UU. resulta relevante, pois calcúlase que actualmente existen aproximadamente 500 entidades ao longo do país e entre 40.000 e 50.000 membros (timebanks.com). O principal logro acadado polos *Time Dollars* é: a súa capacidade para fortalecer as relacións comunitarias, pois promove un sistema igualitario que fomenta a reciprocidade e as relacións de confianza (Cahn, 1999).

Con todo, deben afrontar dificultades como: a reticencia a incorporar a filosofía de co-produción fronte a influencia da economía formal; a dificultade para confiar nunha persoa descoñecida; o escaso emprego de métodos de avaliación nos proxectos; as reticencias de certas institucións a colaborar cos *Time Dollars*; a esixencia de que se valore con máis créditos a eficacia ou determinados servizos considerados máis valiosos; ou a crenza de que este tipo de iniciativas poden destruír emprego (Boyle, 2014).

d. Os Time Banks un salto importante

A idea dos *Time Dollars* é inspiradora e soporte dos *Time Banks*, que beben da mesma filosofía da co-produción impulsada por Edgar Cahn (Collom, 2007). Esta idea chega ao Reino Unido en 1998 da man de dous actores principais: por un lado, David Boyle, que entra en contacto con Cahn mentres traballa como xornalista nos Estados Unidos e, doutro lado,

Martin Simon, o axente de desenvolvemento comunitario de Gloucestershire, que descubriu a existencia dos *Time Banks* nunha conferencia nos Estados Unidos (Gisbert, 2010; NEF, 2008). Ambos procuraban un sistema onde todas as persoas puidesen contribuír de xeito igualitario e recibir incentivos por participar; de aí que se decidisen a implementar os *Time Banks* en Reino Unido, pois os valores que promovían se axustaban perfectamente ás súas pretensións (NEF, 2008).

A tal fin, Martin Simon funda *Fair Shares*, unha asociación que tiña como obxectivo establecer e administrar os *Time Banks* no país mediante a realización de obradoiros, presentacións para diferentes axentes comunitarios, etc. (Seyfang, 2002). Ademais, Boyle crea a *New Foundation Economics* (NEF), unha organización afincada en Londres e “dedicada ao estudo e á promoción de novas vías económicas complementarias ás actuais do mercado e principal promotor ata a data dos *Time Banks* británicos” (Gisbert, 2010, p. 65).

Baixo o paraugas da NEF e da asociación *Fair Share*, conseguiuase unha rede de *Time Banks* ao longo do país con certa celeridade. O traballo de ambas organizacións fixo posible o desenvolvemento dunha gran campaña de difusión co-financiada pola canle de televisión da BBC e a creación dunha rede de *Time Banks*, cun forte apoio da Administración Pública. Isto fai que exista “unha definición moi clara das fronteiras desas iniciativas coas estruturas locais de comercio, co voluntariado e coa fiscalidade; as persoas que colaboran cos Bancos do Tempo [no Reino Unido] obteñen beneficios fiscais e exencións tributarias aprobadas polo goberno británico” (Gisbert, 2010, p. 66-67).

O seu rápido crecemento quizá estea relacionado con que, as novidades que presentan, veñen a intentar cubrir as debilidades e obstáculos identificados nos LETS. Neste sentido, a gran diferenza entre os LETS e os *Time Banks* é que, se os primeiros consolidáronse como unha ferramenta que pretende mellorar a economía informal e a empregabilidade, os segundos teñen un propósito fundamentalmente social que busca xerar procesos de inclusión social (Seyfang, 2003, 2006).

O seu funcionamento é moi similar ao dos *Time Dollars*. Trátase dun sistema de traballo voluntario no que todas as persoas intercambian servizos empregando o tempo como unidade de intercambio; non obstante, os créditos acumulados poden cambiarse por servizos ofertados por outros membros da comunidade (actividades culturais, entradas a museos, etc.) ou, en ocasións, como forma de pago dalgúns impostos (Ozanne, 2010). Aínda que a súa función básica é a reciprocidade e a axuda mutua mediante a co-produción, os seus obxectivos ampliáanse ao considerar que *Time Banks* é unha estratexia para o exercicio dunha cidadanía activa, o voluntariado recíproco, condutas máis proambientais ou relacións de proximidade máis saudables (Gregory, 2009; Ozanne, 2010; Seyfang, 2003). No ano 2008, o Reino Unido celebrou o décimo aniversario cunha rede nacional de *Time Banks* formada por 109 entidades activas e máis de 600.000 horas intercambiadas (NEF, 2008).

Os *Time Banks* estendéronse por Europa ao longo da década dos anos 90 do pasado século. O afloramento europeo dos Bancos do Tempo (aínda que con diferentes denominacións como TBN, *Time Banks*, etc.) vincúlase ao movemento feminista e nace como unha acción innovadora das denominadas políticas de conciliación, cunha especial incidencia nos países do cordón mediterráneo (España, Portugal, Italia e Grecia) (Del Moral e Pais, 2015).

*e. Bancos do Tempo na Europa mediterránea: estratexia para a conciliación?*⁶

Aínda que atopamos presenza en diferentes países europeos como Alemaña, Grecia, Francia (Martí, 2004), Hungría (North, 2004), Suecia (Molnar, 2011) ou Portugal (Recio, Méndez e Altés, 2009); a incidencia dos BdT en Europa ten especial relevancia en Italia (Del Moral, 2013) e

⁶ Este apartado do informe está extraído parcialmente do Traballo Fin de Máster de autoría propia, con referencia: Maroñas, A. (2014). *Os tempos sociais e laborais das mulleres en situación de vulnerabilidade: o estudo de caso da cooperativa Anachoa*. Traballo Fin de Máster inédito. Universidade de Santiago de Compostela, Santiago de Compostela.

en España (Hughes, 2015, Valor e Papaoikonomou, 2016). A principal diferenza cos *Time Banks* británicos é que nacen con perspectiva de xénero e, concretamente, como unha acción para mellorar a conciliación da vida laboral e familiar.

Nunha sociedade cada vez máis apresurada, o traballo remunerado organiza e mediatiza a vida das persoas, enfrontando xornadas nas que resulta complicado organizar as tarefas da esfera produtiva e familiar (Caballo et al., 2011; Gradaílle e Merelas, 2011). A aceleración da vida cotiá ou as asincronías nos horarios dificultan o encontro familiar e veciñal; unha circunstancia que, xunto aos cambios sociodemográficos e o éxodo masivo aos núcleos urbanos, reduce notablemente a extensión das redes de apoio comunitarias.

O emprego converteuse no eixo sobre o que pivota a vida cotiá: nel pasamos a maior parte do día e nel atopamos obstáculos para a organización familiar e comunitaria; retroalimentando un sistema que tende ao individualismo e á perda de redes de apoio social (Durán e Rogero, 2010)

Ademais, a saturación das xornadas diarias evidénciase máis no caso feminino, o que pon de manifesto a vixencia de barreiras sociais, económicas e culturais que inciden especialmente na xeración e mantemento das desigualdades de xénero (Fernández, Anagnostou, Revilla, Sancho e Domínguez, 2003) como:

- A persistencia de estruturas sociais patriarcais e representacións sociais da muller tradicional.
- Unha maior dificultade de acceso ao traballo por motivos asociados ao coidado familiar e á maternidade.
- A discriminación salarial feminina sistemática asociada a un suposto menor rendemento laboral.
- A prevalencia de postos de traballo segregados por sexo en aqueles cargos ou oficios asociados historicamente a mulleres e homes.
- A reprodución de estereotipos e cambio nos valores da clase traballadora a razón dun sistema meritocrático e masculinizado.

- O desequilibrio entre mulleres e homes en postos de xerencia e/ou dirección.

Á luz destes indicadores, resulta evidente que –aínda cos avances acadados en materia de igualdade nas últimas décadas– o horizonte da equidade social segue a estar lonxe, pois “o balance que reflicte a análise en termos de xénero dos datos relativos á educación, emprego, a vivenda e as relacións familiares, mostra unha tendencia sistemática e negativa en prexuízo da muller fronte ao varón” (Cabrera, 2004, p. 44).

Tradicionalmente, a muller foi –e segue sendo en gran medida– a gran protagonista do espazo social privado, levando o peso das actividades relacionadas cos labores domésticos, o coidado de familiares ou a crianza de menores (Carrasco, Mayordomo, Domínguez e Alabart, 2004). As diferenzas no reparto dos tempos de coidado suscitan desigualdades no resto de actividades realizadas o longo do día. É por isto que os diferentes estudos de xénero indican que para medir as horas de traballo débese sumar o realizado na esfera produtiva co desenvolvido no ámbito doméstico e familiar (Recio et al., 2009), a fin de promover unha lectura interdisciplinar que visibilice e reivindique a dobre presenza feminina (Balbo, 2008; Carrasco, Borderías e Torns, 2011).

As mulleres seguen tendo maiores dificultades tanto no acceso ao emprego como para alcanzar condicións de equidade unha vez en activo. Xa sexa polas súas biografías persoais, cargas familiares, responsabilidades asociadas á maternidade, a súa idade ou simplemente pola súa condición feminina, a muller debe sortear máis obstáculos para a súa promoción social e laboral, porque nas lóxicas de mercado seguen presentes patróns claramente androcéntricos (Carrasco et al., 2011).

En definitiva, a transición da muller cara a unha maior presenza no mundo laboral non se corresponde coa asunción de máis responsabilidades domésticas e familiares por parte dos homes, o que en moitas ocasións as leva a afrontar unha dobre xornada na que ademais de responder ás esixencias laborais deben asumir as tarefas de coidado en solitario (Carrasco et al., 2004; Subirats, 2007). Estas normas de

funcionamento pouco contribuíron ao recoñecemento social do traballo non remunerado; unha cuestión central que os BdT tratan de favorecer, dando resposta a outra das grandes eivas do sistema neoliberal, como é o trato desigualitario entre homes e mulleres e o desequilibrio na división e usos do tempo.

Os primeiros BdT da zona mediterránea europea nacen vinculados ao Programa de Acción Comunitaria para a Igualdade de Oportunidades entre Homes e Mulleres, xa que nun primeiro momento suscítase como unha estratexia de conciliación da vida familiar e laboral (Martí, 2004). Isto supuxo un punto de inflexión importante para a súa proxección e financiamento a través de partidas do programa EQUAL destinadas ao desenvolvemento das primeiras prácticas en España, Italia e Portugal (Gisbert, 2010; Recio et al., 2009). Nesa liña, os BdT nestes países emerxen cun claro enfoque de xénero, orientando as súas prácticas a xerar un sistema de participación que ofrecese servizos fundamentalmente vinculados ao benestar individual e familiar, e non tanto como unha estratexia para atallar problemáticas derivadas dunha situación de dificultade económica (como no caso británico). Con todo, tal e como se mostrará máis adiante, as pretensións iniciais de articular aos BdT como políticas de conciliación non conseguiron os resultados esperados; xa que, ata o momento, non hai evidencias que demostren que mellorase a conciliación das persoas que o utilizan (Valor e Papaoikonomou, 2016). Pola contra, convertéronse nun sistema de participación social útil para afianzar as relacións comunitarias (Molnar, 2011).

Os casos máis representativos deste modelo déronse en España e Italia, onde atopamos múltiples paralelismos. No que respecta ao país italiano cómpre destacar os traballos Del Moral (2013, 2017) e Del Moral e Pais (2015), que servirán de fonte documental fundamental para describir as principais características do movemento BdT nese país.

A orixe dos BdT italianos está ligada ao movemento feminista, que desde a década dos anos noventa impulsou unha liña de traballo integral que persegue unha organización dos tempos máis igualitaria en todas as

esferas da vida. Así, os BdT neste país xorden como resposta á erosión das relacións sociais e á necesidade de articular accións estables e coordinadas para un maior participación, comunicación, solidariedade e reciprocidade entre as persoas (Del Moral e Pais, 2015).

O desenvolvemento dos BdT foi especialmente significativo durante a segunda metade da década dos anos noventa do pasado século e o seu crecemento foi apoiado polas Administracións públicas. De aí que atopemos numerosos referentes legais (de ámbito nacional, rexional e local) referidos a esta temática, dos que destacan a Lei do Tempo polo seu valor histórico e simbólico e a Lei nº 53 de 2000 por abordar a cuestión da conciliación de xeito integral:

- *Lei do Tempo, as mulleres cambian os tempos*. Impulsada polo grupo feminista do Partido Comunista Italiano (PCI), esta proposición de lei presentouse no ano 1990 no Parlamento (Freixa, 2011). Aínda que non logra aprobarse, representa todo un referente a nivel teórico e político que supuxo a apertura dun espazo de reflexión sobre os modos nos que a cidadanía organiza os tempos e os horarios, así como a necesidade de situar no centro da vida os coidados e non a actividade produtiva, desmontando un modelo de organización colectiva patriarcal e que coarta as posibilidades do desenvolvemento humano (Balbo, 2008; Torns, 2008). A proposta articulouse en tres eixes temáticos que permitían mellorar o uso dos tempos sociais en planos de igualdade (Recio et al., 2009): políticas de tempo e ciclo vital (trátase de accións encamiñadas a que as persoas accedan e gocen da súa contorna independentemente da súa situación vital); políticas de tempo e traballo (as coñecidas como políticas de conciliación da vida laboral e familiar) e, para rematar, as políticas de tempo e cidade que, coincidindo con Quintana (2008, p. 161), son aquelas “actuacións promovidas desde o goberno local destinadas a pensar e organizar o espazo local para atender as necesidades temporais cotiás das persoas. Son políticas públicas que teñen como finalidade mitigar o

conflicto temporal cotiá, facendo posible a recomposición dos tempos individuais no espazo de proximidade”.

- *Lei nº 53 de 2000 na que se contemplan disposicións para o apoio da maternidade e paternidade, para o dereito á atención e á capacitación e para coordinar os horarios da cidade.* Trátase da primeira normativa do país que define os BdT (Gisbert, 2010). Aínda que criticada por certos sectores pola complexidade da súa aplicación e a ambigüidade á hora de definir aos BdT, este marco legal ten especial valor por varios motivos: en primeiro lugar, porque se crea e regula a figura do ‘Responsable de Tempos e Horarios Comunais’ e dos ‘Plans de Horarios territoriais’ e, en segundo termo, porque facilita o traballo en rede entre as Administracións e os BdT (Del Moral, 2013).

Os BdT italianos creceron exponencialmente. De feito, entre 1997 e 1999 nacen o 70% dos BdT en todo o país, posiblemente debido ao respaldo que supón ter un marco normativo, así como polas diversas institucións –Concellos (normalmente de centro-esquerda), sindicatos ou asociacións– que promoveron a creación e o desenvolvemento de BdT (Do Moral, 2013). Aínda que o número de experiencias tivo alzas e baixas ao longo dos anos (Zugno, 2010), o certo é que existe un movemento de BdT no país de certa estabilidade e percorrido que, actualmente, coordínase a nivel rexional e nacional ao amparo da *Associazione Nazionale delle Banche do Tempo* (Recio et al., 2009).

Desde a perspectiva organizativa pódense identificar tres modelos de BdT en Italia: (1) os que dependen dos Concellos, (2) os xestionados desde algún sindicato ou asociación e (3) os promovidos desde un sistema autónomo e autoxestionado, sen contar con ningunha estrutura formal (movementos assemblearios). Se prestamos atención ao alcance das accións realizadas polos BdT pódense distinguir catro modalidades: clásica (a actividade baséase no intercambio entre persoas particulares que forman parte do BdT); avanzada (ademais de fomentar os intercambios entre membros do BdT, tamén se traballa de xeito coordinado con outros axentes sociais); de participación e cidadanía

activa (o BdT é unha parte máis dun proxecto comunitario e articulado); e de moeda complementaria (promove intercambios entre persoas físicas, axentes sociais e empresas; céntrase máis en poñer en valor os intercambios non monetarios que nos procesos participación) (Del Moral, 2013).

Visto o caso italiano centrarémonos con maior detemento no caso español, en tanto que é o ámbito xeográfico da nosa investigación. Os inicios dos BdT en España vincúlanse á actividade de *Salut i Família*, unha asociación catalá que desenvolveu o proxecto ‘Compartir: promovendo o reparto dos tempos entre homes e mulleres’, financiado polo programa de Acción Comunitaria para a Igualdade de Oportunidades entre Mulleres e Homes da Unión Europea entre 1997-1999 (Gisbert, 2010; Martí, 2004). Este proxecto tivo como acción principal o desenvolvemento dos BdT e, aínda que ten unha especial influencia en Catalunya, *Salut i Família* converteuse nun dos principais promotores da iniciativa no conxunto do Estado español. Do mesmo xeito que no caso italiano, os BdT españois nacen coa vontade de ser un “recurso para promover a corresponsabilidade na realización do traballo doméstico e de coidado das persoas, así como para facilitar a conciliación da vida laboral e familiar” (Recio et al., 2009, p. 61); non obstante, a súa eficiencia como ferramenta para a conciliación non puido contrastarse, sendo unha estratexia orientada a mellorar as relacións comunitarias e a participación social (Valor e Papaoikonomou, 2016).

Non resulta doado calcular o crecemento dos BdT no Estado español, xa que os datos non foron rexistrados dun xeito sistemático e a aparición e desaparición destas iniciativas é algo habitual. Con todo, cómpre destacar os esforzos realizados por diferentes organizacións –a Asociación para el Desarrollo de Bancos del Tiempo (ADBDT), *mapunto* e o blog *vivirsinempleo*– para coñecer o número de iniciativas no país, mediante a realización e actualización dun mapeo dos BdT. Os resultados deste mapa colaborativo⁷ nas súas diferentes versións apuntaron a que no ano 2010 existían 163 BdT, no ano 2013 existían 366 iniciativas e a última versión

⁷ Mapeo accesible na seguinte ligazón: <http://mapa.vivirsinempleo.org/map/>

indica que existen 300 BdT. Debe terse en conta que estes datos son orientadores e precisan dunha actualización xa que todo indica que o número de iniciativas foi esaxerado (Hughes, 2015). Estas circunstancias propiciaron que fixáramos como un dos resultados a acadar nesta investigación a actualización e aproximación –o máis rigurosamente posible– do censo de BdT existente en España.

Aínda así, todo indica que a presenza de BdT neste país é bastante relevante. Algúns dos factores centrais no seu crecemento, segundo Hughes (2015), son: a situación de crise socioeconómica; as organizacións pioneiras e de referencia; o rol das Administracións públicas; e a activación de múltiples movementos sociais.

Algúns autores defenden que o auxe dos sistemas de intercambio alternativo, como os BdT, estivo estreitamente relacionado cunha situación de crise na que a xente buscaba nestas iniciativas o acceso a servizos que doutro xeito non podían acadar (Castells, Caraça e Cardoso, 2012). Outros discrepan desta afirmación ao comprobar que as persoas que utilizan os BdT non son precisamente as máis afectadas pola crise e que a utilidade destas iniciativas son de carácter máis simbólico que práctico, é dicir, non son capaces de resolver necesidades básicas (Valor e Papaoikonomou, 2016).

Na identificación de certas persoas e institucións clave no pulo dos BdT en España é onde existe bastante consenso, concretamente:

- *Asociación Saltut i Família*⁸. Foi a primeira en promover os BdT no Estado español e, desde entón, contan cunha liña de traballo denominada ‘Bancos do Tempo e Cohesión Social’. Desde esta área coordinan unha Rede de Bancos do Tempo formada na actualidade por 72 BdT en Barcelona, Cataluña e España que participan con diferente intensidade. Cada BdT conta cunha secretaría que funciona baixo as mesmas pautas, o que lles permite establecer unha maior coordinación entre os diferentes BdT da rede. Os seus obxectivos nesta liña de traballo son: proporcionar asistencia

⁸ Fonte: www.saludyfamilia.es

técnica a organizacións ou grupos que desexen poñer en marcha BdT; crear sinerxías entre as diferentes iniciativas asociadas á rede; dinamizar a súa actividade mediante a formación e o desenvolvemento de xornadas de convivencia; dar a coñecer os BdT como estratexias relevantes para a cohesión social; ademais de promover a creación de redes de intercambio de servizos gratuítos entre persoas que residen e/ou traballan nun mesmo barrio, pobo ou cidade. Con estes fins, ofrecen servizos como o asesoramento e a formación a asociacións e gobernos locais no deseño e dinamización de BdT; ou a colaboración na organización e difusión de actividades realizadas polas iniciativas que integran a rede (obradoiros, xornadas de convivencia, cursos de formación, etc.).

- *Asociación para el Desarrollo de Bancos del Tiempo (ADBDT)*⁹. De acordo cos seus estatutos, ten como finalidade o desenvolvemento dos BdT no territorio español. Pretende mellorar a actividade dos BdT mediante o aproveitamento dos coñecementos e habilidades que posúen as persoas involucradas nestas iniciativas; é dicir, supón unha plataforma para traballar de forma coordinada. Para iso realizan, entre outras actividades, a publicación de información e coñecementos sobre os BdT e a oferta de servizos, recursos e orientación de forma gratuíta. Supón unha estrutura de especial relevancia porque é un espazo de traballo en común, o que supón unha oportunidade para conectar os diferentes BdT do país e promover liñas de innovación.
- *Vivir sin empleo*¹⁰. Baixo a autoría de Julio Gisbert, é o blog español de referencia en materia de moedas sociais e BdT. Nel pódense atopar diferentes recursos e enlaces a ter en conta e, de xeito periódico, publícanse artigos relacionados con sistemas de intercambio non monetario, informando sobre as últimas innovacións e noticias sobre este movemento. O mesmo autor publicou un libro no ano 2010 onde realiza unha revisión sobre esta temática, narrando as iniciativas máis recoñecidas desde unha

⁹ Fonte: www.adbdt.org

¹⁰ Fonte: www.vivirsinempleo.org

perspectiva internacional e nacional, entre outras: LETS, redes de troco, SEL, Bancos do Tempo, moedas sociais, banca ética, grupos de axuda mutua, redes de intercambio de coñecementos, etc.

Aínda que o inicio dos BdT en España estivo impulsado por diferentes organizacións sociais, o certo é que desde o inicio do ano 2000 apoiouse a estas iniciativas desde multitude de Concellos mediante recursos humanos, axudas económicas ou a cesión de espazos; de feito, o número de Bancos do Tempo municipais (xestionados por Concellos) en España é moi significativo.

A este respecto é necesario salientar o papel que xogou o *Ajuntament de Barcelona* por ser a primeira cidade que, desde o ano 2004, conta cunha estrutura na gobernanza local especializada nos usos sociais do tempo. Actualmente, esta liña de traballo intégrase no Departamento de Programas de Tempo e Economía dos Coidados, que depende á súa vez da Dirección de Servizos de Economía Cooperativa, Social e Solidaria e Consumo¹¹.

A actividade deste Departamento conta con diferentes eixes de acción que pretenden mellorar –de xeito transversal– a organización e os horarios dos recursos comunitarios, para iso traballa de xeito coordinado co ‘Plan de Impulso da Economía Social e Solidaria (2016-2019)’, a ‘Medida de Goberno por unha Democratización do Coidado (2017-2020)’, a Estratexia contra a Feminización da Pobreza (2016-2024)’ e o ‘Plan para a Xustiza de Xénero (2016-2020)’¹².

Os obxectivos deste Departamento oriéntanse a promover cambios na organización social que permitan unha mellor articulación dos tempos cotiás. A tal fin, desenvólvense diferentes accións innovadoras como:

- Observación da realidade: mediante estudos de diagnóstico da realidade que permiten coñecer as necesidades emerxentes e as características da organización social da cidade. Nesta liña de traballo resulta de obrigada consulta o ‘laboratorio do tempo’, un

¹¹ Para máis información: <http://ajuntament.barcelona.cat>

¹² Para máis información: <http://ajuntament.barcelona.cat>

fondo de recursos *online* e de acceso libre onde se poden consultar multitude de investigacións e publicacións relativas aos usos do tempo de carácter internacional, rexional e local.

- Intervención: desenvólvense proxectos que contribúen a mellorar a organización da vida na cidade mediante accións innovadoras nos diferentes ámbitos e contextos da vida cotiá. Entre outras moitas medidas destacan: iniciativas vinculadas á economía social e de coidados (a rede de BdT, redes de intercambio de bens e de coñecementos, redes económicas de *crowdfunding* e *coworking*, etc.); mellora na xestión dos recursos comunitarios (a diversificación dos horarios en equipamentos públicos, a apertura de patios de centros escolares públicos fóra do horario lectivo, programas de apoio a persoas coidadoras, etc.) e a innovación no mundo empresarial (rede de empresas con criterios de conciliación, premio Barcelona á empresa innovadora en conciliación e promoción da economía de coidados).
- Tecendo rede: preténdese modificar as tendencias de organización dos tempos a nivel social, o que implica traballar de xeito transversal e involucrar ao maior número posible de axentes sociais (responsables municipais, sector empresarial, terceiro sector, etc.).

No que respecta a Galicia, cómpre destacar que é a primeira –e única– Comunidade Autónoma que a nivel lexislativo incorpora os BdT como unha acción valiosa para a consecución de cotas de igualdade e de conciliación desexables. A tal fin, existen dúas normativas de referencia: primeiramente a Lei 2/2007 do 28 de marzo de Trballo e Igualdade da Mulleres de Galicia; e, en segundo lugar, o Decreto 182/2008 do 31 de xullo, que ten como obxecto desenvolver e regulamentar as accións que – desde os Concellos– promoven a conciliación familiar e laboral, onde están incluídos os BdT.

Da Lei 2/2007 destaca un preámbulo no que se realiza un diagnóstico da situación que afrontan as mulleres na sociedade actual, así como os retos que debe asumir a sociedade desde a perspectiva da igualdade de

xénero. Neste contexto, conclúese que as mulleres seguen padecendo unha situación de discriminación estrutural, xa que son elas as que asumen a maior parte do traballo non remunerado e tamén atopan maiores obstáculos para o acceso e promoción no eido laboral. Como consecuencia conclúese que todas as propostas de transformación “deben ser múltiples, e que o deseño deba prever a necesaria coordinación entre a distribución do traballo remunerado, as necesidades de atención ás persoas dependentes e o reparto igualitario dos recursos políticos, económicos e sociais destinados á poboación” (Diz, 2009, p. 159). Do seu articulado destaca o Título I, no que se recoñece a conciliación como un dereito das persoas e, ademais, o Título VI, relativo á ‘Promoción autonómica das medidas municipais de conciliación’ que se basean na creación de BdT, así como a creación de ‘Plans de programación do tempo nas cidades’; dúas accións que atribúen a súa xestión aos Concellos, como contextos idóneos para a intervención pola proximidade e o maior coñecemento das necesidades locais (Diz, 2009).

No Decreto 182/2008 concrétanse os aspectos básicos para a regularización dos BdT municipais nos Concellos galegos. Concretamente, descríbense como sistemas de intercambio local que melloran as relacións veciñais, a cohesión social e a conciliación grazas ao tipo de servizos intercambiados, relacionados coa xestión do cotiá (axuda coas TIC, apoio nas tarefas escolares, actividades domésticas, xestións administrativas, coidado, etc.) (Diz, 2009). As axudas contempladas para os Concellos co obxecto de poñer en marcha os BdT son a financiación para a contratación das persoas xestoras e a adquisición dos materiais e recursos necesarios para o seu desenvolvemento; ademais do asesoramento e a orientación a cargo dunha comisión de persoas expertas en materia de conciliación (Diz, 2009).

Tras a promulgación destas dúas normativas viviuse un crecemento rápido e intenso de BdT nos municipios galegos; de feito, para o ano 2009 existían un total de 63 BdT municipais en Galicia (Diz, 2009). Non obstante, a chegada da crise económica e os recortes en materia social

asociados á mesma supuxo o desmantelamento das axudas e a desaparición da maioría dos BdT ao non poder manter o contrato das persoas que os estaban xestionando. Esta circunstancia pon de manifesto as potencialidades e as debilidades deste modelo de xestión, xa que ten a vantaxe do gran respaldo das institucións a nivel formal, económico e social; pero conleva unha excesiva regulamentación e escaso traballo do asociacionismo de base, que derivou no cese da súa actividade por ausencia da persoa contratada. Por outro lado, tampouco se ten demostrado que os BdT comportaran melloras no eido da conciliación familiar e laboral; se non que, máis ben, supuxeron unha ferramenta para a cohesión social e a participación social.

Outro aspecto a ter en conta é o papel que xogou o movemento do 15-M. En maio do ano 2011 xorde en España unha mobilización cidadá espontánea de protesta ante a situación de crise e a súa xestión por parte da clase política (con fortes recortes sociais e reforzo ás grandes empresas e bancos). En poucos días a reivindicación secundouse nas principais prazas das cidades españolas, onde se instalaron campamentos de protesta ata o mes de xuño do mesmo ano nos que se realizaban debates, actividades, obradoiros, etc.

Esta iniciativa de carácter popular derivou nun movemento social descentralizado e sen líderes. A súa actividade baseábase nunha rede de asembleas nos barrios nas que, de xeito autoxestionado, se desenvolveron diferentes iniciativas de loita e protesta contra a situación que atravesaba o país. Entre outras experiencias, inspiradas e/ou derivadas do movemento 15-M destacan: a creación de plataformas contra as políticas de austeridade (a plataforma contra os desafuizamentos, a marea verde contra os recortes en educación, a marea branca contra os recortes en sanidade ou a marea laranxa contra os recortes en servizos sociais), a creación de centros sociais, de hortas comunitarias ou unha rede de BdT de tipo asembleario (especialmente activa en Madrid nos seus inicios, aínda que actualmente apenas ten funcionamento).

A tipoloxía de BdT en España en función dos promotores coincide co modelo italiano; é dicir, Bancos do Tempo municipais (normalmente xestionados desde as Concellarías de Participación Cidadá ou desde as Concellaría de Igualdade), asociativos e asemblearios.

Con todo, o papel que xogan as Administracións públicas é diferente segundo nos situemos nunha ou noutra Comunidade Autónoma. A este respecto destaca:

- O modelo catalán: no que a nivel municipal dáse soporte aos BdT xa sexa mediante a cesión de espazos, axuda á difusión, concesión de subvencións, etc.; non obstante, ceden a responsabilidade da xestión e dinamización a entidades do terceiro sector, normalmente asociacións culturais ou veciñais. Esta fórmula de colaboración entre Concello-terceiro sector é de gran utilidade e responde á maioría de experiencias de éxito no territorio español.
- O modelo galego: a lexislación existente para a creación de BdT non foi suficiente para implicar ao asociacionismo de base por varios motivos. En primeiro lugar, porque moitas das medidas recollidas na Lei 2/2007 e no posterior Decreto 182/2008 quedáronse máis nunha vontade política que nunha realidade e, en segundo lugar, porque a implementación dos BdT en Galicia foi excesivamente vertical, de xeito que no momento no que caeron as prestacións económicas, os BdT non sobreviviron, pois a xestión foi asumida exclusivamente por técnicas e técnicos municipais.
- O modelo asembleario de Madrid: a maioría dos BdT derivados do 15-M non lograron manterse no tempo, quizais pola perda de folgos do movemento ou porque o perfil de participante é o dunha persoa activista implicada en múltiples movementos de xustiza social que non dispón de moito tempo para implicarse na xestión e dinamización dun BdT de forma continuada.

1.1.3.- Evolución diacrónica e sincrónica dos Bancos do Tempo: síntese

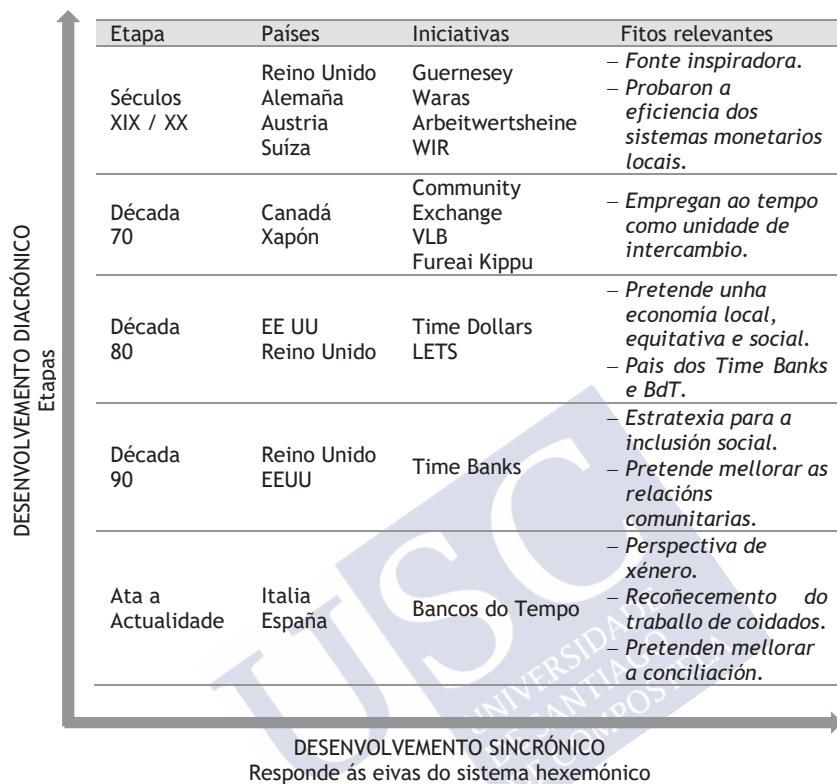
Nunha análise ampla dos sistemas monetarios conséctase que ao longo da Historia as sociedades foron artellando diferentes mecanismos e estratexias para intercambiar servizos e mercadorías na procura da prosperidade dos pobos e a mellora da calidade de vida. Neste sentido, convén recordar que os feitos económicos son tamén feitos sociais, de aí que as persoas imaxinaban alternativas de carácter local cando o sistema hexemónico pasaba por unha situación de dificultade. De feito, no estudo de moedas paralelas conséctase que é nos períodos de crise –nos que o sistema non é quen de dar resposta ás necesidades da cidadanía– cando xorden estratexias como as moedas comunitarias no século XIX ou máis recentemente os *Community Exchange*, os LETS ou os *Time Banks*.

As problemáticas do sistema neoliberal non se restrinxen exclusivamente á esfera económica, senón que transforman e mediatizan os hábitos de vida, as prácticas comunitarias e os usos que as persoas fan do seu tempo. A este respecto, os BdT nacen coa vontade de dar resposta a algunhas das dificultades sociais provocadas por prácticas socioeconómicas que desprazaron a un segundo plano a esfera dos coidados e os tempos de encontro comunitario, para dar prioridade á actividade produtiva e ao consumismo.

Así as cousas, e tendo como idea común intercambiar servizos e bens empregando o tempo como moeda, obsérvanse múltiples modelos e iniciativas a nivel planetario; podendo destacar elementos de identidade en cada caso. Para isto contamos con cinco etapas evolutivas que debemos interpretar diacrónica e sincronicamente; isto é, que a aparición dunha nova etapa non supón a desaparición ou anulación da anterior, máis ben indica unha innovación relevante para os BdT.

Concretamente, a etapa de antecedentes –coas moedas comunitarias do século XIX e XX– foi a fonte inspiradora que probou a eficiencia dos sistemas locais de intercambio fronte á tendencia homoxeneizadora e globalizante da modernidade. Pola súa banda, a etapa dos anos 70 ten

relevancia pola presenza de iniciativas pioneiras no uso do tempo como moeda de intercambio en contextos tan dispares como Canadá e Xapón. Posteriormente, coa chegada dos *Time Dollars* (EE.UU.) e os LETS (Reino Unido), prodúcese un proceso de internacionalización que pon a énfase nunha economía local, máis equitativa e ética como resposta a situacións de crise e dificultade social. Pouco despois (década dos anos 90) xorden os *Time Banks* e os Bancos do Tempo –como evolución dos *Time Dollars* e os LETS– poñendo de manifesto o carácter social das prácticas económicas e valorando o papel das mulleres, dos coidados e do traballo non remunerado para a sustentabilidade de vida e a calidade das relacións comunitarias. Non obstante, o percorrido dos BdT é relativamente recente, polo que segue evolucionando constantemente, producíndose cambios e transformacións que obrigan a unha constante interpretación e análise do fenómeno a nivel nacional e internacional; tanto é así que nos últimos anos obsérvase un incipiente afloramento de BdT en América Latina, o que probablemente suporá o nacemento dunha nova etapa nos próximos anos. Esta lectura diacrónica, coas diferentes circunstancias (países, iniciativas e fitos relevantes), reflíctese na seguinte figura.

Figura 1. Evolución diacrónica e sincrónica dos Bancos do Tempo

Etapas	Países	Iniciativas	Fitos relevantes
Séculos XIX / XX	Reino Unido Alemaña Austria Suíza	Guernesey Waras Arbeitskreis WIR	<ul style="list-style-type: none"> – Fonte inspiradora. – Probaron a eficiencia dos sistemas monetarios locais.
Década 70	Canadá Xapón	Community Exchange VLB Fureai Kippu	<ul style="list-style-type: none"> – Empregan ao tempo como unidade de intercambio.
Década 80	EE UU Reino Unido	Time Dollars LETS	<ul style="list-style-type: none"> – Pretende unha economía local, equitativa e social. – País dos Time Banks e BdT.
Década 90	Reino Unido EEUU	Time Banks	<ul style="list-style-type: none"> – Estratexia para a inclusión social. – Pretende mellorar as relacións comunitarias.
Ata a Actualidade	Italia España	Bancos do Tempo	<ul style="list-style-type: none"> – Perspectiva de xénero. – Recoñecemento do traballo de coidados. – Pretenden mellorar a conciliación.

DESENVOLVIMENTO SINCRÓNICO
Responde ás eivas do sistema hexemónico

Fonte: Elaboración propia

1.2.- CONCEPTUALIZACIÓN DOS BANCOS DO TEMPO

A evolución histórica dos BdT converteunos nun movemento poliédrico que non permite identificar unha única conceptualización sobre eles; de feito, existen múltiples clasificacións e definicións en función do contexto e/ou criterios empregados (Blanc, 2011; Boyle, 2014; Seyfang, 2002). Nesta ocasión realizouse unha clasificación segundo as orientacións ontolóxicas identificadas; isto é, en función de como se responde á pregunta ‘que é un BdT?’ Atopáronse tres grandes formas de entendelos: en primeiro lugar, unha ontoloxía que identifica os BdT como unha moeda comunitaria, centrando as súas prácticas na esfera política; en segundo

lugar, unha liña que interpreta os BdT como un sistema de voluntariado que centra as súas finalidades en aspectos económicos; e, por último, un enfoque social que entende os BdT como un sistema de participación cidadá (Seyfang, 2002; Valor e Papaoikonomou, 2016). De seguido presentamos os elementos definitorios de cada modelo, mantendo a prudencia do que significa debuxar unha tipoloxía teórica ou conceptualizante, pois somos conscientes de que a realidade é complexa e, con frecuencia, obsérvanse experiencias con orientacións mixtas ou híbridas.

1.2.1.- Bancos do Tempo como moeda comunitaria: cosmovisión política

Un motivo para a creación e o desenvolvemento dos BdT é precisamente o de artellar sistemas alternativos ao modelo neoliberal hexemónico, así como desafiar os valores e as problemáticas asociadas á actividade da economía formal (Seyfang, 2002; Valor e Papaoikonomou, 2016).

Considérase que os usos do tempo social están distorsionados ou, cando menos, influenciados polos ritmos frenéticos que o sistema neoliberal impón, desprazando os dereitos da cidadanía a un plano secundario (Maroñas e Bolaño, 2016). Neste sentido, os intereses subxacentes ao mercado intentan convencernos da posible conciliación entre os tempos e intereses ‘irreconciliables’ que obedecen exclusivamente á produción e ao crecemento, con aqueles que teñen como prioridade os coidados e a sustentabilidade humana (Rivas, 2006).

Estas circunstancias derivan en numerosas problemáticas que afectan – non só en termos de grandes cifras ou estatísticas– senón á calidade de vida das persoas; algún exemplo disto é a erosión na economía dos coidados, a falta de emprego e a súa precarización, a falta de recoñecemento do traballo remunerado, o aumento das desigualdades sociais, etc.

Partindo desta análise crítica da realidade, os BdT que se organizan como moeda comunitaria tratan de recuperar o valor instrumental do diñeiro, deixando á marxe a súa atribución especulativa ao fomentar unha economía de proximidade con criterios máis igualitarios e éticos. Polo tanto, a principal finalidade é facer posible a idea de Blanc (1998) de que o diñeiro é, simplemente, calquera instrumento que sirve como medio para cobrar e pagar.

Para isto poñen o foco no territorio promovendo o desenvolvemento endógeno das comunidades; é dicir, poñendo en valor as capacidades propias do territorio e dos actores que a integran para acadar un maior benestar individual e colectivo. Ademais, son unha estratexia que reforza “a economía do local, posto que é unha moeda que ten sentido cando está vinculada a un territorio e a unha comunidade determinada, e non viaxa en busca doutros mercados con maior rendibilidade” (Martínez, Alabao, Castro, Palomera e La Hidra Cooperativa, 2016, p. 22).

Este primeiro modelo ten, polo tanto, unha orientación claramente política, non en termos partidistas, senón –segundo a definición de ‘política’ da Real Academia Galega– como a teoría, arte ou doutrina referente ao goberno dunha comunidade; ou, dito doutro xeito, os BdT identifícanse como unha estratexia que contribúe a organizar unha comunidade e os asuntos públicos.

Tomando como idea central a de organizar o común, os BdT como moeda comunitaria pretenden desafiar valores hexemónicos asociados ao sistema neoliberal, tales como o incremento do individualismo e a competitividade, as desigualdades na distribución e os usos do tempo ou o deterioro das redes comunitarias (Maroñas e Bolaño, 2016). Así, non resulta estraño que os promotores deste modelo adoiten vencellarse a movementos de xustiza social (Valor e Papaoikonomou, 2016). En múltiples experiencias preténdese involucrar ao pequeno comercio local para que acepten a compra-venta con moedas alternativas, estendendo a cadea de intercambio non só ás persoas activas, senón a diferentes contextos e ámbitos do espazo local. Isto supón que, aínda que son experiencias inestables e medran moi lentamente –dadas as permanentes

tensións que viven co sistema oficial– son quen de xerar unha rede de intercambio local, cunha visión comunitaria explícita e que xera beneficios colectivos a nivel xeral (Seyfang, 2002).

1.2.2.- Bancos do Tempo como voluntariado baseado en recompensas: cosmovisión económica

O punto de partida neste modelo é artellar un sistema que alivie a ‘dependencia’ existente co diñeiro ante unha sociedade onde a maioría de servizos e actividades comunitarias soamente son accesibles a un sector da poboación con certas posibilidades socioeconómicas, o que xera e perpetúa contextos de desigualdade social (De Valenzuela, Maroñas e Martínez, 2017).

Desde esta perspectiva, os BdT teñen un carácter pragmático, constituíndose como un sistema onde persoas con diferentes perfís socioeconómicos poden acceder –en igualdade de condicións– aos servizos comunitarios (Seyfang, 2002; Valor e Papaioikonomou, 2016).

A este respecto, cómpre dicir que predomina unha visión económica, na que se promove a inclusión social de colectivos que –polas súas dificultades socioeconómicas– non poden permitirse acceder a unha grande parte da oferta cultural, social, deportiva, etc. da súa comunidade. As persoas que participan deste modelo de BdT gañan créditos de tempo ao ofrecer servizos que se poden trocar noutras actividades ofertadas por outros usuarios ou en servizos ou eventos municipais como, por exemplo, unhas entradas para o teatro, abonos para un ximnasio ou un curso de fotografía.

O foco neste caso está posto na igualdade de oportunidades, de aí que certos autores asocien o crecemento de BdT coa situación de crise experimentada nos últimos anos (Hughes, 2015), na que á delicada situación financeira e ás dificultades para o emprego engadiuse a aplicación de severas políticas de austeridade que –tendo a crise como pretexto– ampliaron aínda máis a fenda socioeconómica (De Valenzuela

et al., 2017). Neste contexto de especial dificultade, os BdT como sistema de recompensas centráronse na inclusión socioeconómica mediante liñas de traballo como mellorar a empregabilidade das persoas participantes ou redes de soporte e axuda ante situacións de emerxencia.

1.2.3.- Bancos do Tempo como sistema de participación cidadá: cosmovisión social

O terceiro modelo resulta de especial relevancia porque nel atopamos unha visión máis socioeducativa, xa que o seu obxectivo principal é dar soporte a diversas accións que –desde unha perspectiva comunitaria– fomentan as relacións de confianza entre as persoas, ao tempo que incentiban o apoio mutuo e a autoxestión das comunidades (Martínez et al., 2016). Deste xeito, promóvese “a innovación, o empoderamento, o aumento da autoestima e a integración no mercado laboral e na comunidade local, e ofrecen novas oportunidades de aprendizaxe e educación” (Lietaer et al., 2015, p. 27).

Os BdT fórmulanse como “un recurso para a reconstrución do deterioro das redes sociais e de apoio comunitarias informais que constitúen a ‘economía de base’”(Gregory, 2009, p.20); de aí que se prescinda da dimensión monetaria, xa que sería unha contradición mercantilizar accións e servizos que non teñen prezo ou que o diñeiro fai funcionar malamente (Cahn, 2004). A tal fin, cómpre destacar as catro ideas nas que se a asenta teoría da co-produción (Boyle, 2014; Cahn, 2004), e da que se derivan valores cun profundo contido social:

- Activos: considera que todas as persoas –con independencia da posición socioeconómica ou cultural– teñen capacidades e habilidades valiosas e positivas para aportar á comunidade. Isto enfatiza as potencialidades en lugar das carencias, polo que cada persoa pasa de ser consumidora, usuaria ou destinataria a ‘prosumidora’ ou ‘co-produtora’.
- Redefinición do traballo: a natureza dos intercambios realizados nos BdT permite poñer en valor o traballo non remunerado e as

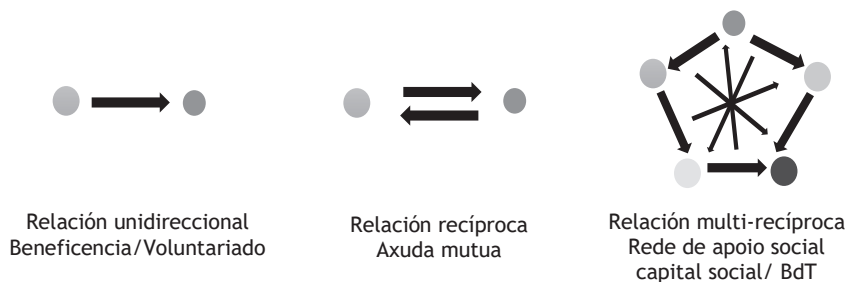
actividades de coidado, a importancia dos tempos e as actividades compartidas cos demais. De acordo co traballo de Boyle (2014), os servizos intercambiados están relacionados maioritariamente co apoio escolar, coidado de persoas maiores e/ou dependentes, saúde e inclusión social.

- Reciprocidade: este sistema afástase dos modelos de beneficencia ou caridade, pois todas as persoas implicadas dan e reciben servizos, de tal xeito que o ‘necesítasme’ convértese en ‘necesitámonos’.
- Redes sociais: alude á construción de redes e relacións de apoio partindo das potencialidades e os recursos da propia comunidade. O fluxo de servizos intercambiados incrementa o capital social e as relacións veciñais grazas aos maiores niveis de confianza, reciprocidade e compromiso derivados da súa actividade no BdT.

En base a estas ideas obsérvase un sistema de participación cidadá en igualdade de condicións que permite poñer en valor as capacidades de todos os sectores de poboación, sexa cal sexa a súa situación vital (persoas mozas, adultas e da terceira idade), socioeconómica, étnica, relixiosa, etc. posto que todas as persoas teñen o dobre rol de oferentes e demandantes de servizos

Ademais, adquire importancia a idea de superar modelos de axuda baseados na caridade e no voluntariado tradicional pois o intercambio dos servizos non son unidireccionais nin bilaterais; é dicir, unha persoa que recibe un servizo pode recuperar ese crédito realizando un encontro con outra persoa vinculada ao BdT. Polo tanto, non se trata dunha relación exclusivamente de ‘un a un’ senón que o propósito é fortalecer a comunidade mediante a construción colectiva dunha rede (ver figura 2) onde aumente cualitativamente o capital social a través de relacións multi-recíprocas (Maroñas, 2014).

Figura 2. Modalidades de axuda entre persoas

Fonte: Maroñas, Caride e Gradaílle (2015).

1.2.4.- Síntese e situación no Estado español

O fenómeno de BdT presenta unha bagaxe que dificulta realizar unha concepción pechada, todo o contrario, existe unha lectura interdisciplinar e de amplas miras que integre as distintas variables e implicacións políticas, económicas, sociais, comunitarias e/ou educativas que se poñen en xogo. Ademais, ao organizarse a nivel local configuran realidades flexibles e plurais, xa que cada proposta responde ás necesidades da súa comunidade con diferentes prioridades (Maroñas, 2014).

Como resultado da revisión documental realizada para a elaboración do referencial teórico-conceptual identificáronse tipoloxías de BdT. Moitas delas –normalmente realizadas pola Administración e/ou organizacións do terceiro sector– adoitan quedarse nun nivel analítico básico no que organizan os BdT en función da súa temática, dos seus promotores ou do colectivo de atención preferente (Martí, 2004; Recio et al., 2009.). Non obstante, nunha análise de corte conceptual, algúns artigos académicos apuntan ás finalidades ou orientacións dos BdT, como a proposta de Seyfang (2002), que identifica aos BdT como ferramentas para activar a cidadanía política, económica e social; ou o traballo de Valor e Papaoikonomu (2016), onde se identifican tres grandes tipos de BdT segundo as finalidades sexan políticas, económicas ou sociais. A este respecto, a nosa clasificación vén a coincidir, na maior parte dos casos,

coas teses que entenden os BdT na tripla vertente de moeda comunitaria (perspectiva política), de sistema de recompensas (visión económica) e de sistema de participación (esfera do social) (ver táboa 2).

Táboa 2. Ontoloxía e elementos definitorios nos BdT

Ontoloxía	Cosmovisión	Elementos definitorios
BdT como moeda comunitaria	Política	Resolver problemas creados polo modelo neoliberal (erosión da economía de coidados, falta de emprego, traballo non remunerado, etc.).
		Desafío aos valores existentes da economía xeral: visión alternativa ao sistema oficial.
		Promovidos desde movementos de xustiza global.
BdT como sistema de voluntariado baseado en recompensas	Económica	Procuran o beneficio xeral da comunidade.
		Acceso a servizos que doutro xeito non se podería.
		Existe unha relación entre a situación de crise e a emerxencia deste modelo.
BdT como sistema de participación cidadá	Social	Sistema que pon en valor o traballo non remunerado como estratexia para acceder a servizos e actividades na comunidade.
		Procura o aumento do benestar físico e psíquico.
		Supón a superación da beneficencia e do voluntariado.
		Mellora as relacións comunitarias e as redes sociais de apoio.
		Xera máis implicacións na comunidade como resultado da participación no BdT.
		Mellora a cohesión social e os niveis de confianza veciñal grazas ao establecemento de relacións de proximidade.
		Inclusión social de colectivos desfavorecidos.

Fonte: Seyfang (2002) e Valor e Papaioikonomou (2016). Elaboración propia.

Con estas premisas, aludimos a iniciativas heteroxéneas e flexibles que focalizan as súas accións nas necesidades prioritarias das comunidades onde se desenvolven e que teñen como denominador común os seguintes propósitos:

- Estimular as habilidades, coñecementos e destrezas, poñendo énfase nas capacidades das persoas: todas contamos con recursos

e talentos valiosos para a comunidade, contribuíndo á mellora da autoestima e ao benestar persoal e colectivo (Gisbert, 2010).

- Crear novos espazos de encontro e autoxestión, mediante a articulación do traballo relacional entre diferentes organizacións: trátase de recuperar as redes de colaboración e de economía local que tradicionalmente existían nas comunidades (Gisbert, 2010).
- Construír e fortalecer o sentimento de identidade coa comunidade desde un plano inclusivo: poñendo en valor os traballos non remunerados e as capacidades presentes na comunidade, os tempos de coidado e as posibilidades de colectivos socialmente excluídos, sendo unha estratexia para a cohesión social (Maroñas et al., 2015).

Así, os BdT transcenden a un simple mecanismo para a transacción de servizos, para constituírse como procesos participativos que inciden na esfera do *saber*, do *saber facer* e –moi especialmente– na do *saber estar* e do *saber ser* (Maroñas et al., 2015).

No que respecta ao caso español, o modelo maioritario corresponde ao BdT como sistema de participación e os seus obxectivos encamiñanse a crear redes de reciprocidade no eido local, mellorar o clima de confianza veciñal e, en definitiva, a configurarse como unha iniciativa que mellore as habilidades de socialización, a autoestima, a aprendizaxe ao longo da vida e a posibilidade de acceder a experiencias gratificantes no contorno máis próximo de convivencia (Hughes, 2015).

Tamén existen BdT máis próximos ao modelo de moeda comunitaria cun alto valor nas comunidades nas que se insiren. Adoitan estar xestionados por movementos asemblearios como, por exemplo, a rede de BdT derivada do movemento 15-M ou BdT ligados a movementos ecoloxistas. Nestas iniciativas existe un discurso político máis explícito relativo á transformación cultural e económica; é dicir, o papel de co-produtor/a representa unha forma alternativa de organizar o cotiá que pretende promover cambios individuais e colectivos (Laamanen, Wahlen e Campana, 2015).

1.3.- LIÑAS DE INVESTIGACIÓN

A temática de BdT ten acaparado a atención pública e política en moitas ocasións, porén o seu desenvolvemento como liña de investigación aínda é modesto, a teor do pouco que se ten indagado nas súas prácticas desde o ámbito científico-académico; máis aínda desde a perspectiva educativa pois –ata o momento– non se atoparon investigacións desde esta óptica, sendo a Economía a disciplina que máis ten estudiado aos BdT. Sumado a isto, ao ser iniciativas recentes e en continua reconstrución, a información bibliográfica relativa aos BdT aínda é escasa e caracterízase por “ser pouco teórica e estar relacionada case sempre coa análise da práctica (...). Neste sentido está composta fundamentalmente por guías e documentos sobre como construír e como funcionan os Bancos do Tempo, así como breves avaliacións pouco sistemáticas sobre o funcionamento” (Diz, 2009, p. 152).

Con todo, os estudos máis relevantes arredor dos BdT son de orixe británica e estadounidense, aínda que tamén existe algunha referencia relevante no caso español e italiano. Ademais, deben considerarse os estudos realizados sobre LETS que –xa sexa pola súa maior traxectoria ou polo seu impacto no mundo anglosaxón– contan cun maior percorrido no que a investigación se refire.

Existen diferentes tópicos de investigación arredor da evolución e o alcance dos LETS. Entre outros aspectos, demostrouse que son iniciativas que logran unha certa dinamización da economía local e melloran a autoconfianza (Dittmer, 2013). Non obstante, parece que as potencialidades de LETS no se concretaron tanto como se esperaba; algunhas das principais limitacións ou obstáculos poden resumirse en:

- Barreiras para a participación: aínda que se deseñaron como unha ferramenta para a inclusión social, a presenza de certos colectivos con dificultades sociais en LETS non é significativa por varios motivos: unha alta porcentaxe da poboación descoñece a existencia destas redes (Williams et al., 2001); o feito de ter que negociar o valor das transaccións replica en certo modo as lóxicas comerciais

e frea a participación das persoas máis desfavorecidas. Ademais, existen dificultades para concretar os intercambios por vergonza, falta de confianza ou por unha baixa autoestima (Seyfang, 2002).

- Logros difusos arredor da empregabilidade: nun sistema neoliberal como o actual, a inclusión social está estreitamente relacionada co emprego (Seyfang, 2002). É por isto que os gobernos apoiaron aos LETS con financiamento desde finais dos anos 90 xa que viron neles unha estratexia para mellorar a empregabilidade (Dittmer, 2013). Non obstante, tras máis de 15 anos de traxectoria, comprobouse que a mellora das capacidades para a busca de emprego é moi relativa (Boyle, 2014; Williams et al., 2001) e que soamente se pode considerar como unha iniciativa complementaria á economía formal (North, s.d.).
- Os perigos da institucionalización: unha rama da investigación defende que certas limitacións de LETS, como o seu carácter voluntario, inestable e localista, poderían solucionarse cun maior apoio por parte das autoridades (Seyfang, 2002). Emporiso, e desde unha perspectiva crítica, isto poría en perigo o seu carácter alternativo e reduciría aínda máis as súas posibilidades de transformación social (North, 2011).

A investigación en LETS tamén resulta de interese porque se identifican os paralelismos e as diferencias existentes co funcionamento dos BdT. Algunhas das novidades máis destacables dos *Time Banks* con respecto aos LETS é que se formule como unha ferramenta máis eficaz para a inclusión social (Seyfang, 2003). A investigación reflicte que o feito de que o tempo sexa a unidade de intercambio e de que todos os servizos se valoren por igual (1 hora), permite incorporar perfís de participantes que non adoitan ter presenza en experiencias como os LETS, onde a negociación do valor do intercambio queda en mans das/os interesadas/os (Ozanne, 2010).

A investigación de *Time Banks* comparativamente coa de LETS, resulta aínda máis escasa (Dittmer, 2013). Con todo, algunhas liñas de indagación aluden á identificación de perfís e motivacións para a

participación (Collom, 2007; Collom, Lasker e Kyriacou, 2012); á relación destas experiencias coa activación da cidadanía social, política e económica (Seyfang, 2002); á súa utilidade como estratexia para a sustentabilidade (Carfagna et al., 2014; Dittmer, 2013; Seyfang e Longhurst, 2013); aos seus beneficios para a saúde (NEF, 2008); á súa eficacia como acción para a busca de emprego (Boyle, 2014); ou aos seus beneficios a nivel comunitario (Molnar, 2011; Ozanne e Ozanne, 2011).

Os resultados reflicten que os *Time Banks* ou BdT deben enfrontar algúns desafíos como lograr unha maior estabilidade (precísase contar con recursos humanos e financiación), mellorar e fomentar o traballo en rede con outras entidades e institucións sociais que asuman o proxecto de *Time Banks* ou mellorar as canles de comunicación incorporando de xeito intelixente as posibilidades das TIC (Carroll, Shih, Han e Kropczynski, 2017; Tučník, Válek, Blecha e Bureš, 2016; Yuan, Hanrahan e Carroll, 2018). Ademais, algúns autores advirten sobre os perigos e posibles intereses espurios que algunhas institucións públicas poden ter en apoiar a este tipo de iniciativas. Dunha banda, porque limitan as súas posibilidades de transformación social, restrinxíndoas a un recurso complementario de carácter simbólico no canto dun sistema eficaz para resolver necesidades diarias; e, doutra banda, pola posible intención oculta de mercantilizar as relacións sociais e substituír ou empobrecer certos servizos públicos de benestar (Dittmer, 2013; Hughes, 2015; North, 2011).

No que respecta aos BdT dos países da Europa mediterránea pódese dicir que son experiencias que gozan cunha boa acollida social e mediática; non obstante, a investigación e a literatura científica segue sendo moi escasa, sobre todo si se compara coa realizada en países como Estados Unidos ou Reino Unido.

Aínda así, existen algunhas investigacións realizadas en España (Gisbert, 2010; Hughes, 2015; Valor e Papaoikonomou, 2016; Papaoikonomou e Valor, 2016) ou en Italia (Del Moral, 2013, 2015). O perfil de participación prototípico nestes países é o dunha muller de mediana idade, con educación superior, con descendencia e que habitualmente non participa

noutros movementos de carácter asociativo (Valor e Papaoikonomou, 2016). Isto indica que os BdT mediterráneos son pouco eficaces para a integración de persoas en situación de vulnerabilidade, tal e como pretende o modelo británico, toda vez que o perfil máis frecuente ten un capital socioeconómico e cultural medio-alto.

Os BdT en España e Italia son moi heteroxéneos no relativo ás súas finalidades, o que impide identificar un modelo dominante. Con todo, a orientación social adoita ser a máis frecuente nestes países, cun discurso pouco politizado e cun funcionamento baseado na participación social que resulta especialmente suxestiva para as persoas que teñen escasa presenza noutro tipo de movementos asociativos.

Algunhas das dificultades identificadas relaciónanse co desaxuste existente entre a oferta e a demanda, xa que as persoas son capaces de ofrecer axuda pero teñen moitas reticencias a solicitar servizos (Del Moral e Pais, 2015). Así, do entusiasmo inicial na participación pásase, en pouco tempo, a unha gran porcentaxe de participantes ‘simbólicos’ que estando rexistrados oficialmente non participan (Valor e Papaoikonomou, 2016); ademais, os servizos ofertados son pouco profesionalizados e non substitúen as necesidades básicas, polo que a actividade de BdT é máis simbólica que práctica, o que pon en perigo a súa viabilidade no tempo (Hughes 2015; North, 2011; Valor e Papaoikonomou, 2016). En suma, cómpre dicir que –pese a nacer como unha política para a conciliación da vida laboral e familiar– os BdT non souberon orientar a súa actividade cara a este propósito ata o momento, xa que non existe ningunha evidencia que demostre a efectividade desta iniciativa neste campo.

1.4.- OS BANCOS DO TEMPO NA PRÁCTICA

A diversidade de BdT permite construír, a partir de diferentes criterios de catalogación, unha ampla clasificación de iniciativas que dá fe da súa versatilidade e da capacidade de adaptación a diferentes realidades. Así, os BdT considéranse unha ferramenta que, en mans dunha boa xestora, son de gran utilidade para optimizar e poñer en valor os recursos ocultos cos que contan as persoas participantes nos mesmos (Gisbert, 2010).

Neste apartado apórtase unha visión global sobre o funcionamento destas iniciativas, abordando diferentes tópicos que permiten facer unha visión de conxunto arredor da dinámica cotiá dun BdT. A tal fin, explicaranse os diferentes tipos de promotores e como inflúen na configuración do seu Modelo de Organización Estratéxica (MOE) (Honzawa, s.d) e, posteriormente, darase conta do proceso para deseñar e poñer en marcha un BdT.

1.4.1.- Promotores e modelos organizativos

O amplo abano de finalidades que se poden formular arredor dun BdT garda estreita relación cos promotores e os modelos organizativos cos que se pode orientar a actividade dos mesmos. Neste sentido, a configuración do modelo orgánico estará mediatizada, en gran medida, pola natureza da entidade que o promova e/ou xestione. Así, pódese distinguir entre: (1) BdT municipais (promovidos desde os Concellos), (2) BdT asociativos (promovidos por asociacións de diferente natureza), (3) BdT asemblearios (promovidos por asembleas ou colectivos autoxestionados) ou (4) BdT de iniciativa privada (promovidos desde empresas).

Tendo en conta isto, a literatura angloxasona adoita distinguir diferentes modelos organizativos en función da relación que se establece entre as persoas participantes e a entidade promotora:

- BdT persoa-persoa: céntrase na xeración de intercambios individuais entre persoas da mesma comunidade (Molnar, 2011). É o modelo máis utilizado na Europa mediterránea.
- BdT persoa-axencia: o seu funcionamento consiste nun sistema de voluntariado onde a xente gaña créditos de tempo axudando a outros membros e pode empregar estes créditos en recompensas tales como bancos de alimentos e centros deportivos que tamén forman parte deste círculo (Valor e Papaoikonomou, 2016). Esta dinámica é frecuente nos EE.UU., Reino Unido e Suecia, e –máis alá do intercambio individual– o BdT trata de ser un recurso de benestar social (Ozanne, 2010).
- BdT axencia-axencia: neste caso os créditos en horas empréganse como ferramenta para realizar actividades coordinadas entre diferentes organizacións e entidades (Boyle, 2014; NEF, 2008).

Outro traballo interesante é o de Honzawa (s.d.), no cal realiza un estudo sobre os Modelos de Organización Estratéxica (MOEs) presentes nos BdT ao cruzar as variables de ‘natureza institucional’ (pública ou privada-terceiro sector) coa de ‘vinculación das persoas do equipo xestor’ (voluntarista ou profesionalizada). Esta clasificación permite describir con maior exhaustividade as diferentes casuísticas en canto aos modelos organizativos dos BdT, podendo distinguir entre os MOE privado-voluntarista, MOE privado-profesionalizado, MOE público-voluntarista e MOE público profesionalizado (ver figura 3).

Figura 3. Definición de escenarios e MOEs para os BdT

Fonte: Honzawa (s.d).

O MOE privado-voluntarista ten como finalidade dinamizar cambios entre a sociedade civil á marxe de toda pauta ou axuda da Administración pública, reclamando un alto compromiso das persoas implicadas, así como niveis elevados de cultura participativa. O grupo xestor está formado por persoas voluntarias e o financiamento é autoxestionado, esixíndolles un maior traballo en rede con outras entidades.

O MOE privado-profesionalizado é o menos frecuente no contexto español, xa que se trata de BdT de iniciativa privada (normalmente empresas) que promocionan os intercambios entre as persoas a través de xestores remunerados (economicamente ou en créditos-hora) que desenvolven unhas funcións formalmente establecidas. Isto responde a unha cultura de traballo diferente á imperante na actualidade, onde se pon en valor as relacións humanas, a cooperación e se favorece a autoxestión sen a intervención das institucións públicas.

Nos modelos con intervención pública atopamos o MOE público-voluntarista ou de xestión indirecta, que fomenta os intercambios entre a

sociedade civil desde un grupo xestor formado por voluntarias e voluntarios que se caracteriza pola súa inestabilidade e pola pouca formación en tarefas de xestión. Ademais, establécense relacións coa Administración pública mediante o apoio económico ou a cesión de espazos; por exemplo, é frecuente que a sede destes BdT estea situada en centros cívicos, locais socioculturais ou outros espazos municipais cedidos polos Concellos.

Por último, Honzawa identifica o MOE público-profesionalizado, de xestión pública directa ou municipal. Este modelo de BdT créanse desde os Concellos e a súa xestión realízana persoas contratadas. O modelo de participación restrínxese, xa que a xestión é unha tarefa exclusiva das Administracións polo que a súa actividade convértese nun servizo e/ou prestación máis que nun proxecto de participación comunitaria. Aínda que presenta múltiples vantaxes como: un maior soporte institucional, maior capacidade de chegada á poboación e un funcionamento profesionalizado, corre o perigo de que –en ausencia de subvencións ou por decisións de carácter político– o BdT desapareza pola escasa implicación da cidadanía no desenvolvemento e mantemento do proxecto; tal e como aconteceu no caso galego.

1.4.2.- Planificación e funcionamento

Dentro da literatura atopamos múltiples guías para deseñar e poñer en funcionamento un BdT (Concello de Segovia, 2011; Gisbert, 2010; Molina e González, 2006; Pujol e Cacho, 2012; Soler et al., 2015). Entre elas destaca a elaborada por Gisbert (2010), a cal empregaremos como modelo para describir os elementos fundamentais que permiten explicar os pasos a seguir na creación e sustento dun BdT.

A primeira etapa debe centrarse nos aspectos de planificación onde se aborden preguntas relativas á misión e visión do proxecto, dando resposta a cuestións como: que se quere facer? que finalidades se queren conseguir? a que colectivos ou que tipo de BdT se vai a desenvolver? de

aí que os inicios sexan importantes, pois debe debuxarse o ideario e a estrutura do BdT.

Unha vez perfiladas estas cuestións cómpre crear un grupo xestor e definir cal será o seu rol. A súa composición dependerá do tipo de BdT e a entidade promotora, polo que poden estar involucrados persoal público (como técnicas/os de cultura, traballadoras/os sociais, educadoras/es sociais, etc.), responsables de Recursos Humanos dunha empresa, cidadanía en xeral, etc. Este equipo encargárase da sistematización, actualización e contabilización da información e dos intercambios, asumindo as tarefas de natureza organizativa relativas a:

- Rexistrar ás persoas asociadas e os datos persoais coidando a información de acordo coa normativa de protección de datos correspondente.
- Realizar unha relación de servizos; isto é, sistematizar as ofertas e as demandas das persoas participantes e actualizar a listaxe periodicamente.
- Contabilizar os intercambios e o saldo de contas, que adoita realizarse cunha base de datos sinxela, normalmente cun *software* gratuito accesible na rede.
- Desenvolver tarefas de dinamización, control da calidade dos servizos, difusión na comunidade, traballo en rede con outras asociacións ou entidades, etc.
- Atender e orientar ás persoas de recente incorporación. Os métodos de rexistro deben estar adaptados ás persoas participantes e debe realizarse un acompañamento que asegure que todas as persoas integrantes do BdT coñezan a páxina web, o sistema de intercambio, información básica sobre o proxecto ou cal é a filosofía do proxecto.

Ademais, é preciso un labor de dinamización constante no tempo; algo crucial para garantir o crecemento e a viabilidade do proxecto, pois crear un BdT é necesario pero non suficiente para que funcione e se manteña no tempo.

As cuestións legais son outro aspecto importante a aclarar. Primeiramente, deberá valorarse a figura xurídica á que se vai acoller o BdT, a recomendación habitual é que se constitúa como asociación, mais non sempre é así, xa que hai BdT municipais que dependen directamente do Concello e outros autoxestionados que teñen a asemblea informal como estrutura organizativa.

Un debate frecuente é o dos seguros médicos e de responsabilidade civil das persoas participantes; considérase que non son estritamente necesarios por varios motivos: dunha banda, porque os servizos intercambiados non os realiza o BdT, senón as persoas asociadas ao mesmo; e, doutra, porque as participantes non son voluntarias, máis ben trátase ‘dun pedir non dependente’ xa que existe unha reciprocidade (Blanco e Fernández, 2017).

Outro elemento de carácter legal polémico é discernir se o BdT pode ser unha fonte de competencia desleal para outras empresas ou comercios de carácter local. Aínda que, de acordo coa análise de Blanco e Fernández (2017), non o son porque:

- Os servizos intercambiados non son laborais; é dicir, están excluídos do Estatuto dos Traballadores e da Lei Xeral da Seguridade Social.
- Non se axustan a ningunha das catro características que definen un contrato de traballo (laboral, persoal, por conta allea e retribuído); pois a maioría dos intercambios enmárcanse no que denominamos traballos de benestar e/ou de coidado (que non son remunerados).
- Non se trata de servizos profesionalizados, son de carácter ocasional e non teñen continuidade no tempo.
- As relacións que se establecen non son contractuais senón de ‘compracencia’, predominando “a gratuidade ou, se hai intercambio de bens ou servizos, inclúe os casos nos que este [o contrato] non é esixible e non adoita involucrar cartos, senón como moito o troco” (Blanco e Fernández, 2017, p.4).

Tamén cómpre decidir onde se ubicará a sede do BdT. No caso dos BdT locais adoitan ter apoio da Administración pública mediante a cesión de espazos e recursos materiais (ordenador, teléfono, etc.); e no caso de ser BdT municipais han de contar coa contratación de técnicas/os que desenvolvan as funcións correspondentes do equipo xestor. Ademais, nalgúns casos, os BdT tamén poden ser virtuais de xeito que a súa sede é *online* (unha plataforma na web).

Considerando estes elementos débese decidir cuestións de organización práctica para a vida diaria do BdT. Algúns aspectos a ter en conta aluden a:

- Establecer o valor dos intercambios: normalmente a unidade de intercambio é unha hora, polo que prestar unha hora de servizo equivale a un crédito positivo. Nalgúns BdT –especialmente nos asemblearios– ás veces combínanse os créditos de tempo con outra moeda social para adquirir servizos ou bens. Neste caso, as transaccións de tempo-moeda realízanse mediante unha táboa de equivalencias, por exemplo, un crédito-hora pode converterse en dez créditos dunha moeda social.
- Decidir cal será o saldo inicial dispoñible e se existirán doazóns e saldos negativos: o normal é que as persoas que se incorporan dispoñan dun saldo positivo inicial para que poidan facer demandas e involucrarse na dinámica desde a súa chegada. Ademais, de cara a fomentar a axilidade nos intercambios, é habitual que as persoas poidan endebedarse sen ningunha penalización e, incluso, realizar doazóns de créditos entre participantes. Tamén adoitan existir prazos onde os créditos caducan; é dicir, sistemas de oxidación para evitar a acumulación e facilitar o intercambio.
- Elaborar o sistema para o rexistro dos intercambios: para isto tamén existen múltiples vías. Porén, a máis habitual e recomendable consiste en empregar algún *software* libre que sexa

accesible para xestionar as contas das/os usuarias/os¹³. Tamén poden empregarse sistemas manuais distribuíndo entre as/os participantes talonarios para que leven os seus cheques á sede e rexistrar os saldos nun libro de contabilidade ou no programa de xestión de datos que se decida.

- Seleccionar e activar as canles de comunicación: trátase das vías empregadas para facilitar información á xente participante (ofertas, demandas, saldo da súa conta, novidades, etc.) e que se poidan comunicar entre si. Os medios son múltiples e deberán adaptarse e mudar en función das necesidades do BdT. Algúns dos recursos frecuentes son a realización de reunións periódicas, horario de atención na sede, boletíns informativos, distribución de correos, redes sociais, páxina web, grupos de *whatsapp*, etc. En suma, é recomendable ter unha estratexia de comunicación externa que favoreza a visibilización do BdT na comunidade como, por exemplo, a presentación pública do BdT, charlas e *stands* informativos, campaña nas redes sociais e nos medios de comunicación, promoción desde outros servizos municipais, etc.
- Diseñar e difundir a documentación para a organización e a promoción do BdT: deberá contarse –entre outras cuestións– con fichas de rexistro para as participantes, talonarios (se é preciso), un documento coas normas de funcionamento e información para a difusión da iniciativa (en formato virtual e impreso).

Durante a posta en marcha do BdT, é importante promover a busca de socias e socios para comezar a intercambiar servizos. No momento de recibir ás persoas interesadas, é habitual realizar un encontro ou entrevista de acollida con algún integrante do equipo xestor no que se rexistran os datos persoais (sempre cumprindo coa Lei Orgánica 15/1999, de Protección de Datos, LOPD) e realízase un traballo de

¹³ Un exemplo é o programa 'TimeOverFlow', un *software* para a xestión dos intercambios dos BdT e dispoñible de xeito gratuito contactando coa Asociación para el Desarrollo de Bancos del Tiempo (ADBDT). Máis información: <http://adbd.org/quien-somos/servizos-on-line/>

orientación que explique en que consiste un BdT e cal son as súas normas de funcionamento.

A partir disto, as persoas que deciden participar indican os servizos que poden ofrecer e os que precisa ou lle gustaría recibir, deste modo constrúese unha relación sistematizada da oferta e da demanda de servizos á que ás persoas participantes teñen acceso para articular os intercambios. Existen varias fórmulas para concretar os encontros, nalgúns casos as participantes coordínanse directamente vía electrónica ou na sede do BdT e, noutros, o grupo xestor propón ou suxire intercambios segundo as necesidades das persoas actuando como intermediario.

No relativo á realización dos intercambios, cada persoa ten unha conta onde un crédito equivale a unha hora de servizo prestado que se rexistra mediante diferentes soportes dependendo da iniciativa (como cheque, apuntes nunha cartilla, vía electrónica, etc.); e pola contra, o servizo recibido dunha hora tamén desconta un crédito. Non obstante, o obxectivo non é acumular créditos, senón que cada persoa teña a súa conta similar ou tendente a cero créditos; pois o que se pretende é o dinamismo e a fluidez de encontros en toda a comunidade.

1.4.3.- Servizos intercambiados

A oferta de servizos dispoñibles nos BdT é tan ampla que inclúe pasear cans, acompañar a unha persoa ao médico, realizar arranxos de informática, clases de cociña, etc. Quizá por esta diversidade de actividades, non haxa unanimidade á hora de realizar unha clasificación das mesmas. Aínda así, cómpre destacar a elaborada por Collom et al. (2012), que distingue trece grandes categorías que reflectimos na táboa 3.

Táboa 3. Tipoloxía de servizos intercambiados nos BdT

Categoría	Exemplos
Artes e artesanía	Traballos manuais, artesanías, labores.
Beleza e estética	Barbería, estética, masaxes, depilación.
Limpeza e pequenos recados	Limpeza doméstica, pequenas xestións.
Informática e tecnoloxía	Reparación de ordenadores, deseño de web.
Mantemento e reparacións	Mantemento do xardín, arranxos domésticos.
Entretemento e contacto social	Acompañamento, charlar, pasear.
Eventos e apoio ao proxecto	Coordinación con outras institucións.
Cociña	Clases de cociña, cociñado e <i>catering</i> .
Saúde e benestar	Ioga, acupuntura, meditación, deporte.
Servizos administrativos	Colaboración administrativa, envío de correo.
Venta e aluguer de artigos	Troco, <i>shopping assistance</i> , asesoramento.
Transporte	Transportar a xente, asistencia.
Consultaría e servizos persoais	Clases (idiomas, música, etc.), apoio escolar.

Fonte: Collom et al. (2012). Adaptación propia.

Como apuntamos anteriormente, os servizos han de ter carácter puntual, pois do contrario, podería repercutir negativamente na economía local ao converterse nun foco de competencia desleal. Ademais, a persoa receptora do servizo entende e acepta que o servizo non ten por que ser profesionalizado; é dicir, se solicitase desatascar unha tubaxe non ten por que prestar ese servizo un fontaneiro ou unha fontaneira. Neste sentido, ponse de manifesto que na finalidade do intercambio non se dá prioridade simplemente á gratuidade, senón á reciprocidade, á posta en valor das capacidades das persoas e ao coidado das relacións veciñais de proximidade.

Con carácter xeral, os intercambios prodúcense entre dúas persoas, unha presta o servizo e outra recíbeo; pero existe unha tendencia crecente a realizar servizos colectivos nos que unha persoa imparte unha determinada actividade (por exemplo, clase de ioga ou unha palestra temática) e un grupo recíbea, ou tamén pode configurarse un grupo que realiza unha actividade arredor dun interese común (club de lectura, obradoiros de cociña, etc.).

Outro tipo de servizos son os de coordinación do BdT, que equivale ás categorías de ‘Eventos e apoio ao proxecto’ e de ‘Servizos administrativos’ na tipoloxía realizada por Collom et al. (2012). O

obxectivo é recompensar o traballo e o tempo que dedican as persoas con cargos de xestión nos BdT assemblearios ou asociativos¹⁴, recibindo unha serie de créditos mensualmente.

1.5.-DINÁMICAS DE PARTICIPACIÓN

Se tomamos como propósito coñecer o funcionamento dos BdT, cómpre analizar os aportes da investigación en relación ás dinámicas participativas xeradas nestas iniciativas. Algúns autores os definen como un sistema de participación social (Carroll et al., 2017; Dittmer, 2013; Maroñas et al., 2015; Molnar, 2011); de feito, a identificación de perfís de socios/as, as motivacións e inhibicións para intercambiar, así como os beneficios e principais desafíos a superar nos BdT sexan tópicos frecuentes na investigación.

Aínda que existe consenso á hora de considerar aos BdT como iniciativas diversas, o certo é que as investigacións coinciden ao presentar un perfil de participación prototípico dunha muller de mediana idade, con menores a cargo e ocupada (Boyle, 2014; Collom, 2007; Collom et al., 2012; Valor e Papaoikonomou, 2016); isto significa que a poboación participante de BdT está moi feminizada (Boyle, 2014).

Ademais, en moitas ocasións, as persoas coñecen aos BdT por lazos relacionais estreitos (familiares, amizades, veciñas/os, etc.) que lles presentan a iniciativa e anímanos a inscribirse, unha circunstancia que pode explicar a existencia dun perfil de participación bastante homoxéneo (Collom et al., 2012; Dubois et al., 2011).

Outro aspecto importante é que as persoas participantes nos BdT non acostuman a ter presenza noutras iniciativas de carácter similar (Molnar, 2011), polo que se trata dun perfil pouco activo na comunidade¹⁵. Isto

¹⁴ Nos Bancos do Tempo municipais non contemplan os servizos de coordinación porque as persoas que realizan estas tarefas son empregadas e o seu traballo está retribuído economicamente.

¹⁵ Coa salvedade dos BdT de carácter assembleario, cuxo perfil si é o dunha persoa activista en diferentes movementos de xustiza social.

significa que o perfil de participación nos BdT é diferente se o comparamos con outras experiencias de voluntariado tradicional (Boyle 2014). Os BdT teñen a capacidade de atraer a outros públicos e constitúen unha ferramenta estratéxica para a inclusión de colectivos pouco activos na súa comunidade. Porén, non podemos afirmar que os BdT lograsen integrar, tal e como se pretendía, a colectivos especialmente desfavorecidos, pois o capital cultural e económico das e dos participantes adoita ser medio-alto (Dubois et al., 2011; Seyfang, 2002), polo que soamente teñen a capacidade para involucrar a persoas pouco activas a nivel comunitario.

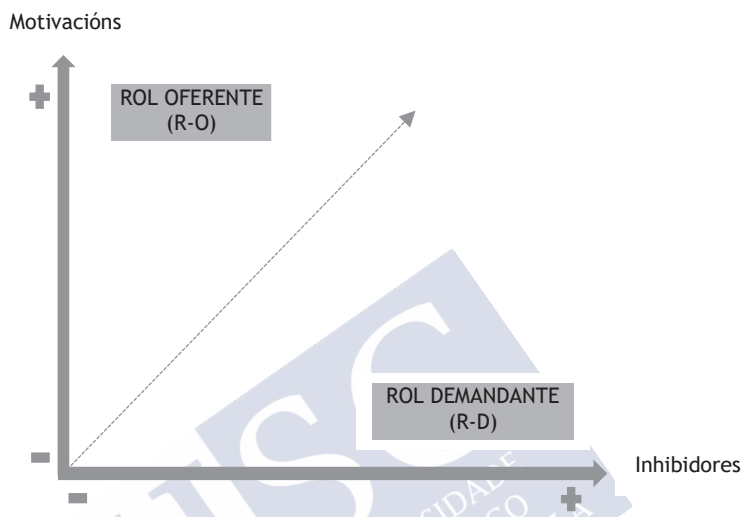
Ademais, nos BdT prodúcese un grao de participación diferencial; é dicir, a porcentaxe das persoas inscritas non equivale ao das persoas que realizan intercambios (Valor e Papaoikonomou, 2016). De igual modo, o grao de compromiso das persoas xestoras supera ao das socias/os (Collom, 2007).

Por todo isto, coñecer o nivel de participación esixe ir moito máis alá de saber o número de persoas asociadas. Nestas circunstancias, identifícanse tres correntes na investigación: primeiramente, unha de corte máis positivista, onde se empregan métodos cuantitativos como sistemas de indicadores que ‘miden’ o nivel de participación (Collom, 2007; Collom et al., 2012); en segundo lugar, unha tendencia máis interpretativa na que, mediante métodos cualitativos (principalmente estudos de caso), analízanse os discursos das persoas participantes (Ozanne, 2010; Ozanne e Ozanne, 2011; Seyfang, 2003); e, por último, unha liña sociocrítica que, apoiándose en métodos cualitativos, pon en relación a actividade dos BdT co sistema neoliberal no que se incardinan (Dittmer, 2013; North, 1999, 2002, 2011; Steinkopf, 2014).

En suma, os roles asumidos no seo do BdT tamén son diferenciais segundo o papel que asuma a persoa de oferente (presta un servizo) ou demandante (solicita un servizo) (Valor e Papaoikonomou, 2016). Concretamente, existe unha relación inversamente proporcional na que o rol oferente conta con máis motivacións e poucos inhibidores, mentres

que o rol demandante presenta moitos inhibidores e poucas motivacións (ver figura 4).

Figura 4. Motivacións e inhibidores nos roles de participación nos BdT

Fonte: Elaboración propia.

Esta situación esixe realizar unha diagnose previa cos principais elementos motivadores e inhibidores nos que se basea a participación, tendo como propósito fundamental coñecer as causas deste desequilibrio entre roles para –posteriormente– realizar unha síntese que recolla os principais logros e desafíos que teñen os BdT na actualidade.

1.5.1.- Motivacións para a participación

Sabendo que o perfil prototípico de participación nos BdT difire respecto aos observados noutras iniciativas similares no eido local, non resulta estraño que as motivacións para unirse a un BdT tamén presenten diferencias. Nesta liña, se nos LETS predominan as razóns de carácter económico e ideolóxico (Williams et al., 2001) e nas experiencias de voluntariado tradicional os motivos principais son de natureza social

(Cabrera-Darias e Marrero-Quevedo, 2015; Maroñas, 2017); nos BdT as razóns que motivan a inscrición –de máis a menos frecuente– son (ver táboa 4): cubrir necesidades, o fomento de valores afíns ao pensamento propio, o altruísmo, o consumo alternativo, como estratexia instrumental (a utilidade para acceder a servizos), maior independencia do sistema hexemónico e, por último, motivos de carácter social (Collom, 2007).

Os motivos iniciais para inscribirse nun BdT poden mudar a medida que a participación é maior; de feito, cando se pregunta ‘como che afectaría persoalmente a desaparición do BdT?’ as persoas aluden a cuestións de carácter social, relacional e comunitario máis que ao sentido instrumental ou pragmático (Collom, 2007; Valor e Papaoikonomou, 2016). Así, constátanse as evidencias realizadas por Seyfang (2002, 2003): os BdT son experiencias que se moven máis na esfera do social e dos coidados, superando aos LETS, que teñen unha visión máis económica e política.

Tamén hai que considerar que o modelo e os obxectivos do BdT inflúen nas motivacións das participantes (Del Moral, 2013); quizais por isto, os resultados da investigación con respecto a este tema presentan diferencias en función do contexto xeográfico. Así, aínda que nos situemos nunha dimensión máis social, os BdT estadounidenses teñen un carácter máis instrumental, mentres que os europeos están máis orientados á dimensión relacional.

Táboa 4. Categorías e ítems de motivacións para a unirse a un BdT

Categorías	Ítems
Cubrir necesidades	Obter servizos que a persoa non pode realizar por si mesma.
	Obter servizos que a persoa non pode pagar.
Aspectos axiolóxicos	Actuar de acordo cos valores, as convicións e as crenzas persoais.
	Crear unha sociedade mellor.
	Contribuír á calidade de vida na comunidade.
	Ser parte dun movemento máis amplo para o cambio social.
	Axudar a construír comunidade.
Altruísmo	Empregar as habilidades propias para facer algo polos demais.
	Aportar á comunidade.
	Axudar a persoas necesitadas.
	Obter a satisfacción de axudar aos demais.
Consumo alternativo	Obter servizos e bens que se prefire non pagan con cartos.
	Obter servizos que normalmente non se paga con cartos.
Motivos instrumentais	Mellorar a economía local.
	Axudar a establecer a confianza entre as persoas.
	Aprender novas habilidades doutras persoas.
	Empregar e/ou mellorar as habilidades que as persoas non poden poñer en práctica habitualmente.
Independencia	Ter máis independencia das grandes corporacións.
	Ter máis independencia do goberno.
Motivos sociais	Coñecer xente nova e/ou facer amizades.
	Pasar máis tempo con persoas de ideas afíns.
	Experimentar novas actividades en contextos grupais.
	Gozar facendo cousas nun contorno social.
	Sentirse mellorar contigo mesma.
	Sentirse necesaria e útil.
	Experimentar actividades motivadoras no tempo libre persoal.
	Sentirse menos só/soa.
	Pasar máis tempo con persoas coñecidas e amizades integrantes do BdT.

Fonte: Collom (2007). Adaptación propia

No contexto español cómpre destacar os estudos realizados por Valor e Papaoikonomou (2016) e Papaoikonomou e Valor (2016), nos que afirman que as persoas incorpóranse aos BdT fundamentalmente por motivos integradores (é dicir, polo sentimento de pertenza, a responsabilidade social, a igualdade ou a busca de provisión de recursos), seguido dos expresivos (isto é, en protesta contra o sistema), os

cognitivos (a mellora da creatividade e o coñecemento intelectual) e os de organización subxectiva (os sentimentos de unidade e transcendencia). Esta tendencia coincide co perfil motivacional descrito na investigación británica de Seyfang (2002), onde se poñía de manifesto que as persoas uníanse aos BdT cos obxectivos de axudar aos demais, participar máis na comunidade, obter axuda, mellorar as condicións do barrio, coñecer a xente e gañar créditos de tempo.

En definitiva, as persoas únense aos BdT porque “queren facer unha declaración e expresar o seu desacordo co actual *status quo*”. Pero tamén, “os obxectivos integradores mencionados polos participantes demostran a necesidade de comunidades máis fortes nas que a xente poida confiar e o desexo de ser altruísta” (Valor e Papaoikonomou, 2016, p.9).

1.5.2.- Barreiras para a participación

A capacidade mediática dos BdT fai que as persoas despreguen unha elevada motivación inicial debido a que durante as primeiras etapas de funcionamento se acadan altas taxas de inscrición e de visibilidade. Non obstante, esta forza inicial, en moitas ocasións, non se mantén no tempo, o que dificulta concretar as potencialidades dos BdT tanto como sería desexable. Algunhas investigacións intentaron explicar os motivos que axudan a entender esta tendencia.

En primeiro lugar, os intercambios realizados nos BdT teñen un carácter máis simbólico que pragmático; é dicir, non permiten resolver todas as necesidades á marxe do mercado formal. Isto prodúcese –entre outras cuestións– porque existe un desaxuste importante entre os servizos demandados (experiencias pracentiras e técnicas, isto é, servizos hedonistas e funcionais) e os ofertados (servizos altruístas e de coidado) (Valor e Papaoikonomou, 2016). Isto dificulta que as persoas con crédito atopen servizos onde poder ‘gastar’ as súas horas (Molnar, 2011). Ao respecto, constátase que os servizos ofrecidos teñen un carácter escasamente profesionalizado; o que explica que –aínda que os BdT se empreguen para aprender (aspectos cognitivos)– non se produzan

procesos de aprendizaxe complexos, senón máis ben actividades puntuais. E que, ademais, a idea de que os BdT podían ser unha ferramenta para mellorar a empregabilidade das persoas segue estando pouco desenvolvida na práctica (Boyle, 2014).

Outras barreiras importantes que dificultan a actividade dos BdT son as psicolóxicas (Seyfang, 2003). Dunha banda, identifícanse moitas reticencias a solicitar servizos (ver figura 4) producidas pola prevalencia de lóxicas do voluntariado tradicional, que asocian a petición de axuda coa caridade (Ozanne, 2010); así como a dificultade para percibir as necesidades propias ou a tendencia a ter máis confianza na oferta de servizos profesionalizados (Valor e Papaoikonomou, 2016). Doutra, danse dificultades para identificar as habilidades propias, especialmente nos sectores de poboación cun escaso capital cultural (Ozanne, 2010). Ademais, tamén existen reticencias a intercambiar con persoas de capital cultural diferente por falta de confianza, o que fai que se reproduzan círculos de intercambio en función das preferencias e dos intereses existentes (Dubois et al., 2011; Molnar, 2011).

Tamén existen dificultades de funcionamento interno como non informar sobre os intercambios realizados; o que ten lugar cando as persoas implicadas no servizo xa teñen moita confianza, cando a persoa oferente ten un saldo elevado e non se molesta en rexistrar o intercambio ou cando o rexistro dos créditos é complexo (Collom et al., 2012). Neste punto prodúcese un paradoxo pois, se se pretende recuperar as relacións comunitarias de axuda mutua, o feito de que acontezan de xeito espontáneo non deixa de entenderse como un ‘morrer de éxito’; é dicir, que a estratexia de rexistro deixa de funcionar porque xa non é necesaria.

En suma, debe terse en conta que os BdT son iniciativas reformistas que non permiten vivir á marxe do sistema monetario oficial (Dittmer, 2013; North, 2011). Así as cousas, resulta inevitable introducir dinámicas propias do mercado, como a reticencia a endebedarse (Ozanne, 2011) ou o escepticismo ante servizos non profesionalizados (moitas veces acódese ao mercado oficial porque non se quere comprometer a calidade,

a comodidade e a velocidade que comporta un servizo pagado con diñeiro oficial) (Valor e Papaoikonomou, 2016).

Tamén é importante lembrar que as circunstancias contextuais inflúen na dinámica dos BdT. De feito os ritmos de vida apresurados que nos toca vivir actualmente (Galaz e Prieto, 2006) sitúan a ‘falta de tempo’ como o primeiro motivo inhibitor de participación nestas iniciativas (Collom et al., 2012; Molnar, 2011; Valor e Papaoikonomou, 2016). Isto vén a confirmar que as pretensións de situar aos BdT como unha ferramenta para a conciliación non chegaron a concretarse xa que –aínda que todos dispoñemos de tempo– a súa distribución e os seus usos seguen sendo moi dispares, polo que non todas as persoas teñen o mesmo tempo libre.

Por último, débese aludir ás dificultades organizativas e de xestión. En primeiro lugar, porque os cargos de xestión nos BdT en moitas ocasións está en mans de persoas voluntarias pouco profesionalizadas e que non reciben unha recompensa xusta polo seu labor (por exemplo, en créditos-tempo) (Seyfang, 2002). En segundo lugar, moitos BdT manteñen unha relación dependente coa Administración pública (concesión de subvencións, asignación dos recursos necesarios, etc.); o que pon en perigo a súa estabilidade e limita as súas posibilidades de crecemento (Seyfang, 2002).

En relación a isto, algúns autores apuntan a que a solución pasa por entender aos BdT como un servizo público profesionalizado, con regularización e apoio explícito das autoridades (Boyle, 2014). Non obstante, isto resulta controvertido, dado que unha corrente máis sociocrítica da literatura opina que “para avanzar na sustentabilidade ecolóxica e a xustiza social hai que cambiar o sistema monetario oficial” (Dittmer, 2013, p.12) e non resulta compatible coas relacións dependentes coa Administración. Ademais, sería un paradoxo mercantilizar as relacións sociais (Lee, 2002 citado por Dittmer, 2013), ou mesmo que os BdT se convertan nunha tapadeira para o desmantelamento dos servizos sociais de benestar (Dittmer, 2013; North, 2011); de aí que se defenda a existencia de BdT completamente autónomos e autoxestionados.

Vendo estas dificultades constátase a importancia que teñen os grupos xestores na estabilidade dun BdT; de aí que sexa preocupante a escaseza de estudos que indaguen nos procesos e dinámicas internas destas iniciativas, aportando luz naqueles elementos poden fomentar ou inhibir o compromiso, a participación e a visibilización do BdT nas comunidades.

2.- O EMPODERAMENTO: UN MODELO TEÓRICO-PRÁCTICO PARA A ANÁLISE DE PROCESOS COMUNITARIOS

A metodoloxía para a igualdade conleva os seguintes pasos democráticos: a desxerarquización do mundo nos seus espazos, esferas e normas, o empoderamento de quen está en posición de subalternidade, e a redefinición das relacións arredor de preceptos e prácticas de equidade e paridade.

Marcela Lagarde

Actualmente, o concepto de empoderamento volveuse tan común que resulta difícil atopar unha definición única do mesmo; de feito, a cotío emprégase dun modo desvirtuado que aumenta a confusión e o converte nun termo ‘comodín’. Por este motivo, este capítulo iníciase cunha descrición das circunstancias e actores asociados a evolución histórica e epistemolóxica do empoderamento para, posteriormente, clarificar o enfoque empregado neste traballo.

Nesta liña, preséntase a teoría do empoderamento como a ponte que comunica a dimensión teórica e empírica da investigación; o que permite finalizar esta parte do informe argumentando a súa pertinencia para

estudar as realidades dos Bancos do Tempo desde a perspectiva educativa e social.

2.1.- EVOLUCIÓN HISTÓRICA DO EMPODERAMENTO

A falta de consenso arredor do termo empoderamento está estreitamente relacionada coa súa natureza multidisciplinar, xa que o seu xurdimento relaciónase con diferentes disciplinas que foron adaptando os significados a cadanseu campo de actuación. De facto, a súa evolución histórica é difusa, nutríndose de varias correntes intelectuais e sociais que foron concretándose en distintos modelos e enfoques.

O uso lingüístico de *'empower'*, na denominación anglosaxona orixinaria remóntase ao século XVII; non obstante, o seu significado difire do que na actualidade entendemos por empoderar, dado que se empregaba para designar o poder que formalmente facilitaba unha autoridade superior a outra de inferior rango (Soler, Planas, Ciraso e Ribot, 2014). Posteriormente, na Gran Bretaña do século XIX, xorde o termo *'empowerment'*, entendido como un estado e unha acción que ten por obxectivo acadar maiores cotas de poder por parte da cidadanía (Bacqué e Biewener, 2013a).

A popularización do termo prodúcese a partir dos anos 70 do século XX asociado aos principios de conciencia colectiva (Masterson e Owen, 2006). As primeiras accións vinculadas ao empoderamento xurdiron nun contexto de amplas mobilizacións sociais que –en diferentes espazos– reclamaban maiores liberdades, así como a garantía dos dereitos civís da cidadanía. O movemento *hippie*, os movementos estudantís (co maio do 68 como fito histórico) ou as mobilizacións ecoloxistas son algúns exemplos ilustrativos desta época, e poñían de manifesto o clima subversivo e de loita civil que se vivía a nivel internacional. Neste sentido, desenvolvíanse accións continuadas na loita contra a desigualdade, a discriminación e a opresión que afectaba especialmente a certos colectivos como as mulleres ou as minorías étnicas (Pick et al., 2007). Polo tanto, este concepto popularízase como unha resposta construída

socialmente para explicar e comprender as causas e consecuencias da desigual distribución do poder (Betancor, 2011).

En todo caso, a construción do empoderamento como modelo teórico e práctico está estreitamente vencellado ao contexto social de cada tempo. Por este motivo, preséntase –nos apartados que seguen– a súa evolución histórica diferenciando tres momentos especialmente relevantes do século XX: en primeiro lugar, a década dos anos 60, onde o termo empoderamento comeza a popularizarse entre os sectores máis vulnerables que loitan por maiores cotas de igualdade; en segundo lugar, a década dos 70 e 80, onde a reivindicación social chega ao mundo académico, establecéndose as bases teóricas do enfoque de empoderamento como ferramenta para o cambio social; e, en terceiro lugar, a década dos 90, onde se analiza unha nova tendencia máis economicista do empoderamento adoptada polas grandes corporacións económicas. Para rematar, realizarase unha síntese onde se argumenta a visión ou enfoque de empoderamento no que se enmarca esta Tese.

2.1.1.- A década dos 60: tres referentes históricos

A configuración do empoderamento non foi lineal, detectándose diferentes orientacións segundo o discurso e a perspectiva de análise (Betancor, 2011); con todo, existe un amplo consenso na literatura que recoñece tres referentes que asentaron e popularizaron o termo durante a década dos anos 60 do pasado século. Concretamente, falamos da segunda ola do feminismo, o movemento da comunidade afroamericana e a educación popular de Paulo Freire (Betancor, 2011; Biewener e Bacqué, 2015; Soler et al., 2014). De seguido, preséntanse os elementos máis relevantes de cada movemento, poñendo énfase na súa relación coa noción de empoderamento.

a. O movemento feminista

Durante a década dos anos 60, Estados Unidos vive nun clima social marcado pola loita dos dereitos do colectivo feminino que, baixo a popular consigna de “o persoal é político”, acuñada por Millett (1995) na súa obra *Política Sexual*, alentou a irrupción da segunda ola feminista.

Neste tempo xorden múltiples colectivos de protesta organizados contra as desigualdades que padecían as mulleres de cotío no fogar, no traballo, no espazo público, na educación, etc.; deste xeito, o movemento feminista puxo de manifesto unha realidade ata o momento invisibilizada como é a opresión estrutural que exerce o sistema capitalista e patriarcal nas mulleres. Algunhas das principais reivindicacións versaron arredor da libre vivencia da sexualidade, do necesario cambio dos roles familiares e da igualdade laboral, dos dereitos reprodutivos e –especialmente– da denuncia da normatividade masculina e a reivindicación de que o maltrato machista e doméstico era un problema social e non privado, polo que era preciso deseñar accións por parte das Administracións e poderes públicos.

Ademais do movemento político, tamén houbo un *boom* educativo e cultural con respecto á formación, á autoorganización e o autocoidado feminino. Algúns exemplos desta corrente son publicacións como *Our bodies, ourselves* (Colectivo del Libro de Salud de las Mujeres de Boston, 1984), que tiña como obxectivo educar na sexualidade, rachar con tabús, normalizar o auto coñecemento do corpo feminino e reivindicar as liberdades das mulleres en todos os aspectos da vida social. Tamén se produciu unha onda de publicacións que asentaron como grandes referentes intelectuais do feminismo a mulleres tan relevantes como Millett, Beauvoir, Friednan ou Firestone. Unha mobilización cunha tripla vertente –política, educativa e intelectual– que a situou como un fito histórico na liberación das mulleres.

Tamén é destacable o papel de moitas activistas e organizacións comunitarias que, durante a década dos anos 70, loitaron en Asia contra

a dobre situación de marxinación e opresión que supón ser pobre e muller. Neste contexto, reclamouse un cambio de paradigma no que se rexeitaban as intervencións xerárquicas que trataban as mulleres como ‘clientes pasivas’, para promover liñas de traballo estables baseadas na autoorganización feminina, no fomento da emancipación social e no cambio político (Bacqué e Biewener, 2013b). Unhas reivindicacións que resultaron fundamentais para que –chegada a década dos anos 80– se asentase unha liña de cooperación internacional operativa no sur económico (África, Asia, América Latina, o Caribe e o Pacífico) centrada no empoderamento feminino.

Ao respecto cómpre destacar algúns fitos como o papel da Fundación Alternativas de Desenvolvemento con Mulleres para unha Nova Era (DAWN), que fixo a súa aparición formal na terceira Conferencia Mundial sobre Mulleres das Nacións Unidas (Nairobi, 1985). Neste foro realizaron un dobre aporte: dunha banda, visibilizar o impacto das catro crises mundiais interconectadas e sistémicas –fame, débeda, militarismo e fundamentalismo– que afectaron especialmente ás mulleres pobres das zonas sur do planeta; e, doutra, presentar alternativas orientadas á liberación, educación e emancipación das mesmas (dawnnet.org). O discurso crítico puxo de manifesto que “a igualdade para as mulleres é imposible dentro dos procesos económicos, políticos e culturais que reservan recursos, poder e control para pequenos grupos de persoas”, polo que a súa visión do “feminismo ten a esencia nun proceso de eco-desenvolvemento social adaptado ás necesidades humanas a través dun maior control e acceso ao poder económico e político” (Sen e Grown, 1987, p. 20). Deste xeito, as feministas de DAWN situaron o empoderamento e a autoorganización das mulleres como elementos inexorables para un desenvolvemento alternativo (Biewener e Bacqué, 2015).

Poucos anos despois, Caroline Moser (1989), publicaría un influente artigo que daría continuidade ao traballo da Fundación DAWN; nel aporta diferentes estratexias metodolóxicas para enfrontar as necesidades e prácticas das mulleres no terceiro mundo, realizando un interesante

repaso dos modelos ou enfoques existentes en relación ás políticas relacionadas co desenvolvemento da muller neste contexto xeográfico, entre os que atopamos o empoderamento (ver táboa 5).

Táboa 5. Enfoques e perspectivas das políticas dirixidas ás mulleres do terceiro mundo

	Benestar	Equidade	Antipobreza	Eficiencia	Empoderamento
Período	1950-70: pero aínda moi empregado.	1975-85: intentos de adoptalo desde a Década das mulleres.	1970 en adiante, limitada popularidade.	Post 1980: enfoque máis popular.	1975 en adiante, popularidade limitada nos 1980s.
Propósito	Incorporar as mulleres ao desenvolvemento como mellores nais.	Aumentar cotas de equidade para as mulleres, sendo participantes activas do desenvolvemento.	Aumentar a produtividade. A pobreza das mulleres considérase un problema de subdesenvolvemento e non de subordinación.	Garantir o desenvolvemento a través da participación económica das mulleres en condicións de equidade.	Empoderar ás mulleres. A subordinación non se considera só con respecto aos homes, tamén é colonial e opresora.
Necesidades das mulleres/ roles reconecidos	Función reprodutiva.	Esfera produtiva, reprodutiva e pública. Accións de arriba cara abaixo para a autonomía político-económica.	Función produtiva.	Función produtiva e reprodutiva. Lexitimase o triplo rol da muller e confíase na elasticidade do seu tempo.	Esfera produtiva, reprodutiva e pública. Accións de abaixo cara arriba para enfrontar a opresión.
Comentario	Son beneficiarias pasivas. Non é desafiante. Segue vivente en gobernos e ONG.	Admite subordinación mulleres-homes. É desafiante e pouco popular nos gobernos.	Emerxe a categoría muller pobre. Enfoque máis presente en ONG de pequena escala.	Visión integral da muller, fomentase a capacidade para entender a xornada laboral. É o enfoque máis popular tanto nos gobernos como nas axencias multilaterais.	É potencialmente desafiante con énfase na autosuficiencia das mulleres do terceiro mundo. Non adoita fomentarse por gobernos e axencias debido ao seu carácter desafiante.

Fonte: Moser (1989). Adaptación propia.

Se se realizase unha actualización da clasificación de Moser, probablemente habería incorporacións e matices nos referentes temporais e mesmo conceptuais mais, sen dúbida, é unha boa síntese que permite analizar a evolución das perspectivas con respecto ás políticas dirixidas ás mulleres. Desde as máis tradicionais, que poñen énfase na esfera reprodutiva e o papel de nai, ata as máis pragmáticas, que ven na incorporación da muller ao mundo laboral exclusivamente unha posibilidade de dobrar a man de obra, sen cuestionar as desigualdades de xénero existentes en todos os ámbitos da vida. Pola contra, o enfoque do empoderamento resulta especialmente desafiante e transformador xa que, lonxe de propor accións illadas, procura cambios estruturais no sistema patriarcal e capitalista, cunha distribución do poder máis xusta, saudable e igualitaria.

Non obstante, durante a década dos anos 90, as grandes institucións multilaterais como a Organización das Nacións Unidas (ONU), os programas Equal da Unión Europea ou entidades como o Banco Mundial introduciron o empoderamento no seu discurso e accións; iso si, cun enfoque despolitizado dominado por ideas neoliberais que dan prioridade a valores como a autoeficacia ou o esforzo persoal, esquecendo as variables estruturais da pobreza e a desigualdade (Bacqué e Biewener, 2013b).

b. O movemento polos dereitos civís e o black power

A loita da comunidade afroamericana nos Estados Unidos por un trato digno e igualitario ten unha longa traxectoria histórica aínda non concluída. Non obstante, durante a década dos anos 50 e 60 do século XX, o movemento de liberación da comunidade negra intensificouse especialmente, converténdose nun dos fitos históricos máis relevantes da historia contemporánea deste país (De los Ríos, 1998).

O contexto histórico, social e político da década dos anos 50 propiciou a organización dun amplo e diverso movemento que avogaba polos dereitos civís das persoas negras. No plano internacional, asistíase á

descolonización e á independencia de varias colonias africanas, así como aos movementos revolucionarios en América Latina que crearon unha solidariedade internacionalista entre etnias e grupo minorizados (Joseph, 2009).

Nos EE.UU. produciuse un éxodo masivo de persoas negras do sur cara ao norte do país, o que supuxo unha maior modernización e conciencia política para moitas persoas negras que ata aquel momento viviran illadas do rural sureño (Aguilar 2007; Carbone, 2008). Outro elemento a considerar son as consecuencias do pésimo trato que as forzas armadas estadounidenses proporcionaron aos soldados afroamericanos das súas filas durante e despois da II Guerra Mundial (De los Ríos, 1998), xa que

o esforzo bélico dos combatentes negros non se viu recompensado pola eliminación da segregación no fronte de batalla, o cal provocou non só numerosos enfrontamentos raciais, senón tamén a creación da dobre uve, que evoca a vitoria fronte a un dobre inimigo fóra e dentro da casa (Aguilar, 2007, p. 24).

En suma, a segregación racial reinaba como norma grazas a diferentes sentencias da Corte suprema¹⁶; de tal modo que se prohibía que persoas de diferente raza ou etnia compartiran os mesmos lugares dun espazo público (escolas, restaurantes, transporte público, etc.) (Carbone, 2008). Así mesmo, a interpretación e aplicación das normas difería en función da raza, xa que as persoas negras soamente podían exercer o dereito ao voto se acreditaban o rexistro electoral dos seus avós (Aguilar, 2007).

En 1954 o fallo do caso *Brown* contra o Consello de Educación de Topeka, considérase o primeiro referente contra a doutrina ‘separados pero iguais’, onde se recoñecía que –no caso das escolas– a separación racial resultaba prexudicial para o desenvolvemento e a formación das nenas e nenos (Martí, 2003). Unha sentenza que non foi acompañada de mecanismos e instrucións para desmantelar esta segregación; de aí que a

¹⁶ Este sistema de segregación racial coñecido como sistema *Jim Crow* ten como pilar fundamental a sentenza *Plessy vs. Ferguson* (1986), que estendeu a doutrina ‘iguais pero separados’; isto é, que nun mesmo espazo era legal a separación racial sempre que ambos lugares tivesen a mesma calidade (Aguilar, 2007; Carbone, 2008; Martí, 2003).

efectividade da medida non fose inmediata debido a multitude de presións exercidas pola supremacía branca (Aguilar, 2007).

Unha das accións máis icónicas e que resultou ser un detonante da mobilización da comunidade negra acontece no ano 1955, cando a activista negra Rosa Parks se negou a ceder o seu asento do autobús a unha persoa branca en Montgomery, Alabama (De los Ríos, 1998). Tras a súa detención, un predicador baptista anónimo naquel tempo, chamado Martin Luther King, comezaría un soado boicot contra a empresa de transporte público. A gran repercusión dos feitos daría comezo a un movemento histórico polo recoñecemento dos dereitos civís da comunidade negra, convertendo este tema nunha cuestión nacional (López, 2009).

Aínda que o noso imaxinario con respecto a estes feitos está dominado por imaxes e acontecementos interesadamente popularizados pola prensa e autoridades norteamericanas, o certo é que estamos ante un fenómeno con múltiples ideoloxías, organizacións, partidos e líderes (Joseph, 2009). Non é obxectivo deste traballo afondar en cada unha delas, mais –a grandes trazos– identifícanse dúas grandes orientacións: a reintegracionista e a nacionalista.

Durante a década dos anos 50 e 60, a liña reintegracionista con Martin Luther King no liderado, tomou forza con accións reformistas e non violentas ligadas ao pacifismo, como a desobediencia civil e as manifestacións, que pretendían apelar ás Administracións para a aprobación de leis que ampliasen as liberdades deste colectivo (De los Ríos, 1998). Neste sentido, segundo Martí (2003, p. 264), os argumentos baseábanse na “defensa da liberdade norteamericana e os sustentos xudiciais que aseguraban para todos os cidadáns o cumprimento dos seus dereitos constitucionais”; isto quere dicir que o racismo relacionábase exclusivamente coa falta de dereitos civís mentres que: “o sistema económico reinante e dominante non é cuestionado pola organización”.

Nun vórtice de acontecementos que van desde os cambios de goberno, o asasinato do Presidente Kennedy e múltiples activistas, as protestas

masivas, a represión ou o afloramento de diversas organizacións de loita contra a discriminación racial apróbase a Lei de Dereitos Cívís en 1964 e, un ano máis tarde, a Lei de Dereitos Políticos.

Sen dúbida, a presión do colectivo moderado tivo gran importancia no logro de dispoñer de textos legais de referencia que aludisen á igualdade de dereitos; non obstante, que as institucións se manifestasen a favor de rematar contra a segregación racial “non era suficiente como parecían crer os discursos de Martin Luther King, para rematar cos conflitos. A Corte podía delimitar espazos conxuntos pero o conflito social non quedaba resolto, a agresión e o racismo seguiríanse manifestando” (Martí, 2003, p. 265).

Neste intre, e ante a perda de forza do sector moderado, toma forza o movemento nacionalista negro ou *black power*. Con Malcolm X como portavoz e figura máis carismática, representaban unha liña de acción máis política, radical e crítica. Adoptaron unha visión internacionalista que conecta os dereitos cívís da comunidade negra estadounidense cos procesos revolucionarios descolonizadores dos países do terceiro mundo, apostando polo orgullo racial e a autodeterminación. Así as cousas, o *black power* “no seu desafío ao liberalismo racial de posguerra, traducíuse fundamentalmente en loitas pola xustiza racial a través dunha busca intransixente de transformación social, política, cultural e económica” (Joseph, 2009, p. 753).

No sector radical –que tamén foi diverso e diverxente– destacou o papel das *Panteiras Negras*, un partido de corte radical que puxo de manifesto que o sistema capitalista e social era parte do problema racial, converténdoo nunha comunidade especialmente oprimida que debía loitar para emanciparse (Martí, 2003).

A imaxe social que se proxectou deste movemento foi interesadamente desvirtuada, tachándoo de aniti-branco, violento, controvertido e confrontado co movemento de dereitos cívís, mentres que prestaron unha escasa atención ás accións que desenvolvían para transformar o

país baixo tres piares básicos: a solidariedade racial, o orgullo cultural e a autodeterminación (Joseph, 2009).

A súa actividade centrouse no empoderamento da comunidade negra desde as comunidades locais atendendo a diferentes esferas. Dunha banda, fomentaron a organización e articulación política como vía para acadar representantes negros nas institucións, loitar contra a pobreza e mellorar os dereitos laborais (De los Ríos, 1998); doutra, emerxeu un movemento cultural e pedagóxico que procuraba espazos propios para a formación (como a construción de escolas ou centros culturais) que respondían á necesidade de liberarse de opresións sistémicas (Joseph, 2009).

En definitiva, coas súas luces e sombras, tanto o movemento polos dereitos civís como o *black power* conseguiron transformar o ideario do goberno e a sociedade con respecto aos dereitos das persoas negras, adoptándose medidas que reparasen parte das flagrantes desigualdades e inxustizas cometidas coa poboación negra desde a época colonial (De los Ríos, 1998).

c. Educación popular

O contexto histórico latinoamericano nesta década caracterizouse pola axitación política. De feito, foron varios os países que, alentados pola influencia da revolución cubana, viviron movementos insurxentes ou reformistas (Arxentina, Colombia, Guatemala, Perú, Uruguai, Venezuela e Chile) coa vontade de facer fronte ás desigualdades xeradas polas grandes potencias capitalistas.

Neste contexto, nacen os movementos de educación popular latinoamericanos para denunciar as grandes desigualdades xeradas polo sistema capitalista, xa que o acceso ao capital económico, social e educacional quedaba reservado exclusivamente ás clases privilexiadas (Apple, Gandin e Moreira, 2008). Para isto, a educación considerouse coma unha fonte de liberación que permitía ás persoas oprimidas tomar

conciencia da súa situación, así como adquirir as ferramentas necesarias para organizarse e tomar o poder.

Os inicios desta corrente pedagóxica vincúlanse ao Brasil, e a súa evolución non pode entenderse á marxe da biografía do seu máximo expoñente, Paulo Freire. Seguindo o traballo de Escobar (1990), identifícanse cinco grandes etapas na súa vida: da infancia ata o seu exilio; a súa estadía en Chile; o seu traballo no Consello Mundial da Igrexa en Xinebra; a etapa en Guinea Bissau e o seu retorno ao Brasil. Cada un destes períodos reflicte o contexto social e político do seu tempo, que tanto influíu na conformación do seu pensamento. De seguido, indícanse os puntos máis relevantes de cada etapa¹⁷:

– *Nenez, xuventude e práctica pedagóxica inicial no Brasil (1921-1965)*

Paulo Freire nace en 1921 nunha das zonas máis empobrecidas de Brasil (Recife, Pernanbuco), onde as desigualdades eran evidentes na esfera económica, laboral e cultural. A realidade do contexto onde creceu tivo gran influencia no seu pensamento e posterior práctica pedagóxica, xa que –aínda que estudara dereito– centrou a súa traxectoria profesional e vital na educación das clases oprimidas (Araújo, 2001). A súa infancia desenvolveuse nunha familia de clase media e estudou en varios colexios, primeiro nun católico e –coa chegada da crise dos anos 20 e ante as dificultades económicas que enfrontaba a súa familia– nun centro público; outro feito importante no desenvolvemento do seu ideario (Ocampo, 2008).

En 1959, finaliza os estudos de doutoramento en Filosofía e Historia da Educación coa tese titulada “Educación e actualidade brasileira”, que derivou na publicación “Educación como Práctica da Liberdade” (Araújo, 2001). No ano 1960 entrou a formar parte da Universidade de Recife (hoxe chamada Universidade Federal de Pernanbuco) en

¹⁷ Para a realización desta breve biografía de Paulo Freire empregouse o traballo de Escobar (1990) como principal fonte documental.

calidade de profesor, entidade na que funda o Movemento de Cultura Popular.

Precisamente, as actividades de extensión universitaria que promoveu centráronse en artellar un sistema para a alfabetización masiva de adultos; xa que existía unha lei no país que impedía votar ás persoas analfabetas, que Freire identificou como ‘oprimidas’ polo sistema, considerando que estas debían liberarse por medio da educación para acadar o poder (Ocampo, 2008). Tras varias experiencias pedagóxicas realizadas no país, e vendo que o coñecido como ‘método Freire’ era quen de alfabetizar a 300 persoas en 45 días, o presidente progresista Goulart estendeu a súa metodoloxía a todo o país no marco do Programa Nacional de Alfabetización (1964), que se desenvolvería en Círculos de Cultura espallados por todo o territorio.

Non obstante, a maioría destas organizacións quedaron paralizadas cando –no ano 1964– se produce un golpe de estado no que se defendeu que as reformas de base introducidas no país e a alfabetización masiva era un perigo para a poboación por ser o paso previo ao comunismo. Este levantamento tivo como consecuencia a instauración da ditadura de Castelo Branco, así como o procesamento de Freire e o seu exilio en Chile.

– *O exilio en Chile e a práctica pedagóxica no marco da Democracia Cristiá chilena (1965-1970)*

O clima político de Chile, con Eduardo Frei como Presidente, estivo marcado especialmente pola Reforma Agraria e a Educación de Adultos, dúas accións nas que Freire tivo un papel activo. Tomando a experiencia brasileira como exemplo, replicou, matizou e adoptou o seu método á realidade chilena.

Nesta etapa, Freire mantén contacto cunha colonia de exiliados brasileiros e nítrese do auxe intelectual e cultural que se estaba a desenvolver en Chile; unhas influencias que foron decisivas para a

materialización da súa obra máis recoñecida: 'Pedagogía do oprimido' (1970).

Durante a súa estadía en Chile tamén foi consultor da UNESCO, sendo reclamado por outros países que iniciaban reformas educativas. Xa no ano 1969, Freire vincúlase á Universidade de Harvard e a comezos de 1970 traslada a súa residencia a Xinebra (Suiza) para asumir o cargo de Consultor na Oficina de Educación do Consello Mundial de Igrexas.

– *Etapas de consultaría e docencia global no marco do Consello Mundial de Igrexas en Xinebra (1970-1980)*

Ao longo da súa vida estivo vinculado ao cristianismo e a diferentes sectores progresistas da Igrexa; non obstante, o período no Consello Mundial de Igrexas (1970-1980) é coñecido como o máis teolóxico, coa publicación de varios textos onde fala da 'concientización' vinculando o relixioso, as ideas marxistas e o pedagóxico.

En 1971 funda o Instituto de Acción Cultural (IDAC) cun triplo obxectivo: "a investigación de métodos de educación política e animación social, a realización de seminarios que procuraban fomentar a reflexión crítica de participantes en procesos de cambio social, e a produción de materiais que puideran servir como ferramentas en ditos procesos" (Escobar, 1990, p. 48). Ademais, visitou múltiples países (Perú, Italia, Francia, Illa Mauricio, Tailandia, Australia e Irán) asesorando e impartindo ciclos formativos que contribuíron a espallar o seu pensamento pedagóxico.

– *A experiencia africana e a súa tarefa como asesor especialmente no proceso educativo de Guinea Bissau (1974-1979)*

Dentro da súa actividade no IDAC xorde a oportunidade de traballar en Guinea-Bissau durante o período que abrangue do ano 1974 a 1979. Naquel momento, o país celebraba a súa independencia e

padecía as consecuencias do colonialismo, entre elas, as altas taxas de analfabetismo (97%).

Paulo Freire e o seu equipo colaboraron na campaña de alfabetización nacional do novo goberno asumindo valores como: a responsabilidade social, a creatividade, a disciplina ao servizo do interese común e o espírito crítico. Para o seu desenvolvemento, Freire realizou un proceso previo de adaptación e coñecemento da realidade para, posteriormente, impulsar procesos de alfabetización por todo o país. Esta foi unha experiencia especialmente motivadora para el, que lle permitiu atopar un contexto social revolucionario e de cambio que posibilitaba delinear unha educación 'descolonizadora', participativa e ao servizo das necesidades do pobo.

– *A volta ao Brasil (1979-1997)*

Despois dun longo exilio regresa a Brasil en 1979 tras unha certa apertura do goberno. O seu prestixio internacional posibilitou a súa incorporación á Pontificia Universidade Católica de São Paulo e á Universidade de Campinas, ademais de dar conferencias, charlas e seminarios por todo o mundo. Non obstante, Freire volve coa súa constante disposición de aprendizaxe ao seu país natal, afirmando que precisaba coñecer como era o seu país despois de tanto tempo.

Recoñecido como o pedagogo máis influente do século XX, foi condecorado en 1986 co premio da UNESCO de Educación para a Paz e foi Doutor *honoris causa* en múltiples universidades (Ocampo, 2008).

O pensamento freiriano sobre a educación popular é complexo e caracterízase por desenvolver procesos educativos que se centran no diálogo e na crítica, máis que na instrución de saberes, tendo o cambio social como principal meta. Falamos dunha pedagogía crítica na que os núcleos oprimidos toman conciencia da súa situación desde a propia realidade para, posteriormente, procurar formas de transformación

social e ter maior control sobre as súas vidas. Desde estas premisas, algunhas ideas centrais da pedagogía de Freire son:

- Contexto: a educación popular vai máis alá da aula, trátase dun proceso significativo para a persoa onde se abordan palabras e temáticas coñecidas e de interese para ela, o que Freire identificou como ‘termos xeradores’. Isto implica unha etapa inicial de achegamento á realidade-comunidade na que se desenvolva a acción educativa, así como poñer en valor os saberes cotiás e o capital social da comunidade (Gadotti, 2006). Estas esixencias abocan a contextos moi concretos onde se implica ás persoas en todo o proceso educativo; posto que é unha actividade orientada especialmente á transformación (toma de decisións). En suma, o contexto é un punto de partida e tamén de chegada, pois a educación nos permite comprender mellor o mundo no que vivimos, analizar criticamente a contorna e poñer en relación a situación da comunidade con outras situacións de carácter sistémico (Apple et al., 2008).
- ‘Educación bancaria’ ou educación tradicional: foi duramente criticada por Freire, xa que alude a un sistema vertical onde o sentido do coñecemento é unidireccional (do educador, considerado como experto, ao educando, que adopta o rol exclusivo de receptor) e onde se dá prioridade ao contido curricular de forma aséptica, formando persoas con pouca ou nula capacidade crítica que non sexan quen de cuestionar a súa realidade (Santos, 2008). De aí que, desde este modelo, “o educador é quen opta e prescribe a súa opción [e] os educandos quen seguen a prescripción” (Freire, 2012, p. 63).
- O diálogo: é a principal ferramenta didáctica empregada por Freire, apelando sempre a un diálogo participativo, pois non se pode afirmar que a lectura do mundo que cadaquén realiza sexa a correcta, agás que se contraste coa que realizan outras persoas (Gadotti, 2006). O constante diálogo tamén implica unha educación

reflexiva na que se abordan diariamente preguntas como o por que?, para que? como? quen?, etc.

- Horizontalidade: na educación liberadora o fluxo do coñecemento é múltiple, polo que a figura do educador e do educando conmútase permanentemente. O espazo educativo é de mutua aprendizaxe, producíndose coñecemento popular grazas ao diálogo e á reflexión colectiva.
- Concientización: fronte á educación bancaria, a educación popular ten como finalidade a liberación. Neste sentido, é un proceso no que as persoas recoñecen criticamente a súa situación e, ademais, desenvolven novas formas de actuar na súa contorna co fin de mellorar a realidade.
- Praxe: establécese unha sorte de relación simbiótica entre a teoría e a práctica que promove procesos de cambio orientados á liberación dos sectores oprimidos. Desde este prisma, os educandos sitúanse como participantes activos en todo o proceso onde, xunto co educador (que asume un rol de orientador), se implican conxuntamente para acadar os obxectivos establecidos. Tendo en conta isto, o proceso de traballo ten un fin e valor en si mesmo, posto que é unha acción participativa e emancipadora.
- Participativa e comunitaria: algúns obxectivos da educación popular como a capacidade para rexeitar as regras de dominación, artellar formas de organización social ou construír unha propia hexemonía ideolóxica e política, dan conta do seu carácter colectivo. Isto fala dun proceso de emancipación individual pero tamén comunitario que trata de transformar as estruturas opresoras creando novas regras sociais máis xustas e compartidas (Pérez e Sánchez, 2005).

Con este ideario, Freire significouse como o referente por excelencia do empoderamento desde a perspectiva pedagóxica, pois para el a educación “é un acto de amor, de coraxe; é unha práctica da liberdade dirixida cara

a realidade, á que non teme; máis ben busca transformala, por solidariedade, por espírito fraternal” (Barreiro, 1980, p. 9).

2.1.2.- A década dos anos 70 e 80: a psicoloxía comunitaria como disciplina académica de referencia

O contexto social convulso vivido durante a década dos anos 60 do pasado século non lle foi alleo á comunidade científica; tanto é así que a finais dos anos 70 prodúcense os primeiros movementos académicos para asentar as bases conceptuais, epistemolóxicas e metodolóxicas da acción comunitaria desde diferentes disciplinas como o Traballo Social, a Psicoloxía e a Educación.

A este respecto, cómpre destacar o labor dun sector crítico de profesionais da Psicoloxía nos EE.UU. que criticou os métodos tradicionais e exclusivamente clínicos desenvolvidos na saúde mental, que poñían o foco nas problemáticas da persoa e obviaban ou negaban a influencia que exerce o contexto social no benestar persoal (Sánchez, 2007). Como alternativa a esta forma de pensar, apóstase por unha intervención integral e multidisciplinar que teña en conta á comunidade e fomenta –ademais da atención individualizada– unha abordaxe integral das problemáticas que afectan negativamente á saúde e desenvolvemento das persoas.

Esta nova corrente impulsa o nacemento da Psicoloxía Comunitaria; un termo acuñado por primeira vez en 1965 na Conferencia de Swapscott (Boston), da que se deriva a publicación que establece as bases conceptuais desta disciplin, titulada '*Community psychology: a report of the Boston conference on the education of psychologists for community mental health*' (Bennet et al., 1966). En termos xerais, defínese como

o campo de estudo da relación entre sistemas sociais –principalmente comunidades– e o comportamento humano e da súa aplicación interventiva (no negativo) á resolución –preferentemente preventiva– dos problemas psico-sociais e (no positivo) ao desenvolvemento humano integral, desde a comprensión dos determinantes socio-ambientais de ambos a través da

modificación racional e informada deses sistemas sociais, das relacións psico-sociais neles establecidas e do desenvolvemento da comunidade; todo isto, desde a máxima mobilización posible dos propios afectados como suxeitos activamente participantes nos cambios, non como obxectos pasivos deles (Sánchez, 1991, p. 131).

Aínda así, cómpre ter en conta que a evolución histórica da Psicoloxía Comunitaria ten dúas vertentes paralelas: dunha banda, a estadounidense máis ligada á saúde mental e cun talante máis moderado; e, doutra, a latinoamericana, impulsada por un colectivo de psicólogos e psicólogas politicamente comprometidas que atopan neste enfoque un medio para a transformación social ante as inxustizas e desigualdades sociais que padecían os seus pobos a causa das grandes forzas de poder (Montero, 1994).

A finais dos anos 70 e durante a década dos anos 80 do pasado século, Julian Rappaport, preocupado por establecer os piares científicos da Psicoloxía Comunitaria, presenta a *empowerment theory* (en adiante teoría do empoderamento), situando ao empoderamento como o fenómeno de interese desta disciplina (Rappaport, 1981). Nos seus escritos defíneo como un proceso complexo que ten por obxectivo que as persoas, grupos e comunidades acaden maiores niveis de determinación sobre as súas vidas, un coñecemento crítico da súa contorna e un maior control no reparto e acceso aos recursos existentes, para o que hai que crear condicións que faciliten ese fortalecemento (Montero, 2004; Rappaport, 1981; Úcar, Jiménez, Soler e Trilla, 2016). Da súa definición pode deducirse que a teoría do empoderamento nace e se desenvolve desde unha tripla vertente: a académica, xa que se formula un modo de traballar na comunidade con base científica e aplicando un método sistematizado de traballo; a axiolóxica, porque desde a súa definición o empoderamento está ligado a unha serie de valores; e, por último, a política, pois o obxectivo é a acción social como vía para o cambio (Sánchez, 2007).

Aínda que os elementos principais desta teoría serán desenvolvidos con maior detemento en apartados posteriores, a grandes trazos –de acordo

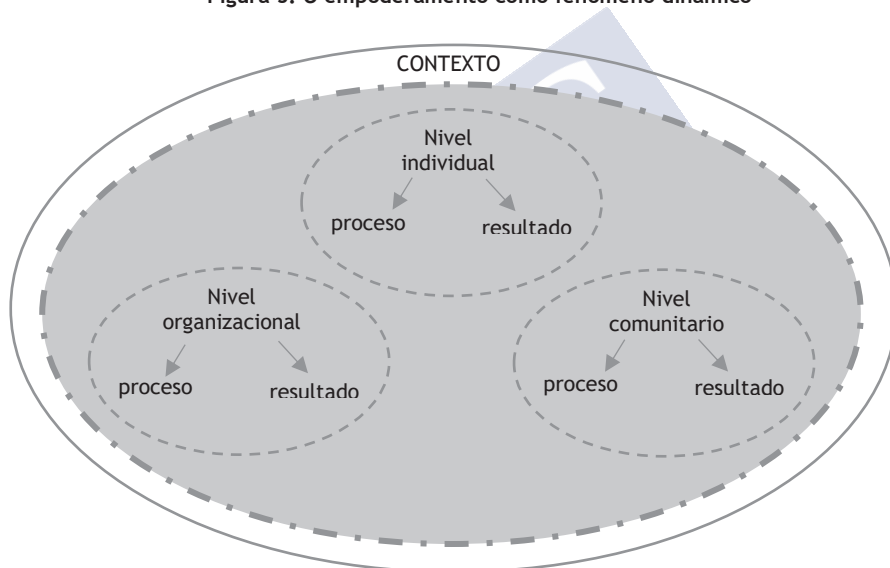
con Silva e Martínez (2004)– pode explicarse a partir de catro compoñentes centrais que se resumen de seguido:

- Orientación ética: deste marco conceptual derívanse unha serie de valores éticos que definen e orientan a acción na comunidade. De partida, pon en valor os recursos e as capacidades das persoas e da comunidade, polo que é un modelo positivo. Ademais, analiza o contexto de xeito sistémico, sen culpabilizar ás persoas das problemáticas existentes, senón en base ás variables sociais, culturais, políticas e tamén persoais, buscando alternativas colectivas. Os profesionais deixan o seu rol de expertos ou xuíces para converterse en colaboradores ou facilitadores deixando o protagonismo na toma de decisións e na acción ás persoas da comunidade.
- Un proceso con resultados: o empoderamento pode identificarse como un proceso no que, a lo menos, deben producirse as seguintes fases ou momentos: en primeiro lugar, unha etapa na que a persoa tome sentido da súa existencia en relación co mundo que lle rodea; en segundo lugar, alimentar a capacidade crítica para analizar as forzas sociais e políticas que conforman ese mundo no que se desenvolve, un proceso moi próximo ao concepto freiriano de concientización; e, en terceiro lugar, o deseño de estratexias e recursos para o cambio social, isto inclúe procesos de compromiso e participación co obxectivo de ter máis presenza no espazo público e promover cambios sociais (Kiefer, 1982, citado por Montero, 2004).
- Un concepto multinivel: de acordo cos aportes de Zimmerman (2000), o empoderamento debe estudarse tendo en conta tres niveis interdependentes que son o individual, o organizacional e o comunitario. En cada nivel prodúcense procesos cognitivos, afectivos e de conduta que –no seu conxunto– contribúen a que unha persoa teña maior control sobre a súa vida e o seu contorno. Isto quere dicir que o empoderamento é un enfoque ecolóxico e

integral que ten por obxectivo conseguir unha harmonía no eido persoal, grupal e colectivo (ver figura 5).

- Influencia do contexto: os procesos de empoderamento sempre están mediatizados por elementos internos (factores intrínsecos) pero tamén polo contexto no que estes se desenvolven (factores extrínsecos). É necesario coñecelo detidamente, xa que pode favorecer, dificultar ou incluso impedir o empoderamento das persoas, das organizacións e da propia comunidade (ver figura 5).

Figura 5. O empoderamento como fenómeno dinámico

Fonte: elaboración propia.

Aínda que o empoderamento estea ligado amplamente coa Psicoloxía en xeral e coa Psicoloxía Comunitaria en particular, non significa que sexa un construto exclusivamente aplicable a estudos desta disciplina. Todo o contrario, ten unha clara vontade multidisciplinar na que conflúen unha serie de intereses compartidos polas Ciencias Sociais como, por exemplo, a saúde mental, os logros educativos, a competencia social, a participación cidadá, o apoio social, as redes sociais, as transicións de vida, o éxito educativo, o emprego, a xustiza social, a axuda mutua, etc.

(Rapapport, 1987). De igual modo, Sánchez (1991, p. 120) afirma que “o comunitario é máis amplo que psicológico (...) cubrindo áreas como a Socioloxía, Traballo Social, Educación, Planificación Urbana, Economía ou as Ciencias Políticas”. De aí que situemos ao empoderamento como un marco teórico-práctico pertinente para achegarnos a procesos comunitarios desde unha perspectiva educativa, xa que é un proceso de aprendizaxe de habilidades, coñecementos e destrezas co fin de adquirir maior control e determinación no plano persoal, organizacional e comunitario.

Por todo isto, o empoderamento resulta un concepto empregado frecuentemente nas Ciencias Sociais, pois conta cun gran potencial para analizar os esforzos e os beneficios derivados de procesos comunitarios (Griffith et al., 2008). Isto fai que os postulados desta teoría representen un marco facilmente transferible a outros ámbitos implicados na acción comunitaria, como pode ser a saúde, a economía, a política ou mesmo a educación (Buelga, 2007).

2.1.3.- A década dos anos 90: viraxe cara o neoliberalismo

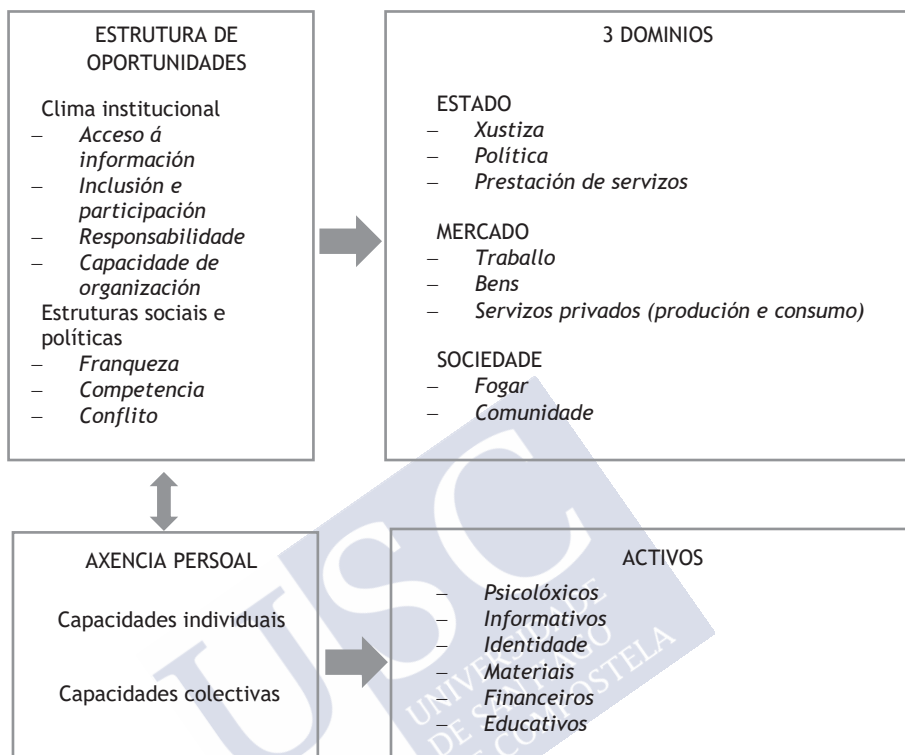
Chegada a década dos anos 90 do pasado século, a aplicación do empoderamento estendeuse grazas ás potencialidades que aportaba como construto teórico e como orientación para práctica comunitaria. Ademais, moitas liñas de actuación política, sobre todo a nivel internacional, adoptaron o empoderamento como lema debido ao carácter atractivo e versátil. O paso do tempo foi xerando diferentes perspectivas arredor deste termo, que tivo como consecuencia unha falta de consenso tanto nos significados como na tradución do mesmo. Tanto é así que resulta habitual que termos como fortalecemento, potenciación, capacitación ou axencia persoal se empreguen indistintamente e, algúns autores, insisten en que a súa tradución non recolle todos os matices que

ten o termo orixinal (*empowerment*) (Buelga, 2007; Montero, 2004; Úcar et al., 2016)¹⁸.

Isto significa que non todas as accións que se fan en nome do empoderamento teñen como obxectivo prioritario o cambio e a transformación social (Shirazi, 2011). De feito, para o Banco Mundial é unha estratexia de inversión mediante a que se trata de capacitar ás persoas pobres para participar activamente no crecemento económico. Desta forma, é un motor de desenvolvemento que se relaciona co crecemento, a redución da pobreza e o enfoque de desenvolvemento (Alsop, Bertelsen e Holland, 2006). Reafirmándose nesta visión máis economicista, Narayan (2006) explica o empoderamento como unha estratexia aplicable ás clases desfavorecidas que se produce en función de dous conceptos chave: a estrutura de oportunidades e a axencia persoal (ver figura 6).

¹⁸ Adoptamos a mesma postura que Betancor (2011, p.1) cando indica que: “non forma parte do obxectivo discutir as implicacións teóricas que ten o feito de empregar o termo empoderamento como sinónimo de empowerment a pesar de que non deixamos de sinalar que a tradución pode presentar algunhas diferencias semánticas que deriven en problemas teóricos. En consecuencia, empregaranse indistintamente ambos termos, pois, de acordo á revisión bibliográfica, se ben se indica que sería máis apropiado empregar o primeiro por ser o orixinal, neste caso non representa maiores dificultades teóricas empregalos como sinónimos”. No que respecta á súa acepción en lingua galega cómpre salientar que –recentemente– houbo unha modificación, incorporándose ao dicionario o termo ‘apoderamento’ como tradución de *empowerment*; non obstante, non nos parece que transmita toda a carga semántica do concepto, de aí que decidísemos empregar a fórmula de ‘empoderamento’, por ser máis recoñecible e clara.

Figura 6. Marco conceptual de empoderamento (visión Banco Mundial)

Fonte: Alsop et al. (2006) e Nayaran (2006). Adaptación propia.

O primeiro concepto denomínase estrutura de oportunidades e fai referencia a aqueles elementos que definen o clima institucional e as estruturas sociais e políticas; é dicir, as características do estado, do mercado e da sociedade que mediatizan os procesos de empoderamento (Alsop et al., 2006). Recoñécese, por tanto, que introducindo cambios nas características do contexto poden darse procesos de empoderamento, o que significa que as persoas desfavorecidas poden participar en maior medida do sistema social existente, sen introducir modificacións sensibles nas relacións de poder, pois os resultados que se perseguen acadar son (Narayan, 2006):

- Ingresos e activos mellorados para as persoas en situación de pobreza.
- Mellora da gobernanza, a paz e o acceso á xustiza.
- Funcionamento máis inclusivo dos servizos básicos.
- Acceso máis equitativo aos mercados e servizos de oficina.
- Fortalecemento da sociedade civil.
- Reforzamento das organizacións dos colectivos máis empobrecidos.

En canto á axencia persoal, defínese como o conxunto de capacidades de predición e control sobre as eleccións, decisións e accións das que a persoa é responsable (Pick et al., 2007). Na construción e mellora da axencia persoal adoita distinguirse entre capacidades individuais e colectivas (Nayaran, 2006), así como activos de diferente natureza como psicolóxicos, educativos, materiais, económicos, etc. (Alsop et al., 2006).

Con todo, este enfoque non atende ás posibilidades da autoxestión e da organización comunitaria, para poñer unha excesiva responsabilidade na acción individual, na que o empoderamento está baseado no autocoidado, o emprendemento e a autorresponsabilidade (Masterson e Owen, 2006). Isto presenta riscos importantes xa que, tanto a Administración pública como as grandes corporacións económicas, poden desenvolver accións co empoderamento por bandeira cando o seu propósito é eludir as súas responsabilidades, mentres que seguen sumando ‘man de obra’ acrítica ao sistema establecido.

2.1.4.- Evolución histórica do concepto empoderamento: síntese

Como acostuma suceder na complexidade da realidade social, as diferentes conceptualizacións que definen os fenómenos sociais están suxeitas a interpretacións e lecturas de diferente natureza segundo liñas de pensamento (paradigmas), intencionalidades, escala de valores, patróns culturais ou políticos, etc. A controversia arredor da proposta de empoderamento é un bo exemplo para dar conta de que, ante un mesmo termo, se producen lecturas practicamente opostas.

A construción e evolución do termo empoderamento e as súas aplicacións están estreitamente relacionadas co contexto social vivido durante a segunda metade do século XX. Neste sentido, participación, transformación social e redistribución do poder son cuestións moi presentes nesa época, que se traduciron en cambios e conquistas sociais históricas que tamén influíron na construción teórica e práctica da acción comunitaria.

Nunha análise sintética da evolución do termo empoderamento identifícanse dúas grandes liñas: dunha banda, a que ten como finalidade a transformación das relacións de poder desde a acción comunitaria; e, doutra, a que centra as súas finalidades no logro de maiores cotas de crecemento e desenvolvemento, sobre todo, en comunidades con dificultades ou territorios denominados como do ‘terceiro mundo’ ou en ‘vías de desenvolvemento’ (Masterson e Owen, 2006).

Os aportes da Psicoloxía Comunitaria entenden o empoderamento como unha estratexia para a transformación social, polo que representa un enfoque teórico, práctico e axiolóxico para a acción comunitaria que, ademais, ten múltiples potencialidades para a educación; xa que se fomenta a adquisición de habilidades, coñecementos e destrezas que permiten ás persoas tomar conciencia da súa contorna, organizarse para dirixir as súas propias actuacións e influír no seu medio. En canto ao modelo baseado na axencia da persoa, especialmente promovido polas grandes corporacións internacionais, presenta unha visión do

empoderamento máis fría, centrando os seus obxectivos no crecemento, con accións que obvian a influencia das variables estruturais e atribúen a responsabilidade do éxito aos individuos.

A súa evolución situou ao empoderamento como un enfoque útil e convincente e, ao tempo, ambiguo e con multitude de imprecisións; neste senso, resulta preocupante que estea presente case de xeito omnipresente en plans, programas, proxectos e investigacións tan diferentes nas súas formulacións epistemolóxicas como as que se vencellan ao paradigma sociocrítico, por exemplo, a educación popular, e os postulados de institucións neoliberais como os que promove o Banco Mundial.

É por isto que coincidimos con Masterson e Owen (2006) cando consideran que unha das principais limitacións no uso do termo empoderamento é que os seus principios son pouco sistemáticos e consistentes, en certo modo, debido ás nocións imprecisas e dispares en canto ao significado de empoderamento. Ante esta situación, no apartado que segue abórdase dun xeito pormenorizado a conceptualización e os elementos que permiten explicar a noción de empoderamento empregada nesta investigación.

2.2.- CONCEPTUALIZACIÓN E ELEMENTOS CHAVE

O empoderamento alude a un proceso complexo no que a persoa obtén unha maior capacidade de control sobre as cuestións que afectan á súa vida (Perkins e Zimmerman, 1995; Rappaport, 1987); é dicir, que é capaz de elixir a opción máis conveniente entre as posibles e, á súa vez, actuar de xeito coherente coa decisión tomada. Sendo así, o núcleo do empoderamento resúmese na capacidade de decidir e de obrar dun modo consecuente (Soler, Trilla, Jiménez e Úcar, 2017). Isto significa que as persoas vivencian un proceso no que adquiren e/ou melloran unha serie de coñecementos, destrezas e habilidades que lles permite analizar criticamente o seu contorno e organizarse para obter unhas mellores condicións de vida; de aí que poida ser concibido como un proceso

educativo que pretende xerar procesos de transformación social (San Pedro, 2006; Shirazi, 2011; Úcar et al., 2016).

Mediante o empoderamento preténdese que as persoas sexan máis autónomas, o que implica coñecer e empregar as capacidades propias, crer no poder que teñen como membros activos da súa comunidade, sentirse competentes e seguros de si mesmas, ter acceso ás estruturas de toma de decisións e ter poder e control sobre os recursos (Úcar et al., 2016). Con todo, non se trata –tal e como pretenden algunhas lecturas do termo– de situar a responsabilidade absoluta sobre o individuo, eximindo as que teñen atribuídas as Administracións públicas. Ben ao contrario, preténdese unha acción máis coordinada e co-responsable na esfera individual, organizacional e comunitaria, onde a cidadanía teña máis poder e capacidade de decisión sobre as institucións.

A finalidade última reside, por tanto, en que as persoas sexan quen de dirixir o seu propio desenvolvemento de acordo coas súas necesidades e desexos, pero incorporando a necesidade de coidar e actuar no colectivo. Deste xeito, o empoderamento busca a participación proactiva na comunidade (Buelga, 2007), polo que se trata dun construto relacionado coa esfera individual, pero tamén coa toma colectiva de decisións, coa gobernanza e coa idea plena de cidadanía (San Pedro, 2006). Así as cousas, consiste nun proceso centrado na comunidade e no reparto máis equitativo no acceso e no control dos recursos da comunidade (Perkins e Zimmerman, 1995); xerándose cambios nas relacións *de* e *co* poder (Betancor, 2011; Úcar et al., 2016).

2.2.1.- Empoderamento como transformación das relacións de poder

Poder e empoderamento son termos estreitamente ligados que constitúen un dos tópicos máis tratados na literatura, observándose diferentes enfoques e perspectivas. Por exemplo, para Soler et al. (2014) existen tres grandes posturas a este respecto: as que non cuestionan as estruturas de poder e o sistema establecido (paradigma positivista); as

que si o fan e queren transformalo (paradigma crítico); e as que lexitiman as estruturas establecidas procurando cambios sociais parciais (paradigma interpretativo).

Unha visión do empoderamento que non cuestiona as estruturas de poder baséase en potenciar a autonomía persoal sen depender do Estado, polo que as liñas de traballo céntrase exclusivamente no individuo e oriéntanse ao emprendemento e á autosuficiencia (Soler et al., 2014). A visión transformadora neste enfoque é baixa e o termo empoderamento desvirtúase, ao adoptar unha postura positivista que obvia a influencia do contexto na vida das persoas; é dicir, desenvólvense procesos de empoderamento individuais sen ter en conta os efectos da dominación cultural, ideolóxica e material nas desigualdades sociais, dando por suposto que a medida que o empoderamento individual aumente é probable que toda a sociedade se beneficie, sen que exista ningún tipo de conflito (Betancor, 2011).

Non obstante, se mantemos que o empoderamento implica un proceso de transformación nas relacións do poder, será necesario someter a debate os mecanismos polos que se xestionan e distribúen os recursos, incidindo en quen e como se toman as decisións; é dicir, a necesidade de desenvolver cambios a nivel individual pero tamén na esfera organizacional e colectiva. Isto relaciónase co paradigma crítico e, concretamente, coa pedagogía do oprimido de Freire, ao ter como obxectivo empoderar ás persoas mediante procesos de concienciación que lles permitan identificar e loitar colectivamente contra os sectores opresores.

Unha terceira vía, con respecto ao poder é a que lexitima as estruturas establecidas pero pretende reducir as desigualdades socioeconómicas e mellorar a gobernanza e a capacidade de elixir (Soler et al., 2014). Así as cousas, o empoderamento relaciónase coa igualdade de oportunidades e adoita ser a liña máis frecuente nas políticas institucionais; pois o seu propósito é fomentar cambios parciais sen cuestionar as estruturas, evitando os conflitos e as tensións que suporía repartir o poder doutro xeito (Soler et al., 2014).

Outra clasificación interesante arredor dos vínculos existentes entre poder e empoderamento é a proposta realizada por Bradbury, Sambrook e Irvine (2008) na que expoñen as limitacións das teorías máis empregadas nesta temática. Os autores propoñen un cuarto enfoque –o foucoultiliano ou postestruturalista– como o máis acaído para estudar as relacións de poder. A continuación, resúmese brevemente cada un deles:

- Teoría social crítica: Freire formula unha dualidade na que existen opresores e oprimidos. Desde esta perspectiva, o empoderamento supón unha toma de conciencia na que se obtén poder mediante un proceso de liberación; non obstante, a súa principal limitación é que o poder non sempre se exerce dun modo represivo, polo que, acadalo non sempre é sinónimo dunha loita.
- Teoría organizacional e de xestión: estúdase o poder das organizacións dun xeito vertical (de arriba a abaixo), é dicir, como se exerce desde os postos de mando cara o persoal. O empoderamento vese como a capacidade de ter o control sobre a situación laboral, xa que moita investigación realizada desde esta perspectiva céntrase no traballo remunerado; porén, o principal límite desta perspectiva é que o poder non se exerce *per se* dun modo vertical.
- Teoría da Psicoloxía Social: o empoderamento enténdese como un proceso de crecemento e desenvolvemento persoal, esquecendo a influencia dos elementos contextuais como a situación política e económica, a cultural, etc.
- O enfoque postestrutural de Foucault: desde esta perspectiva o coñecemento altera constantemente as relacións de poder que, ademais, exerce de diferentes formas en diferentes contextos. Para Foucault, o poder está presente en todas as accións da vida cotiá e distribúese por toda a sociedade, de xeito que non se trata de opresor-oprimido, modelos verticais, o modelos individuais, senón que flutúa por toda a estrutura social con relacións complexas e dinámicas; trátase de comprender como se exerce de

diversas maneiras en diversos contextos. Así, unha persoa pode exercer poder nunha situación e carecer do mesmo ao mudar de posición.

Un tratamento exhaustivo do poder requiría dunha documentación e exposición máis ampla que transcende os obxectivos desta Tese; con todo, é importante consideralo para non adoptar unha postura inxenua sobre o empoderamento. De aí que, aínda sabendo que mudar os métodos para a toma de decisións e a xestión dos recursos pode xerar conflitos cos diferentes axentes sociais, nos situemos nun modelo onde a educación asuma un rol mediador que permita cuestionar as estruturas de poder co obxectivo de que estean ao servizo da cidadanía.

2.2.2.- O estudo do empoderamento como proceso e resultado

Debido á súa complexidade, o empoderamento adoita estudarse e/ou avaliarse como proceso e como resultado. O proceso (*empowering*) alude ao tránsito que se produce da acción individual á acción colectiva onde se monitorea a interacción entre as capacidades, as habilidades e os recursos nos planos individual e organizacional, así como os cambios a nivel comunitario, por exemplo, nas políticas e nas estruturas interpersoais (Laverack e Wallerstein, 2001). Así as cousas, trátase de coñecer que accións, estratexias e metodoloxías permiten á persoa ir gañando control, obter recursos básicos e entender criticamente o seu contorno social. Por todo isto, a interpretación de empoderamento como proceso aporta unha gran comprensión sobre a medición de competencias e habilidades e presenta un gran potencial educativo (Zimmerman, 2000). Neste sentido, e de acordo con Ander-Egg (2009), algúns motivos para realizar un estudo ou avaliación de proceso reside en que permite:

- Establecer o grao de pertinencia, idoneidade, efectividade e eficiencias dun programa, proxecto ou servizo.
- Determinar as razóns dos logros, éxitos e fracasos dunha acción.

- Facilitar os procesos de toma de decisións para mellorar e/ou modificar un programa, proxecto ou acción.
- Establecer en que grao se produciron outras consecuencias ou efectos imprevistos, sexa por factores internos ou externos.

A análise de resultados (*empowered* ou *outcomes*), adoita realizarse mediante matrices formadas por variables e indicadores mesurables que miden os cambios dunha acción considerada como empoderadora (Betancor, 2011); isto é, realízase unha operacionalización para estudar as consecuencias do *empowering*, comprobando que tales efectos son consecuencia das accións desenvolvidas (Perkins e Zimmerman, 1995). Algunhas das dificultades na avaliación de resultados é a súa complexidade técnica: dunha banda, porque algúns cambios precisan dun marco temporal prolongado para poder estudalos (Laverack e Wallersteinn, 2011); e, doutra, porque resulta complicado controlar variables externas (factores extrínsecos) (Alvira, 1991). Quizais por estas dificultades, unha liña de investigación clara neste campo é a elaboración e validación de diferentes escalas para medir os resultados do empoderamento a nivel individual (Pick et al., 2007), organizacional (Zimmerman, 2000) e comunitario (Laverack e Labonte, 2000; Soler et al., 2014).

2.2.3.- Empoderamento e educación

A visión do empoderamento defendida neste traballo ten implícita unha lectura crítica que evoca e pon en práctica valores relacionados coa acción comunitaria e a pedagogía crítica. De partida, procura unha distribución do poder e dos recursos máis igualitario, con todo o que supón en termos de denuncia dos excesos do sistema neoliberal, así como dunha aposta por modelos de gobernanza que poidan situar o criterio de igualdade como unha premisa básica de funcionamento (Montero, 2006 en Buelga, 2007). Todo isto demanda incorporar á axenda pública a necesaria complementariedade entre a redistribución e o recoñecemento dos grupos sociais oprimidos, polo que se trata dun enfoque de acción

comunitaria que promove a inclusión dos sectores de poboación máis vulnerables (Fraser en Betancor, 2011).

Tamén responde a un enfoque positivo que parte por valorar as capacidades que cada persoa pode aportar á comunidade, polo que se recoñece que todo sistema social conta con recursos e potencialidades para desenvolver(se), procurando o benestar, a saúde e a calidade de vida; un ben social que debe ser accesible para todas as persoas (Buelga, 2007). Renúnciase, por tanto, a modelos paternalistas ou de beneficencia buscando maiores cotas de autonomía e organización colectiva, sen obviar as responsabilidades das institucións públicas.

Se entendemos que o empoderamento se basea na capacidade de elixir entre moitas opcións, é de partida un proceso de aprendizaxe (San Pedro, 2006) e capacitación no que se adquiren coñecementos, habilidades, competencias e recursos, tendo por meta que a persoa sexa máis autónoma e que teña maior conciencia sobre a realidade na que se desenvolve (Úcar et al., 2016). Todo isto sitúase dentro das formulacións da pedagogía crítica de Freire, na que se promove unha educación de amplas miras, xerando contextos de ensino-aprendizaxe participativos e horizontais en diferentes espazos da comunidade que van moito máis alá da formación regrada.

A educación para o empoderamento pon en valor os activos dos que dispón cada persoa, nunha lóxica concordante cos principios da educación integral ao longo da vida que potencie o aprender a saber, pero tamén o aprender a facer, a ser e a convivir (Delors 1996). Polo tanto, reclama a formación dunha cidadanía activa, responsable e transformadora para o cal a educación debe potenciar o seu sentido dialóxico e crítico (Torres, 2009). Neste sentido, os beneficios relacionados coa construción de capacidades son: un mellor uso dos recursos, unha maior competencia local, o compromiso para as accións de cambio e unha maior capacidade de resposta ás problemáticas existentes (Liberato, Brimblecome, Ritchie, Ferguson e Coveney, 2011).

O empoderamento con vocación transformadora apela a unha praxe reflexiva sustentada no enfoque sociocrítico que é converxente con modos de racionalidade baseados na acción comunitaria, nos que – seguindo a Caride e Meira (1996)– se destacan como elementos definitorios do quefacer profesional as seguintes ideas:

- A concepción da praxe social, considerándoa como unha articulación entre a reflexión e o coñecemento, de tal xeito que unha modifica á outra constantemente dando lugar a prácticas eminentemente transformadoras.
- Unha certa visión da realidade social, entendida como unha construción complexa e holística realizada no devir histórico, no que as persoas adquiren un papel relevante na súa modelación como cidadáns *de* e *con* dereitos.
- As/os profesionais da educación como axentes de cambio e transformación social, de tal xeito que a cidadanía debe pasar de ser un mero obxecto de atención a suxeito protagonista das accións desenvolvidas.

Isto rompe coa estrutura cliente-experto, substituíndoa pola de participante-facilitador. O papel do educador/a será proporcionar información á comunidade e axudar na toma de decisións, de modo que as funcións do profesional se acomoden a cada lugar e a cada persoa (Zimmerman, 2000). Desde esta perspectiva, o axente externo deixa de ser considerado como experto ou profesional avaliador para converterse nun facilitador, orientador ou guía que ten como función principal capacitar ás persoas e grupos para que poidan exercer poder na súa comunidade; de aí a importancia de aclarar e repartir as responsabilidades e roles en base a un diagnóstico profundo da realidade (Laverack e Wallerstein, 2001).

Este modelo de colaboración entre o profesional e a comunidade aséntase no diálogo horizontal, propiciando que a persoa formadora asuma un dobre rol de educadora e educanda, polo que todas as persoas se educan mutuamente, xa que ninguén é quen de educarse só, senón que é un

proceso mediatizado pola colectividade e o contexto no que se desenvolve (Freire, 2012).

En relación ao como, precísanse accións adaptadas a cada contexto mais sempre participativas, partindo das capacidades das persoas e fomentando o liderado comunitario: a construción de capacidades (*capacity building*) identifícanse cunha serie de activos e fortalezas individuais e colectivas que interaccionan entre si co obxectivo de mellorar a calidade de vida local (Simpson, Wood e Daws, 2003). Por todo isto, algúns mecanismos relacionados con maiores índices de empoderamento residen nas competencias individuais, os comportamentos proactivos, os sistemas de axuda natural (como os BdT), a eficacia organizativa, a competencia comunitaria e o acceso aos recursos existentes na mesma (Zimmerman, 2000).

Nunha investigación de Liberato et al. (2011) sobre a construción de capacidades realizouse unha revisión da literatura sobre esta temática a fin de identificar os dominios máis relevantes do *capacity building* no contexto comunitario. Os resultados informan de nove dominios de capacidades relacionados co empoderamento, onde se pon de manifesto a estreita vinculación das capacidades individuais e comunitarias nos procesos de empoderamento (ver táboa 6).

Táboa 6. Dominios das capacidades relacionadas co empoderamento [Modelo Liberato et al., 2011]

Dominio	Definición
Oportunidades de aprendizaxe	Relaciónase co acceso e incorporación de coñecementos e habilidades como: a) o fortalecemento social (coñecemento, comprensión e conciencia sobre os problemas, amizades e redes de apoio); b) a habilitación política (conciencia sobre o dereito de expresión e a ser escoitados); c) a potenciación tecnolóxica e comunicativa (confianza para empregar e falar sobre a información); d) a potenciación psicolóxica (autoconfianza, autoestima, motivación, sentimento de respecto e benestar).
Recursos de mobilización	Considera a capacidade da comunidade para identificar e acceder aos recursos externos e internos da comunidade co obxectivo de acadar as metas establecidas. Tamén alude a unha distribución xusta para evitar ou resolver conflitos.
Vínculos/redes	Refírese a grupos ou organizacións de individuos que comparten intereses, información e recursos e se coordinan para acadar uns fins. Trátase dun proceso dinámico e complexo no que a participación debe integrar persoas con diferentes niveis de compromiso e habilidades para adquirir confianza nas súas capacidades, así como amplialas e mellorar as relacións interpersoais.
Liderado	Alude á capacidade de mobilizar a participación comunitaria, articular unha visión clara e facilitar a creación de consenso e colaboración que fomenta a confianza, respecto, apertura, resolución de conflitos, a creatividade e a responsabilidade compartida das persoas integrantes do colectivo.
Toma de decisións participada	Defínese como un xeito de abordar as causas dos problemas identificados, estando tamén activamente involucrados na resolución dos mesmos.
Activos	Pártese dos coñecementos, habilidades, talentos e fortalezas que cada persoa da comunidade posúe. Consiste en identificar as habilidades que xa están na comunidade e as necesarias para tomar as accións que axuden a unir a persoas con diferentes activos co fin de aumentar o capital da comunidade.
Comunicación	Intercambio honesto e aberto dos pensamentos, ideas e información entre as persoas, de xeito que todas estean informadas, asuman a responsabilidade de compartir e buscar información e teñan a oportunidade de expresar a súa opinión sen temor de ningún tipo.
Desenvolvemento	Alude ás estruturas organizativas que inclúen normas, directrices e como se comparten as tarefas e as responsabilidades.
Sentimento de comunidade	As persoas traballan de xeito coordinado na identificación e resolución de problemas. Relaciónase coa confianza grupal e sentirse parte da comunidade. Tamén alude á valoración da diversidade e ter un sentido de control sobre as dinámicas que se desenvolven na comunidade. Ademais, supón unha comprensión e análise histórica e socio-política do contorno da que se deriva unha identidade compartida.

Fonte: Liberato et al. (2011). Adaptación propia.

As accións deben estar adaptadas a cada contexto, polo que existen escenarios menos ou máis empoderadores. Segundo Maton (2008) e Soler et al. (2017) os espazos poden ser analizados desde unha dobre perspectiva: por un lado, se a persoa se sente empoderada nun determinado espazo e, doutro, se o propio espazo desenvolve accións para a transformación social. A este respecto, é preciso considerar que os procesos de empoderamento non dependen exclusivamente de accións que permitan ás persoas manexar certas habilidades ou coñecementos (factores intrínsecos), senón que á hora de deseñalas e desenvolverlas tamén hai que ter en conta os factores contextuais ou extrínsecos que poden incitar ou inhibir a posta en práctica destas capacidades (Laverack e Wallerstein, 2001; Soler et al., 2017). Neste sentido, as accións empoderadoras responden e adaptáanse ás necesidades de cada comunidade, desenvolvendo procesos de diagnóstico e planificación co obxectivo de optimizar os seus logros e/ou potencialidades.

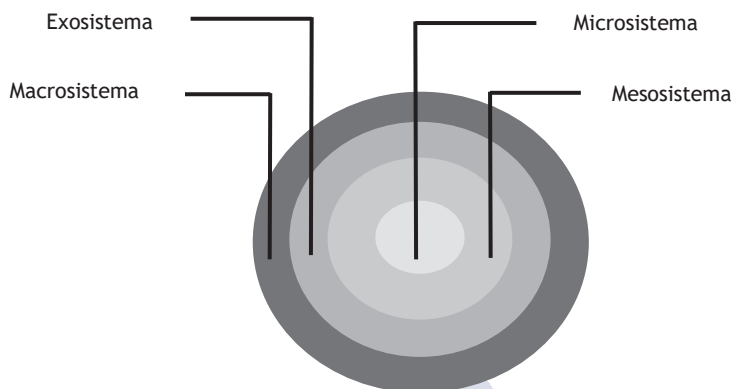
2.3.- INFLUENCIAS DO MODELO ECOLÓXICO: O EMPODERAMENTO COMO UN CONSTRUTO MULTINIVEL

Para Bronfenbrenner (1987, p. 41), un dos grandes representantes do enfoque ecolóxico, o desenvolvemento humano comprende o estudo

da progresiva acomodación mutua entre un ser humano activo (...) e as propiedades cambiantes dos contornos inmediatos nos que vive a persoa en desenvolvemento, en canto este proceso vese afectado polas relacións que se establecen entre estes contornos, e polos contextos máis grandes nos que están incluídos os contornos.

Isto quere dicir que cada persoa experimenta un proceso de desenvolvemento que lle permite interactuar co medio e que, á súa vez, ese desenvolvemento está influenciado por un ambiente articulado en diferentes niveis ou sistemas (ver figura 7).

Figura 7. Topoloxía do ambiente ecolóxico

Fonte: Bronfenbrenner (1987). Elaboración propia.

Neste proceso, a persoa convive e flutúa entre os diferentes niveis, comportándose e aprendendo –ás veces de xeito involuntario– coñecementos, habilidades, comportamentos, patróns ideolóxicos e culturais, etc. O microsistema alude ao contorno máis inmediato ás persoas, onde se establecen relacións interpersoais, interactuando ‘cara a cara’ con persoas e institucións de referencia, por exemplo, a familia. O mesosistema está formado polas relacións que se establecen entre dous ou máis contornos nos que a persoa participa activamente, por exemplo, para unha crianza sería a familia e a escola. O exosistema trata sobre contornos nos que a persoa non participa activamente pero que afecta á súa vida, como as decisións dun goberno. Por último, o macrosistema refírese a certas correspondencias ou patróns que se dan transversalmente nos sistemas tales como a ideoloxía, as subculturas, crenzas, memoria colectiva ou imaxinario compartido.

Máis alá de que o empoderamento sexa un concepto ancorado no enfoque ecolóxico, para Rappaport (1987) consiste nunha ferramenta coa que facer posible o tránsito entre os diferentes sistemas que o compoñen, porque é un proceso mediante o que a persoa obtén control sobre a súa propia vida mediante a análise crítica da realidade e a participación nos diferentes contextos nos que interactúa.

Do mesmo modo que se alude a un ambiente dinámico integrado por sistemas interdependentes no enfoque ecolóxico, no caso do empoderamento trátase dun construto multinivel que se debe estudar na esfera individual, organizacional e comunitaria(Soler et al., 2014; Zimmerman, 2000); o que podería corresponderse co microsistema, mesosistema e incluso certos aspectos do exosistema. Ademais, esta teoría considera a influencia dos factores extrínsecos que inciden no proceso empoderador, e que poden equipararse co exosistema e o macrosistema.

A bibliografía sobre empoderamento e os seus diferentes niveis de análise é moi ampla e tense estudado desde múltiples perspectivas e disciplinas. Tendo en conta os obxectivos desta Tese, presentamos brevemente os aspectos fundamentais de cada nivel, xa que servirán de apoio para a construción do sistema categorial no referencial empírico.

2.3.1.- Nivel individual

O empoderamento centrado na dimensión individual tamén se coñece como *psychological empowerment* (empoderamento psicolóxico, PE), porque fai especial énfase en aspectos relacionados co desenvolvemento da personalidade. Quizais a súa orixe na Psicoloxía fai que sexa unha esfera estudada especialmente, sendo posible atopar múltiples investigacións que relacionan o PE con conceptos como a autoestima, a autoeficacia, o autoconcepto, a competencia persoal, etc.

Con todo, débese entender e estudar o PE desde unha perspectiva multidimensional, pois está composto por diferentes subniveis ou elementos que, na súa interacción, permiten ás persoas contar con dominio e control sobre a súa propia vida, ademais de comprender a súa contorna de xeito crítico e ter as habilidades para actuar no mesmo. Isto quere dicir que unha persoa empoderada no nivel individual é consciente das súas capacidades, conta coas habilidades necesarias para influír no seu contorno sociopolítico e participa activamente na súa comunidade.

Sendo así, o PE ten unha tripla compoñente: a esfera interpersoal, a interaccional e a comportamental.

O *compoñente intrapersoal* refírese á capacidade psicolóxica de control percibido (*perceived control*), que alude á percepción ou ao conxunto de crenzas que cada persoa ten sobre as súas habilidades (Fernández e Edo, 1994). A competencia persoal ou control percibido, aínda que non sempre coincide coas capacidades reais que posúe a persoa, pode ser unha ferramenta valiosa para promover a proactividade no eido comunitario (Fernández e Edo, 1994). A este respecto, é importante traballar esta percepción de xeito que non estea distorsionada nin por exceso –creando falsas expectativas nas persoas– nin por defecto, xa que pode relacionarse coa baixa autoestima, o conformismo ou a apatía. Mellorar o PE na esfera intrapersoal supón valorar as características persoais e adaptar as actuacións segundo as necesidades de cada persoa, así como coñecer –e de ser o caso– mellorar o autoconcepto da persoa (como pensa sobre si mesma) ou a autoestima.

Pola súa banda, o *compoñente interaccional* ten como elemento central a capacidade das persoas para analizar o seu contorno, así como o conxunto de habilidades para participar activamente nel; é dicir, interésase por saber como pensa e se relaciona a xente no seu ambiente. A conciencia crítica é o elemento central na esfera da interacción, referíndose á comprensión dos recursos necesarios para chegar a un obxectivo desexado, ao coñecemento de como adquirilos e as habilidades necesarias para administralos unha vez que se conta con eles (Zimmerman, 1998). Este subnivel ten gran importancia porque actúa como unha conexión entre a esfera intrapersoal e a condutual do PE, en tanto que se identifican os axentes causais dos fenómenos sociais, así como as accións necesarias para mobilizar e xestionar os recursos, como paso previo ás accións na comunidade. A conciencia crítica –na liña dos postulados de Freire– alude a procesos educativos nos que a persoa toma conciencia daquelas situacións ‘opresoras’ e os axentes que as producen para, posterior e colectivamente, desenvolver accións que contribúan á súa liberación e á transformación das relacións de poder (Freire, 1980).

Nesta liña, algún dos elementos a ter en conta son os procesos de análise da realidade, o liderado, a toma de decisións ou as estratexias para a resolución de conflitos.

O *compoñente comportamental* alude ás condutas que as persoas desenvolven na súa comunidade, polo que o elemento central son os procesos participativos que se producen para exercer influencia na contorna social e política en diferentes espazos como organizacións, asembleas, actividades comunitarias, etc. A literatura existente sobre a participación¹⁹ resulta especialmente extensa e nela recóllese múltiples orientacións que –segundo a Rebollo (2002)– se resumen en dúas:

- A participación como lexitimación: pretende acadar resultados positivos para certos sectores desfavorecidos sen que isto modifique a posición social, evitando chocar cos intereses dos núcleos de poder.
- A participación como transformación: procura promover cambios e transformacións nas que se considera que a participación da cidadanía é fundamental.

Todo indica que, tendo como prisma analítico o empoderamento, este último enfoque recolle dun xeito máis crítico o sentido da participación. Así cabe inferilo cando se considera que é un motor de acción fundamental da vida, no que as persoas toman parte como “suxeitos responsables e protagonistas, o que se traduce en expresar opinión, sentirse concernido, decidir sobre aspectos que afectan ás propias vidas, sobre os rumbos a seguir para acadar os obxectivos desexados e compartidos con outros no seo das comunidades” (Morán, 2008, p. 189).

Polo tanto, a participación alude a unha responsabilidade persoal e colectiva, un movemento con un fin e valor en si mesmo, que esixe un alto nivel de compromiso en tarefas de planificación, xestión e avaliación; non se trata de que as persoas se sintan convidadas aos proxectos ou

¹⁹ O concepto de participación presentado forma parte do traballo de autoría propia Maroñas (2017).

propostas doutros, senón que actúen en calidade de co-decisoras e de co-autoras das iniciativas (Mathews, 1999).

Polo tanto, o PE está integrado por tres dimensións interdependentes: a esfera interpersonal (control percibido), a interaccional (capacidade crítica) e a comportamental (participación). Non obstante, cómpre puntualizar que os enfoques que relacionan o empoderamento co consumismo ou o crecemento económico poñen especial atención no nivel individual, ao responsabilizar exclusivamente ás persoas do seu porvir. O empoderamento propio relaciónase co autocoidado, o emprendemento, a autorresponsabilidade e a autodeterminación, obviando a influencia dos elementos estruturais e as responsabilidades das Administracións públicas e outros actores sociais (Masterson e Owen, 2006).

Pola contra, unha das principais evidencias dos estudos de Zimmerman é que o PE está mediatizado pola poboación e polo contexto. Neste sentido, tanto o estudo como as accións a desenvolver para potenciar o PE deben ter en conta os factores estruturais, así como adaptar as accións ás necesidades de cada realidade. Nesta liña, as principais preguntas de investigación abordadas desde o PE son:

a comprensión clara das contornas naturais nas que as persoas poden gañar un sentido de empoderamento, coñecer como e por que certas intervencións deseñadas para empoderar son efectivas ou ineficaces, estudar os mecanismos involucrados no proceso de empoderamento e identificar as características contextuais que poden inhibir ou promover o desenvolvemento de PE (Zimmerman, Israel, Schulz e Checkoway, 1992, p 709).

2.3.2.- Nivel organizacional

O *organizational empowerment* (OE) centra a súa atención nas estruturas e prácticas que se producen en organizacións de diferente natureza. A este respecto, atópanse dúas grandes liñas de investigación: unha centrada na relación empregador-empleado, que analiza aspectos asociados co liderado, innovación empresarial, benestar profesional, a

motivación para o traballo e, en xeral, coa mellora da produtividade mediante dinámicas nas que o persoal sexa máis activo, atope unha mellor satisfacción no traballo e se implique en maior medida na súa empresa (Kanter, 1981; Wilkinson, 1998); e outra que estuda procesos asociativos ou entidades sen ánimo de lucro xestionadas desde a participación social. Aínda que ambas perspectivas recollen elementos interesantes, centrarémonos nesta última, pola súa maior aplicabilidade ás realidades dos BdT.

O nivel organizacional tamén se relaciona co PE, considerando dúas perspectivas: dunha banda, os elementos que permiten ás persoas mellorar o seu PE en organizacións comunitarias como asociacións, asembleas, sindicatos, etc.; e, doutra, a capacidade da que dispón unha entidade para actuar e influír na comunidade. Isto significa que haberá que diferenciar entre o que as organizacións logran internamente para as persoas que participan nela e o que logran externamente para as comunidades nas que se insiren (Peterson e Zimmerman, 2004). Para isto, e ao igual que no individual, o nivel organizacional é un construto integrado por tres compoñentes interdependentes: o intraorganizacional, o interorganizacional e o extraorganizacional.

O *compoñente intraorganizacional* fai referencia á dinámica interna dunha entidade, que pode facilitar ou inhibir tanto o empoderamento individual como a capacidade desa organización para intervir no territorio. Por todo isto, é preciso considerar algúns indicadores ‘chave’ deste subnivel como o liderado, a confianza entre as persoas implicadas, o reparto de tarefas ou a toma de decisións.

As organizacións son “sistemas complexos cuxos cambios en gran medida poden estar determinados pola interacción mesma entre os axentes que a conforman” e, ademais, “a influencia do liderado como proceso cobra especialmente importancia” (Contreras e Castro, 2013, p. 73). En termos xerais, ser líder implica ter a capacidade de influír noutras persoas para acadar un obxectivo (Arbués, 2012); non obstante, existen múltiples estilos de liderado entre os que destacan o autocrático, o democrático, o transformador, o servidor e o *laisser-faire* (Hassan, Asad e Hoshino, 2016;

Méndez e Méndez, 2016). De seguido, móstrase unha táboa que reflicte os principais elementos definitorios, relacionándoos coa súa capacidade de empoderamento.

Táboa 7. Tipos de liderado e capacidade empoderadora

	Autocrático	Democrático	Transformador	Servidor	Laissez-faire
Rol	Instruír e pautar normas	Fomentar a participación	Buscar novas metas acadando estándares de excelencia	Axudar	Deixar facer
Preocupación polo outro	Pouca	Alta	Alta	Moi alta	Pouca ou ningunha
Distancia co outro	Alta	Moderada	Baixa	Baixa	Alta
Toma de decisións	Unilateral	Compartida	Compartida por persuasión	Compartida	Mínima ou ningunha
Motivación participante	Moderada	Alta	Alta	Autorrealizarse	Frustración, desmotivación
Rol participante	Seguir instrucións do líder	Recibir formación, realizar seguimento	Adquirir competencias e capacidade de influencia	Acadar obxectivos particulares	Arbitrario
Capacidade empoderadora	Nula	Alta	Moi Alta	Baixa	Nula

Fonte: Hassan et al. (2016) e Méndez e Méndez (2016). Adaptación propia.

Tendo en conta a táboa 7, un tipo de liderado autoritario ou de *laissez-faire* fomenta un clima de pouca confianza e motivación que rara vez permitirá que as persoas sexan protagonistas das dinámicas organizativas. A opción de ‘servidor’ aproxímase a un modelo paternalista onde as persoas teñen poucas oportunidades para crecer a nivel persoal e grupal. Pola contra, os liderados democrático e transformador presentan unha maior capacidade empoderadora, toda vez que as persoas teñen as mesmas oportunidades para participar activamente nas estruturas e dinámicas da organización, capacitándoas para influír no seu territorio.

O *compoñente interorganizacional* ten que ver con todas aquelas relacións que se establecen entre diferentes entidades, permitindo

desenvolver “conexións para mobilizar e compartir recursos, gañando credibilidade e posición na comunidade, e creando oportunidades para que os participantes desenvolvan redes e relacións” (Griffith et al., 2008, p. 89). Algúns procesos relacionados con este subnivel son: o traballo en rede, compartir recursos, realizar actividades conxuntamente ou crear alianzas (Griffith et al., 2010).

A investigación indica que para a creación de liñas de traballo común é fundamental coñecer e compartir redes sociais con outras organizacións da contorna, xa que coñecer e dialogar con outros axentes sociais é importante para establecer accións de cambio no territorio. En suma, tal e como defenden varios estudos, para a creación de alianzas é preciso ter presenza en organismos de coordinación –por exemplo, consellos de coordinación do tecido asociativo, mesas de coordinación de plans comunitarios, etc.– pois favorece a capacidade empoderadora das organizacións ao acadar un coñecemento máis exhaustivo da realidade (necesidades, problemáticas, accións, etc.) e gañar máis visibilidade e credibilidade diante das Administracións e da cidadanía.

Mentres, o *subnivel extraorganizacional* supón dar un paso máis, pois estuda aquelas accións que unha organización desenvolve para influír na vida política e práctica da comunidade no referido ao acceso e á xestión de recursos. A tal fin, este subnivel ten como obxectivo “difundir información, procurar e reunir recursos para beneficiar á comunidade, desenvolvendo oportunidades para a mobilización comunitaria, e aproveitando o poder colectivo para influír no maior sistema do cal son parte” (Griffith, 2008, p. 90).

Para que isto aconteza, as organizacións desenvolven accións que van máis alá dos seus límites; xa que pretenden ter un impacto de maior alcance que repercuta no conxunto ou nun sector máis amplo da cidadanía. Algúns exemplos de procesos extraorganizacionais remítense ao desenvolvemento de proxectos comunitarios (de lecer, de coidado, etc.) ou á difusión sistemática de información e formación sobre unha determinada temática (cuestións de saúde, ambientais, etc.).

Con todo, unha organización pode ter unha pegada reducida na comunidade e, ao tempo, contar cunha capacidade de empoderamento elevada, ao proporcionar ás persoas participantes diferentes oportunidades que lles permiten desenvolver habilidades coas que controlar mellor as súas vidas (Zimmerman, 2000). Neste sentido, os clubs deportivos ou, en moitos casos os BdT, non son organizacións interesadas en ter influencia política; pero supoñen un activo social importante mediante o que se adquiren capacidades, liderado, xestión de recursos e coordinación de actividades (Zimmerman, 2000).

En conclusión, e de acordo con Maton e Salem (1995), as características básicas para considerar que unha organización está empoderada e é fonte de empoderamento son:

- Apostar por unha cultura de crecemento e de construción de comunidade.
- Crear oportunidades para que as persoas participantes asuman roles significativos e sexan protagonistas das dinámicas da organización.
- Fomentar un clima de traballo baseado na confianza que permita ás persoas implicadas desenvolver un sentimento de identidade coa organización.
- Exercer un liderado compartido que teña en conta e sexa coherente coa visión e misión da organización, así como a vontade expresada polas persoas que integran a entidade.

2.3.3.- Nivel comunitario²⁰

Unha comunidade é un grupo heteroxéneo pero organizado que comparte un conxunto de metas concretadas en estratexias e accións que retroalimentan os vínculos e o sentido de identidade (Laverack e Wallerstein, 2001). Polo tanto, resulta necesario coñecer as diversas variables que a configuran e, ata certo punto, a determinan, poñendo especial atención no seu funcionamento ideosincrático.

Nunha comunidade conflúen multitude de significados en función de factores como as prácticas culturais, a zona xeográfica ou o momento histórico; aínda así, existen algúns elementos comúns que permiten definir este concepto. De acordo con Ander-Egg (2003) son:

- Un espazo ou territorio delimitado ou delimitable: a cartografía deixou de ser a estratexia exclusiva para ‘trazar’ os límites e as dimensións da comunidade, xa que coas posibilidades das Tecnoloxías da Información e da Comunicación (TIC), as persoas identifícanse cun espazo que non necesariamente ten por que coincidir cun escenario xeográfico, pois os virtuais ou simbólicos están cada vez máis presentes.
- Unha poboación integrada polo conxunto de persoas que viven nese territorio, como un grupo diverso e potencialmente enriquecedor.
- Sentimento de pertenza: desde un enfoque máis subxectivo, a identificación coa comunidade resulta dun compendio elementos sociais e culturais (a lingua, os símbolos, as tradicións, etc.) que representan unha herdanza común na se comparte e experimenta un mesmo sentir.

²⁰ Este apartado do informe está extraído parcialmente do Traballo Fin de Máster de autoría propia, con referencia: Maroñas, A. (2014). *Os tempos sociais e laborais das mulleres en situación de vulnerabilidade: o estudo de caso da cooperativa Anachoa*. Traballo Fin de Máster inédito. Universidade de Santiago de Compostela, Santiago de Compostela.

- Relacións sociais e comunicativas: o establecemento de códigos de interacción forma parte dos procesos de socialización que particularmente se desenvolven nas comunidades e son necesarios para a organización das mesmas.
- Unha entidade funcional, autónoma e organizada: as persoas son quen de administrar os seus propios recursos mediante a distribución de tarefas, asumindo patróns de comportamento socialmente construídos e que contribúen ao equilibrio da dinámica comunitaria.
- A distribución de responsabilidades: o reparto de funcións e roles dentro da organización comunitaria está influenciada por múltiples factores como o carácter, o carisma, o status económico, o nivel de coñecementos, a experiencia, etc. dando pé á aparición tanto de líderes como de diferentes modalidades de participación.

A este respecto, o traballo de Matarrita e Brennan (2012) resulta especialmente clarificador, debido a que propoñen unha conceptualización de comunidade integrada por dous elementos: dun lado, os recursos, que poden ser humanos, físicos e económicos; e, doutro, os procesos, centrados na provisión e administración dos recursos e pola mellora das condicións da vida da poboación (ver táboa 8).

Táboa 8. Elementos definitorios de comunidade

Elementos	Tipos	Exemplos/perspectivas
Recursos	Humanos	Fogar (familias e residentes). Goberno (Administración). Sector privado (negocios).
	Físicos	Naturais (medios de subsistencia, paisaxe, etc.). Construídos (medios de transporte, equipamentos, etc.).
	Económicos	Dívas (permiten distribuír e asegurar a sustentabilidade comunitaria).
Procesos	Desenvolvemento económico	Pode buscar o crecemento ilimitado ou sustentable e ético.
	Desenvolvemento humano	Relacionado co empoderamento e a educación integral das persoas.
	Desenvolvemento físico	Crea e administra os recursos físicos (naturais e construídos).

Fonte: Matarrita e Brennan (2012). Adaptación propia.

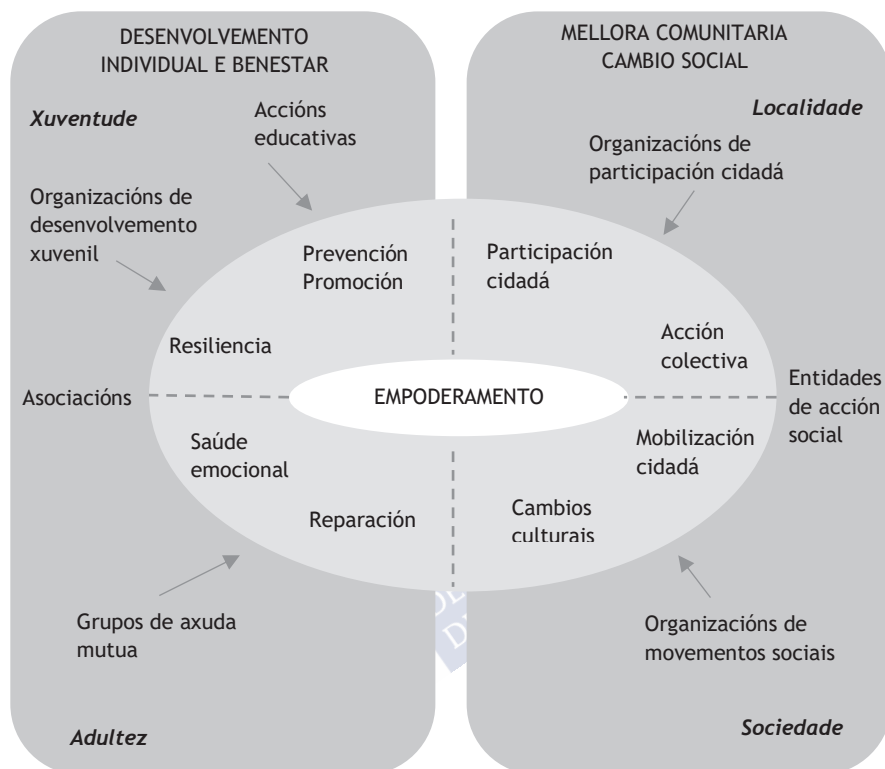
Nos procesos comunitarios, a noción de desenvolvemento adquire unha gran relevancia; non obstante, e sen obviar que as súas realidades se insiren nun complexo debate na sociedade actual, é preciso acompañar a este termo de ‘apelidos’ que o maticen e o orienten a favor de colectivos ou realidades concretas (Caride, 2001). Tanto así que, seguindo a Matarrita e Brennan (2012), o desenvolvemento económico pode adoptar un enfoque que promova o crecemento ilimitado ou, pola contra, a sustentabilidade e a economía ética; o desenvolvemento humano, pode orientarse á competitividade ou a favorecer a educación integral; e o desenvolvemento físico, que crea e administra os recursos, pode optar pola igualdade e a redistribución ou a concentración do poder nunha minoría privilexiada.

De acordo con Varela (2010), o empoderamento é un dos cinco eixos interdisciplinares da acción comunitaria, xunto coa participación, a concienciación, a educación e o desenvolvemento, máxime cando a acción comunitaria pode ser entendida como un proceso de xeración de espazos horizontais que teñen por obxectivo a transformación social (Úcar e Llena, 2006). A este respecto, a educación ten unha especial relevancia, xa que se centra na promoción dun desenvolvemento pensado desde a perspectiva comunitaria; isto é, “unha acción coordinada e sistemática que, en resposta ás necesidades ou a demanda social, trata de organizar o progreso global dunha comunidade territorial ben delimitada ou dunha poboación-obxectivos, coa participación dos interesados” (Rezsohazy, 1988, p. 18).

Empoderamento e educación, por tanto, son dous elementos estreitamente relacionados no fomento dunha acción comunitaria na que os diferentes axentes sociais son corresponsables. Isto coincide coa visión de Maton (2008) cando identifica catro dominios ou colectivos interrelacionados, que deben xogar cadanseu rol no fomento da capacitación comunitaria; concretamente, distingue o rol da xuventude, da poboación adulta, da localidade e das organizacións sociais que, no seu

conxunto, buscan o desenvolvemento individual, o benestar e o cambio social (ver figura 8).

Figura 8. Empoderamento e configuración da comunidade. Dominios e aportes

Fonte: Maton (2008). Adaptación propia.

A teoría do empoderamento comunitario estuda os esforzos para mellorar a vida comunitaria, así como a capacidade para promover a participación cidadá e responder ás problemáticas existentes. Neste sentido, nunha comunidade empoderada a cidadanía conta coa vontade, as ferramentas e os recursos para participar e comprometerse con aquelas accións que teñen por obxectivo mellorar a calidade de vida individual e colectiva (Zimmerman, 2000). Por tanto, a perspectiva de

desenvolvemento asociada ao empoderamento caracterízase por ser local e de iniciativa comunitaria, sustentable e ecoloxicamente ético, integral e respectuoso cos Dereitos Humanos, tendo a educación un papel relevante (Caride, 2001).

Para o estudo do nivel comunitario identificado no marco da teoría do empoderamento existen diferentes elementos ou dominios, entre os que destacan: o traballo en rede, o liderado plural e a competencia comunitaria ou as habilidades participativas da cidadanía (Zimmerman, 2000). Isto supón un estilo de xestión comunitaria baseado na gobernanza, onde a construción da comunidade se presenta coma unha tarefa colectiva na que todos os axentes participan activamente e en igualdade de condicións. Neste sentido, prodúcense procesos de descentralización que pretenden articular o quefacer comunitario desde unha perspectiva democratizadora coherente coa redistribución do poder ao conxunto da cidadanía (Merino, 2003).

Esta formulación implica falar da Administración desde un punto de vista relacional, considerando ao sector privado, á sociedade civil e aos organismos públicos como os tres piares básicos que sustentan a comunidade, dialogando e coordinándose na asunción das súas responsabilidades de modo equitativo e estratéxico, na procura de accións sinérxicas que contribúan ao desenvolvemento integral e inclusivo da sociedade (Marchioni, 2001).

Polo tanto, unha comunidade empoderada e próxima ao desenvolvemento comunitario traballa na complementariedade a prol dunha maior eficiencia e optimización dos recursos existentes. Ora ben, este modo de funcionar non debería traducirse nunha instrumentalización do terceiro sector para eludir as responsabilidades atribuídas ás Administracións públicas na prestación de servizos á cidadanía; non só desde a vontade política, senón tamén desde a lexitimidade que diferentes marcos normativos lle outorgan ás municipalidades, regulamentando competencias de diversa índole.

A investigación do empoderamento comunitario está menos desenvolvida, sobre todo cando se compara coa existente no nivel individual. Aínda así, os estudos dispoñibles oriéntanse, fundamentalmente, cara á elaboración de escalas integradas por diferentes dominios, variables e indicadores mediante os que explorar o empoderamento comunitario. Algúns exemplos resúmense na seguinte táboa :

Táboa 9. Modelos para a medición do empoderamento comunitario

Autoría	Dominios
Laverack e Labonte (2001)	Participación. Desenvolvemento do liderado. Capacidade de resolución de problemas. Capacidade de análise da contorna. Estructuras organizativas empoderadas. Mobilización de recursos. Traballo en rede. Relacións interorganizacionais equitativas. Capacidade de control sobre a xestión comunitaria.
Montero (2004)	Participación, decisión e acción a cargo da comunidade. Participación comprometida. Control e poder na comunidade. Desenvolvemento do poder político e do sentido da eficacia política das comunidades e das persoas interesadas en producir cambios dentro delas. Problematicación, desideoloxización e concientización. Validez psicopolítica.
Holte, Forde e Theobald (2006)	Traballo en rede. Liderado. Organización. Confianza. Autoestima.
Soler, Planas, Ciraso e Ribot (2014)	Responsabilidade. Eficacia. Capacidade crítica. Autonomía. Recoñecemento. Traballo en equipo. Inclusión comunitaria. Identidade comunitaria. Coñecemento comunitario. Organización comunitaria. Aprendizaxe. Avaliación.

Fontes: Holte et al. (2006); Laverack e Labonte (2000); Montero (2004) e Soler et al. (2014).
 Elaboración propia.

Á luz destes datos pode concluírse que a participación, o liderado democrático, a capacidade de traballo en equipo e a capacidade analítica son aspectos fundamentais para o empoderamento comunitario. Ademais, os resultados (*empowered*) apuntan a unha cidadanía que coñece as problemáticas da súa contorna, que se organiza e que ten capacidade para controlar e xestionar os recursos e os espazos colectivos (Montero, 2004). Aludimos pois, a un proceso educativo onde

se van creando contextos favorables nos que se podan desenvolver vínculos entre as persoas e os grupos para a realización dunha análise conxunta; onde, segundo se vai desenvolvendo o proceso, se vai permitindo a aprendizaxe de métodos e técnicas, empregando a linguaxe próxima e consensuando compromisos desde a corresponsabilidade (...). É dicir, onde a comunidade é o suxeito/actor principal (Costa e Gil, 2008, p. 142).

Con todo, os procesos que suman forzas diversas adoitan enfrontar dificultades que, de non saber manexar, poden dificultar a capacitación comunitaria. Para Montero (2004), algunhas cuestións a ter en conta son:

- Disparidade de criterios teóricos e prácticos entre os axentes sociais implicados no traballo comunitario.
- Escasa ou ausente organización da comunidade.
- Carencia dunha análise das necesidades sentidas na comunidade.
- Percepcións debilitantes dos axentes implicados respecto de si mesmos.
- Problemas de liderado (personalismo, fatiga, rivalidades, inconstancia, etc.).
- Falta de comunicación.
- Falta de motivación ou apatía para o traballo comunitario.

2.4.- BANCOS DO TEMPO E EMPODERAMENTO

A literatura ten sinalado –dun modo bastante superficial– a relación entre os BdT e o aumento do empoderamento (Boyle, 2003; Molnar, 2011; Seyfang, 2004). Aínda que tamén existen elementos que o limitan, principalmente, a dependencia que as persoas participantes teñen co grupo xestor (Molnar, 2011) ou as interferencias que os núcleos de poder poden exercer sobre a actividade dos BdT (North, 2011). Emporiso, son estudos pouco consistentes que non teñen abordado a cuestión do empoderamento coa suficiente exhaustividade; o que supón unha eiva nas fontes documentais accesibles que impide comprender o impacto real dos BdT.

Concretamente, analizar os BdT desde os niveis identificados pola teoría do empoderamento axudaría a aclarar carencias, debilidades e limitacións existentes na investigación como: a falta de estudos centrados no rol do equipo xestor; o descoñecemento sobre o impacto comunitario; ou a necesidade contrastar a perspectiva dos diferentes axentes implicados. Todo isto require estudar as dinámicas dos BdT de xeito integrado para identificar os factores que promoven ou inhiben o empoderamento, favorecer a vinculación entre a teoría e a práctica e, consecuentemente, achegar orientacións concretas que melloren, cuantitativa e cualitativamente, a incidencia dos BdT.

Desde unha aproximación conceptual á teoría do empoderamento, todo apunta a que os BdT teñen especial incidencia no nivel individual. En primeiro lugar, porque o tipo de servizos intercambiados promoven a adquisición de habilidades e coñecementos que reforzan a aprendizaxe ao longo da vida e melloran a competencia individual (Lietaer et al., 2015). A este respecto, valóranse os BdT como unha fonte de capacitación que aumenta a autoestima (Gisbert, 2010) e contribúe a valorar positivamente as habilidades individuais; un elemento central no subnivel intrapersonal (Fernández e Edo, 1994). En segundo lugar, porque sentirse partícipe dunha iniciativa comunitaria axuda a conectar á persoa coa seu contexto inmediato, ampliando a súa rede social e a súa capacidade de implicación. Polo tanto, o BdT pode xerar prácticas nas que

as persoas tomen conciencia e analicen criticamente a realidade da súa contorna, contribuíndo ao subnivel interaccional. En terceiro lugar, porque o propio funcionamento do BdT, baseado na reciprocidade e nun sistema de axuda igualitario, fai que todas as persoas reciban e aporten servizos ao BdT. Todo isto, sumado a prácticas habituais nos BdT como as actividades colectivas, fai pensar que tamén poden ser unha fonte valiosa de empoderamento no subnivel comportamental. Ademais, o estudo dos BdT desde o nivel individual pode aportar luz sobre algunhas problemáticas recorrentes nestas iniciativas como son o desequilibrio entre o rol de oferente e demandante, ou a reticencia a solicitar certos servizos como, por exemplo, os vinculados á conciliación da vida familiar e laboral (Valor e Papaoikonomou, 2016).

No que se refire ao nivel organizacional, debe terse en conta que o tipo de grupo xestor vai mediatizar, en gran medida, as finalidades e o modelo organizativo, variando a súa capacidade de empoderamento en función de se estes adoptan un sistema máis vertical ou máis horizontal. De aí que as dinámicas xeradas nos BdT municipais, assemblearios e asociativos deban terse en conta e contrastarse na valoración do empoderamento organizacional. En xeral, o grupo xestor ten unha gran importancia no funcionamento dos BdT, polo que resulta interesante coñecer a ‘caixa negra’: como se toman as decisións, que tipo de liderado existe, como se realiza o reparto de tarefas, como participan os usuarios/as (no caso de que existan espazos para a participación), etc. Todos estes aspectos están relacionados co subnivel intraorganizacional e permiten abordar debates sen resolver (como a profesionalización ou non dos BdT, o papel das persoas participantes na xestión do proxecto, etc.), así como formular boas prácticas en materia de xestión.

En canto ao subnivel interorganizacional e extraorganizacional, tamén hai aspectos relevantes a ter en conta, xa que moitos BdT adoitan demandar estratexias para establecer liñas de traballo en común con outras iniciativas e entidades do seu contorno. Neste sentido, é preciso poñer en valor os BdT á vangarda, identificando as experiencias de referencia a ter en conta nesta materia. Para isto, previamente, será

necesario ter un rexistro dos BdT en activo no contexto español, así como contar con información veraz e actualizada sobre a súa actividade. É por isto que dispor dun censo de BdT se sitúa como unha demanda a resolver con certa urxencia, xa que suporía unha ferramenta de especial utilidade para mellorar a interconexión entre as iniciativas.

O empoderamento comunitario quizá sexa o menos explícito nos BdT, aínda que existen elementos que poden ter un impacto máis alá da vida interna da organización. Neste sentido, e xa de partida, o feito de intercambiar servizos de forma igualitaria e á marxe das transaccións económicas supón unha mellor e maior redistribución dos recursos da comunidade, toda vez que o capital social existente aumenta ao compartirse os coñecementos e as habilidades das persoas mediante unha estratexia inclusiva (Molnar, 2011). Cando sucede aumenta a capacidade de autoxestión e autosuficiencia, o que supón unha transformación nas relacións de poder e do voluntariado tradicional (Maroñas et al., 2015). Por esta razón, a maior parte das liñas de innovación están poñendo o foco no impacto comunitario, xa que a permanencia dos BdT esixe un cambio de funcionamento que os concibe como un recurso de carácter comunitario no que se constrúan proxectos colectivos. Así, o enfoque do empoderamento resulta relevante e apropiado, pois a súa finalidade é estudar, comprender e mellorar os procesos mediante os que as persoas, organizacións e comunidades adquiren maior dominio dos seus recursos e as súas vidas (Buelga, 2007).

A lectura teórica realizada dos BdT desde a perspectiva do empoderamento permítenos inferir tres ideas-hipóteses: en primeiro lugar, que estas iniciativas contan cunha maior capacidade empoderadora no nivel individual, con beneficios que repercuten principalmente nunha mellor autoestima e autoconcepto; en segundo lugar, que a gran heteroxeneidade de liderados e pautas organizativas existentes fai que a capacidade empoderadora no nivel organizacional poida estar mediatizada pola estrutura de cada BdT (municipal, asociativa ou asemblearia) e as súas cosmosvisións operantes; e, por último, que o empoderamento no nivel comunitario segue sendo unha

tarefa pendente para os BdT, polo que as liñas de innovación na actualidade deberían centrarse nesta esfera (ver figura 9).

Figura 9. Capacidade empoderadora dos BdT: análise conceptual dos subniveis

Nivel	Subnivel	Proceso (<i>empowering</i>)	Resultado (<i>empowered</i>)
Individual	Intrapersoal	Traballo do autoconcepto.	Control percibido. Conciencia crítica. Participación.
	Interaccional	Analizar a contorna. Mellorar a capacidade de diálogo con outras persoas.	
	Comportamental	Mellora da autoestima.	
Organizacional	Intraorganizacional	Participar na toma de decisións.	Visión de proxecto. Traballo en rede. Tolerancia á diversidade.
	Interorganizacional	Asumir responsabilidades de xestión.	
	Extraorganizacional	Liderado compartido.	
Comunitario		Acceso a recursos da comunidade. Participar nunha estrutura de goberno aberto. Organización comunitaria.	Coalicións organizacionais. Liderado plural. Habilidades participativas. Influencia política.

Fonte: Zimmerman (2000). Adaptación propia.

Por último, cómpre destacar que a teoría do empoderamento preséntase como un marco que permite estudar os BdT de xeito integral, detectando que elementos de capacitación son quen de xerar, así como as variables que se relacionan con potenciadores e inhibidores da participación. Esta teoría, por tanto, debería terse máis presente na investigación de BdT, xa que resulta adecuada para realizar estudos que pretendan, entre outras cuestións: comprobar que incidencia ten na calidade de vida das persoas que participan; coñecer en que grao permite adquirir habilidades, competencias ou coñecementos; ou indagar sobre a súa utilidade para xestionar os recursos comunitarios dun modo máis igualitario.

A large, light blue watermark of the USC logo is positioned diagonally across the center of the page. The logo consists of the letters 'USC' in a large, stylized font, with the text 'UNIVERSIDAD DE SANTIAGO DE COMPOSTELA' written in a smaller font below it.

SEGUNDA PARTE

REFERENCIAL METODOLÓGICO

3.- UNHA INVESTIGACIÓN MIXTA: ENTRE A ENQUISA E O ESTUDO DE CASO MÚLTIPLE

*¿Por qué la tierra es mi casa?
¿Por qué la noche es oscura?
¿Por qué la luna es blancura
que engorda como adalgaza?
¿Por qué una estrella se enlaza
con otra, como un dibujo?
Y ¿por qué el escaramujo
es de la rosa y el mar?
Yo vivo de preguntar:
saber no puede ser lujo.*
Silvio Rodríguez

3.1.- UN ENFOQUE INTEGRADOR DA INVESTIGACIÓN EDUCATIVA E SOCIAL²¹

A investigación educativa e social estuda fenómenos complexos nos que é difícil imaxinar situacións ‘de laboratorio’ nas que poder illar o tema obxecto de estudo das variables políticas, históricas e culturais que o contextualizan. Estas circunstancias favoreceron o ‘debate’ xurdido nas Ciencias Sociais á hora de entender –visión ontolóxica–, coñecer –visión

²¹ Este apartado do informe está extraído parcialmente do Traballo Fin de Máster de autoría propia, con referencia: Maroñas, A. (2014). *Os tempos sociais e laborais das mulleres en situación de vulnerabilidade: o estudo de caso da cooperativa Anachoa*. Traballo Fin de Máster inédito. Universidade de Santiago de Compostela, Santiago de Compostela.

epistemolóxica– e acceder –visión metodolóxica– aos diferentes escenarios de indagación.

A polémica de confrontar a investigación cuantitativa e a cualitativa responde a marcos de interpretación da realidade ou paradigmas que representan distintas formas de descompoñer a complexidade do mundo real. Esencialmente, os paradigmas “son culturas intelectuais e como tal están fundamentalmente imbuídos na socialización dos seus partidarios: un xeito de vida máis que simplemente un conxunto de diferenzas e técnicas e de procedementos” (Okaley, 1999, p. 195, citado por Blaxter, Hughes e Tight, 2008).

A este respecto, existen dous enfoques básicos sobre o coñecemento do social con posturas que evolucionaron desde a incompatibilidade absoluta ata as tendencias máis eclécticas (Ruiz, 2012; Tójar, 2006). Se reducimos este debate aos extremos sitúase, en primeiro lugar, a máis tradicional do paradigma empírico-positivo (cuantitativo) no que a realidade considérase como única e obxectivable e que, polo tanto, só pode estudarse con independencia das experiencias e valoracións dos suxeitos da investigación. Así, o quefacer científico está chamado a descubrir as teorías de causa-efecto daqueles obxectos de estudo que se investigan mediante a xeneralización dos resultados acadados con deseños propios das ciencias experimentais (procedementos estatísticos que aseguren a obxectividade e a neutralidade). En segundo lugar, o enfoque empírico-interpretativo (cualitativo) busca comprender a realidade tendo en conta a complexa dinámica que se establece entre suxeitos, valores e estruturas culturais. Para isto, a persoa que investiga e as persoas obxecto de estudo manteñen un papel activo no proceso, dando sentido ás representacións simbólicas e aos significados do particular, rexeitando calquera proceso de corte experimental.

Táboa 10. Atributos dos paradigmas cualitativo e cuantitativo

Paradigma cuantitativo	Paradigma cualitativo
Avoga polo emprego dos métodos cuantitativos.	Avoga polo emprego dos métodos cualitativos.
Positivismo lóxico: busca as causas dos fenómenos sociais, prestando pouca atención aos aspectos subxectivos.	Fenomenoloxismo: busca a comprensión da conduta humana desde o marco de referencia de quen actúa.
Medición penetrante e controlada.	Observación naturalista e sen control.
Obxectivo.	Subxectivo.
Á marxe dos datos; perspectiva ‘desde fóra’.	Próximo aos datos; perspectiva ‘desde dentro’.
Non fundamentado na realidade, orientado á comprobación, confirmatorio, reduccionista, inferencial e hipotético dedutivo.	Fundamentado na realidade, orientado aos descubrimentos, exploratorio, expansionista, descritivo e indutivo.
Orientado ao resultado.	Orientado ao proceso.
Fiable: datos ‘sólidos’ e replicables.	Válido: datos ‘reais’, ‘ricos’ e ‘profundos’.
Xeneralizable: estudo de caso múltiple.	Non xeneralizable: estudo de caso illado.
Particularista.	Holista.
Asume unha realidade estable.	Asume unha realidade dinámica.

Fonte: Reichardt e Cook (2005).

Coincidimos con Pujadas (1992, p. 42-43) cando afirma que “non se trata de reducir o debate a unha opción ‘sufraxista’ a favor do enfoque nomotético ou do enfoque ideográfico, senón formular o debate epistemolóxico nas Ciencias Sociais nos seus xustos termos”. De feito, a posición maioritaria –cando menos nos discursos– tende a ser máis funcional e pragmática, conxugando elementos de ambos enfoques, que respectan as seguintes premisas básicas indicadas por Ruiz (2012):

- A investigación cualitativa é tan válida como a cuantitativa e a súa diferenza estriba na dispar utilidade e capacidade heurística que posúan, polo que son recomendables en casos e situacións distintas. Por todo isto, “o principal criterio para a selección, desenvolvemento e posta en práctica dun modelo de investigación é se permite abordar eficazmente os fins e cuestións que se propuxeron” (Goetz e LeCompte, 1998, p. 71).
- A metodoloxía cuantitativa non é incompatible coa cualitativa, o que obriga a unha reconciliación entre ambas e recomenda a súa combinación naqueles casos nos que sexa preciso; “de aquí que o cualitativo (que é o todo integrado) non se opón en xeito algún ao

cuantitativo (que é so un aspecto), senón que o implica e o integra” (Martínez, 2006, p. 66).

Desde esta perspectiva, o camiño a seguir no campo da investigación non é establecer modelos explicativos e sistemáticos da realidade social, pero tampouco é deslexitimar todo aquilo que non é redutible a termos teóricos e abstractos; é dicir, as Ciencias Sociais e da Educación non poden abandonar a tensión dialéctica entre a vontade de explicar de xeito xeneralizado e a necesidade de aceptar que nada do humano lle é alleo (Pujadas, 1992).

En consecuencia, renunciar ou obviar as regras sociais e os códigos culturais na actividade investigadora axudará a debuxar un escenario de indagación irreal e, por tanto, a obtención duns resultados distorsionados; xa que de pouco servirán no avance do coñecemento, nin moito menos na transformación social a prol dunha mellor calidade de vida das persoas, pois son precisamente os contextos culturais e sociais os que determinan en grande medida os sistemas combinatorios de comportamento e representación da realidade (Pujadas, 1992).

Por tanto, resulta pertinente adoptar unha estratexia metodolóxica integradora que empregue con rigorosidade e coherencia técnicas de ambos enfoques. Para isto, deberase ter en conta a compatibilidade entre eles atendendo ás súas características converxentes, así como ás necesidades do estudo no que nos situemos (Blaxter et al., 2008; Ruiz, 2012).

- Aínda que a investigación cuantitativa se empregue principalmente para comprobar a teoría, tamén se pode empregar para explorar unha área e xerar hipóteses e teorías.
- De igual modo, a investigación cualitativa pode empregarse para comprobar hipóteses e teorías, aínda que se empreguen principalmente para a xeneralización de teorías.

- Os datos cualitativos ofrecen a miúdo cuantificación (por exemplo, enunciados como máis que, menos que, a maioría, etc., así como números específicos).
- Os enfoques cuantitativos, que recorren a enquisas poden incluír datos cualitativos mediante a formulación, por exemplo, de preguntas abertas.
- O procedemento de triangulación permite conxugar nunha mesma investigación metodoloxías e técnicas propias de ambos enfoques aportando fiabilidade e validez á investigación.

Agora ben, unha postura integradora non é sinónimo de arbitrariedade; máis ben trátase de adoptar un enfoque ou outro, ou un de carácter mixto, en función dos obxectivos formulados (Caride, 2003). Isto significa que as persoas investigadoras deben aclarar os seus referentes paradigmáticos e metodolóxicos; é dicir, identificar o prisma desde o que se investiga para manter unha postura coherente que vaia desde os planos máis teóricos ata o desenvolvemento da fase empírica.

Esta investigación artículase atendendo a dous propósitos fundamentais, dun lado construír un censo actualizado dos BdT a nivel estatal, afondando sobre as súas características identitarias e organizativas máis relevantes; e, doutro lado, coñecer o grao de empoderamento que os BdT son quen de exercer a nivel individual, organizacional e comunitario.

A este respecto, considerouse oportuno optar por unha metodoloxía mixta que integrase técnicas cuantitativas (concretamente, unha enquisa, co fin de realizar unha descrición xeral do obxecto de estudo, con datos estatísticos actualizados e fiables) con outras de natureza cualitativa (un estudo de casos múltiple, no que se poña énfase na comprensión dos BdT en relación aos procesos de organización, participación e emancipación).

3.2.- O ESTUDO DESCRITIVO POR ENQUISA

Dentro da investigación educativa, as posibilidades de realizar un estudo estritamente experimental son poucas, fundamentalmente porque os fenómenos que son susceptibles de interese adoitan producirse á marxe da vontade do equipo de investigación e, con frecuencia, xa se produciron ou están a producirse cando se realiza unha aproximación ao seu estudo, polo que o control total das variables non é posible (Mateo, 2014). Neste sentido, os estudos *ex post-facto* ou non experimentais son os máis empregados na investigación socioeducativa de corte cuantitativa, debido a que proporcionan “técnicas para describir a realidade, analizar relacións, categorizar, simplificar e organizar as variables que configuran o obxecto de estudo” (Rodríguez e Valldeoriola, 2009, p. 33).

Na investigación non experimental existen diferentes modalidades en función do obxectivo que se pretende acadar. Aínda que as clasificacións difiren segundo a autoría de referencia, a máis frecuente é a que distingue entre os estudos descritivos (de enquisa e observacionais), que detallan os fenómenos recollendo información xeral sobre os mesmos; os de desenvolvemento (lonxitudinais, transversais, de cohorte e de tendencias), que estudan os fenómenos atendendo á súa evolución; os comparativo-causais, que explican as relacións de causalidade entre fenómenos; e, por último, os correlacionais, que pretenden relacionar e predicir valores de fenómenos (Mateo, 2014; Torrado, 2014).

Na primeira parte desta investigación pretendíase debuxar unha visión xeral das realidades BdT no contexto español, atendendo a interrogantes como: cantos BdT hai en España, como é a súa distribución territorial, como se organizan, que tipo de intercambios se realizan, etc. A tal fin, procuramos un deseño que respondera a un dobre propósito: dunha banda, crear un censo dos BdT españois e, doutra, describir de xeito xenérico este fenómeno a nivel estatal.

Por todo isto, decantámonos por un estudo descritivo por enquisa, que consiste na busca sistemática de información preguntando aos individuos obxecto da investigación mediante un cuestionario estandarizado para

reunir os datos recollidos e proceder á súa análise de forma agregada (Martínez, 2014). Este tipo de estudo presenta diferentes niveis de complexidade e alcance segundo a súa intención sexa: a) describir a natureza das condicións existentes, b) identificar normas ou patróns contra os que se poidan comparar as condicións existentes ou c) determinar as relacións existentes entre acontecementos específicos (Cohen e Manion, 2002); de aí que as súas finalidades sexan describir, explorar e explicar fenómenos (Babbie, 1988).

En todo caso, segundo Díaz de Rada (2015), as características que distinguen a enquisa doutros procedementos similares son as seguintes:

- Os feitos non se observan *in situ*, senón a través das declaracións verbais ou escritas das persoas enquisadas.
- Con frecuencia se pregunta sobre cuestións obxectivas pero os instrumentos empregados tamén contemplan aspectos subxectivos mediante preguntas abertas.
- As respostas son agrupadas e cuantificadas co obxectivo de examinar relacións estatísticas entre elas.
- O emprego dos métodos de mostraxe permiten extrapolar as conclusións á poboación estudada.

Ademais, o procedemento da enquisa garda estreita relación coa elaboración de censos, xa que a primeira case sempre examina unha mostra de poboación e a segunda implica unha enumeración de toda a poboación estudada (Alvira, 2011; Babbie, 1988). Neste sentido, a enquisa permitíanos establecer –de xeito paralelo– un procedemento de traballo articulado co que elaborar unha aproximación a un censo actualizado dos BdT españois.

Polo tanto, falamos dunha técnica de investigación versátil con múltiples variacións atendendo a criterios de clasificación como os fins establecidos ou o contido analizado; aínda que a vía de aplicación do cuestionario adoita ser a característica máis empregada para distinguir os diferentes tipos de enquisas (Martínez, 2014). Tendo en conta este

último aspecto diferenciamos entre a enquisa persoal, onde o investigador aplica o cuestionario 'cara a cara'; a enquisa telefónica, onde as preguntas se realizan vía telefónica; a enquisa postal, onde o cuestionario se envía por enderezo electrónico e, por último, as enquisas aplicadas vía internet, cada vez máis frecuentes, onde a persoa enquisada recibe o cuestionario no seu enderezo electrónico.

Neste caso, decantámonos polo enderezo electrónico como vía de aplicación, atendendo aos criterios de operatividade e redución de custes, debido á inviabilidade de visitar todos os BdT identificados en España. Ademais, nesta decisión tamén se valoraron as vantaxes e as limitacións desta técnica atendendo ás dimensións da representatividade e calidade da información, así como do proceso de administración:

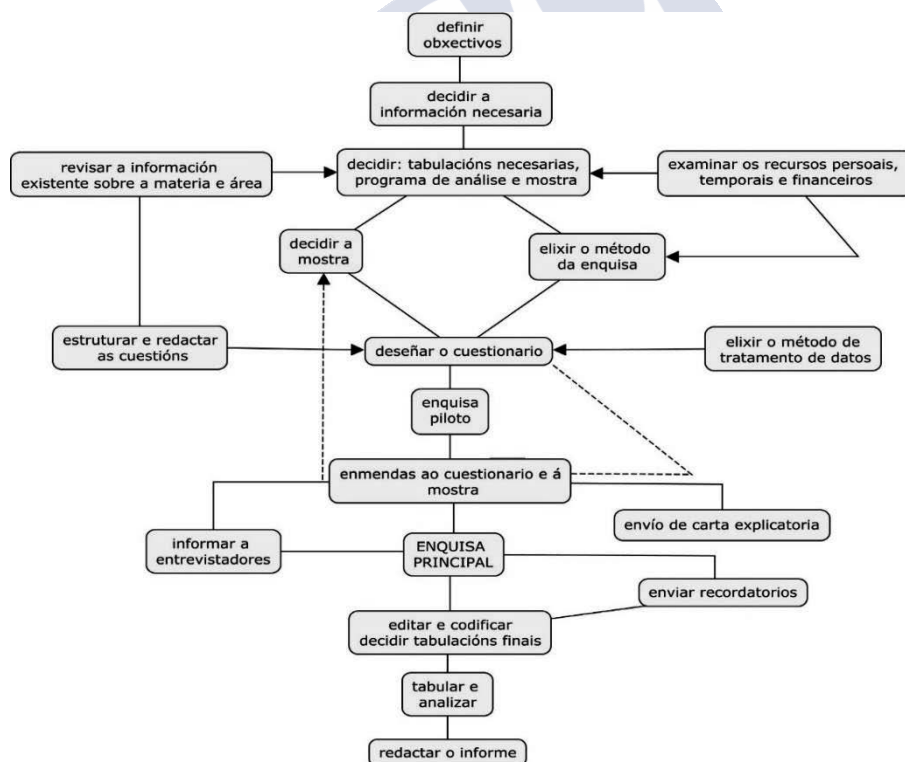
Táboa 11 Vantaxes e desvantaxes da enquisa auto-administrada vía enderezo electrónico

	Vantaxes	Desvantaxes
Representatividade	<ul style="list-style-type: none"> – Gran cobertura. – Permite acceder a persoas ocupadas ou difíciles de localizar. – Supera as barreiras físicas. 	<ul style="list-style-type: none"> – Ausencia de información para identificar ás persoas que non responden. – Dificultade para reducir a taxa de non resposta. – Difícil acceso a persoas de baixo nivel educativo ou que non utilice ordenadores. – Dificultade para conseguir unha mostra adecuada.
Calidade da información	<ul style="list-style-type: none"> – A persoa enquisada pode reflexionar sobre a súa resposta. – A persoa enquisada responde ao seu ritmo. – Non inflúe a presenza da persoa investigadora. – Maior sensación de anonimato. – Permite introducir cuestións máis complexas. – Permite preguntas abertas. – Permite recoller información sobre un elevado número de variables. 	<ul style="list-style-type: none"> – Distorsións por unha lectura rápida ou incompleta das preguntas. – Complexidade para a elaboración do cuestionario. – Información impersoal.
Administración	<ul style="list-style-type: none"> – Aforro económico e de tempo. – Maior control da mostra ao coñecerse os cuestionarios que non chegaron ao seu destino. – Eliminación de intermediarios. – Pódense realizar consultas sobre o cuestionario co equipo investigador (vía email). – Non é necesario transferir os datos dun cuestionario físico ao ordenador. Facilita a análise cuantitativa e reduce erros de codificación. – Maior sensación de brevidade do cuestionario. – Pódense adoptar estratexias para aumentar a taxa de resposta. 	<ul style="list-style-type: none"> – Non está clara a identidade da persoa que responde. – Posible influencia doutras persoas nas respostas. – Lentitude nas respostas (10 semanas aproximadamente). – Imposibilidade de obter información sobre a contorna e a linguaxe non verbal da persoa enquisada. – Limitacións do enderezo electrónico para animar á participación. – Dificultade para coñecer a taxa de resposta. – Dificultade para enviar gratificacións. – Dificultades técnicas para completar a enquisa e necesidade de acceso a internet.

Fontes: Díaz de Rada (2002), Hernández e Maquilón (2010), Martínez (2014) e Torrado (2014).
Elaboración propia

Moitos autores e autoras formulan unha serie de etapas a ter en conta para o desenvolvemento dunha enquisa. Por exemplo, Mateo (2014) distingue os seguintes pasos: (1) identificar e formular o problema de investigación; (2) establecer os obxectivos; (3) seleccionar a mostra; (4) deseñar e/ou seleccionar os sistemas de recollida de información; (5) recoller e analizar os datos; e, finalmente, (6) extraer as conclusións. Mentres, Alvira (2011), identifica cinco fases: (1) formular a investigación e deseñar o cuestionario; (2) seleccionar a mostra; (3) desenvolver o traballo de campo; (4) preparar a información; e, por último, (5) analizar a información. Con todo, o proceso investigador nunca é lineal senón iterativo e con continuos *feed-back*, tal e como se recolle na figura 10.

Figura 10. Pasos na planificación dunha enquisa

Fonte: Cohen e Manion (2002).

Nos apartados que seguen explicamos de xeito pormenorizado os pasos dados para desenvolver a enquisa. Para isto tivéronse especialmente en conta as indicacións de Cohen e Manion (2002), estruturando o proceso en catro apartados: a poboación e a mostra; o deseño do instrumento; a validación do cuestionario; e, por último, o procedemento seguido para a aplicación do mesmo.

3.2.1.- Poboación e mostra

A poboación dunha investigación é o “agregado ou colección de elementos que posúen as características que se desexan investigar”, podendo delimitarse no espazo e no tempo (Pimienta, 2000, p. 264). Deste xeito, para este informe considerándose como poboación o conxunto de BdT activos, tendo como referente espacial o Estado español e como referente temporal xaneiro de 2018, por ser o mes no que se rematou este proceso de identificación.

A dinámica que caracteriza aos BdT impide asegurar de xeito inequívoco o número exacto de iniciativas, xa que se trata de organizacións vivas cunha alta taxa de creación e mortalidade (Valor e Papaoikonomou, 2016), polo que soamente podemos dar unha cifra aproximada do universo. Para a localización dos BdT empregouse como referencia o mapeo colaborativo accesible na Asociación para el Desarrollo de Bancos del Tiempo (ADBDT) que –aínda sendo unha fonte de información valiosa– resultaba un recurso pouco fiable e desactualizado (Hughes, 2015); de aí que se realizase un filtrado da información poñéndonos en contacto con todos os BdT identificados –un total de 283– seguindo o seguinte protocolo:

- Contacto telefónico: realizáronse chamadas telefónicas a todos os BdT identificados co triplo obxectivo de: dar a coñecer a investigación, comprobar se seguían activos²² e, en caso afirmativo,

²² En caso de non estar en activo se preguntou sobre os motivos polos que deixou de funcionar, facendo un rexistro dos mesmos.

solicitar a súa colaboración para cumprimentar o cuestionario que enviaríamos vía enderezo electrónico. As chamadas realizáronse no horario de atención indicado en cada caso, realizando ata un máximo de tres intentos en días e momentos diferentes.

- Revisión de redes sociais: consultáronse as páxinas web, páxinas de facebook e blogs de cada BdT, tendo en conta a súa actualización como un indicador de actividade ou inactividade.
- Contacto vía enderezo electrónico: cando non houbo posibilidade de establecer contacto telefónico enviáronse correos electrónicos solicitando a mesma información que no caso das chamadas.

Tras realizar este procedemento, os resultados informan de 105 BdT comunitarios activos en España²³, 145 BdT inactivos e, por último, 33 BdT incluídos na categoría ‘non se puido contactar’, para os casos nos que foi imposible a comunicación mediante o protocolo establecido, sabendo que –se ben non se pode asegurar a súa desaparición– presentan indicios da súa total inactividade (enderezo electrónico e teléfono non dispoñibles, desactualización de redes sociais, etc.); de aí que sexan considerados como non activos a todos os efectos da investigación.

²³ Non se pode asegurar que esta cifra se corresponda co universo, xa que poden existir BdT non identificados tras o rastreo realizado, polo que é unha aproximación sistematizada do que podería ser o censo de BdT en España, sendo conscientes de que variará co paso do tempo, a teor da alta taxa de nacemento e mortalidade nestas iniciativas.

Táboa 12. Poboación de BdT comunitarios en España (2018)

CC.AA	Identificados	Inactivos	Non se puido contactar	Funcionando
Galicia	14	10	0	4
Asturias	3	3	0	0
Cantabria	3	1	2	0
Euskadi	16	8	2	6
Navarra	3	1	0	2
La Rioja	2	2	0	0
Castilla y León	12	8	0	4
Aragón	9	7	0	2
Illes Balears	14	12	0	2
Catalunya	72	20	6	46
Extremadura	6	4	2	0
Andalucía	55	28	11	16
Islas Canarias	8	5	0	3
Madrid	37	14	10	13
Castilla y la Mancha	8	8	0	0
Murcia	4	3	0	1
Valencia	17	11	0	6
TOTAL	283	145	33	105

Fonte: elaboración propia.

Unha vez coñecida a poboación obxecto de estudo cómpre seleccionar a mostra; é dicir, o subconxunto da poboación na que se levará a cabo a investigación (López, 2004). A tal fin, existen diferentes procedementos que se poden agrupar en dous grandes bloques: os métodos de mostraxe probabilísticos, que permiten coñecer a probabilidade que cada unidade de estudo ten de ser incluída na mostra mediante un procedemento de selección azaroso; e os non probabilísticos, onde a selección dos suxeitos dependerá de certos criterios ou características a concretar polo equipo de investigación (Ozten e Manterola, 2017).

Nesta ocasión, realizouse unha mostraxe non probabilística xa que non se pode asegurar que a poboación coñecida se corresponda exactamente co universo, polo que estaríamos distorsionando a realidade; e, ademais, porque resulta especialmente recomendable naquelas investigacións nas que se estudan poboacións ou grupos moi específicos, como é o caso, onde se precisa coidar a selección dos suxeitos que responderán ao cuestionario (Scharager e Armijo, 2001).

Concretamente, a construción da mostra realizouse pola técnica non probabilística denominada accidental ou consecutiva, fundamentada en recoller todos os casos accesibles ata conseguir o tamaño da mostra desexado, accedendo a eles de xeito casual ou azaroso (Ozten e Manterola, 2017). O principal risco que se asume con esta técnica é que a mostra non sexa representativa ao introducirse nesgos como, por exemplo, que só contesten casos modélicos ou que exista unha descompensación territorial (Scharager e Armijo, 2001). Para evitar este tipo de cuestións enviouse o cuestionario a todos os BdT identificados, asegurando unha porcentaxe de resposta próxima ao 50% no cómputo estatal e tamén en cada Comunidade Autónoma, co fin de obter unha maior consistencia no referido á distribución territorial. Seguidamente presentamos a composición final da mostra na táboa 13:

Táboa 13. Composición final da mostra

CC.AA	Funcionando	Contestaron ao cuestionario	Porcentaxe de resposta
Galicia	4	2	50%
Asturias	0	0	-
Cantabria	0	0	-
Euskadi	6	3	50%
Navarra	2	1	50%
La Rioja	0	0	-
Castilla y León	4	3	75%
Aragón	2	2	100%
Illes Balears	2	1	50%
Catalunya	46	22	47.8%
Extremadura	0	0	-
Andalucía	16	8	50%
Islas Canarias	3	2	66.7%
Madrid	13	8	61.5%
Castilla y la Mancha	0	0	-
Murcia	1	1	100%
Valencia	6	3	50%
TOTAL POBOACIÓN	105	56	53.3%

Fonte: elaboración propia.

3.2.2.- Instrumentos de recollida de información: o cuestionario

A investigación por enquisa baséase en trasladar cuestións de carácter conceptual a preguntas claras que permitan recoller, sistematizar e analizar a información de interese para un determinado estudo (Torrado, 2014). Este procedemento coñécese como operacionalización e trátase de traducir aspectos relativamente complexos a preguntas e respostas sinxelas e comúns que permiten á persoa enquisada expresar o seu coñecemento, experiencia ou opinión sobre o obxecto estudado (Canales, 2006).

Con este método, o acceso á información non se produce por medio dos sentidos do equipo de investigación, senón por medio dun instrumento que permite recoller as declaracións que determinados suxeitos fan sobre o fenómeno de estudo. O formato máis empregado é o cuestionario (Canales, 2006) e, de acordo con López e Fachelli (2015), consiste

nunha serie de preguntas enunciadas de xeito sistemático e ordenado, e onde se consignan as respostas mediante un sistema establecido de rexistro sinxelo. O cuestionario é un instrumento ríxido que busca recoller a información dos entrevistados a partir da formulación dunhas mesmas preguntas intentando garantir unha mesma situación psicolóxica estandarizada na formulación das preguntas (p. 17).

Por estes motivos, a aplicación do instrumento debe realizarse sempre baixo o mesmo procedemento, co fin de obter resultados comparables na etapa de análise da información (Díaz de Rada, 2015).

O cuestionario é un instrumento recorrente na investigación educativa e social que resulta especialmente pertinente para: (1) estimar certas magnitudes absolutas –censos– ou relativas –unha parte representativa dunha poboación–; (2) describir poboacións ou sub-poboacións; e (3) para contrastar hipóteses e coñecer como se relacionan dúas ou máis variables (Martín, 2010).

En definitiva, tal e como indica Canales (2006), as principais características que definen o cuestionario son:

- O obxectivo principal é ‘medir’ o grao ou a forma en que os suxeitos de investigación posúen determinadas variables de estudo, polo que durante o deseño do cuestionario se produce un proceso de ‘tradución’ ou ‘operacionalización’ de conceptos abstractos a preguntas e respostas facilmente recoñecibles.
- A súa aplicación constitúe un acto comunicativo vertical no que a persoa que investiga formula as preguntas e as posibles respostas, reducindo o rol da persoa enquisada a escoller entre estas.
- Aínda que poden conter preguntas e modalidades de resposta de diferente natureza, na maioría das ocasións trátanse de cuestións pre-redactadas onde a persoa enquisada tan só debe escoller entre as opcións previamente presentadas.
- O contido, estrutura e deseño do cuestionario como un instrumento ríxido pretende facilitar o proceso de medición.
- Permite recoller información dun amplo número suxeitos.

Para o deseño do cuestionario cómpre seguir unha serie de procedementos que Torrado (2014) enumera seis etapas imprescindibles: (1) definición dos obxectivos do cuestionario; (2) planificación do cuestionario; (3) elaboración e selección das preguntas; (4) análise da calidade das preguntas; (5) análise da fiabilidade e validez do cuestionario; e (6) redacción final da enquisa. Non obstante, Martín (2010) realiza unha explicación máis pormenorizada das tarefas e decisións a ter en conta neste proceso. En base a estes traballos procedemos a explicar como se realizou o deseño do cuestionario desta investigación seguindo como fases: a definición dos propósitos do instrumento, delimitación da poboación e a mostra, recursos dispoñibles, formulación das preguntas e presentación do instrumento.

a. Propósito do cuestionario

Todo instrumento de recollida de información debe presentar coherencia entre os obxectivos da investigación, o seu encadre teórico e as preguntas e respostas que se van a formular. A este respecto, resulta importante determinar que obxectivos específicos pretende acadar o cuestionario e que áreas temáticas concretas se van a explorar.

Previamente á redacción dos obxectivos é recomendable revisar a literatura sobre a temática de cara a evitar erros comúns como preguntar cuestións xa sabidas, así como contrastar as ideas iniciais con persoas expertas, con fin de adiantar a posibles complicacións metodolóxicas e/ou conceptuais.

As conclusións do marco teórico indicaron que a investigación sobre BdT se centrou, principalmente, en coñecer os perfís de participación ou a tipoloxía de servizos intercambiados. Non obstante, se observaron lagoas respecto ao seu funcionamento e aos procesos organizativos internos e de participación dos BdT, así como a ausencia de estudos desde a perspectiva socioeducativa.

Segundo estas consideracións establecemos catro obxectivos para o cuestionario:

- Realizar unha aproximación ás realidades dos BdT desde a perspectiva dos equipos xestores.
- Coñecer os perfís de participación no quefacer cotiá dos BdT identificando o seu grao de implicación.
- Identificar e valorar a natureza e o alcance dos servizos intercambiados habitualmente nos BdT.
- Coñecer e valorar as posibilidades e límites dos BdT nas comunidades locais desde unha perspectiva pedagóxica e social.

As temáticas centrais ao redor das que articularon o cuestionario foron: datos básicos de identificación, o equipo xestor, o funcionamento dos BdT e aspectos socioeducativos dos BdT.

b. Poboación e mostra á que vai dirixida o cuestionario

Dado que se quería afondar nos procesos internos e organizativos dos BdT, os destinatarios do cuestionario foron os grupos xestores²⁴. Este aspecto toma relevancia á hora de deseñar e formular as preguntas do cuestionario, xa que non é o mesmo dirixirse a participantes que teñen un rol que se limita ao intercambio de servizos, que a persoas cunha perspectiva máis complexa das iniciativas.

En canto á concreción da poboación e da mostra, trátase dun estudo de ámbito estatal, polo que inclúe a todos os BdT comunitarios con sede en España²⁵. Como adiantamos, estimamos que existen 105 en activo a data de 2018, dos que responderon ao cuestionario 56.

c. Recursos dispoñibles

No deseño dos instrumentos ten unha gran importancia valorar os recursos persoais, económicos e temporais dispoñibles, co fin de asegurar a viabilidade da investigación.

Esta cuestión foi determinante para decidir a modalidade de enquisa (vía enderezo electrónico), así como o soporte para deseñar o cuestionario. Concretamente, optouse pola aplicación de Google Formularios para deseñar e aplicar o cuestionario por varias razóns:

- En primeiro lugar, porque é unha ferramenta gratuíta que abarata considerablemente os custes da investigación.
- En segundo, porque permite cumprimentar o cuestionario de xeito electrónico mediante unha ligazón facilitada pola investigadora, sen necesidade de que a persoa enquisada teña que rexistrarse ou instalar ningún programa.

²⁴ Cada BdT respondeu unha única vez ao cuestionario, decidindo o grupo xestor a persoa ou persoas responsables de cubri-lo.

²⁵ Non se contemplou enviar o cuestionario a BdT que operan exclusivamente online porque a investigación trata de relacionar estas iniciativas cos procesos de empoderamento que se desenvolven no territorio e nas comunidades locais.

- En terceiro, porque non é preciso retornar o formulario a través do enderezo electrónico. Tras cumprimentar a enquisa a persoa tan só ten que premer na opción ‘enviar formulario’ e, automaticamente, a información pasa a formar parte dunha base de datos (en formato excel) xerada pola aplicación ao que ten acceso, exclusivamente, a persoa autora do formulario.
- Por último, porque a aplicación opera cunha *interface* moi intuitiva e atractiva, polo que era facilmente manexable para os destinatarios do cuestionario.

d. Formulación das preguntas

Dentro da aparente rixidez do cuestionario pódense formular multitude de preguntas clasificadas en función de distintos criterios. Na tipoloxía elaborada por Casas, Repullo e Donado (2003) explícase o tipo de preguntas segundo o a contestación que admitan, a natureza do contido ou o a súa función (táboa 14).

Táboa 14. Tipoloxía de preguntas nun cuestionario

Criterio de clasificación	Tipos	Explicación
Segundo a contestación dispoñible	Pechadas	A persoa que responde debe elixir entre unha das opcións presentadas.
	Elección múltiple	Poden darse varios sub-tipos: Abano de respostas: debe escollerse entre unha serie de respostas exhaustivas e mutuamente excluíntes. Abano de respostas cun ítem aberto: cando non se ten a certeza de ser exhaustivos deixase a posibilidade de engadir outras opcións non contempladas nas opcións de resposta. De estimación: ofrécense alternativas de resposta graduadas en intensidade sobre o punto de información de interese.
	Abertas	A persoa enquisada ten a liberdade para contestar coas súas propias palabras. Está especialmente indicado para estudos exploratorios, tendo como vantaxe recoller moita información e como desvantaxe a dificultade para codificala e analizala.
Segundo a natureza do contido	Existen moitos tipos en función do que se pregunta: cuestións obxectivas, intencións, razóns, opinións, nivel de información, etc.	Teñen especial importancia as preguntas de identificación: sexo, idade, etc. para a posterior etapa de análise.
Segundo a función	De acceso	Pretenden establecer un clima de interese sen comezar por cuestións complexas.
	De filtro	Teñen como función seleccionar unha parte dos enquisados para realizar preguntas só pertinentes para ese sector.
	De consistencia e control	Permiten comprobar o grao de congruencia nas respostas.

Fonte: Casas et al. (2003).

En todo caso, o proceso de redacción debe ser reflexivo e exhaustivo, de xeito que os ítems permitan acceder á información de interese dun modo claro e sinxelo. Pola importancia desta tarefa, os manuais de metodoloxía adoitan propoñer unha serie de recomendacións a ter en conta á hora de formular as preguntas (Alvira, 2011; Blaxter et al., 2008; Conde, 2006):

- Evitar preguntas ambiguas, imprecisas ou que supoñen un coñecemento especializado da persoa que contesta.

- Evitar cuestións relacionadas con acontecementos moi distantes no tempo.
- Empregar unha linguaxe natural e recoñecible para as persoas destinatarias. Trátase de evitar termos valorativos ou tecnicismos, polo que o vocabulario debe estar adaptado ás persoas destinatarias.
- Non formular preguntas dobres nas que se abordan dúas ou máis cuestións nun só ítem.
- Non inducir a resposta na formulación da pregunta, manter unha postura obxectiva.
- Redactar as preguntas en positivo evitando dobres negacións que poden dar lugar a erros de interpretación.
- Evitar cuestións ofensivas atendendo á redacción, especialmente, cando se aborden temas sensíbles.
- Medir a cantidade de preguntas abertas para facilitar a concreción e posterior codificación da información.
- Situar as preguntas máis complexas cara ao final do cuestionario ou nunha sección temática, reservando as primeiras para preguntas de acceso.
- Realizar *feedback* sobre a redacción das preguntas con persoas próximas (persoas expertas, directoras/es da tese, compañeiras/os do grupo de investigación, etc.).
- Revisar instrumentos xa existentes sobre o tema.

Para a redacción das preguntas do cuestionario tivéronse en conta estas recomendacións, realizando varias roldas de refinamento antes de someter o cuestionario á validación.

A maior dificultade neste punto foi limitar o número de preguntas abertas. Para estes casos optouse por unha solución intermedia na que, aínda tratándose dunha pregunta aberta limitábase a resposta por dúas

vías: primeiramente, polo establecemento dos caracteres dispoñibles para escribir e, en segundo lugar, pola redacción da pregunta. Por exemplo: *por favor, indique ata un máximo de tres beneficios sociais derivados dunha iniciativa como a dos Bancos do Tempo. Razoe brevemente a súa resposta.*

*e. Elaboración da presentación*²⁶

Os aspectos do deseño relacionados coa presentación da información ou as cuestións estéticas pasan desapercibidas en moitas ocasións; non obstante, son importantes de cara a mellorar a taxa de resposta, sobre todo, nos cuestionarios autoadministrados nos que a persoa que responde é a que manexa o instrumento.

Para comezar, o cuestionario debe iniciarse cunha presentación xeral da investigación onde se presenten os obxectivos do estudo e se identifique debidamente ao equipo de investigación, se garanta o anonimato e o tratamento ético da información, se agradeza a participación sincera e veraz, se indique o tempo estimado que durará a aplicación e se proporcione unha dirección de contacto (Torrado, 2014). Neste caso, a redacción da carta de presentación foi a seguinte:

²⁶ En relación aos aspectos lingüísticos –e aínda que toda a investigación se desenvolveu en galego– cómpre destacar que o cuestionario se realizou en castelán, xa que precisabamos dun instrumento único que puidese auto-aplicarse en formato online no conxunto das Comunidades Autónomas.

Figura 11. Carta de presentación do cuestionario

Los Bancos del Tiempo en las políticas comunitarias locales en España: un estudio multicaso en clave pedagógica y social

Esta encuesta forma parte de una Tesis Doctoral que se está desarrollando en la Universidad de Santiago de Compostela, financiado por el Ministerio de Educación, Cultura y Deporte en el marco del Subprograma Nacional de Formación del Profesorado Universitario.

El estudio tiene como objetivo principal profundizar en las realidades de los Bancos del Tiempo desde una perspectiva pedagógica y social, promoviendo futuras líneas de acción que optimicen sus logros en los procesos de conciliación, participación y cohesión social.

Su colaboración resulta imprescindible para desarrollar este trabajo de investigación, por lo que solicitamos que dedique un tiempo -que estimamos entre 20 a 30 minutos- a cumplimentar todos los datos y a responder con sinceridad a las preguntas formuladas.

Muchas gracias por su colaboración.

Fonte: extracto do cuestionario *online* aplicado (pantallazo).

En canto á disposición das preguntas, recoméndase estruturar o cuestionario cunha orde lóxica en función dos obxectivos seguindo tres técnicas principais (Martín, 2010):

- De dispersión: consiste en situar preguntas sobre a mesma temática en diferentes posicións do cuestionario co obxectivo de comprobar a consistencia das respostas.
- De concentración ou técnica do funil: trátase de ordenar as preguntas de carácter máis xeral cara ás máis específicas.
- De reserva: supón deixar as preguntas máis comprometidas ou complexas cara ao final do cuestionario ou de cada sección.

Seguindo coherentemente as áreas temáticas identificadas, dividiuse o cuestionario en catro seccións, optando en cada unha delas pola técnica do funil. Ademais, a sección que se refire aos aspectos socioeducativos situouse en último lugar, por ser a máis complexa, polo que tamén se acudiu á técnica de reserva.

En suma, e atendendo aos aspectos que refiren á maquetación do cuestionario tivéronse en conta as posibilidades ofrece Google Formularios. Con todo, seguíronse recomendacións indicadas por Blaxter et al. (2008):

- Presentar os cuestionarios mecanografados de xeito atractivo, escollendo unha tipografía lexible.
- Indicar instrucións precisas sobre como contestar a pregunta.
- Empregar un único modo de sinalar as respostas: cun 'x', cun círculo, etc. xa que aporta continuidade e homoxeneidade ao instrumento.
- Evitar a excesiva lonxitude do cuestionario. Non obstante, é recomendable unha presentación con espazos entre as preguntas.
- Realizar agradecementos pola colaboración ao rematar o cuestionario.

O resultado final do cuestionario²⁷ consta dunha presentación e de catro seccións onde a persoa que contesta debe completar unha para poder pasar á seguinte, polo que se asegura un procedemento de resposta lóxico. A primeira sección consta de sete preguntas sobre datos de identificación básicos; a segunda está composta por sete cuestións relacionadas co equipo xestor; na terceira propóñense dez preguntas sobre temas relacionados co funcionamento e coa participación no seo do BdT e, na última, trátanse aspectos socioeducativos en nove preguntas.

²⁷ Para acceder ao cuestionario seguir a seguinte ligazón:

<https://goo.gl/forms/oj4ZHnZb6Fo28V8i2> Non se presenta en anexo porque o deseño está na plataforma *online* Google Formularios onde só existe a posibilidade de descargar as respostas pero non o instrumento.

3.2.3.- Procedementos de control

Unha vez deseñado o contido e o formato do instrumento, débese avaliar –previamente á súa aplicación– a súa validez; isto é, establecer unha serie de procedementos de control que aseguren que os instrumentos son pertinentes para a investigación.

A validez defínese como “o grao en que unha medida mide ‘realmente’ o que se pretende medir, ou noutras palabras, o grao en que as diferencias de puntuación reflicten ‘realmente’ as diferencias existentes entre os individuos na característica estudada” (Latiesa, 2005, p. 417). Por tanto, trátase de coñecer en que medida o cuestionario é útil para recoller a información que se precisa en coherencia cos obxectivos establecidos; de aí que sexa tan relevante clarificar a súa función e que se desexa coñecer mediante a súa aplicación.

Aínda que na literatura se describen moitos tipos de validez (intrínseca, lóxica, factorial, etc.), na actualidade existe un certo consenso en diferenciar tres categorías: a de criterio, onde se avalía o instrumento comparándoo con algún criterio externo que pretende medir a mesma temática; a de construto, na que se estuda a relación dos reactivos cos modelos teóricos nos que se sustenta; e, por último, a de contido, na que se pretende obter evidencias para determinar se o instrumento representa adecuadamente o obxecto de estudo (Barraza, 2007; Corral, 2009).

O tipo de validez máis común nas Ciencias da Educación é a de contido, de aí que se seguisse esta estratexia para avaliar o cuestionario (Pedrosa, Suárez e García, 2013). Isto significa que se adoptaron estratexias sistematizadas para comprobar a relevancia e representatividade dos ítems do instrumento, das opcións de resposta, das instrucións para a súa administración e dos criterios para a súa corrección e puntuación (Pedrosa et al., 2003).

Para facelo é necesario especificar previamente a función do instrumento (exploratoria, medir habilidades, coñecementos, etc.), as dimensións que se pretenden coñecer, que reactivos van a ‘medir’ cada dimensión e a

poboación destinataria; xa que pode suceder que un cuestionario mida correctamente unha determinado concepto e, ao tempo, que sexa inadecuado para acceder ás persoas ás que se dirixe (Escobar e Cuervo, 2008).

De entre as diferentes estratexias existentes para estimar a validez de contido –como a fundamentación teórica, a análise de erros ou a supervisión dos resultados totais, etc.– decidiuse empregar a consulta a expertos ou validación por xuíces, pois é unha das técnicas máis empregadas e a que mellor se adaptaba ás características do instrumento (Barraza, 2007). Ademais, esta técnica está especialmente indicada para determinar o coñecemento sobre temáticas difíciles, complexas ou novidosas, tendo como principais vantaxes: a calidade teórica das respostas, unha valoración pormenorizada do instrumento, a facilidade na aplicación, a baixa esixencia de requisitos técnicos e humanos para a súa execución, así como poder empregar diferentes estratexias para recoller a información (Cabero e Llorente, 2013).

A validación por xuíces consiste, fundamentalmente, en obter unha opinión informada de persoas expertas na temática e que, polo tanto, son adecuadas para emitir valoracións, xuízos e aportacións sobre o instrumento (Escobar e Cuervo, 2008). Existen diversos procedementos para executar unha validación de contido, que deberá elixirse en función dos obxectivos da proba, do modo de aplicación, da esixencia do proceso, etc. Nesta investigación, a validación desenvolveuse polo método de agregados individuais, onde as persoas expertas emiten os seus xuízos de forma individual; o que permite a súa aplicación a distancia, con baixos custes e nun tempo relativamente curto (Corral, 2009).

Neste sentido, a selección das persoas expertas ten gran importancia e debe ser motivada respectando criterios como a experiencia profesional e/ou investigadora, a dispoñibilidade e predisposición para participar do proceso avaliativo e a imparcialidade para emitir xuízos de xeito obxectivo (Escobar e Cuervo, 2008).

Non existe un consenso en canto ao número de persoas necesarias para realizar a validación mediante este procedemento e, aínda que Corral (2009) indica que deben ser cando menos tres persoas, o certo é que o número debe estimarse tendo en conta os recursos dispoñibles e a cantidade de persoas coñecidas e accesibles expertas na temática (Garrote e Rojas, 2015).

En base a estas consideracións decidiuse realizar unha selección garantista contando coa colaboración de persoas expertas con diferentes perfís (ver táboa 15). Dun lado, recolléronse as valoracións de persoas vinculadas ao ámbito académico, seleccionando dous perfís especializados en metodoloxía, co fin de identificar cuestións técnicas; dúas persoas con experiencia investigadora na temática de BdT e unha persoa do Grupo de investigación onde se desenvolveu a tese, co fin obter unha lectura socioeducativa do instrumento. Doutro lado, tamén era importante recoller as apreciacións das persoas que traballan ou participan a cotío nos BdT; concretamente, contouse con dúas persoas con cargos na directiva da Asociación para el Desarrollo de Bancos del Tiempo (ADBdT); cunha persoa con formación técnica na coordinación e dinamización de BdT e con dúas persoas que forman parte de equipos xestores en diferentes BdT.

Táboa 15. Cadro de persoas expertas para a validación do cuestionario

Ámbito	Perfil	Número
Universidade	Persoas expertas en métodos de investigación en educación.	2
	Persoas expertas na investigación sobre Bancos do Tempo.	2
	Integrante do Grupo de Investigación SEPA-interea.	1
Actividade nos BdT	Perfil técnico, persoa contratada na coordinación de BdT.	1
	Integrantes da ADBdT.	2
	Persoas con ampla traxectoria na xestión de BdT .	2
Total persoas expertas		10

Fonte: elaboración propia.

Para emitir as súas consideracións, os xuíces recibiron (vía enderezo electrónico) dous documentos:

- Unha carta de presentación, na que se contextualizaba a investigación e os obxectivos do cuestionario, se informaba sobre os destinatarios, se facilitaba o acceso ao formulario, se indicaron as normas para a proceder a avaliación e se realizaron os agradecementos pertinentes (ver anexo 1).
- Un instrumento para avaliar o cuestionario, divido nunha parte xeral e noutra específica. Dunha banda, a valoración xeral de carácter cuantitativa onde –segundo o traballo de Alfageme, Miralles e Monteagudo (2010)– se presentaba unha batería de ítems cos que se valoraron aspectos xerais mediante unha escala tipo Likert. Doutro lado, unha valoración específica de natureza cualitativa onde se formulaban cinco preguntas relacionadas co deseño e aplicabilidade do cuestionario (ver anexo 2).

Con carácter xeral, a avaliación foi positiva, aínda que se introduciron cambios parciais no instrumento atendendo ás indicacións realizadas polos xuíces. De feito, os resultados da avaliación cuantitativa informan dunha media xeral de 3.6 puntos sobre 4, con valoracións por enriba do 3 para todos os ítems (ver táboa 16).

Táboa 16. Resultados da validación xeral realizada por persoas expertas (cuestionario)

Ítems de valoración	sobre 4
O nº de preguntas é axeitado	3.6
As preguntas respóndense facilmente	3.0
A secuencia de preguntas é axeitada	3.9
O formulario ten coherencia interna	3.8
As preguntas son pertinentes en relación aos obxectivos que perseguen	3.8
As opcións de resposta son axeitadas ao tipo de pregunta	3.7
O formulario é axeitado ao colectivo ao que se dirixe (eq. xestor de BdT)	3.6
A redacción das preguntas é axeitada e clara	3.7
A duración estimada do cuestionario é apropiada (20-25 minutos)	3.4
Valoración xeral	3.6

Fonte: elaboración propia.

Ademais, a valoración cualitativa foi moi enriquecedora e permitiu mellorar notablemente a calidade do cuestionario grazas aos comentarios de cada xuíz, nos que indicaron os puntos febles do instrumento e as propostas de mellora. De seguido, indícanse as principais observacións e tamén os cambios introducidos para confeccionar a versión definitiva do cuestionario (ver táboa 17).

Táboa 17. Principais observacións obtidas na validación por xuíces e cambios introducidos

Principais observacións	Cambios introducidos
Numerar as preguntas.	Numeráronse as preguntas.
Número excesivo de preguntas abertas.	Transformáronse ata 6 preguntas inicialmente abertas en pechadas.
Número excesivo de preguntas.	Suprimíronse duplicidades.
Aclarar a redacción no seguinte aspecto: se se está a preguntar polo 'seu BdT' ou pola experiencia de BdT en xeral.	Modificouse a redacción aludindo sempre 'ao seu Banco do Tempo'.
Preguntar polo perfil profesional das persoas contratadas na xestión de BdT.	Introduciuse esta pregunta.
Preguntar sobre o perfil laboral das persoas usuarias e o tipo de familia.	Non se introduciu esta pregunta porque os BdT non adoitan ter esta información.
Cambios de redacción en varias preguntas.	Seguíronse todas as recomendacións de redacción.
O tempo estimado (20-25) ten que ser maior	Ampliouse a 20-30 minutos.
Á hora de preguntar sobre cuestións de funcionamento introducir referencias temporais porque os BdT son moi vivos: por exemplo, no último ano cantos intercambios... ou, actualmente...	Seguiuse esta recomendación modificando a redacción.
Aclarar o concepto de participación porque no BdT hai moitos perfís. Preguntar polo número de persoas que intercambian.	Tívoise en conta esta cuestión en varias preguntas. Por exemplo de 'cantas persoas participan actualmente no BdT?' a 'cantas persoas participaron en intercambios o ano pasado no seu BdT?'
Aclarar se o cuestionario permite saber que BdT concreto está respondendo que nos facilite relacionar o lugar coas respostas.	Incorporouse como primeira pregunta: 'por favor, indique o nome do Banco do Tempo no que participa'.
Revisar ortografía (tiles).	Realizouse unha revisión exhaustiva da ortografía.

Fonte: elaboración propia.

3.2.4.- Procedemento de aplicación e análise

Contando coa versión validada do cuestionario realizouse á súa aplicación; unha tarefa para a que se artellou un procedemento que tiña como obxectivo evitar, na medida do posible, a principal dificultade asociada ao método da enquisa auto-administrada vía enderezo electrónico: a baixa taxa de reposta.

A este respecto, seguíronse os traballos de Díaz de Rada (2000, 2001), nos que indaga sobre as motivacións que levan ás persoas a colaborar nunha investigación, que aspectos inhiben a colaboración e que tipo de estratexias poden tomar os equipos de investigación para enfrontar estas dificultades. Concretamente, os principais factores asociados á participación en enquisas son:

- Desexo de expresarse: a persoa experimenta unha satisfacción persoal ao proporcionar información ou poder manifestar a súa opinión nun tema do seu interese.
- Desexo de colaborar de xeito altruísta coa persoa investigadora ou coa organización que realiza o estudo.
- Novidade da experiencia e curiosidade sobre os estudos de opinión e os resultados.
- Necesidade de recoñecemento de estima e desexo de admiración social.
- Liberación de tensión ou ‘desafogo’ que se produce cando unha persoa expresa as súas orixes, frustracións, etc.
- Desexo de influír, sabendo que as súas repostas poden supoñer un cambio en relación a determinados problemas.
- Recepción de incentivos (económicos, participación en sorteos, etc.).

Pola contra, algúns motivos relacionados coa falta de participación e na resposta das enquisas son:

- Os custes en tempo e enerxía necesarios para cumprimentar a enquisa, nunha sociedade caracterizada pola sobrecarga de tarefas.
- Percepción da invasión da privacidade e temor á utilización dos datos facilitados, sobre todo en enquisas que abordan aspectos delicados.
- Temor a experimentar unha situación desagradable por non poder responder a algunha pregunta.
- Desconfianza e temor a que non se respecte o anonimato.

Tendo en conta estas consideracións, articulouse un protocolo de aplicación incorporando estratexias que contribúsen a mellorar a cantidade de respostas (ver apartado 3.2.1) e, ademais, seguíronse as recomendacións e criterios de actuación propostos por Díaz de Rada (2001) mediante accións que se resumen na táboa 18.

Táboa 18. Criterios de actuación e accións para mellora da taxa de resposta

Recomendación	Acción
Fixar o número de contactos mínimo e máximo.	Acadar unha porcentaxe de resposta do 50 % en cada CC.AA.
Insistencia no anonimato e a confidencialidade das respostas.	Informouse no contacto telefónico e tamén no propio instrumento.
Empregar o teléfono para fixar citas.	Realizáronse contactos telefónicos previamente ao envío do cuestionario.
Realizar unha selección adecuada dos horarios.	Respectáronse, na medida do posible, os horarios de atención indicados nas páxinas web dos BdT.
Desenvolver estratexias de seguimento e recordatorios.	Naquelas CC.AA nas que non se acadou a cantidade de respostas esperada realizouse unha segunda rolda de chamadas, explicando a situación e insistindo na importancia da colaboración.

Fonte: Díaz de Rada (2001).

Cando se obtivo o número de respostas desexado procedeuse a análise da información mediante o programa informático SPSS (versión 24 para Windows). Tratándose dunha enquisa descritiva e considerando que o estudo e o tamaño da mostra é reducido, os datos foron analizados fundamentalmente con estatísticos descritivos (frecuencias, porcentaxes, medias, etc.). Ademais, para o estudo da asociación entre variables recorreuse á proba *Chi-Cadrado de Pearson* e, puntualmente, tamén se aplicou a análise de varianza *ANOVA*, indicada para comparar resultados en distintas clasificacións ou grupos (Murillo, 2012).

Para o tratamento das preguntas abertas seguíronse dous procedementos paralelos. Primeiramente, naqueles ítems nos que se observaron respostas similares susceptibles de agrupación (beneficios sociais do BdT, servizos intercambiados, etc.) se realizou unha categorización para tratar estas variables de forma cuantitativa. En segundo lugar, nas preguntas máis subxectivas ou complexas realizouse unha análise cualitativa (obxectivos do BdT, importancia do grupo xestor, etc.)²⁸.

3.3.- O ESTUDO DE CASO²⁹

A Escola de Chigago –a finais o século XIX– foi pioneira á hora de considerar aos métodos cualitativos como pertinentes e necesarios no eido da investigación sociolóxica, unha tendencia que se trasladou tamén ao campo da psicoanálise –con estudos realizados por Freud e Jung– e ao do condutismo –a través de Pavlov, Thorndike, Skinner, etc.– (Saldaña, Ruiz, Nahuat, Gaona e Castillo, 2017). Os procederes metodolóxicos centrados na comprensión de fenómenos sociais complexos en relación a

²⁸ O procedemento para realizar a análise cualitativa foi o mesmo que o empregado nos estudos de caso.

²⁹ Este apartado do informe está extraído parcialmente do Traballo Fin de Máster de autoría propia, con referencia: Maroñas, A. (2014). Os tempos sociais e laborais das mulleres en situación de vulnerabilidade: o estudo de caso da cooperativa Anachoa. Traballo Fin de Máster inédito. Universidade de Santiago de Compostela, Santiago de Compostela.

experiencias individuais subxectivas ten a súa orixe nas primeiras investigacións con traballo de campo de carácter antropolóxico e sociolóxico xurdidas nos albores do século XX. Nelas abordáronse temáticas relacionadas coas condicións do mundo do traballo, ou as condicións das familias obreiras europeas que foron “estudadas como casos (...) a partir de entrevistas sobre os presupostos dos fogares que, xunto coas observacións, os informantes e outras fontes de datos, conformaban as monografías que resultaban da aplicación do método” (Neiman e Quaranta, 2006, p. 214).

Desde unha perspectiva máis recente cómpre destacar os aportes de Stake (1998), que considera o estudo de caso como un método apropiado para os procesos de avaliación, toda vez que permite conxugar as consideracións dos participantes coa comprensión integral dos programas sociais e educativos a fin de ‘contar a historia do programa’. Pola súa banda, o inglés McDonald, interesouse por indagar nas culturas das institucións, chegando a coñecer e comprender o curriculum oculto ao contextualizalo en marcos sociais máis amplos (Simons, 2011). Tamén destacan autores como Campbell, Walker, Cronbach, Merriam ou Yin, que fixeron fincapé na necesidade de inverter as prioridades para observar e interpretar os efectos dos programas sociais e educativos no propio contexto (Simons, 2011).

O método de estudo de caso investiga a particularidade, a unicidade do singular, integrando e dando sentido ao caso ao contextualizalo nunhas coordenadas temporais e espaciais; isto é, nunha realidade política e histórica (Simons, 2011). Así as cousas, preténdese “focalizar; dadas as súas características, un número limitado de feitos e situacións para poder abordalas coa profundidade requirida para a súa comprensión holística e contextual” (Neiman e Quaranta, 2006, p. 218).

Polo tanto, o estudo de caso é un procedemento metodolóxico que investiga fenómenos contemporáneos no seu contexto real (proxecto, política, institución, programa, etc.); tanto é así, que a súa aplicación resulta especialmente acaída cando non é posible establecer límites claros entre o obxecto de estudo e a influencia da súa contorna inmediata

(Yin, 1994). Sumado a isto, e de acordo con Pérez-Serrano (2001), as principais características deste método son:

- Particularista: aposta por un enfoque ideográfico orientado a comprender a realidade singular, analizando situacións únicas (casos) e contextualizándoas nun marco territorial e temporal.
- Descritivo: responde á comprensión global e holística mediante a análise sistemática de todos os elementos que compoñen o fenómeno de estudo.
- Heurístico: permite a comprensión do caso de estudo mediante a descrición dos feitos tal e como os ven as persoas (*emic*) e descubriendo novos significados e explicacións que van máis aló do aparente (*etic*).
- Razoamento indutivo: obtéñense conclusións xerais a partir de premisas que conteñen datos e información de situacións particulares e/ou individuais.

A súas características sitúan ao estudo de caso como unha estratexia de indagación flexible e versátil que permite distinguir diferentes tipoloxías atendendo a diferentes criterios de clasificación como a natureza do informe (descritiva, interpretativa ou avaliativa) ou o obxectivo que se pretende acadar (intrínseco, instrumental ou colectivo).

Táboa 19 . Tipoloxías de Estudos de caso segundo criterios clasificatorios

Criterio	Tipo	Definición
Segundo a natureza do informe	Descritivo	Detalla os elementos e características do caso estudado.
	Interpretativo	Aporta descrições densas e ricas co propósito de interpretar e teorizar sobre o caso.
	Avaliativos	Realiza xuízos de valor que constitúen a base para a posterior toma de decisións.
Segundo o obxectivo que perseguen	Intrínseco	Acadar unha maior comprensión sobre un fenómeno.
	Instrumental	Obter unha maior claridade sobre un tema ou aspecto teórico.
	Colectivo	Indagar un fenómeno a partir do estudo intensivo de varios casos buscando diverxencias e converxencias.

Fonte: Sarabiego et al. (2004) e Stake (1998). Elaboración propia.

Cómpre dicir que estas clasificacións son de carácter teórico, polo que nun mesmo estudo poden coincidir varias categorías. Así as cousas, a investigación que presentamos adopta unha orientación interpretativa, xa que pretende describir o fenómeno dos Bancos do Tempo poñéndoo en relación coa teoría do empoderamento, atendendo especialmente aos procesos de organización interna e de participación. Ademais, falamos dun estudo colectivo porque se examinan varias iniciativas e tamén dun estudo intrínseco, xa que se pretende obter unha maior comprensión dos BdT en relación á súa capacidade empoderadora.

Este método respondía ás necesidades da investigación en tanto que permitía afondar nas realidades cotiás dos BdT desde unha perspectiva cualitativa, adaptándose ás posibilidades de acción da investigadora e presentaba múltiples vantaxes e posibilidades para conxugar o particular con aspectos teóricos.

Con todo, tamén se valoraron as principais críticas e limitacións do estudo de caso co fin de responder nas mellores condicións ás posibles adversidades ou dificultades; cuestións todas elas sintetizadas na seguinte táboa:

Táboa 20. Vantaxes e limitacións do método de estudo de caso

Vantaxes	Limitacións
Os datos proceden das prácticas e experiencias das persoas e se consideran fortemente baseados na realidade.	
Permite mostrar a complexidade da vida social, así como explorar significados e interpretacións alternativas.	A utilidade das conclusións para a determinación de políticas depende, en parte, da aceptación das diferentes formas en que se establecen a validez e en que se comunican as conclusións. O perigo dunha implicación persoal en exceso do investigador pode distorsionar os significados que os suxeitos de investigación transmite a este.
Permite e require da triangulación da información recollida para evitar nesgos.	
Como os estudos de caso parten de experiencias e prácticas reais e en activo poden vincularse coa acción e contribuír a mellorar o caso analizado.	A propia complexidade dun caso pode dificultar a análise. Debido á natureza holística do método pode parecer que todo é importante pero é preciso mostrar as conexións entre a información sen perder a perspectiva de conxunto.
Poden documentar múltiples perspectivas, analizar puntos de vista opostos e demostrar a influencia dos actores chave. Poden explicar como e por que acontecen as cousas e acceder a cuestións sutís.	A influencia de variables externas que interfiran na análise da experiencia ou caso de indagación.
É útil para investigacións a pequena escala e con poucos recursos.	É difícil saber onde comeza e onde remata o contexto.
É un método flexible, permite comprender e valorar o proceso e estimar o dinamismo do caso estudado.	Imposibilidade de xeneralizar os resultados obtidos.
Os suxeitos de investigación son protagonistas da investigación.	
Permite empregar multitude de técnicas para a recollida de datos.	

Fontes: Álvarez e San Fabián (2012); Blaxter et al. (2008) e Simons (2011). Elaboración propia.

En relación cos pasos a seguir para a planificación e o desenvolvemento dun estudo de caso, existen diferentes propostas en función dos manuais consultados. No traballo de Álvarez e San Fabián (2012) identifícanse tres grandes fases nas se aglutinan as tarefas necesarias segundo o momento da investigación:

- Fase preactiva: inclúe as cuestións teóricas como a delimitación dos obxectivos e as preguntas de investigación, a selección dos casos e dos instrumentos de recollida de información e a descrición do contexto e dos recursos dispoñibles.

- Fase interactiva: alude ás tarefas de traballo de campo, coa aplicación das diferentes técnicas deseñadas. Esta etapa ten un gran peso na investigación, pois nela se recollen os datos e se identifican as categorías que posibilitarán a posterior análise e triangulación.
- Fase postactiva: refírese á elaboración do informe da investigación e á transferencia dos resultados obtidos.

Sarabiego et al. (2004) aluden a cinco etapas: (1) selección e definición do caso; (2) elaboración dunha listaxe de preguntas; (3) localización das fontes de datos, (4) análise e interpretación dos datos e (5) elaboración do informe. E, aínda nunha división máis pormenorizada, Yin (1989) distingue oito momentos importantes: (1) formular o problema; (2) definir proposicións e hipóteses; (3) determinar as unidades de análise; (4) delimitar o contexto; (5) identificar as fontes de información e deseño dos instrumentos de recollida de información; (6) recompilar a información; (7) analizar a información recollida; (8) definir os criterios empregados e (9) elaborar o informe dos resultados.

Tendo en conta estas achegas, nos apartados que seguen descríbense os principais momentos e decisións tomadas para a elaboración do estudo de caso múltiple. Non obstante, cómpre ter en conta que –polas características deste método– resulta difícil estruturar a investigación en base a etapas previamente fixadas; máis ben trátase dunha guía que debe adaptarse con coherencia ás necesidades do estudo (Stake, 1998). A tal fin, concrétanse como se realizou a selección dos casos estudados, que técnicas e instrumentos de recollida de información se empregaron, que estratexias de control se tiveron en conta e como se articulou a aplicación e a análise dos datos.

3.3.1.- Selección dos casos

De partida, cómpre ter presente que a elaboración da mostra ou selección dos casos implica “fundamentalmente a decisión de que grupo de unidades (obxectos, situacións, textos, individuos) e que grupo de dimensións (aspectos, situacións, procesos) un quere estudar” (Ruiz, 2012, p. 65).

Mentres que a investigación cuantitativa está máis centrada na busca de mostras representativas que permitan obter datos xeneralizables ao conxunto da poboación, na investigación cualitativa a construción da mostra non depende da probabilidade, senón das condicións que permiten facer a mostraxe; por iso se denominan métodos non probabilísticos ou intencionais (Scharager e Armijo, 2001). Nestes casos non aplican as regras do azar, senón diferentes métodos baseados en criterios que buscan a cantidade –saturación– e a calidade –riqueza– da información (Ruiz, 2012).

Con esta intencionalidade, a elaboración da mostra pode realizarse mediante diferentes estratexias (opinática, teórica, por avalancha, por conveniencia, etc.); mais nesta ocasión optouse por unha mostraxe opinática, definida como aquela na que a persoa que investiga selecciona os casos ou persoas informantes en base a criterios estratéxicos que deben definirse e xustificarse (Ruiz, 2012). A este respecto tivéronse en conta os seguintes criterios:

- Distribución territorial: consistente en recoller casos dos diferentes puntos do Estado español configurando unha selección que xeograficamente contemplase a zona norte, a zona sur, a zona central e a zona este do país.
- Diversidade na estrutura organizativa dos BdT: como se van analizar cuestións de organización interna e de participación, era importante contar con BdT xestionados por diferentes entidades (municipais, asociativos e assemblearios).

- Relevancia e traxectoria: tívose en conta a información de persoas expertas para a selección de casos significativos e que, pola súa traxectoria ou actividade, presentaban un interese especial para o estudo.

Con todo, debemos ter en conta que a elaboración da mostra nunha investigación cualitativa é máis complexa, pois non se reduce a unha fórmula que indica o número de casos necesarios de acordo cun proceso lineal; todo o contrario, trátase dun proceso emerxente no que adoitan darse os seguintes momentos (Martín e Salamanca, 2007, p. 3-4):

- O equipo de investigación comeza cunha noción xeral de onde e con quen comezar os procesos de conveniencia ou avalancha.
- A mostra configúrase de xeito seriado; é dicir, os sucesivos membros elíxense en base á información aportada polas persoas seleccionadas previamente.
- Con frecuencia utilízanse informantes para facilitar a selección de casos apropiados e ricos en información.
- A mostra axústase sobre a marcha, de xeito que as novas conceptualizacións axudan a guiar o proceso de mostraxe.
- A mostraxe continúa ata que se acada a saturación.
- A mostraxe final inclúe unha busca de casos confirmantes e desconfirmantes (selección de casos que enriquecen e desafían as conceptualizacións realizadas).

En canto ao número de casos necesarios tampouco existen regras absolutas. Aínda que algunhas indicacións xerais apuntan a un intervalo de entre catro e dez casos, a composición final da mostra dependerá – entre outras cuestións– do coñecemento existente do tema, da información que se poida obter a través de estudos similares e, sobre todo, da obtención de saturación; isto é, cando se chega ao punto no que non se atopan datos novidosos cando se estuda un caso adicional (Martínez, 2006). Así, preséntase a configuración final da mostra, indicando os seis casos analizados seguindo unha orde cronolóxica (do

primeiro caso estudado ao último), así como o motivo da súa selección en base aos criterios citados anteriormente.

Táboa 21. Selección final dos casos de estudo³⁰

BdT	Criterio territorial	Criterio estrutura	Criterio relevancia
BdT Rivas-Vaciamadrid	Zona centro	Asociativo	Recomendado por expertos/as polo seu carácter dinámico e innovador na comunidade.
BdT de Valladolid	Zona centro	Municipal	Relevancia socioeducativa. Está xestionado por un educador social.
BdT de Lugo	Zona norte	Asembleario	Proximidade territorial.
BdT de Sant Cugat	Zona este	Mixto-Municipal	Un dos BdT máis antigos no Estado español, contan cunha xestión mixta entre técnicos do Concello e participantes.
BdT de Sants	Zona este	Asociativo	Implicación dos xestores coa ADBDT.
BdT de Málaga	Zona sur	Mixto-Asociativo	Traballo en rede coas asociacións da cidade e gran apoio do Concello.

Fonte: elaboración propia.

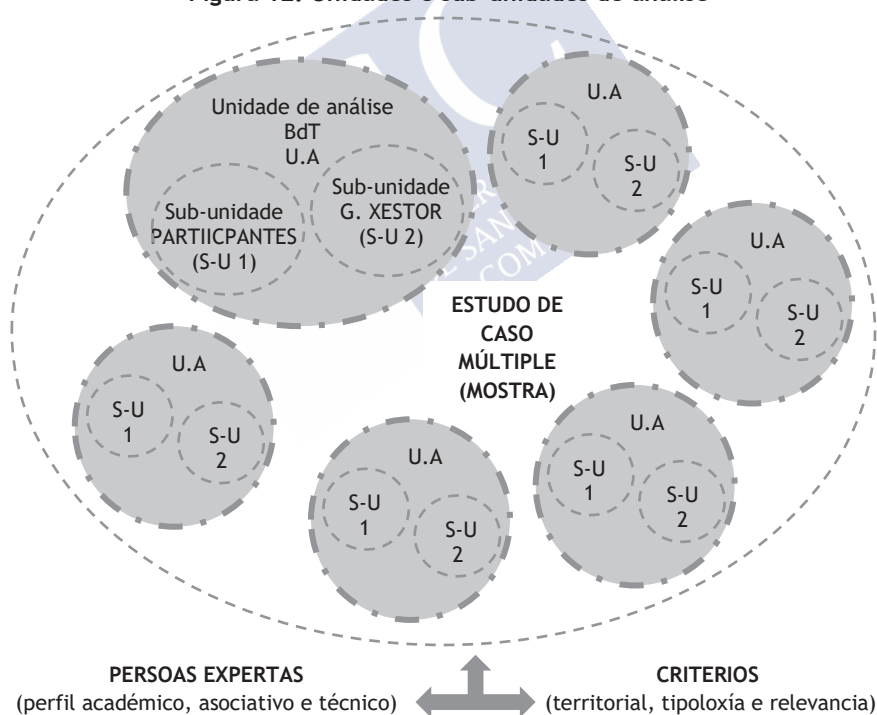
Con esta selección pretendía obterse unha mirada plural que tivese en conta as posibles diferencias territoriais; de aí que se seleccionasen dous BdT da zona este, xa que Cataluña é a Comunidade con máis traxectoria neste tipo de iniciativas e onde se concentran a maioría experiencias. Ademais, era importante reflectir a variedade de tipoloxías ou modelos organizativos presentes no BdT, polo que se incluíu un claramente asembleario (en Lugo); outro puramente municipal (en Valladolid), que ademais está xestionado por un educador social; outro de natureza asociativa (en Rivas-Vaciamadrid); e, finalmente, dous de carácter mixto: dun lado, o de Sant Cugat que, aínda que ten titularidade municipal, xestiónase de xeito coordinado cun grupo de participantes, e, doutro lado, os BdT de Málaga, que son unha rede de asociacións coordinadas e con soporte municipal que desenvolven os BdT dun xeito descentralizado, tomando como referencia os distritos da cidade.

³⁰ Para máis información sobre os BdT analizados consultar anexo 7.

Ademais, era importante contrastar esta información coa experiencia teórica e/ou práctica de persoas recoñecidas polos seus aportes na temática, a fin de buscar explicacións máis estruturadas en relación aos datos observados nos BdT. Por isto, seleccionáronse tres persoas expertas: unha profesional con ampla experiencia na dinamización de BdT, unha persoa implicada no mundo asociativo que rodea aos BdT e outra persoa do ámbito académico.

Polo tanto, trátase dun estudo de caso múltiple cunha unidade principal de análise –o BdT– e dúas sub-unidades dentro da principal –o grupo xestor e os participantes–, tal e como se indica na figura 12 (Yin, 1989).

Figura 12. Unidades e sub-unidades de análise

Fonte: elaboración propia.

3.3.2.- Técnicas de recollida de información: a entrevista e o grupo de discusión

Unha vez identificadas as unidades de análise e as persoas informantes necesarias, deseñáronse diferentes técnicas e instrumentos para a recollida de información. Concretamente, empregouse a entrevista para recoller os datos dos grupos xestores e das persoas expertas e a técnica do grupo de discusión para as persoas participantes.

Neste apartado, afóndase nas técnicas e instrumentos empregados, xustificando a súa idoneidade e detallando todos aqueles aspectos que aluden á súa construción, validación, aplicación e análise.

a. Entrevista cualitativa ou en profundidade³¹

A entrevista é unha das principais técnicas de recollida de información na investigación cualitativa en xeral, e no método de estudo de caso en particular. De feito, o tipo de entrevista máis empregada nos métodos orientados á comprensión denomínase entrevista cualitativa ou en profundidade, que é aquela que “pretende conseguir relatos matizados de diferentes aspectos do mundo da vida do entrevistado; traballa con palabras e non con números”; de aí que “a precisión na descrición e a rigorosidade na interpretación do significado se corresponda coa exactitude nas medicións cuantitativas” (Kvale, 2011, p.35).

Na liña do dito, ten interese facer fincapé na tripla dimensión que adopta a técnica da entrevista como un proceso social, porque se establece unha interacción comunicativa entre persoas; un proceso técnico, porque se recolle información relevante para a investigación; e un proceso instrumental, porque se desenvolven procedementos para o rexistro físico da información (Gradaílle, 2003). Isto supón situarnos nunha

³¹ Este apartado do informe está extraído parcialmente do Traballo Fin de Máster de autoría propia, con referencia: Maroñas, A. (2014). *Os tempos sociais e laborais das mulleres en situación de vulnerabilidade: o estudo de caso da cooperativa Anachoa*. Traballo Fin de Máster inédito. Universidade de Santiago de Compostela, Santiago de Compostela.

técnica versátil e flexible da que distinguimos diferentes tipos segundo os participantes, a finalidade ou a estrutura (ver táboa 22).

Táboa 22. Tipos de entrevista

Criterio	Tipo	Explicación
Persoas participantes	Individual	Realizadas a un só individuo.
	Grupais	Realizadas a un grupo de persoas.
Contido	Biográficas	Abordan un amplo espectro de temas.
	Monotemáticas	Enfocadas a un tema concreto.
Formato	Estruturadas	A persoa que entrevista leva a iniciativa da conversa en canto á orde, contido e formulación das mesmas.
	Semi-estruturadas	A persoa que entrevista dispón dun guión no que están suxeridos os temas máis importantes que deberían abordarse.
	Non estruturadas	A persoa que entrevista soamente ten a esixencia de tocar algúns temas en concreto.

Fonte: Martínez (2014) e Ruiz (2012). Elaboración propia.

O desenvolvemento das entrevistas quixeron ser encontros horizontais e agradables, facilitando a comunicación e procurando que as persoas entrevistadas se atoparan nun clima de confianza, ao tempo que se centraba a conversa na temática de estudo, co obxectivo de obter información relevante. Para isto, realizáranse entrevistas de carácter individual e semi-estruturadas, xa que se precisaban encontros individualizados onde poder acceder e comprender as experiencias particulares desde a perspectiva dos grupos xestores dos BdT e das persoas expertas.

Para estes casos, a persoa que realiza a entrevista dispón dun 'guión' que recolle os temas que deben tratarse ao longo da conversa. Non obstante, a orde e o modo de formular as preguntas déixanse á libre decisión e valoración do/a entrevistador/a. Polo tanto, a conversa pode orientarse como se desexe, tendo en conta as declaracións da persoa entrevistada e efectuando as preguntas que sexan máis oportunas para buscar unha comunicación con orde lóxica, sen reiteracións e relevante no seu contido (Corbetta, 2003).

Para a elaboración dos protocolos de entrevista seguíronse unha serie de pasos para que o seu desenvolvemento fose proveitoso. De acordo coas

indicacións de Martín (2010), preséntase un resumo coas principais tarefas e decisións tomadas neste proceso:

– Propósitos da entrevista

A planificación debe estar ao servizo duns obxectivos que sirvan de referencia para todo o proceso, mantendo unha liña coherente coas metas xerais da investigación. Neste caso, formuláronse dous protocolos de entrevista con diferentes destinatarias/os: un para os equipos xestores e outro para as persoas expertas³², que precisan de obxectivos diferenciados (ver táboa 23).

Táboa 23. Obxectivos de protocolos de entrevista³³

Protocolos	Obxectivos
Persoas expertas en BdT	Afondar sobre o rol que os equipos xestores teñen na actividade dos BdT.
	Coñecer as lecturas que as persoas expertas fan das iniciativas de BdT.
Persoas integrantes de equipos xestores de BdT	Obter información relativa á organización e ao funcionamento de cada BdT analizado.
	Coñecer como se configuran as dinámicas de participación e a relación equipo xestor- participantes.
	Reflexionar sobre os aspectos educativos e sociais que rodean aos BdT desde a perspectiva das persoas xestoras.

Fonte: Elaboración propia.

³² Cómpre aclarar que o proxecto de tese inicial contemplaba entrevistar a persoas expertas ou responsables políticos; non obstante, tras o proceso de validación dos protocolos se decidiu prescindir da visión dos responsables políticos, fundamentalmente, pola dificultade de acceso aos informantes e pola pouca información que ían aportar á investigación.

³³ Cómpre indicar que estes son os obxectivos operativos finais, nos que xa están incorporados os cambios realizados tras o proceso de validación dos protocolos.

– Planificación temporal e espacial da entrevista

Neste punto debíanse concretar canto durarían as sesións, cantos encontros serían necesarios e onde se realizarían. Todas estas pautas axudan a mellorar a eficacia das entrevistas, xa que as persoas implicadas saben de antemán as cuestións necesarias para organizar o seu tempo. Neste caso, estimouse que sería precisa unha soa sesión cunha duración estimada de 45 minutos para as persoas expertas e 60 minutos para os equipos xestores.

En canto ao espazo no que se desenvolveron as entrevistas, débese ter en conta que, en todos os casos, foron encontros presenciais nos que a investigadora se desprazou ás cidades de orixe. Neste sentido, o lugar pactouse previamente coas persoas entrevistadas, adaptándonos na medida do posible ás súas necesidades e indicando que debía ter lugar nun espazo tranquilo e agradable no que fose posible rexistrar a conversa.

– Planificación e formulación das preguntas

Co obxectivo de orientar as conversas, concretáronse dous protocolos deseñados *ad hoc*³⁴: un dirixido a persoas expertas na temática de BdT (ver anexo 3) e, outro, a persoas dos equipos xestores de cada un dos BdT seleccionados para o estudo (ver anexo 4). Ambos están configurados en bloques temáticos que entroncan cos obxectivos formulados na investigación (ver táboa 24).

³⁴ Polos mesmos motivos que no cuestionario, os protocolos de entrevista redactáronse en español. Cómpre puntualizar a aplicación no caso de Lugo foi en galego, e nos casos cataláns a animouse ás persoas entrevistadas a que se expresasen na lingua na que se sentisen máis cómodos/as.

Táboa 24. Estrutura temática dos protocolos de entrevista

Destinatarias	Bloques temáticos	
Persoas expertas	BdT: cuestións xerais no contexto español	
	BdT: participación e roles	
Persoas do grupo xestor dos BdT	Sobre o seu BdT	Organización
		Funcionamento e participación
		Equipo xestor
	Aspectos socioeducativos	

Fonte: elaboración propia.

Para a formulación das preguntas intentouse trasladar –cunha linguaxe sinxela– as cuestións de interese para a investigación, realizando varios procesos de revisión e filtrado para perfilar o contido e mellorar a organización e secuencia das preguntas. Algunhas das recomendacións que se tiveron en conta neste proceso foron (Martín, 2010):

- Formular as preguntas de xeito obxectivo sen inducir a resposta.
- Formular preguntas con claridade e nunha linguaxe accesible á persoa entrevistada.
- Construír preguntas únicas, que aborden unha soa idea, sen confundir á persoa entrevistada.
- Afondar nas respostas cando sexa necesario aumentar a información.
- Fomentar un clima comunicativo e empático.
- Manter unha postura obxectiva e respectuosa.

Por estes motivos, agás nas entrevistas con persoas expertas, evitouse introducir tecnicismos que dificultasen a comunicación. De aí que as cuestións complexas a nivel conceptual como o empoderamento, transformáranse en preguntas máis básicas con tópicos recoñecibles e operativos que permitisen analizar o concepto teórico.

b. Grupo de discusión

Para acceder á información das persoas participantes precisábase unha técnica que recollese contidos relacionados coa súa experiencia nos BdT (emocións, aprendizaxes, visión do proxecto, etc.). A este respecto, o grupo de discusión parecía especialmente acaído, pois consiste en crear un espazo de opinión para captar os sentires, os pensamentos, as crenzas e as vivencias das persoas entrevistadas, provocando auto-explicacións e argumentacións sobre os temas propostos na conversa (Hamui e Varela, 2013). Por tanto, segundo Gil (1993, p. 201), o grupo de discusión consiste nunha técnica que

reúne a un número limitado de persoas –xeralmente entre sete e dez– descoñecidas entre si e con características homoxéneas en relación ao tema investigado, para manter unha discusión guiada nun clima permisivo, non directivo.

Así as cousas, trátase dunha conversa grupal guiada por un moderador na que, a través dos discursos, emerxen as representacións simbólicas do grupo, permitindo acceder á norma do grupo con respecto ao tema investigado (Callejo, 2002). Tendo en conta todo isto, algunhas das características básicas desta técnica son:

- A natureza semi-estruturada da conversa permite atender aos problemas destacados polas persoas entrevistadas, no canto de tratar ideas preconcebidas polo equipo de investigación (perspectiva émica) (Babour, 2013).
- A mostra non responde a criterios estatísticos senón a criterios relacionados coa comprensión do fenómeno (Mena e Méndez, 2009).
- O medio básico para o desenvolvemento da técnica é a conversa (Mena e Méndez, 2009).
- A persoa investigadora non participa activamente na conversa pero oríéntaa centrando o debate nas cuestións ou temáticas de interese identificadas como detonadores (Mena e Méndez, 2009).

- As persoas participantes non se coñecen previamente, polo que a composición, a estrutura e o obxectivo do grupo non é preexistente e non continua no tempo tras a realización da técnica (Sánchez e Murillo, 2010).

Algunhas das principais críticas ou limitacións asociadas a esta técnica é que non pode asegurar que as opinións aportadas polas persoas participantes sexan plenamente 'reais', pois poden modificar o seu discurso para evitar conflito co grupo ou polo feito de que as súas opinións se recollan nunha investigación. Tamén pode suceder que, por centrarse en aspectos subxectivos e do nivel máis micro, se obvien as coordenadas macro ou se esqueza tratar as relacións que existen entre ambas dimensións (Babour, 2013).

A fin de minimizar estas posibles dificultades e co obxectivo de aportar rigorosidade e sistematicidade no proceso, é recomendable seguir unha serie de etapas na planificación e desenvolvemento da técnica. Como é habitual, estas indicacións difiren segundo a referencia de consulta; non obstante, seguíronse as fases indicadas por López (2010):

- Determinación do propósito do grupo de discusión

Pretendíase obter información facilmente comparable coa revelada polos equipos xestores, indagando sobre a existencia ou non dunha visión de proxecto compartido entre os diferentes axentes (xestor/a – participante). A tal fin, os obxectivos operativos que guiaron o proceso de planificación da técnica do grupo de discusión foron:

- Debuxar un perfil de participación das persoas entrevistadas.
- Coñecer os potenciadores e inhibidores de participación nas iniciativas de BdT.
- Reflexionar sobre os aspectos educativos, axiolóxicos e cívicos dos BdT.

- Coñecer como se configuran as dinámicas de participación e a relación que se establece entre o equipo xestor e as persoas participantes.

– Formación dos grupos

Existen disparidades á hora de determinar o número de persoas que debe ter un grupo de discusión, aínda que algúns autores indican un intervalo que vai de seis e dez (López, 2010), seis e oito (Callejo, 2002), cinco e dez (Ortí, 1989) ou sete e dez (Gil Flores, 1993).

Para a configuración dos grupos sería desexable que as persoas participantes non se coñezan entre si ou, cando menos, que non manteñan unha relación de estreita confianza. Ademais, débese atender ao dilema existente nos criterios de homoxeneidade e heteroxeneidade para a selección das persoas entrevistadas; debe existir un certo equilibrio, que sexan da mesma clase social e que teñan unhas características sociolóxicas e culturais que posibilibite o diálogo, pero tamén debe contarse con persoas diversas e con experiencias dispares que enriquezan e amplíen o abano de percepcións e opinións, a fin de evitar a redundancia e nutrir a discusión (Gil Flores, 1993).

Polas características desta investigación, a formación dos grupos de discusión realizouse en colaboración cos equipos xestores dos BdT estudados, xa que non estaba ao noso alcance o contacto directo con eles/as. Por esta razón, decidiuse dar unhas indicacións básicas aos xestores para que fosen eles os que establecesen o contacto e seleccionasen ás persoas idóneas:

- Un grupo de cinco a oito persoas.
- Que non tivesen moita relación persoal previa.
- Que non formen parte do equipo xestor.

- Equilibrado atendendo á variable xénero (aínda que é normal unha maior presenza feminina, xa que estas teñen unha participación elevada nos BdT).
- Diferentes rangos de idade.
- Diferentes perfís de participación: persoas con experiencia e activas, persoas pouco activas, persoas doutras culturas, persoas de recente incorporación, etc.

En liñas xerais, os criterios de homoxeneidade e heteroxeneidade cumpríronse, obtendo en todos os encontros un bo entendemento á marxe da diversidade de perfís de participación. O número de integrantes do grupo de discusión foi de seis persoas agás no BdT de Málaga e no BdT de Lugo nos que –por dificultades técnicas e de organización– soamente puideron asistir cinco e tres persoas respectivamente³⁵.

– Planificación temporal e espacial do grupo de discusión

Ao igual que nas entrevistas, é preciso concretar a duración estimada da sesión que se fixou aproximadamente nuns 60 minutos. En relación ao espazo, tratábase de garantir un lugar amplo para poder situar comodamente a todas as participantes, con cadeiras suficientes, cunha mesa e que fose tranquilo para recoller a información de forma clara. Todas estas indicacións foron trasladadas aos equipos xestores para que procurasen un espazo axeitado³⁶.

³⁵ Non se repetiron os grupos de discusión polas dificultades de desprazamento e por entender que co resto dos casos se obtivo información suficiente para a análise.

³⁶ Todos os grupos de discusión se realizaron nas respectivas sedes dos BdT analizados.

– Planificación e formulación das preguntas

Aínda que o grupo de discusión é unha conversa semi-estruturada, é recomendable contar cun guión de temas que orienten o debate, asegurando que responden aos obxectivos formulados.

Para isto deseñáronse un total de oito preguntas-guía que orientaron o desenvolvemento da conversa e, ademais, formuláronse enunciados susceptibles de xerar debate para que –no caso de que non existise un discurso fluído– a investigadora puidera solicitar ás persoas participantes que argumentasen o seu grao de acordo ou desacordo, como unha estratexia para romper as reticencias iniciais de expoñer ideas persoais en público (ver táboa 25):

Táboa 25. Grupo de discusión: preguntas e afirmacións para o debate

Pregunta guía	Afirmación para debate
Que tipo de servizos adoita demandar?	Adoito realizar actividades relacionadas cos idiomas.
Que aprenderon no BdT?	No BdT practivo os meus <i>hobbies</i> .
Por que participa no BdT?	Emprego o BdT para non gastar cartos.
Están satisfeitos coa súa implicación no BdT?	Gustárame participar máis no BdT.
Como lles fai sentir a súa participación no BdT?	Síntome valorada como persoa no BdT.
Como é a relación co equipo xestor e como valoran o seu traballo?	O equipo xestor é fundamental para o funcionamento do BdT.
Como é a relación entre as persoas que participan no BdT?	Desde que participo no BdT coñezo mellor ás miñas veciñas e veciños.
Como ven proxecto de BdT?	O BdT atópase case inactivo por falta de participación.

Fonte: elaboración propia.

3.3.3.- Procedementos de control

Un dos elementos máis enriquecedores da investigación cualitativa é a posibilidade de analizar fenómenos *in situ* para comprendelos desde a perspectiva das/os protagonistas. Non obstante, ter en conta variables de diversa natureza supón unha dificultade engadida, pois o perigo de que se produzan interferencias involuntarias como as concepcións *a priori* ou culturais das persoas que investigan poden ser máis frecuentes que con outros métodos de corte cuantitativa (Caride e Meira, 1995).

Para evitar lecturas subxectivas ou persoais que se afasten ou desvirtúen a realidade que se analiza, desenvolvéronse diversas estratexias a fin de asegurar unhas cotas de calidade desexables. Neste sentido, os procedementos de control adquiren especial relevancia na investigación cualitativa como vía para demostrar a credibilidade e o rigor da investigación.

A este respecto existen varias posturas que van desde as máis positivistas, que traslada as dimensións convencionais de validez e fiabilidade á investigación cualitativa (Goetz e LeCompte, 1988; Miles e Huberman, 1984); a outras que apostan por un cambio de perspectiva no que se realicen os procedementos de control con criterios adaptados aos parámetros epistemolóxicos da investigación cualitativa (Guba, 1985).

Neste segundo enfoque empréganse catro dimensións básicas como criterios de calidade: a credibilidade, a transferibilidade, a dependencia e a confirmabilidade. En primeiro lugar, a credibilidade pon o acento na transparencia do proceso de investigación, de xeito que estean claros todos os procedementos, decisións, criterios, etc. empregados (Tójar, 2006). A tal fin, as principais estratexias empregadas son a validación de expertas/os dos protocolos empregados e a triangulación metodolóxica e de datos.

En segundo lugar, a transferibilidade encárgase de controlar o grao en que as persoas seleccionadas para o estudo son representativas do fenómeno ou universo estudado (Ruiz, 2012). Algunhas das principais estratexias desenvolvidas para isto é a xustificación exhaustiva da

mostraxe, así como unha descrición minuciosa do proceso de investigación.

En terceiro lugar, a dependencia alude á consistencia dos resultados obtidos, para o que se poden tomar diferentes estratexias como a consulta a persoas expertas que aproben as decisións tomadas ou recorrer á triangulación de métodos e fontes de información (Tójar, 2006).

Por último, a confirmabilidade, onde o obxectivo equivale a captar o mundo da mesma forma que o faría outra persoa allea á investigación sen prexuízos nin intereses particulares (Ruiz, 2012). Para isto pódense desenvolver accións como a triangulación, a orientación e a consulta con axentes externos á investigación ou a consulta a expertas/os na temática.

Con todo, esta proposta recibiu críticas por parte dos construtivistas, xa que as catro dimensións identificadas nacen desde os parámetros dos conceptos tradicionais positivistas, no sentido en que a credibilidade se corresponde coa validez interna, a transferibilidade coa validez externa, a dependencia coa fiabilidade e a confirmabilidade coa obxectividade (táboa 26). Ante isto, algúns autores teñen traballado nunha proposta alternativa, identificando criterios de calidade propios baseados na autenticidade da investigación (Guba e Lincoln, 1990). Seguindo a Sandín (2000, p. 230-231), algúns dos principais criterios deste modelo son:

- Equidade ou xustiza: na presentación dos puntos de vista sostidos polas diversas persoas.
- Autenticidade ontolóxica: grao en que as construcións émicas son melloradas, maduras e reelaboradas durante o proceso de investigación.
- Autenticidade educativa: supón ir máis alá das propias elaboracións ao contrastalas con outras diferentes para coñecer sistemas de valores alternativos.
- Autenticidade catalítica: defínese como o grao en que unha acción é estimulada e facilitada polos procesos de avaliación.

- Autenticidade táctica: suxire o ‘*empowerment*’ das persoas participantes cara a acción.

Táboa 26. Estratexias de control e dimensións controladas

Dimensión controlada	Definición	Estratexias
Credibilidade ‘validez interna’	Cúmrese cando hai transparencia no estudo, é dicir, cando toda a información está xustificada e accesible: procedencia dos datos, especificación de criterios e categorías, etc.	Protocolos validados por expertas/os. Triangulación metodolóxica. Triangulación de casos e de fontes de información (de datos).
Transferibilidade ‘validez externa’	Non se trata de xeneralizar resultados, senón de formular hipóteses de traballo relevantes para o contexto que poidan transferirse ou aplicarse a outras situacións similares.	Descrición das características do caso. Descrición minuciosa do proceso de indagación.
Dependencia ‘fiabilidade’	Fai referencia á consistencia de determinados resultados mediante o emprego de métodos de recolección de información complementaria, verificando determinados elementos que se mostran como estables.	Triangulación de persoas, situacións e técnicas de recollida de información. Grupo de control. Consulta a expertos/as que comprobén a calidade das decisións tomadas.
Confirmabilidade ‘obxectividade’	Consiste nun proceso de análise reflexiva e reconstrución das interpretacións coincidentes desde varios ángulos ou fontes de datos.	Triangulación metodolóxica. Triangulación de casos (ou datos). Orientación constante dos directores do traballo. Grupo de control.

Fonte: Caride e Meira (1995), Gradaílle (2003) e Tójar (2006). Elaboración propia.

En todo caso, ademais das estratexias de control, “é preciso considerar un conxunto de compromisos éticos que fan impregnar todo o proceso” de investigación (Tójar, 2006, p. 215). Neste sentido, adoptouse unha postura o máis escupulosa e respectuosa posible no que atinxe ao contacto coas persoas participantes (respectando os horarios pactados, tratando a información coa maior privacidade, empregando unha linguaxe entendible e respectando as opinións de cadaquén), así como co tratamento da información (asegurando o anonimato e transcribindo fielmente as entrevistas).

De seguido, destácanse as principais estratexias desenvolvidas para asegurar a calidade do estudo, que son fundamentais para unha correcta interpretación dos datos.

- ‘Validación’ por xuíces dos protocolos de entrevista e grupo de discusión

Para garantir a confirmabilidade e a credibilidade da investigación realizouse unha validación por xuíces mediante o método de agregados individuais (Corral, 2009), tanto para os protocolos de entrevista como para o guión do grupo de discusión.

O procedemento para desenvolver esta estratexia foi, fundamentalmente, o mesmo que para a validación do cuestionario, seleccionando a seis persoas expertas mediante os seguintes criterios:

Táboa 27. Cadro de persoas expertas para a validación dos protocolos de entrevista e grupo de discusión

Ámbito	Perfil	Número
Universidade	Persoas expertas en Métodos de Investigación en educación.	2
	Integrante do Grupo de Investigación SEPA-interea.	1
Actividade nos BdT	Perfil técnico, persoa contratada na coordinación de BdT.	1
	Integrantes da Asociación para el Desarrollo de Bancos del Tiempo (ADBBDT).	2
Total persoas expertas		6

Fonte: elaboración propia.

De igual modo que para a avaliación dos cuestionarios, os xuíces recibiron toda a documentación necesaria (vía correo electrónico) para facer as súas valoracións (para máis información consultar os anexos 5 e 6).

A valoración xeral dos protocolos foi satisfactoria, cunha media superior ao 3 sobre 4 en todos os casos (ver táboa 28); mentres que as valoracións particulares suxeriron mellorar a redacción, evitar duplicidades e empregar unha linguaxe menos dirixida; recomendacións todas elas que seguimos na medida do posible.

Táboa 28. Resultados da validación de protocolos por persoas expertas

Ítems de valoración	Protocolo entrevista expertas	Protocolo grupo xestor	Protocolo grupo de discusión
O número de preguntas é axeitado	3.5	3.2	3.0
A secuencia das preguntas é axeitada	3.5	3.5	3.3
O protocolo ten coherencia interna	3.3	3.5	3.7
As preguntas formuladas son pertinentes en relación aos obxectivos que persegue	2.7	3.8	3.3
O protocolo é axeitado ao colectivo ao que se dirixe (persoas expertas)	3.5	3.8	3.7
A formulación das preguntas é axeitada e clara	3.2	3.2	3.3
A duración estimada do cuestionario é apropiada (30 minutos)	3.3	3.2	3.3
Valoración xeral	3.3	3.5	3.4

Fonte: elaboración propia.

Para entender as valoracións emitidas polos xuíces cómpre aclarar que, en primeira instancia, existía un protocolo de persoas expertas e outro para responsables políticos, que compartían os mesmos obxectivos operativos. Non obstante, a maioría dos xuíces consideraron que as preguntas formuladas non respondían adecuadamente aos obxectivos establecidos, dado que non era o mesmo entrevistar a unha persoa experta que a un político (valoración de 2.7 sobre 4). Todo isto –sumado á dificultade de acceso e

considerando que os recursos eran limitados– levou a desbotar a opción de entrevistar a responsables políticos/as, xa que a perspectiva de persoas expertas en BdT era máis relevante e viable para a investigación.

En relación ao protocolo dirixido ao equipo xestor, producíronse valoracións contraditorias, xa que algúns avaliadores considerábano excesivamente longo e outros suxerían incorporar ou ampliar algunhas preguntas. Neste sentido, procurouse evitar duplicidades e incorporar algunha cuestión de interese como, por exemplo, incidir na perspectiva comunitaria dos BdT.

Por último, os comentarios sobre o protocolo para o grupo de discusión suxerían un cambio na orde lóxica das preguntas e algunha modificación da linguaxe para que fose máis comprensiva.

– Triangulación

Aínda que resulta imposible controlar todas as posibles variables que interveñen no fenómeno obxecto de estudo, a investigación cualitativa debe esixir a aplicación de estratexias de control para construír relatos disciplinados, coherentes, metódicos e sensíbles (Ruiz, 2012).

A triangulación é unha das técnicas máis empregadas na investigación socioeducativa para acreditar a credibilidade dos estudos. A grandes trazos, é un medio para analizar e contrastar as “argumentacións e opinións desde diferentes ángulos para xerar e reforzar probas nas que poder apoiar as afirmacións máis importantes” (Simons, 2011, p. 181). Polo tanto, a meta é controlar o nesgo persoal, así como atallar as limitacións dun investigador singular, dunha teoría en solitario ou dun único método para así incrementar a validez dos resultados (Álvarez e San Fabián, 2012).

Así as cousas, non se trata de sumar diferentes voces ou estratexias dun fenómeno, senón de contrastar, encaixar e obter unha visión única e comprensiva que resulta da alimentación mutua entre varias

estratexias de control aplicadas (Ruiz, 2012). De acordo con Denzin (1978) e Arias (2010), existen catro tipos de triangulación:

- Triangulación de datos: consiste en comparar diferentes fontes de información, polo que é preciso consideralo no deseño da mostraxe. Nesta investigación aplicouse esta estratexia ao recoller a perspectiva dos equipos xestores, das persoas participantes e das persoas expertas.
- Triangulación de investigadores/as: cóntanse con varias persoas observadoras co fin de reducir o nesgo que pode introducir que a recollida e a interpretación da información estribe nunha soa persoa, aumentando a confiabilidade da análise. Neste estudo non puido realizarse o traballo de campo con varios investigadores/as por cuestións loxísticas e de recursos; non obstante, contouse coa valoración de xuíces, así como a orientación e contraste de información cos directores da Tese.
- Triangulación metodolóxica: trátase de achegarse ao fenómeno a través de técnicas de recollida de información de diferente natureza. Esta investigación consta dunha revisión documental, un cuestionario, entrevistas e grupos de discusión; é dicir, complementáronse técnicas de diferente natureza que permitiron acceder a datos de distinta orde e complexidade.
- Triangulación de teorías: establécense “diferentes teorías para observar un fenómeno co fin de producir un entendemento de como diferentes suposicións e premisas afectan aos achados e interpretacións dun mesmo grupo de datos ou información” (Okuda e Gómez, 2005, p. 123). Aínda que esta non foi a principal estratexia aplicada, é certo que o referente teórico do empoderamento foi de utilidade para estruturar a análise dos datos, en tanto que foi un elemento central na creación do sistema categorial.

Ademais, outros autores distinguen máis técnicas para reforzar a credibilidade das investigacións. Concretamente, Arias (2000) fala da triangulación espacial, que consiste na recolección de datos en diferentes lugares; mentres que Álvarez e San Fabián (2012) incorporan a triangulación temporal; é dicir, recoller datos en diferentes momentos de interese. Dúas técnicas que tamén se seguiron neste estudo ao contar con casos de diferentes puntos do Estado español recollidos entre outubro do ano 2017 e xullo de 2018.

3.3.4.- Procedementos de aplicación

Para o desenvolvemento do estudo de caso múltiple adoptáronse varias estratexias metodolóxicas de corte cualitativo, nas que a comunicación oral foi a vía principal de recollida de información, xa sexa a través da entrevista ou ben cos grupos de discusión. A este respecto, tivéronse en conta algunhas recomendacións para realizar unha boa entrevista cunha correcta moderación, entre elas destacan (Hamui e Varela, 2013):

- Coñecer o mundo de vida da persoa entrevistada: isto inclúe o nivel socioeconómico, cultural e educativo, etc. Polo tanto, é preciso ter claro o perfil da persoa entrevistada de cara a adaptar a linguaxe, saber se certas preguntas resultan pertinentes, etc.
- Aludir aos temas importantes e significativos para as persoas participantes, centrando o debate ou a conversa.
- Recuperar a calidade do expresado nunha linguaxe común.
- Propiciar descricións narrativas desde a experiencia individual que dean conta do contexto social onde se enmarcan as mesmas.
- Fomentar a especificidade das situacións referidas para unha mellor comprensión na posterior análise dos datos.
- Manter unha postura aberta a calquera novidade xurdida no proceso e explorala.

- Focalizar e orientar a conversa aos temas de interese previamente fixados.
- Identificar cambios nas descrições ou nos significados respecto de certos temas no transcurso da entrevista, prestando atención aos posibles motivos destes.
- Ser sensible respecto a certos temas, evitando crear tensións ou momentos incómodos ás persoas informantes.
- Coidar as relacións interpersoais durante a conversa, fomentando un diálogo tranquilo e respectuoso.
- Lograr que sexa unha experiencia positiva para os participantes, ao descubrir perspectivas novas arredor do tema de conversa.

Neste sentido, ponse de manifesto a importancia dunha ética investigadora que respecte os límites das persoas entrevistadas, fomentando un diálogo horizontal onde estas se sintan na liberdade de responder como consideren oportuno, sen que a entrevistadora exerza ningunha presión para encarrilar a conversa cara aos presupostos que esperaba atopar; xa que “na maior parte dos casos, a realidade non responde ás expectativas teóricas do investigador nin ó deseño orixinal do proxecto de estudio” (Gradañlle, 2003, p. 156).

O procedemento para a recollida da información consistiu nun contacto telefónico previo cos equipos xestores dos BdT seleccionados no que se lle explicou a unha persoa de referencia os obxectivos da investigación e en que consistiría a colaboración solicitada. Unha vez confirmada a súa dispoñibilidade acodouse unha data para realizar un encontro recordándolles que se precisaba: un espazo amplo e tranquilo onde tería lugar unha entrevista cunha ou varias persoas do equipo xestor e, posteriormente, un grupo de discusión con persoas participantes que respondesen ás características indicadas. Tamén se informou sobre a duración esperada das técnicas, as características e perfís idóneos para os grupos de discusión, así como que –previa autorización– se gravarían os encontros. Por último, realizouse un recordatorio en días previos á

aplicación co fin de confirmar e ultimar todos os aspectos relativos á aplicación. Os encontros rexistráronse previa información e consentimento mediante unha gravación de son, xa que é un medio que permite recoller fielmente toda a conversa.

Tanto nas entrevistas como nos grupos de discusión comezouse explicando o propósito do encontro e contextualizando a investigación de referencia. Seguidamente, realizouse unha rolda de presentación e, ao final da sesión, expresáronse os agradecementos oportunos.

Posteriormente, á maior brevidade posible, transcribíronse as gravacións a un procesador de texto respectando fielmente ás declaracións das persoas entrevistadas. Con todo, cómpre indicar que se omitiron interxeccións ou retrousos carentes de significado co obxectivo de facilitar o proceso de análise.

3.3.5.- A interpretación dos datos: a análise de contido

Para proceder á interpretación dos datos recollidos arredor da organización e funcionamento dos BdT en España, recorreuse á análise de contido. Esta técnica permite indagar sobre os coñecementos, significados, discursos, representacións e idearios contidos nos documentos analizados que, á súa vez, poden ser de diversa natureza (libros, revistas, audios, imaxes, entrevistas, etc.).

Aínda que nos seus inicios a análise de contido tan só se consideraba para realizar descricións obxectivas, sistemáticas e cuantitativas dos datos manifestos analizados (Berelson, 1984), as súas posibilidades foron ampliándose coa apertura paradigmática, pasando a ser considerada tamén como unha técnica cualitativa coa que realizar inferencias, válidas e replicables dos datos, ao enmarcalos nun contexto determinado (Krippendorff, 1990).

Desde esta perspectiva, nesta técnica adóptase unha dobre lectura dos documentos analizados (Ruiz, 2012). Dun lado, organízase e preséntase de xeito sistemático e simplificado o contido manifesto, consciente e

directo do texto observado a través da lectura dos textos; e, doutro lado, afóndase no contido latente, oculto e inconsciente agochado nos documentos, de aí que se produza unha des-ocultación ou re-velación da expresión onde interesa, especialmente, indagar sobre o non aparente, o potencial e o inédito de toda a mensaxe (Piñuel, 2002).

Henry e Moscovici (1968) insisten na importancia de coñecer o contexto para poder interpretar correctamente os datos; é dicir, resulta preciso enmarcar as condicións de produción dun discurso para poder comprender de xeito integral as declaracións ou condutas analizadas. Polo tanto, coincidimos con Bardin (1986, p. 29) cando entende a análise de contido como

un conxunto de técnicas de análise das comunicacións que buscan –mediante procedementos sistemáticos e obxectivos de descrición do contido das mensaxes– obter uns indicadores –cuantitativos ou non– que permitan a inferencia dos coñecementos relativos ás condicións de produción/recepcións destas mensaxes.

Entre as características que poden definir a análise de contido, Espín (2002) e Andréu (2000) destacan os seguintes puntos:

- Obxectividade: os criterios e regras empregadas deben estar definidas con claridade e precisión de xeito que poidan ser empregadas por outras investigadoras/es; é dicir, que os resultados sexan susceptibles de verificacións.
- Sistematicidade: a inclusión ou exclusión de contido en determinadas categorías debe facerse atendendo a unha serie de regras e criterios previamente establecidos e indicados.
- O conxunto de textos ou comunicacións resulta o universo base para realizar a análise.
- No desenvolvemento da técnica conviven dous niveis de análise: o nivel manifesto fai referencia aos significados directos presentes nas comunicacións (descrición *etic*), mentres que no nivel latente a persoa que analiza trata de codificar o significado da resposta ou a

motivación subxacente que motiva a conduta ou declaración descrita (descrición *emic*).

- É necesario realizar unha correcta contextualización dos datos analizados como marco de referencia onde se desenvolven os significados e as mensaxes.
- Ruptura da dicotomía cuantitativa-cualitativa: prodúcese un continuo que vai desde indicar a simple presenza-ausencia dun atributo medido nun texto, á frecuencia e incluso á intensidade na que se produce.

Á hora de elixir o método para a interpretación dos datos, observouse que a análise de contido convive con outras técnicas limítrofes que, en ocasións, se confunden ou empregan indistintamente (Andréu, 2000). Algúns exemplos son: a análise documental, que se distingue da análise de contido porque a primeira limítase estritamente a contido explícito do texto, mentres que na segunda elabóranse inferencias sobre o contexto do mesmo (Ruiz, 2012); a análise lingüística, que intenta describir as regras de funcionamento da lingua, mentres que a de contido céntrase na práctica da lingua; ou a análise de discurso, que alude fundamentalmente ao acto conversacional recorrendo –a diferenza da análise de contido– a certos enfoques teóricos de nivel interpretativo (Andréu, 2000).

Tendo en conta estas sutís pero importantes diferenzas, a análise de contido considerouse a técnica máis axeitada para responder aos obxectivos deste estudo, xa que permite conxugar e contrastar as opinións máis técnicas obtidas das persoas expertas coas vivencias das persoas participantes nos BdT. Ademais, tamén é válido para obter inferencias relativas ao funcionamento e organización dos BdT, observando se existen diferenzas no grao de empoderamento segundo a tipoloxía de BdT, que elementos potencian e/ou iniben a participación; así como valorar os principios da Pedagogía-Educación Social subxacentes nas prácticas cotiás destas iniciativas.

Antes da súa aplicación, valoráronse as vantaxes e limitacións desta técnica, acudindo ao estudo de Bolaño (2017). No que atinxe aos aspectos positivos, destaca o seu carácter práctico, pois se analizan documentos de diversa natureza e producidos en diferentes momentos temporais; poden realizarse análises cuantitativas e cualitativas e aplícase directamente ás fontes primarias de comunicación. Entre as posibles limitacións, cómpre destacar que a súa validez radica fundamentalmente na calidade do sistema categorial construído; xa que, de acordo con Bolaño (2017),

previamente á propia aplicación da técnica e mesmo no proceso de elaboración do sistema categorial, o investigador pode nesgar a información que se obteña se non é crítico no proceder; o feito de reducir os documentos e as súas connotacións a un sistema categorial previamente establecido entraña múltiples dificultades e require de moita atención para non perder matices de información; en ocasións resulta complexo demostrar que as inferencias realizadas sobre os textos son correctas e tamén é difícil definir os tópicos e categorías a analizar antes de comezar o estudo (p. 255).

Para atallar algunhas destas dificultades, a persoa que investiga pode recorrer a diferentes estratexias que reforcen a consistencia da análise. Entre elas destacan algunhas técnicas de control como a triangulación, a consulta a expertos (especialmente na elaboración do sistema categorial), a revisión exhaustiva da literatura sobre a temática ou que sexan varias persoas as que codifiquen os documentos de análise, co obxectivo de minimizar os posibles nesgos introducidos cando esta tarefa recae nunha única persoa (Cabero e Loscertales, 1997).

Todas estas estratexias deben estar presentes no proceso de análise. Son moitos os autores e autoras que aluden ás etapas pertinentes para realizar unha análise de contido (Andréu, 2000; Cabero e Loscertales, 1997; Espín, 2002; Fox, 1981; Pérez-Serrano, 1994; Porta e Silva, 2003; Ruiz, 2012; Vala, 2005) e, aínda que non existe un consenso total nas denominacións, a maioría deles distingue entre: preanálise, formación do sistema categorial, codificación e análise e interpretación dos datos. De seguido, pasamos a explicar as decisións tomadas en cada unha delas, así como as medidas de control adoptadas.

– Preatálise

Trátase dun momento previo de organización xeral da técnica onde debe esclarecerse o *por que* e o *para que* da mesma (Espín, 2002); isto é, aclarar os obxectivos da análise e o conxunto de documentos que se someterán á análise (*corpus* de análise).

Neste caso, temos un *corpus* de análise formado polas transcricións das entrevistas realizadas a grupos xestores e a persoas expertas, así como as transcricións dos grupos de discusión realizados a persoas participantes nos BdT. Polo tanto, contamos con 15 documentos, especificados na seguinte táboa 29:

Táboa 29. Corpus de análise

Informantes	Tipo de Documento	Código	
Casos	Rivas	Transcrición entrevista: grupo xestor	BdT1GX
	Vaciamadrid	Transcrición grupo discusión: participantes	BdT1GD
	BdT de	Transcrición entrevista: grupo xestor	BdT2GX
	Valladolid	Transcrición grupo discusión: participantes	BdT2GD
	BdT de Lugo	Transcrición entrevista: grupo xestor	BdT3GX
		Transcrición grupo discusión: participantes	BdT3GD
	BdT de Sant	Transcrición entrevista: grupo xestor	BdT4GX
	Cugat	Transcrición grupo discusión: participantes	BdT4GD
	BdT de Sants	Transcrición entrevista: grupo xestor	BdT5GX
		Transcrición grupo discusión: participantes	BdT5GD
Persoas expertas	BdT de Málaga	Transcrición entrevista: grupo xestor	BdT6GX
		Transcrición grupo discusión: participantes	BdT6GD
	Perfil asociativo	Transcrición entrevista: persoa experta	PE1
	Perfil académico	Transcrición entrevista: persoa experta	PE2
	Perfil técnico	Transcrición entrevista: persoa experta	PE3
Total documentos corpus de análise: 15			

Fonte: elaboración propia.

Nota: as transcricións de todas as entrevistas e grupos de discusión poden consultarse no CD anexo, correspondente á Unidade Hermenéutica empregada no Atlas.ti.

En relación aos propósitos da análise, esta técnica permite responder, especialmente, a un dos obxectivos xerais da Tese de Doutoramento, como é *‘afondar na organización e alcance dos Bancos do Tempo en España valorando a súa capacidade empoderadora a nivel individual, organizacional e comunitario’*. Con este referente-guía, propoñémonos os seguintes enunciados como obxectivos operativos:

- Identificar as converxencias e diverxencias nas lecturas que os axentes implicados (participantes, grupo xestor e expertas/os) fan sobre as realidades dos BdT.
- Coñecer os protagonismos dos colectivos implicados no quefacer cotiá dos BdT, identificando potenciadores e inhibidores para a participación.
- Afondar nas estruturas e accións organizativas dos BdT inferindo patróns de funcionamento atendendo a distintas variables.

Ademais, esta análise pretende dar resposta ao obxectivo xeral de *‘coñecer e valorar as posibilidades e límites dos Bancos do Tempo desde unha perspectiva pedagóxica e social, promovendo liñas de actuación que optimicen os seus logros nos procesos de empoderamento e participación’*, xa que se pretende:

- Identificar que aspectos ou ámbitos da Pedagogía-Educación social están máis presentes na actividade dos BdT.
- Valorar en que medida inflúe a presenza dun grupo xestor profesionalizado no fomento da perspectiva educativa nos BdT.
- Propoñer, con visión de futuro, medidas e estratexias que poidan optimizar o funcionamento dos BdT.

Polo tanto, trátase dunha análise que se propón estudar as realidades dos BdT afondando nos significados que os protagonistas lle dan ás iniciativas que investigan ou coas que se vinculan, establecendo patróns de participación, converxencias e diverxencias entre diferentes tipoloxías de BdT; pero tamén entre os discursos que

predominan segundo no situemos no rol de xestor ou de participante. Así as cousas, o referente teórico do empoderamento será a peza conceptual central; isto é, o prisma que vai orientar a análise, tratando de dilucidar en que medida estas iniciativas desenvolven ou non accións para que as persoas adquiran certas habilidades, coñecementos e destrezas que lles permita ser máis protagonistas e libres na construción da súa traxectoria vital. En suma, a perspectiva pedagóxico-social estará presente de forma transversal, pois o empoderamento é, ao fin, un proceso de capacitación; de aí que sexa necesario estudar tamén as posibilidades educativas que teñen estas iniciativas.

– Formación do sistema categorial

A creación do sistema categorial é crucial para desenvolver unha boa análise, en tanto que nel se reflicte o propósito da investigación e a teoría subxacente que articula o estudo e, ademais, está considerado como un dos procesos máis delicados, onde se pon en xogo o coñecemento e a capacidade creativa do equipo de investigación (Pérez-Serrano, 1994).

O obxectivo é crear un conxunto de termos chave ou categorías que permitan condensar, simplificar e organizar os datos brutos a analizar; unhas etiquetas conceptuais que son quen de representar un fragmento de texto analizado (Espín, 2002; Ruiz, 2012).

Segundo a natureza ou obxectivo que se persiga na análise pódense diferenciar criterios de categorización semánticos (categorías temáticas), que adoitan ser as máis comúns na investigación socioeducativa; sintácticos (verbos, adxectivos, etc.) ou léxicos (clasificación de palabras segundo o seu significado) (Espín, 2002); aínda que, tal e como indica Bolaño (2017), as categorías se agrupan nunha clasificación xeral onde se distinguen as que son de carácter analítico e descritivo.

En todo caso, sexa cal sexa a súa orientación, un bo sistema categorial debe responder ás características de: homoxeneidade (non se debe mesturar diferentes niveis de análise); exhaustividade (as categorías deben ser aplicables ao texto analizado); exclusividade (non poden estar presentes os mesmos elementos definitorios en diferentes categorías); obxectividade (deben estar correctamente definidas); adecuación e pertinencia (congruentes co contido da análise); e, por último, claridade, concreción e consistencia (trátase de termos sinxelos e comprensibles que non dean lugar a interpretacións) (Bardin, 1986; Cabero y Loscertales, 1997; Espín, 2002; Fox, 1981; Pérez-Serrano, 1994; Ruiz, 2012).

Para a elaboración do sistema categorial poden adoptarse dúas estratexias fundamentais. A primeira realízase *a priori*, previamente ao inicio da análise, onde as categorías se obteñen e se definen a través do marco teórico; mentres que na segunda estratexia, o proceso é *a posteriori*, con etiquetas ou códigos que emerxen a medida que avanza a análise (Vala, 2005). Non obstante, hai que considerar que na práctica resulta case imposible atopar sistemas puros, xa que –tal e como aquí acontece– o máis habitual é que se parta dun sistema previo e este vaia sufrindo modificacións a medida que avanza a investigación (Vala, 2005).

No que refire ás estratexias *a priori*, destacamos a revisión da bibliografía e de estudos previos relacionados co obxecto de investigación (Cabero y Loscertales, 1997). A este respecto, o referencial teórico serviu de marco para a elaboración do sistema categorial, articulado en tres grandes áreas de análise interconectadas:

- A primeira área toma o empoderamento como sustento teórico fundamental. Enténdese aquí como un proceso multidimensional no que as persoas, grupos e comunidades adquiren unha serie de capacidades, habilidades e coñecementos que lles permite desenvolverse a favor de si. A teoría do empoderamento distingue tres niveis (individual,

organizacional e comunitario) para o seu estudo, que aquí se consideran sub-áreas ás que se asocian diferentes categorías en base aos indicadores máis empregados nas investigacións revisadas para cada nivel (Griffith et al., 2008, 2010; Laverack e Labonte, 2000; Montero, 1994, 2004; Perkins e Zimmerman, 1995; Rapapport, 1981, 1987; Zimmerman, 1998, 2000). Ademais, dada a perspectiva pedagóxica do estudo, tratáronse con en especial consideración aquelas referencias que vinculaban empoderamento e educación (Soler et al., 2014, 2017; Úcar et al., 2016).

- En segundo lugar, analizarase como se concretan as cosmovisións descritas no marco teórico nos BdT españois. Tendo como punto de partida as investigacións de Valor e Papaoikonomou (2016) en España, así como as realizadas por Seyfang (2002, 2003, 2004) no Reino Unido, identificáronse tres sub-áreas ás que se vinculan categorías que definen cada unha das cosmovisións (social, política e económica).
- En terceiro lugar, poñendo énfase nos propósitos pedagóxico-sociais desta investigación, decidiuse articular unha área denominada como ‘perspectiva educativa’ na que se tiveron en como referencia os traballos de Caride (2003, 2005, 2009) para identificar os ámbitos de acción-intervención da Pedagogía-Educación Social e, máis concretamente, publicacións derivadas de investigacións realizadas polo Grupo *SEPA-interea* especializadas en Educación do Lecer (Caballo e Caride, 2005; Caballo, Varela e Nájera, 2017; De Valenzuela, et al., 2017) ou na organización dos Tempos educativos e sociais e a conciliación familiar (Caballo et al., 2011; Caballo, Gradaílle e Merelas, 2012; Fraguera, Lorenzo, Merelas, e Varela, 2013; Gradaílle, Varela e De Valenzuela, 2016; Maroñas, Martínez e Varela, 2018); por ser os máis relacionados coa actividade cotiá dos BdT.
- Por último, estableceuse unha categoría denominada ‘contextualización’ na que se agrupa toda a información relativa

a descrición básica das iniciativas analizadas (como xorde, número de participantes, características do territorio, etc.).

Tamén se consideraron estratexias *a posteriori* de cara a mellorar a calidade do sistema categorial tales como varios ensaios, filtrados e reelaboracións realizadas en diálogo cos directores da Tese, que serviron como avaliadores do mesmo. De seguido preséntase a versión final (táboa 30).

Táboa 30. Sistema categorial

Familia	Súper códigos	Códigos	Definición e ou características
Empoderamento	Individual	Autoconcepto- autoestima	Alusións a unha maior ou mellor valoración das capacidades e coñecementos propios. Referencias a sentimentos de autorrealización e satisfacción persoal.
		Análise da realidade- identidade coa contorna	Alusión e/ou descrición de características ou elementos (sociais, culturais, económicos, políticos, etc.) relacionados co territorio de referencia
		Participación individual	Cuestións que aluden á motivación para participar e ás características ou modos de implicarse no BdT. Refírese á vida práctica do BdT.
		Inhibidores da participación*	Referencia a problemáticas que dificultan a participación nos BdT.
	Organizacional	Toma de decisións- liderado	Procedementos ou estratexias mediante as que se toman decisións organizativas e orgánicas dentro do BdT: asignación de roles, estilo de liderado, etc. Refírese fundamentalmente á figura do grupo xestor e as vinculacións deste coas persoas participantes.
		Funcións*	Identifícanse todas as tarefas e actividades desenvolvidas polo equipo xestor para o funcionamento do BdT.
		Problemas de xestión- funcionamento	Referencia a problemas para a coordinación, dinamización e mantemento do BdT.
		Dependencia co equipo xestor*	Referencias do BdT como servizo: consideracións de participantes en calidade de usuario, declaracións personalistas nos equipos xestores, citas relacionadas coa baixa implicación no proxecto, etc.
	Comunitario	Profesionalización*	Alusións á necesidade ou non de persoas formadas e especializadas para a xestión dos BdT.
		Traballo en rede	Alusión a actividades coordinadas con outras entidades, grupos ou institucións da contorna.
		Relacións veciñais- interpersoais	Referencias a un maior coñecemento, contacto ou confianza coas persoas próximas da súa contorna. Alusión a valores da vida nos pobos e a unha filosofía comunitaria.
		Influencia político-social	Posibilidades e límites dos BdT para exercer unha presión e/ou influencia desde a perspectiva política na súa comunidade.

	Visión de proxecto comunitario	Referencia ás posibilidades do BdT máis alá dos intercambios individuais, proxección como unha iniciativa útil para a comunidade.
Social	Cohesión/ inclusión	Alusión a sentimentos de sentirse parte dun grupo, inclusión de grupos minoritarios ou minorizados, establecer amizades e vínculos persoais etc. Referencias á sentimentos de soidade.
	Autoaxuda	Alusións aos BdT como un recurso no que a axuda non é caridade, senón recíproca e multi-direccional. Referencia a axuda autoorganizada entre iguais: a reciprocidade.
	Benestar/ saúde	Referencias a beneficios cognitivos, emocionais, psicolóxicos ou para a saúde derivados do BdT.
	Aforo/ acceso a recursos	Alusións a prezos abusivos da economía formal e o aforro económico derivado da participación no BdT. Referencias á economía colaborativa.
	Competencia desleal/ límites do BdT*	Relación aos límites existentes nos intercambios realizados no BdT (competencia desleal, cambios puntuais, a profesionalidade dos intercambios, etc.).
Económica	Alternativa ao sistema neoliberal	Declaracións contra o capitalismo, os valores do consumismo, o individualismo e, en xeral, do sistema neoliberal.
	Valores sustentables*	Referencias a condutas proambientais como a redución do consumo, a reciclaxe, etc.
	Ocio	Alusión a experiencias satisfactorias centradas nos intereses persoas que permiten un mellor e maior aproveitamento do tempo libre.
Perspectiva educativa	Aprendizaxe de habilidades-coñecementos-valores	Referencia a aprendizaxes adquiridas na participación nun BdT.
	Avellentamento activo	Referencias ao envellecemento activo, aprender en diferentes momentos vitais, etc.
	Organización dos tempos sociais e educativos	Todo o relativo á conciliación da vida familiar e laboral, ao traballo non remunerado, á organización familiar ou aos tempos dispoñibles.
		Trátase daquela información que permite realizar un marco contextual da iniciativa (como xorde, cantos participantes ten actualmente, etc.).
Contexto		

Fonte: elaboración propia. (*) Categorías emerxentes.

– Codificación

Aínda que a codificación e a elaboración do sistema categorial son procesos interconectados e a miúdo superpostos, o reto fundamental da codificación é concretar como se vai desenvolver o proceso no que unha categoría se aplica a fragmentos dos documentos do *corpus* de análise (Espín, 2002). A codificación, por tanto, é un procedemento mediante o que –segundo unha serie de regras precisas que a persoa investigadora debe concretar– o texto transfórmase obtendo como resultado unha representación de índices numéricos ou alfabéticos (Andréu, 2002).

Trátase de indicar baixo que criterios será aplicada cada categoría a un fragmento dos datos brutos, que se denominan unidades de análise. De acordo con Porta e Silva (2003, p. 11), existen diferentes tipos de unidades segundo a información que reportaren:

- Rexistro: é a sección máis pequena do texto que fai referencia a unha categoría.
- Contexto: é o maior corpo de contido e serve para captar o significado da unidade de rexistro.

Aínda que non existen fórmulas ou normas ríxidas para a identificación destas unidades, existen unha serie de regras para orientar o proceso de codificación, entre as que destacan as citadas por Bardin (1996, en Andréu, 2002):

- A presenza ou ausencia dos elementos dun texto.
- A frecuencia é a medida máis empregada e consiste en que unha unidade de rexistro é tanto máis importante a medida que aumenta a súa frecuencia de aparición.
- A frecuencia ponderada, que debe considerarse no caso de que a aparición de un ou varios elementos teñan máis importancia que os demais.

- A maior ou menor intensidade nos fragmentos seleccionados sobre un determinado tema a analizar.
- A dirección, que refire a establecer un sistema de codificación onde se poida observar o sentido do texto (positivo, negativo; a favor, en contra, etc.).
- A orde, que ten que ver coa aparición temporal, importancia, ou función das unidades de rexistro (secuencias lóxicas do discurso).
- A continxencia, que alude á presenza simultánea de dous ou máis unidades de rexistro en diferentes niveis de categorías.

Non obstante, estas orientacións son necesarias pero non suficientes, pois cada análise debe estar ao servizo dos obxectivos propostos, polo que se trata dun traballo cuase-artesanal onde a persoa que investiga ensaia unha e outra vez a aplicación, modificación e adaptación das categorías e unidades de análise.

Mediante estas pautas, e tendo en conta o sistema categorial elaborado, procedeuse a unha revisión do corpus de análise onde se foron aplicando as categorías a diferentes fragmentos do texto, de xeito que os datos brutos se simplificaron nun sistema de representación equivalente. De aí que esta sexa a fase previa á interpretación dos datos.

Para aumentar a fiabilidade da codificación tivéronse en conta as seguintes accións concretas:

- Establecéronse definicións exhaustivas de cada categoría para ter criterios claros cos que realizar o proceso de codificación.
- Na medida do posible, intentouse aplicar unha única categoría a cada cita rexistrada, co propósito de evitar duplicidades e facilitar a posterior análise.
- A investigadora realizou o proceso de codificación en dúas ocasións para refinar e adaptar as codificacións, evitar

contradicións, emendar erros de codificación e poder incorporar as categorías emerxentes.

- Os directores da Tese realizaron unha codificación parcial para comprobar as coincidencias e diverxencias que se produciran. Nos casos onde se atoparon diferenza de criterios realizouse, en todo caso, un proceso de consenso e incorporáronse os axustes á Unidade Hermenéutica. Isto permite aumentar a confiabilidade da codificación, xa que reduce as posibles subxectividades introducidas pola investigadora.

- Análise e interpretación dos datos

Nesta etapa final procédese á interpretación dos datos mediante inferencias argumentadas que respondan aos obxectivos formulados. A tal fin, empregouse o programa informático Atlas.ti versión 8 para facilitar a interpretación dos datos, pois permite presentar a información de xeito claro, didáctico e simplificado mediante a elaboración de mapas nos que se observan as frecuencias e relacións establecidas entre categorías.

Para a presentación dos resultados decidiuse organizar a información en varios bloques temáticos e, posteriormente, concluír cunha síntese global que relacionase as achegas máis relevantes. Así mesmo, estes resultados dialogan con outros estudos previos para reforzar as inferencias realizadas, así como para facer fincapé nas novidades introducidas nesta investigación.

Neste sentido, a análise proposta trata de responder a tres interrogantes chave, como son: cales son os principais resultados? que interpretacións ou inferencias resultan pertinentes? e, por último, a interpretación dos resultados toma sentido á luz da teoría ou teorías de referencia propostas –neste caso a teoría do empoderamento–? (Cabero e Loscertales, 1997).

3.4.- TEMPORALIZACIÓN

Normalmente preséntase a investigación como un itinerario lineal e unidireccional; non obstante, na realidade prodúcense constantes modificacións. Así as cousas, resulta complexo representar sintética e graficamente un proceso tan complexo e extenso como é unha Tese de Doutoramento; de aí que se comenten exclusivamente os momentos máis relevantes.

Para ter unha maior comprensión das dificultades e principais decisións tomadas ao longo da investigación, móstrase unha ilustración simplificada do proceso de investigación previsto no proxecto de Tese inicial (ver táboa 31) e, seguidamente, un resumo do que foi a construción e desenvolvemento real mediante un cronograma (ver táboa 32). Como se pode observar, inicialmente elaborouse un proxecto cunha duración de tres cursos académicos que, finalmente, se estendeu ata os cinco xa que: dun lado, era necesario este tempo para desenvolver a investigación con certos parámetros de calidade; e, doutro lado, porque a investigadora conseguiu unha contrato de Formación do Profesorado Universitario (FPU).

En relación ao proceso de investigación, experimentáronse dous momentos críticos: en primeiro lugar, a elaboración e articulación do marco teórico, pois houbo que axustar o encadre teórico incorporando a perspectiva do empoderamento; de aí que esta tarefa se alongase durante catro anos. Ademais, tamén foi necesario investir moito tempo e esforzos no contacto telefónico con todos os BdT de España; unha tarefa ardua que durou varios meses, requirindo facer varias roldas de contactos para obter a mostra desexada.

Por último, cómpre dicir que esta investigación compaxinou coa formación continua da investigadora, así como o seu labor académico no seo de Grupo de investigación SEPA-*interea*, participando en varios proxectos de investigación a nivel estatal e autonómico, publicando traballos en diferentes libros e revistas especializadas, así como asistindo a numerosos seminarios e congresos con contribucións propias que, en

moitos casos, se relacionan directamente coa temática da Tese de Doutoramento.

Táboa 31. Cronograma inicial do proxecto de tese

	2014-2015	2015-2016	2016-2017
Fases de Investigación	Revisión e análise documental. Establecer tópicos e inicio da busca de boas prácticas. Elección e contacto cos BdT obxecto do estudo de caso múltiple.	Actualización da bibliografía. Redacción do marco teórico-conceptual e o metodolóxico. Deseño dos instrumentos Inicio do traballo de campo.	Remate do traballo de campo. Codificación e análise da información. Redacción do informe final.
Actividades Formativas	Asistencia a 2 cursos de formación. Asistencia a 2 congresos.	Asistencia a 2 cursos de formación. Asistencia a 2 congresos.	Asistencia a 2 cursos de formación. Asistencia a 2 congresos.
Estancias		Estancia nacional (previsiblemente en Barcelona, coincidindo co traballo de campo).	Estancia internacional (previsiblemente en Latinoamérica, de contar con financiación).
Transferencia do coñecemento	2 comunicacións (unha nun congreso de carácter nacional e outro internacional). 2 artigos en revistas.	2 comunicacións (unha nun congreso de carácter nacional e outro internacional). 2 artigos en revistas.	2 comunicacións (unha nun congreso de carácter nacional e outro internacional). 1 artigo de alto impacto (JCR).

Fonte: elaboración propia.

Táboa 32. Cronograma da Tese de Doutoramento: tarefas principais

Actividades	2014-2015			2015-2016			2016-2017			2017-2018			2018-2019		
Ano académico	Trimestre														
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Elaboración do proxecto de Tese															
Solicitude de bolsas predoutorais															
Revisión bibliográfica															
Formación continua e publicacións															
Deseño de 'ficha tipo' de boas prácticas															
Toma de decisión: de banco de boas prácticas a censo de BdT															
Elaboración dos instrumentos de recollida de información															
Validación dos instrumentos de información															
Aplicación do cuestionario															
Tabulación da información do cuestionario e análise no SPSS															
Planificación de estancia de doutoramento															
Estancia de investigación: 1 mes no ICAI-ICADE															
Toma de decisión: cambio na perspectiva teórica															
Redacción e revisión do capítulo 1															
Traballo de campo: estudos de caso															
Traballo de campo: entrevista a expertos/as															
Transcrición das entrevistas															
Redacción e revisión do capítulo 2															
Redacción e revisión do marco metodolóxico															
Elaboración e análise da UH (Atlas.ti)															
Redacción e revisión dos resultados, introdución e conclusións															
Revisións e maquetación															
Impresión e defensa															
Fonte: elaboración propia.															

TERCEIRA PARTE

REFERENCIAL EMPÍRICO

4.- XESTIÓN E PARTICIPACIÓN NOS BANCOS DO TEMPO: UNHA ANÁLISE DAS SÚAS POSIBILIDADES SOCIOEDUCATIVAS E EMPODERADORAS

*E vendo o mundo rodar
Dando tumbos de vencido
Dou por perdido o perdido
E recollo o que quedou
E co que me queda vou
Seguindo o meu percorrido.*

SÉS

Co obxectivo de coñecer de xeito integral as realidades dos BdT estudados, realizouse unha análise triangulada dos resultados obtidos tras a aplicación das técnicas metodolóxicas descritas con anterioridade. Dun lado, preséntanse os resultados dos 56 cuestionarios respondidos polos equipos xestores –ver táboa 12 do referencial metodolóxico– recorrendo a diferentes probas estatísticas, táboas e gráficos que condensan a información de xeito visual. Doutro, apoiase o texto con numerosas citas extraídas da Unidade Hermenéutica (UH)³⁷, así como con

³⁷ Cada cita está identificada cun código que permite coñecer o caso de onde está extraída e o número de cita asignado polo programa Atlas.ti (versión 8). Por exemplo: a cita BDTGX1, 2:1 corresponde á entrevista do BDT1 realizada ao Grupo Xestor (GX) e no programa Atlas.ti ten o código 2:1; a cita BDTGD1, 1:1 corresponde ao Grupo de Discusión (GD) realizado no BDT 1 e no programa Atlas.ti ten o código 1:1; na cita PE1, 13:1

diversas redes semánticas elaboradas a partir das entrevistas aplicadas nos seis estudos de caso analizados, reforzando e dando sentido aos argumentos presentados ao longo do capítulo. Ademais, no anexo 7 preséntase –mediante unha batería de fichas-tipo– unha contextualización dos BdT estudados, co fin de coñecer aspectos básicos sobre a súa traxectoria, a súa singladura e os aspectos máis relevantes desde a perspectiva socioeducativa.

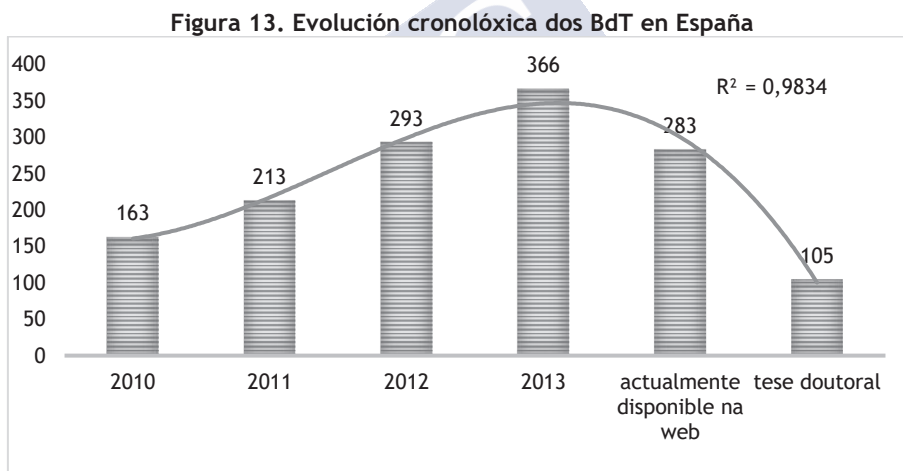
Coa vontade de facer unha presentación ordenada e clara, elaborouse unha guía temática na que se estudan diferentes tópicos que responden e dan continuidade ao referencial teórico-conceptual e que, ademais, permitirá discutir as nosas achegas con outras investigacións previas.

En primeiro lugar, faise un breve percorrido pola evolución dos BdT indicando a súa distribución territorial e afondando nas variables que explican as tendencias de crecemento e decrecemento deste fenómeno no contexto español. Seguidamente, estudaranse os BdT desde o foco das cosmovisións, ao posibilitar unha mellor comprensión das lecturas, interpretacións e finalidades que os diferentes axentes sociais implicados asocian ás iniciativas nas que participan. En terceiro lugar, reflexionárase sobre as posibilidades socioeducativas dos BdT, valorando as súas contribucións nos diferentes ámbitos da Pedagogía-Educación Social. De seguido, comprobarase en que medida os BdT son útiles para promover o empoderamento individual, organizacional e comunitario. En cuarto lugar, realízase unha descrición de como se concretan certos aspectos da vida práctica destas iniciativas, para concluír cunha valoración global na que se expoñen as fortalezas, debilidades e desafíos que os BdT deben ter en conta para o futuro.

corresponde á entrevista realizada á Persoa Experta 1 (PE) e no Atlas.ti ten o código 13:1 (Para unha mellor comprensión da nomenclatura empregada consultar a táboa 29 e o CD anexo, onde se facilita unha copia da UH con acceso a todas as transcricións das entrevistas realizadas).

4.1.- EVOLUCIÓN E DISTRIBUCIÓN TERRITORIAL DOS BANCOS DO TEMPO EN ESPAÑA

Para valorar a evolución histórica dos BdT en España recórrase aos datos que revela o mapa colaborativo realizado pola Asociación para el Desarrollo de Bancos del Tiempo (ADBDT), mapunto e vivirsinempleo.org. Nas súas diferentes actualizacións obsérvase unha tendencia á alza ata o ano 2013, identificándose ata 366 BdT en todo o Estado, que dará paso ao seu posterior decrecemento, con 283 BdT na última actualización³⁸. Segundo o censo actual aproximado elaborado nesta Tese o volume de iniciativas é de 105 (ver figura 13).

Fonte: ADBDT e Vivirsinempleo.org. Elaboración propia.

De partida, cómpre valorar as vantaxes e desvantaxes do mapa colaborativo desenvolvido por estas organizacións. Sen dúbida, trátase dun esforzo estimable, pois foi unha iniciativa pioneira que serve como referencia, cando menos, para dar unha imaxe global da evolución histórica dos BdT en España. Tamén supón unha fonte de información valiosa xa que, ademais de reflectir o número de iniciativas, é un

³⁸ Información do blog vivirsinempleo.org

directorio que inclúe o contacto (telefónico, electrónico, enderezo, etc.) de todos os BdT indexados e, por último, resulta un modo de achegar unha visión de conxunto do que se infire unha sensación de movemento con certa organización. Os hándicaps principais relaciónanse coas deficiencias metodolóxicas presentes na súa construción e actualización. Este mapa colaborativo é autoxestionado; isto significa que cada grupo xestor é responsable de darse de alta e de baixa no mapa, polo que nin a sistematicidade nin a exhaustividade están garantidas.

Para suplir esta desvantaxe, a ADBDT fixo varios intentos de actualización que non foron suficientes, xa que a elaboración dun censo de BdT rigoroso continúa sendo unha demanda habitual. De feito, a figura 13 vén a confirmar as hipóteses de Hughes (2015) nas que apuntou a un mapeo de BdT pouco fiable e probablemente esaxerado. Ademais, á luz dos picos á alza e á baixa, tamén se corroboran as achegas de Valor e Papaoikonomou (2016), cando describiron un ciclo de vida de BdT caracterizado pola volatilidade, entre o continuo xurdimento e a incesante desaparición deste tipo de iniciativas, dificultando a súa identificación e o mantemento dun rexistro actualizado das mesmas.

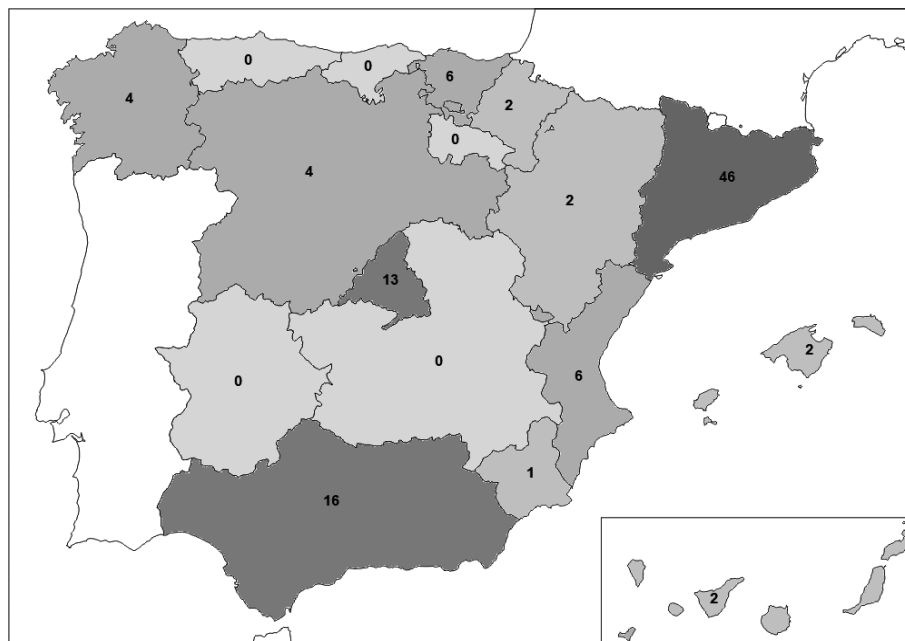
A liña de tendencia polinómica de orde 3 ($R^2= 0,9834$) indica unha alta flutuación dos datos en función do ano, cun crecemento positivo ata 2013. Esta tendencia pode explicarse, entre outros factores, pola promulgación do Decreto 182/2007, do 31 xullo, mediante o que se regula a promoción autonómica das medidas municipais de conciliación en Galicia. A normativa contemplaba unha potente liña de financiamento e soporte para o impulso dos BdT nos municipios galegos; de aí que no ano 2009 existiran 69 iniciativas nesta Comunidade Autónoma (Diz, 2009), o que representaba o 42,3% dos BdT españois naquel intre. Así mesmo, desde o ano 2014 en diante obsérvase un descenso no número de BdT activos, un feito que coincide cronoloxicamente cos momentos máis incisivos da crise, onde se aplicaron recortes en materia de benestar que incluíron a derogación deste Decreto e, con isto, o peche de moitos BdT galegos.

Os resultados da enquisa, informan dunha distribución territorial desigual pois, mentres a maioría de experiencias identificadas como 'en

activo' se concentran en Catalunya (43,8%), Andalucía (15,2%) e Madrid (12,3%); nas Comunidades Autónomas de Asturias, Cantabria, Navarra, Extremadura e Castela La Mancha non se atoparon BdT en activo (ver figura 14).

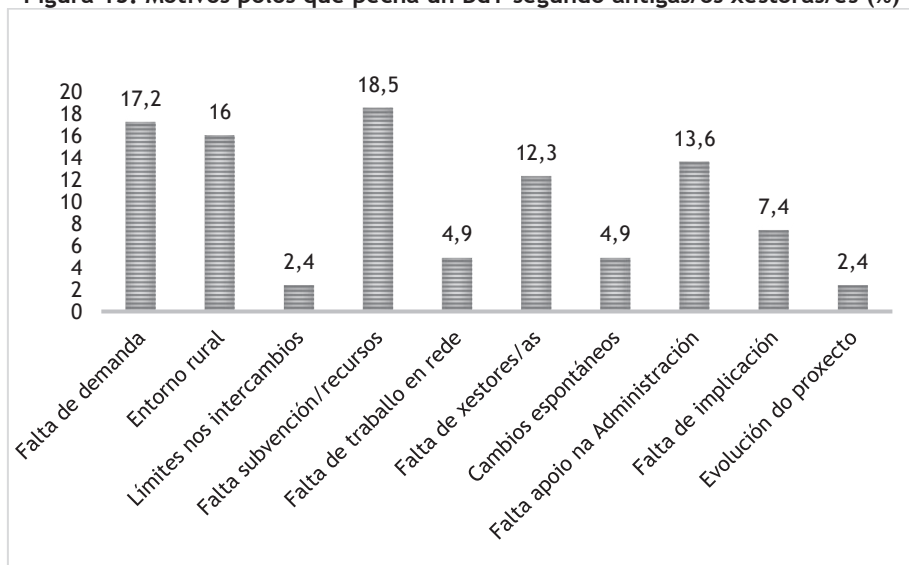
Así as cousas, parece que un modelo de xestión mixta (modelo catalán); é dicir, aquel que conta co apoio municipal pero sitúa o protagonismo nas persoas participantes, ten máis garantías de éxito. Pola contra, o modelo galego, que entendeu o BdT como un proxecto supeditado ao apoio da Administración, en moitos casos con 'data de fin' ao remate dunha subvención e cunha estrutura orgánica vertical, deixou pouco espazo para a autoxestión das e dos participantes; de aí que a súa continuidade non fose posible na maioría dos casos. Todo isto a teor dos datos dos que se dispoñen, pois actualmente case a metade dos BdT españois concéntranse en Catalunya, mentres que os galegos tan só representan ao 3,81% do total³⁹.

³⁹ Actualmente, so se teñen coñecemento de 4 BdT en Galicia, dos que soamente dous son xestionados desde corporacións municipais: o Banco de Tempo de Vigo, que depende da área Participación Cidadá, e o Banco do Tempo de Monforte de Lemos, xestionado polas traballadoras do Centro de Información á Muller.

Figura 14. Aproximación a un censo español de BdT

Fonte: elaboración propia.

O contacto telefónico realizado con todos os BdT identificados no mapa colaborativo fixo posible indagar sobre os motivos que levaron aos 'inactivos' a cesar a súa actividade (ver figura 15). Concretamente, aludiron á carencia de subvencións ou recursos e á falta de apoio institucional como os principais motivos que levaron a interromper a actividade do seu proxecto (32,1%).

Figura 15. Motivos polos que pecha un BdT segundo antigas/os xestoras/es (%)

Fonte: elaboración propia.

Nota: pregunta codificada tras a aplicación do cuestionario (N=81).

Outra razón relevante a ter en conta no éxito ou fracaso dun BdT é o enclave territorial, constatándose que os BdT son iniciativas que xorden para afrontar a erosión das redes de apoio mutuo dos núcleos urbanos, mentres que nas zonas rurais non conseguen consolidarse (16%), sexa pola dispersión territorial, pola falta de demanda (17,2%), ou porque os intercambios xa se realizan de xeito espontáneo entre a veciñanza sen necesidade do BdT (4,9%). A este respecto, algún autor sitúa aos BdT como unha das accións a ter en conta nas denominadas Políticas do Tempo e, concretamente, as que poñen o foco en crear cidades máis habitables (Recio et al., 2009). De feito, varios participantes afirman que o BdT consiste en trasladar a filosofía de axuda mutua propia do rural aos contextos urbanos:

Pero non tan ancestral, no rural agora... quero dicir, as matanzas son impensables sen o veciño ou recoller determinadas cousas como patata, non estamos inventando nada, iso é así.

No hemos inventado nada, lo que pasa es que lo estamos haciendo en un medio urbano, yo creo que la diferencia es que nuestro banco es urbano y casi todos los bancos son urbanos, en las zonas rurales no les hace falta, inventarse un banco.

Eu intentei intercambiar no rural, porque vivo no rural en Lugo e non funciona, se contabilizas é cando non funciona, porque se fai dunha forma natural. Eu podo árbores e me dicían déboche 10 zonas de desbroce [sic.], e eu dicía, este está chalado. Entón eu o que fago é que un día non lle cobro. Pero claro, iso só funciona en grupos moi pequenos [BDT3GD, 5:41].

A investigación indica que a participación en experiencias lúdicas ou comunitarias difire en función do contexto onde estas teñen lugar (Wilcox, Castro, King, Housemann e Brownson, 2000). Polo tanto, á hora de deseñar e desenvolver unha iniciativa comunitaria, deben terse en conta os factores socioculturais e ambientais, xa que condicionan as pautas de participación e as necesidades prioritarias das persoas (Henderson e Bialeschki, 2007)⁴⁰.

Os estilos de vida urbanos promoven ritmos e horarios especialmente insostibles que empobrecen as relacións sociais e favorecen o illamento social (Weinstein, Przybylski e Ryan, 2009). Esta dinámica relaciónase coa erosión dos vínculos de identidade, o empobrecemento do tecido veciñal e das redes comunitarias, para dar paso a prácticas máis individualizadas que poñen o foco na dimensión privada (De Valenzuela, Maroñas e Ferreira, 2015)⁴¹. Quizais por estes motivos, algúns participantes ansíen recuperar a filosofía do comunitario e as prácticas tradicionais de axuda mutua características dos pobos (Dubois, Schor e Carfagna, 2013), tal e como se pon de manifesto nas seguintes afirmacións:

Es una forma de socializar, de hacer barrio, de que la gente se conociera, se hiciera favores como en los antiguos pueblos ¿no? que uno salía a la calle y se

⁴⁰ Este parágrafo está elaborado a partir dunha publicación previa (Maroñas, Martínez e Gradaílle, 2019), da que a investigadora é coautora, contando coa autorización expresa do resto de autores/as.

⁴¹ Este parágrafo está elaborado a partir dunha publicación previa (Maroñas et al. 2019), da que a investigadora é coautora, contando coa autorización expresa do resto de autores/as.

pedían favores. Y hacer favores sin que mediase el dinero. Que la forma de pago sea el tiempo [BDT1GX, 2:2].

Sólo queremos ser, como hemos dicho siempre, lo del pueblo, salir a la puerta y decir ¿quién me puede traer una barra de pan? ¿Quién me puede pasear al perro? o he tenido una lesión en la mano y no puedo planchar [BDT1GX, 2:81].

Por último, os antigos xestores tamén aluden a dificultades de carácter organizativo como a falta de relevo no grupo xestor (12,3%), a pouca implicación das persoas participantes (7,4%) ou a escasa cultura de traballo en rede (4,9%); motivos, todos eles, que veñen a reafirmar a importancia que ten o equipo xestor no éxito dos BdT (ver apartado 4.4.2.).

4.2.- UNHA REVISIÓN DAS COSMOVISIÓN DOS BANCOS DO TEMPO EN ESPAÑA: DA MILITANCIA Á AXUDA MUTUA

As cosmoloxías aluden a unha serie de elementos que permiten facer unha descrición xeral dos obxectivos, intencións e representacións sobre un fenómeno (Gonnet, 2014). Tal e como se describe no marco teórico, a investigación identificou tres grandes formas de entender aos BdT: como unha moeda comunitaria (visión política), como un voluntariado baseado en recompensas (visión económica) e como un sistema de participación (visión social) (Papaoikonomou e Valor, 2016; Seyfang, 2002).

Neste apartado analízase como se concretan estas concepcións na realidade española, discutindo os resultados con outras investigacións previas. A tal fin, expóñense os principais obxectivos que –segundo os equipos xestores enquisados– perseguen con estas iniciativas para, posteriormente, explicar os elementos máis representativos de cada cosmovisión.

Con carácter xeral, os equipos xestores refírense ao obxectivo de mellorar as relacións sociais e comunitarias incluíndo –en termos de igualdade– a diferentes colectivos sociais (36,6%). Tamén destaca como meta a de formar unha rede de autoaxuda e apoio mutuo baixo o valor reitor da

solidariedade (22,09%) ou a de realizar intercambios á marxe da economía formal (17,44%). Mentres que mellorar a conciliación da vida laboral e familiar ou fomentar valores sustentables son cuestións máis residuais (2,3% para cada caso).

Táboa 33. Obxectivos dos BdT enquisados

Cosmovisión	Obxectivo	Porcentaxe (%)	
Social	Mellorar relacións sociais e veciñais. Inclusión social.	36,00	
	Fomentar a solidariedade mediante unha rede de axuda mutua.	22,09	60,39
	Mellorar a conciliación da vida laboral e familiar.	2,30	
Económica	Realizar intercambios non monetarios.	17,44	17,44
Política	Valores sustentables e non consumistas.	2,30	
	Fomentar a participación activa e a reflexión na cidadanía.	5,80	8,10
Educativa*	Poñer en valor e compartir coñecementos, destrezas e habilidades.	13,95	13,95

Fonte: elaboración propia.

Nota: pregunta codificada tras a aplicación do cuestionario. (*) Aínda que a perspectiva educativa non é unha cosmovisión en sentido estrito, decídese destacar os obxectivos asociados á mesma pola relevancia que ten para este estudo.

Ao realizar unha visión integrada destes obxectivos pode comprobarse como a maioría deles responden a unha perspectiva social, mentres que a visión económica e –sobre todo– a política son máis residuais. Esta tendencia coincide co panorama existente nos BdT europeos (Seyfang, 2002) –ver táboa 33–. Ademais, cómpre destacar a presenza de metas educativas que, cunha porcentaxe do 13,95%, obtén máis puntuación que os propósitos de carácter político, estando preto das de natureza económica, polo que será obxecto de estudo nun apartado específico deste capítulo (apartado 4.3).

4.2.1.- A visión política: expresión de valores alternativos ao sistema neoliberal

Inicialmente, cómpre destacar que tanto os grupos xestores como os participantes parecen reducir as motivacións políticas –relacionadas co fomento dunha cidadanía activa e crítica– ao vinculalas exclusivamente cunha opción política en termos partidistas; unha cuestión que non lles agrada en absoluto, tal e como expresan os participantes de Sant Cugat:

A mí me ha encantado (...) el funcionamiento de esto, lo veo un poco anarquistoide (risas), (...) no tenemos jefe, realmente es la idea pura anarquistoide y, sin embargo, (...), no veo ninguna bandera detrás, realmente, de una manera inclusiva (...). No veo ribetes políticos, ni religiosos.

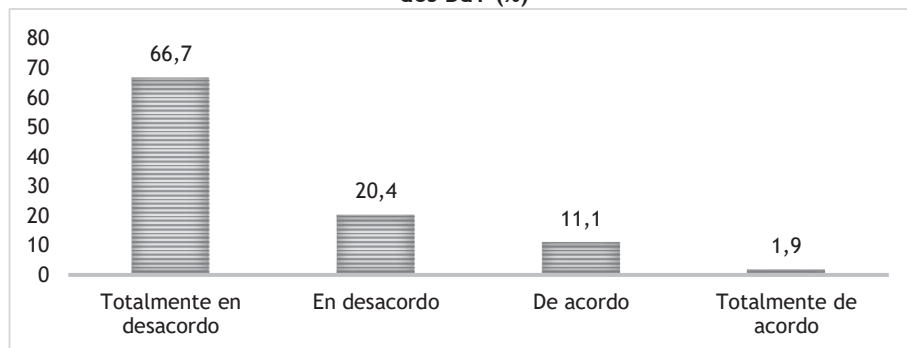
Es muy importante el respeto, y aquí no estamos para hablar de política, que luego salgamos allí y digamos y lo que digamos, pero no es el fundamento del BdT, entonces creo que es bueno y válido. [BdT4GD, 7:64].

Neste sentido, as inxerencias que un partido político ou mesmo unha corporación municipal poidan exercer na xestión dun BdT xeran fobias e filias a partes iguais; unha cuestión a ter en conta desde os grupos xestores, co obxectivo de procurar a adhesión de participantes con diferentes sensibilidades políticas. Así as cousas, o BdT debe identificarse como un recurso comunitario e non como unha aposta dun determinado partido político:

Un BdT que viene del Ayuntamiento y no hay una alianza con las entidades del territorio siempre se verá como una cosa de la institución y será una relación de Ayuntamiento-comunidad, y nada más, que puede ser muy buena, si el Ayuntamiento tiene buena imagen y buena recepción en la comunidad, pero no nos olvidemos que siempre los Ayuntamientos tienen un signo político y eso generará que algunas personas que tengan resistencias y otras no [PE3, 15:19].

Quizais por estes motivos a visión política é a menos frecuente entre os BdT enquisados, pois ante a afirmación ‘o Banco do Tempo é unha iniciativa con contido político’, os xestores afirman estar en total desacordo na maioría das ocasións (66,7%).

Figura 16. Grao de acordo que os equipos xestores fan sobre a visión política dos BdT (%)

Fonte: elaboración propia. N= 54.

Con todo, convén advertir que a triangulación metodolóxica reflicte resultados contraditorios cando se analiza a visión política en función da tipoloxía de BdT. Mentres que no cuestionario non se atoparon diferenzas significativas en relación a esta variable, na análise de contido o código ‘alternativa ao sistema neoliberal’ noméanse polos BdT un total de 28 veces⁴², das que 20 están asociadas ao BdT de Lugo; isto significa que o 71,43% das referencias discursivas a valores deste tipo realízanse na iniciativa de carácter assembleario estudada. Estas disparidades poden producirse por varias cuestións: en primeiro lugar porque, aínda que a mostra da enquisa representa un número estimable de BdT en España (representa a metade das iniciativas localizas en activo), o seu reducido tamaño en termos absolutos (N=56) limita as posibilidades de análise estatística; e, en segundo lugar, estimamos que a pregunta do cuestionario (figura 16) puido ter unha formulación pouco explícita que deu lugar a interpretacións erróneas, asociando a ‘visión política’ coa actividade dos partidos políticos.

En todo caso, e de acordo cos estudos de Valor e Papaoikonomou (2016), pode dicirse que a visión política é máis acusada nos BdT assemblearios,

⁴² Para calcular este dato obviáronse as codificacións relativas aos documentos das persoas expertas.

onde se atopan referencias aos BdT como iniciativas subversivas que denuncian os abusos do sistema capitalista con afirmacións como:

Eu creo que no punto no que estamos é unha alternativa ‘cojonuda’, ou sexa, é ‘cojonuda’ de todas as maneiras, é unha forma de estar doutra maneira, intentar xerar outra cousa, unha posibilidade de subversión [BdT3GD, 5:12].

En el fondo es encontrar una alternativa al sistema capitalista [BdT3GD, 5:20].

Eu creo que é unha cuestión ideolóxica, bueno depende ao que lle chames ideolóxica pero si, unha visión máis ideolóxica, política, sociopolítica. Dentro de esas persoas, aínda que moitas persoas non o cualificarían así, pero si que é unha forma de pensar e de posicionarte no mundo [BdT3GX, 6:24].

Este tipo de manifestacións gardan unha estreita relación coa posibilidade de imaxinar outro tipo de sistemas económicos baseados na proximidade, que incorporan valores éticos e de xustiza global; de aí que moitas persoas que participan en BdT asemblearios estean vinculadas a outro tipo de movementos sociais (Valor e Papaoikonomu, 2016), tal e como valora a xestora do BdT de Lugo:

O grupo ten certa heteroxeneidade pero non de todo, a ver como o explico, a maior parte de xente que imos entrando no BdT estamos vinculadas anteriormente con outros proxectos e outras formas de pensar: pois a Cova da Terra, consumo responsable, anticonsumismo, o mercado da terra, produtores ecolóxicos locais... si que hai un certo perfil maioritario de persoas que teñen unhas ideas pois de anticonsumismo, un pouco máis críticas, eu creo que si, que senón non se meten nun BdT [BDT3GD, 6:20].

Esta situación pode traer consigo vantaxes evidentes en canto á organización no territorio, pero tamén presenta algún perigo. Dun lado, algúns participantes expresan que –aínda que senten certo alivio ao saber que as súas ideas sobre como entender a sociedade van ser comprendidas e aceptadas– tamén cuestionan a elevada endogamia das persoas participantes que, nunha alta porcentaxe, xa se coñecían previamente por compartir outros espazos de militancia, como aconteceu no estudo de Dubois et al. (2011). Doutro lado, o alto nivel de acción socio-política tamén pode minguar o tempo e as forzas para dinamizar o BdT (Collom, 2008), tal e como explica unhas das persoas expertas:

Casi todos los asamblearios que yo he conocido han desaparecido, igual que las asambleas han perdido fuerza los bancos con ellas. Porque en buena medida vamos a probar un modo de vivir sin pasar por el mercado, vamos a intentar separarnos del modelo neoliberal como parte de estos proyectos de transición, pero tenían un carácter tan, tan marginal o experimental –y en medio de un montón de cosas más que se estaban desarrollando en la asamblea– que no prosperaron [PE, 14:43].

A investigación relacionou a visión política co fomento de valores sustentables, situando os BdT como un recurso para fomentar estilos de vida alternativos (Laamanen et al., 2015). De feito, o estudo de Carfagna et al. (2014) atribúe un *eco-habitus* a participantes de BdT que teñen un alto capital cultural e manteñen conductas de consumo consciente respectuosas cos principios ecolóxicos e de sostenibilidade; renunciando a prácticas de consumo elitistas que son pouco respectuosas co medio ambiente. A este respecto, os BdT contan cun gran potencial para transitar cara a modelos máis sustentables, aínda que os resultados informan de logros moi limitados (North, 2002; Seyfang, 2006; Seyfang e Longhurst, 2013), ao igual que acontece neste estudo, onde as referencias a esta temática son residuais e aluden a accións puntuais e non estruturais do proxecto:

El grupo de Whatsapp se creó porque esa es la filosofía del BdT, de que las cosas no se tiran; es la filosofía de la red de alimentos. Queremos dar una segunda vida, que se llama el 3R, reciclar, reutilizar (...). Pensamos, lo que estamos haciendo es darles una segunda vida a las cosas. [BDT1GX, 2:62].

Quizais, con visión de futuro, esta pode ser unha liña de innovación interesante para os BdT, na que se necesita menos voluntarismo e máis implicación profesionalizada (Seyfang e Longhurst, 2013); ademais de incorporar un discurso crítico e transformador máis explícito. Así o propón unha das persoas expertas:

Introducir ese concepto que el BdT ya lo tenía, que es el clásico manitas que repara todo pero en este caso queríamos llenarlo de un sentido ideológico con el sentido que tiene en relación a arreglar las cosas. Mercadillos de intercambio,

que eso ya lo hacen algunos BdT, Madrid lo hace, para introducir esas pautas de conductas más proambientales [PE1, 13:8].

Máis presente están outros aspectos vinculados coas relacións comunitarias, xa que o BdT avalíase como un medio para promover a participación e a autoxestión da cidadanía, expresando o desexo de recuperar formas de vida propias dos pobos ou dos contornos rurais. Este tipo de alusións nostálxicas son frecuentes na investigación, onde as persoas evocan épocas onde as relacións entre a veciñanza e a familia extensa era a norma (Dubois et al., 2013); algúns exemplos son as seguintes citas:

En los pueblos antiguamente ya se trabajaba así. Se ayudaban unos a otros sin cobrar nada. Los payeses se ayudan a cortar la uva, los otros se combinaban los días... sí, es volver a la cosa social [BDT5GD, 9:22].

Sólo queremos ser, como hemos dicho siempre, lo del pueblo, salir a la puerta y decir “¿quién me puede traer una barra de pan? ¿Quién me puede pasear al perro?” o “He tenido una lesión en la mano y no puedo planchar”; ese tipo de cosas [BDT1GX, 2:81].

Nunha valoración xeral, cabe dicir que a cosmoloxía política sitúase fundamentalmente na esfera do axiolóxico ou sentimental, con ideas que raramente se trasladan, de xeito explícito, aos obxectivos operativos dos BdT. Isto explica que a frecuencia do código ‘alternativa ao sistema neoliberal’ sexa máis frecuente no discurso dos participantes (71,43%) que nos grupos xestores (28,57%). Ademais, as persoas participantes deixan claro que é un recurso de carácter puntual que non lles permite vivir á marxe do sistema monetario oficial:

Una de las cosas es que sea algo puntual. Porque uno de los objetivos, y así recuerdo que también aparecía en las normas del BdT, es que no quitabas trabajo [BDT2GD, 3:44].

Na práctica a min no me quita de necesitar os euros, sería rupturista se algún día puidera vivir só dos BdT, que... algún día chegaremos? pois non sei [BDT3GD, 5:23].

Estas declaracións evidencian os límites que os BdT presentan como ferramenta para o cambio social, xa que unha transformación

socioeconómica real pasaría por unha reforma integral do sistema monetario oficial (Dittmer, 2013; North, 1999). Así as cousas, Tučník et al. (2016, p. 230) indicaron que os BdT debían denominarse como sistemas complementarios e non alternativos, xa que “so enche os lugares onde o sistema económico dominante erra”.

Ademais, semella producirse un paradoxo, xa que ao tempo que as persoas participantes fan alusións claras en contra do individualismo, do consumismo e do sistema capitalista, reproducen prácticas propias do mercado que dificultan o dinamismo e o crecemento dos BdT (Bellotti, Cambridge, Shih, Handalian, Hand e Carroll, 2014; Dubois et al., 2011). Así o manifestan:

Yo creo que estamos acostumbrados en esta sociedad a valerte por ti mismo y a apañarte. No le pasa a todo el mundo, pero intentas resolverte tú tus problemas y muchas veces dices: mira que podía haber pedido ayuda [BDT1GD, 1:12].

A parte de que nos falta cultura (...) y no piensas que a lo mejor en el BdT puede haber un cerrajero (...). Entonces es una cuestión cultural pero, a lo mejor, en un barrio donde se conozca más la gente puede funcionar más (...) [BDT4GD, 7:17].

Aínda sendo de forma parcial ou simbólica, é de valorar que os BdT sexan iniciativas onde se fomenten valores contrahexemónicos (Steinkopf, 2014), xa que –tal e como afirma unha das persoas expertas– trátase dunha experiencia que dá:

Alas como a una utopía, o sea, que al tener casos en los que funcionan bien (...) lleva una ilusión que se contagia, de que esto es posible, que es posible hacer las cosas de otra manera, que es posible vivir en comunidad y como comunidad. Entonces, me parece que alimenta la esperanza, mucho, y eso me parece muy relevante, porque este tipo de modelo de intercambio está totalmente denostado en nuestro modelo económico y abocado al fracaso desde el inicio, porque se dice que es imposible, imposible vivir así y los BdT han demostrado que no, y eso también es muy relevante [PE2, 14:12].

Finalmente, non se pode obviar que moitos dos elementos que forman parte da cosmovisión política están en estreita conexión con ideas que

afectan á vida dos BdT. Neste sentido, na UH aparecen varios códigos veciños (especialmente os vinculados á visión social e económica), así como aspectos relacionados coa perspectiva comunitaria dos BdT. Por todo isto, a rede semántica construída arredor deste supercódigo presenta unha gran cantidade de relacións (ver anexo 8).

4.2.2.- A visión económica: as posibilidades pragmáticas dos Bancos do Tempo

A perspectiva económica focaliza a súa atención no pragmatismo dos BdT, entendéndooos como un sistema co que acceder a servizos ou actividades sen necesidade de empregar os cartos (Seyfang, 2002). A posibilidade de trocar os créditos de tempo obtidos no BdT por outro tipo de servizos comunitarios como, por exemplo, entradas para o teatro, é totalmente anecdótico na realidade española, a teor dos resultados da análise de contido onde se citan tan só en dúas ocasións: nunha como propósito de futuro (ver cita 5:35) e, noutra, como unha estratexia moi estimada pero que sucede con carácter puntual (ver cita 11:23).

Para o ano (risas), case seguro que teremos convencido a algún bar de Lugo ou a algunha tenda, estamos aí e están receptivos e noutros bancos funciona sen problema, non é unha utopía ou unha fantasía. Iso vaise conseguir, se seguimos nesta liña, tarde ou cedo algún incauto caerá [BDT3GD, 5:35].

Por exemplo, el otro día nos llamaron de la Caixa, lo que pasa que nos llamaron el mismo día, oye, tenemos entradas para un concierto de música clásica, lo que pasa que era el mismo día. Bueno vamos a intentarlo, lo mandé al grupo y surgió un grupo [BDT6GX, 11:23].

Pola contra, tanto as persoas participantes como os grupos xestores entenden que o BdT é un recurso que lles permite loitar contra ‘os prezos abusivos’ da economía formal, chegando a sentirse estafados polas tarifas de certos servizos relacionados sobre todo con arranxos domésticos:

Una cerradura que te cobren 75 euros por ponerla, valiente partida de chorizos (risas). Cuando cuesta 15 euros ponerla [BDT1GD, 1:50].

Es que estamos tan escamados de que nos engañen en todas partes que aquí dices, por lo menos, no se lo voy a pagar, es un compañero. Por lo menos no pierdo nada [BDT1GD, 1:57].

Nesta liña, as participantes declararon ter descuberto unha visión pragmática dos BdT unha vez instalados na dinámica da iniciativa, véndoa como unha experiencia de economía colaborativa que lles supón un gran aforro neste tipo de servizos:

Pero luego, cuando empiezas a pedir servicios y ves, por lo menos a mí, mi experiencia ha sido buenísima en todos los servicios que he pedido, ves con la exquisitez con la que se te resuelve las cosas dices, coño, yo antes pagaba 60 pavos cada vez que tal, o por esto pagaba 75, o por esto pagaba 90 [BDT1GD, 1:52].

Descubres (...) que la economía colaborativa viene muy bien, es decir, ahorras dinero y que, además, creas vínculos [BDT1GD, 1:55].

Yo he descubierto que esto es bueno, es positivo, no solo económicamente, que además lo es, si no también la seguridad que te da tener una especie de seguro multihogar [BDT1GD, 1:59].

Polo tanto, existe unha evolución nas motivacións para participar nos BdT segundo a que, mentres as persoas parecen sumarse por cuestións ideolóxicas (motivacións políticas), as razóns que as levan a realizar intercambios están ligadas a aspectos instrumentais; é dicir, tratan de resolver necesidades da vida cotiá (Valor e Papaoikonomu, 2016). Así o considera unha xestora cando di:

Eu creo que a todo o mundo lle parece moi bonito, pero de verdade o disfrutan unha vez que cambian a idea e entón se enganchan e entón é cando empezan a dicir, dios este BdT é un choio, é marabilloso. Ao principio é: ai! que bonito, logo é marabilloso, un choio, porque lle convén á miña economía. Pero entre estas dúas posturas hai un proceso que ás veces é longo [BDT3GX, 6:22].

Con todo, esta visión instrumental é relativa, xa que a utilidade dos BdT para resolver pequenos arranxos non se traslada a outro tipo de servizos de alta cualificación (psicoloxía, reforzo educativo, orientación en cuestións legais, etc.) (Del Moral e Pais, 2015). A este respecto, o estudo realizado en Boston (EE.UU.) por Dubois et al. (2011) concluíu que as persoas participantes cun alto capital cultural deciden –en moitas

ocasións– non ofertar servizos relacionados coa súa actividade profesional porque esperan recibir unha maior compensación no mercado (retribución económica). Non obstante, en España existen motivos diferentes relacionados coa marcada visión social dos BdT, pois as persoas participantes o conciben como un sitio para gozar e pasalo ben; de aí que prefiran ofertar actividades distintas ás que fan ou fixeron na esfera do traballo remunerado:

En mi caso concreto, yo estoy encantada con el BdT, porque después de pasarme toda una vida al frente de una clase con chicos pues yo llego aquí y digo, caramba qué delicia, me siento en una clase a participar y para mí eso es maravilloso. (...) Yo en el BdT me he permitido y me permito el lujo de utilizarlo en el buen sentido de la palabra (...). Yo, por ejemplo, me podría haber apuntado a dar clases en catalán, pero digo a mi ahora no me apetece, yo no quiero venir aquí como profe [BDT4GD, 7:62].

Ademais, existe unha preocupación explícita por non converter ao BdT nunha fonte de competencia desleal; polo que insisten en que os servizos intercambiados deben ter sempre un carácter eventual. De feito, indican que algunhas permutas que comezaron no seo do BdT se monetizaron tras converterse nunha dinámica rutineira:

A mí lo que me pasó es que me escribió una mamá que me pidió ayuda para un chaval de bachillerato, para darle clases de inglés. Entonces lo que hizo ella, como eran muchas horas, muchos días, la primera hora sí que me la pagó con horas del BdT y el resto del tiempo era remunerado. Es que me dijo, es que me da palo que vengas todas las semanas dos días, y eso, y que es tu trabajo, y me dijo: bueno, pues la primera hora la hacemos de BdT y el resto cobrando [BDT1GD, 1:14].

Polo tanto, aínda que Papaoikonomou e Valor (inédito) consideren que a maioría dos intercambios están motivados polo atractivo que teñen os servizos con metas económicas ou metas de aprendizaxe, para as participantes é importante que os servizos teñan un carácter puntual; en consecuencia, a súa capacidade para cubrir necesidades básicas da vida cotiá é reducida (Hughes, 2015). Estas circunstancias poden explicar, en grande medida, por que os BdT non adoitan empregarse como un recurso

para a conciliación; por exemplo, solicitándose servizos de coidado de menores:

Yo soy mujer trabajadora de 40 años y con dos niños pequeños. Entonces yo podría pedir al banco el servicio de que me cuiden a mis hijos, eso no, es el servicio que menos se pide, que nadie confía lo suficientemente en un desconocido, como para eso. Recordemos que, además, los intercambios son puntales, o sea que imagínate que hubiera una señora de mi barrio maravillosa que está dispuesta a cuidarles, yo no le podría pedir que los cuidara todas las semanas porque eso es una regularidad (...), está como fuera ya de la puntualidad. Y a los niños no les vas a dejar cada día con una persona porque eso tampoco funciona. Entonces, el servicio de cuidado de niños se ofrece, pero no se demanda, por los problemas que tiene [PE2, 14:21].

Con todo, esta cuestión non é tan relevante para os BdT assemblearios onde o código ‘competencia desleal’ non aparece. Ademais, algúns participantes consideran que o BdT debería ter unha postura máis aberta pois, aínda que nos intercambios non existe unha retribución monetaria, si se produce unha compensación en tempo que cada persoa pode empregar como considere (ver cita 3:45). Non obstante, outros participantes discrepan, e alegan que o feito de non ter delimitadas estas cuestións impulsaría o masivo de crecemento dos BdT, derivando en problemas, incluso, de tipo legal (ver cita 3:43):

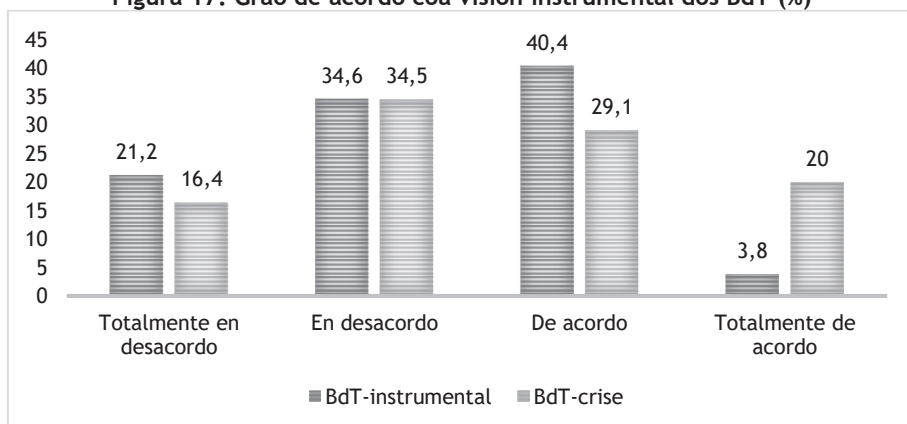
Yo he dado clases particulares de piano y he dado piano en el BdT y yo puedo decidir, me refiero, si a una academia le puedo quitar el trabajo, también se lo puedo quitar cuando estoy dando clase cobrando. Yo puedo poner en mi casa, venga quiero expandir la música y todo el que quiera hacer música yo le doy clase, o puedo cobrarles o puedo intercambiarlo por tiempo. Me refiero, yo no siempre concibo que le esté quitando trabajo a la gente, si me da la gana de no cobrarlo [BDT2, 3:45].

Si se divulgase de una forma que hubiera una unión de personas masiva, tendríamos un problema ¿en qué sentido? Porque estamos hablando de cambiar trabajo por trabajo, aunque es por tiempo, es trabajo [BDT2, 3:43].

Coincidimos con Laamanen et al. (2015, cando afirman que os BdT se sitúan na intersección formada entre o consumo privado e o individual, e entre o público e o colectivo. Así, non resulta estraño que a visión dos

equipos xestores sexa dispar cando valoran se está presente unha visión instrumental ou pragmática nos BdT, pois mentres o 55,8% afirman estar en desacordo ou total desacordo, o 44,2% restante indica estar de acordo ou totalmente de acordo.

Figura 17. Grao de acordo coa visión instrumental dos BdT (%)

Fonte: elaboración propia. N=52.

Tampouco existe consenso á hora de considerar a situación de crise como unha variable implicada no auxe dos BdT. Algúns autores establecen unha relación directamente proporcional entre o crecemento destas iniciativas e as situacións de dificultade económica, onde a xente busca acceder a servizos que non poderían pagar (Carroll, Shih, Han e Kropczynski, 2017; Castells et al., 2012). Porén, distintos estudos constatan que o perfil de participante que realiza intercambios no BdT non coincide co dunha persoa con dificultades económicas, pois adoita ter traballo e un capital cultural elevado (Dubois et al., 2011; Moral e Pais, 2015; Valor e Papaioikonomou, 2016), ver cita 13: 6:

Luego sabes que también está la relectura del tema del desempleo porque yo creo que está bastante claro con el tema de la crisis y yo creo que en absoluto, que no tiene nada que ver, porque luego solo hay que ver qué tipo de gente van a los BdT y no son precisamente desempleados que estén buscando empleo [PE1, 13:6].

Esta disparidade coincide cos datos revelados pola enquisa aplicada, xa que ante a afirmación ‘a crise supuxo un aumento dos intercambios no seu BdT’, un 49,1% dos xestores afirman estar de acordo ou totalmente de acordo, mentres que o 50,9% restante está en desacordo ou total desacordo (ver figura 17).

Nesta disxuntiva convén non posicionarse en posturas antagónicas pois, a gran maioría das persoas entrevistadas traballaban de xeito remunerado ou eran xubiladas; pero tamén se observa que as persoas con ‘motivacións de necesidade’ son máis proclives a realizar intercambios (Valor e Papaoikonomou, inédito), xa sexa porque dispoñen de máis tempo e/ou porque teñen menos posibilidades económicas:

Contamos con persoas con dificultades económicas, iso si, claro. De feito, algún cambio importante cunha persoa, a típica que antes traballaba e non tiña tempo e pasaba totalmente, non o utilizaba. Agora non ten soldo está no paro, o BdT lle parece marabilloso e o utiliza a tope porque ademais aforra diñeiro, as dificultades económicas si, e o feito de ter tempo, porque as persoas que nos sumamos ao BdT, é o que dicía, como vai funcionar o BdT se todas as persoas que nos apuntamos non temos tempo e temos diñeiro, así non funciona un BdT. Entón as persoas que teñen dificultades económicas é máis fácil que se enganchen tamén [BDT3GX, 6:38].

La mayoría de las personas intercambian porque tienen una necesidad en un momento dado. Ya sea porque no pueden o no quieren pagarlo porque tienen una filosofía, pero siempre empieza por una necesidad [BDT5GX, 10:14].

Nesta liña, Del Moral (2017) argumenta que a relación dos BdT coa crise vai máis alá da recesión económica e do aumento das taxas de desemprego, pois enténdese como unha resposta a unha crise multidimensional que inclúe un compoñente económico pero tamén político, ético, ambiental e de coidados. Ademais, engade que estas circunstancias explican que os BdT da zona mediterránea non contemplasen entre os seus obxectivos o fomento do emprego, para centrarse fundamentalmente na igualdade social e no equilibrio entre as esferas do traballo e da vida persoal, familiar e comunitaria.

A análise da rede semántica da visión económica (ver anexo 9) dá conta deste carácter plural, establecéndose relacións entre a perspectiva

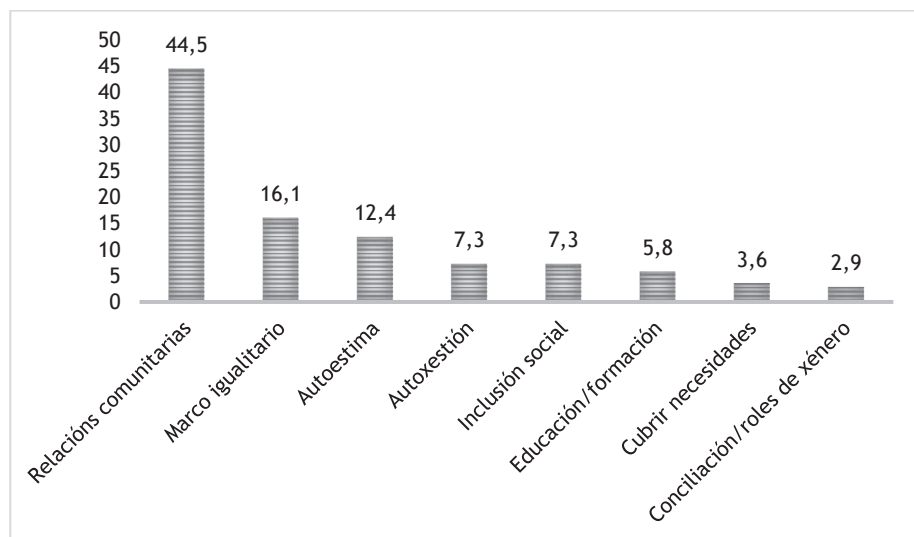
económica e política. Así, obsérvase como os BdT fomentan unha economía baseada en aspectos éticos e de proximidade, que pon en valor os recursos presentes na comunidade (Carfagna, et. al. 2014), de acordo co que se cita en 15:28:

Dentro de las motivaciones de los usuarios [está] el hecho de poder manifestarse, que el BdT fuera como una especie de militancia contra el sistema establecido, contra el sistema de mercado, contra la economía tradicional... y yo creo que hay de todo un poco, mucha gente que se apunta al BdT porque quiere resolver problemas de su vida cotidiana pero cuando, desde mi experiencia como gestora le preguntas a una persona en la entrevista inicial y por qué te has apuntado, mucha gente dice porque quiero ayudar, porque quiero conocer a mis vecinos, cuando la gente te dice es que yo soy nuevo en el barrio y quiero integrarme y dices: ¡vale, ole! Y después hay gente que viene porque quiere encontrar un beneficio solo, que esa es su motivación [PE3, 15:28].

Ademais, a tensión que se establece entre a competencia desleal e o acceso a recursos sen mediación do diñeiro supón un tema de debate habitual que afecta ás posibilidades de crecemento dos BdT, así como á capacidade que teñen para resolver necesidades da vida cotiá; de aí que se considere este aspecto como un inhibidor da participación a ter en conta de cara a propoñer futuras liñas de mellora.

4.2.3.- A visión social: os tránsitos entre a cohesión social, a igualdade e o benestar

Segundo os equipos xestores, os principais beneficios sociais que se derivan da actividade do BdT son, en primeiro lugar, mellorar a calidade e intensidade das relacións comunitarias, sendo unha ferramenta que fomenta a 'socialización' entre as persoas que viven nun mesmo territorio (44,5%); isto significa que os BdT son útiles para construír unha rede de seguridade ou 'familia estendida' que amplía as conexións entre as persoas, aumenta a confianza e axuda a romper barreiras existentes entre a veciñanza (Dubois et al., 2011; Ozanne e Ozanne, 2011).

Figura 18. Beneficios sociais derivados da actividade dos BdT (%)

Fonte: elaboración propia.

Nota: pregunta codificada tras a aplicación do cuestionario.

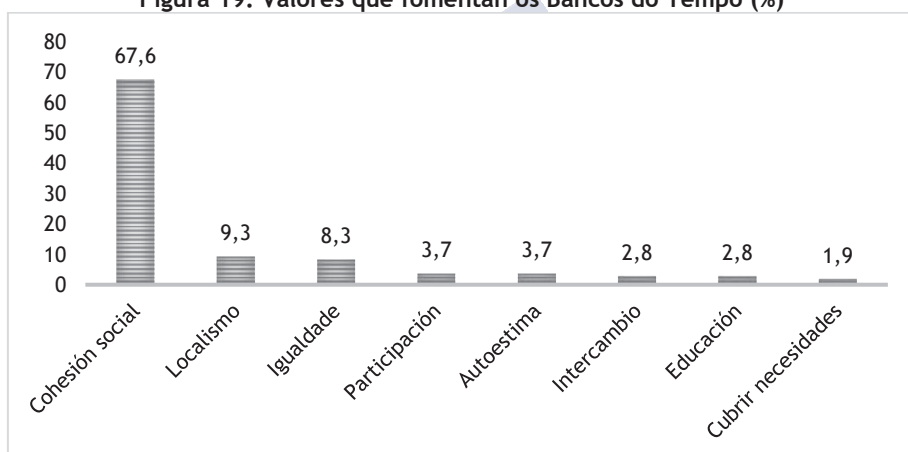
En segundo lugar, sinalan que é un ‘marco igualitario’ no que todas as persoas teñen as mesmas oportunidades para participar porque a unidade de intercambio é o tempo (16,1%). Así, os BdT escapan da lóxica da mercantilización, xa que –ademais de operar á marxe da moeda oficial– establecen entre os seus cometidos reconstruír vínculos sociais baseados na igualdade de oportunidades, na cooperación e na posta en valor dos tempos non remunerados, das habilidades e dos saberes de cada persoa (Del Moral, 2013; Seyfang, 2003). Todo isto sitúa aos BdT como unha ferramenta para a ‘inclusión social’ (7,3%), chegando a sectores da poboación en situación de risco que, normalmente, non teñen presenza noutras iniciativas da comunidade (Ozanne, 2010; Seyfang, 2002).

En terceiro lugar, tamén indican que é un recurso que –no plano persoal– aumenta a ‘autoestima’ (12,1%), xa que a súa actividade baséase nun enfoque positivo no que todas as persoas contan con capacidades valiosas para aportar á comunidade; de aí que fosen relacionados cunha mellora

do benestar psicolóxico (Boyle, 2014), da autonomía e da autosuficiencia (Lasker et al., 2011).

Do mesmo modo, a maioría dos BdT enquisados consideran que fomentan –explicitamente– certos valores (74,1%). Entre eles destacan ideas como a da ‘cohesión social e a creación de redes de axuda mutua’ que –cun 67,6%– é o valor máis sinalado. Ademais, engaden que poñen en valor os ‘recursos locais e a autosuficiencia’ (9,3%), así como a ‘igualdade’ (8,3%) e a ‘autoestima’ (3,7%).

Figura 19. Valores que fomentan os Bancos do Tempo (%)

Fonte: elaboración propia.

Nota: pregunta codificada tras a aplicación do cuestionario.

Os resultados do cuestionario informan dunha alta coherencia e vinculación entre os beneficios sociais e os valores que fomentan os BdT; sendo aspectos moi relacionados cos códigos da Unidade Hermenéutica (UH) que permitiron analizar a cosmovisión social (anexo 10). Así as cousas, seguiranse os referentes indicados na táboa 34 como conceptos-guía para expoñer as evidencias obtidas neste apartado.

Táboa 34. Elementos definitorios da cosmovisión social

Beneficios sociais principais do BdT segundo os equipos xestores	Valores principais que fomenta o BdT segundo os equipos xestores	Códigos principais da cosmovisión social na UH
Socialización	Cohesión/inclusión social	Cohesión
Marco igualitario	Igualdade	Autoaxuda
Autoestima	Autoestima	Autoestima e benestar

Fonte: elaboración propia.

a. Os Bancos do Tempo: fonte de cohesión e inclusión social

Nos BdT priorízase o coidado das relacións veciñais, establecéndose intercambios que melloran a confianza e o sentimento de pertenza á comunidade (Seyfang, 2002). Tanto é así que as tres persoas expertas entrevistadas coinciden en destacar a mellora das relacións comunitarias de proximidade como o principal logro acadado polos BdT en España:

Lo que cubre un BdT, que es crear redes vecinales básicamente, yo creo que ese es el objetivo fundamental, y atajar problemas sociales como la soledad [PE1, 13:2].

Pues es evidente que han generado capital social en los barrios o en las zonas en las que funciona [PE2, 14:41].

Sirve, en general, para la cohesión y la inclusión dentro del territorio. Y la evolución yo creo que ha ido en ese sentido [PE3, 15:4].

Unha investigación realizada en Suecia concluíu que os BdT melloraban as relacións de confianza e reciprocidade entre as persoas participantes; non obstante, identificáronse dúas dificultades que limitan a creación de capital social, e que tamén están presentes no noso estudo (Molnar, 2011). En primeiro termo, constatouse que na construción da reciprocidade entre os participantes influía unha serie de barreiras psicolóxicas como é a reticencia a demandar axuda, xa sexa por non percibir a necesidade dos servizos do BdT (ver cita 1:63), porque non se lles ocorre que pedir⁴³ (ver cita 1:9) ou pola influencia que exercen os

⁴³ Neste punto cómpre analizar tamén a tipoloxía de servizos ofertados e demandados, cuestión que analizaremos no apartado 4.5.

valores dunha sociedade como a actual, onde solicitar axuda se considera como un signo de vulnerabilidade (ver cita 3:46):

Yo, a lo mejor, en lo que menos satisfecha estoy es en lo que pido porque es que yo digo, es que yo me apaño con todo, no necesito que me ayuden [BDT1GD, 1:63].

A mí me han echado la bronca porque tenía demasiadas horas. Me decían: pero gasta las horas. Y digo bueno pero muchas veces no se te ocurre qué servicio pedir [BDTGD, 1:9].

Ahora de cara a la sociedad somos más individualistas, tú ahora necesitas una cosa, la compras, la pagas y no se la pides al vecino, que no sabes ni quién es, ni como se llama [BDT2GD, 3:46].

En segundo lugar, tamén se comprobou que as persoas implicadas crean novas redes sociais a partir da súa participación, que se definen por centros de interese en común e vínculos relacionais febles. En suma, os participantes non se senten cómodos intercambiando créditos-tempo con relacións estreitas, xa que os trocos entre amigos e amigas se producen de xeito espontáneo (Bellotti et al., 2014; Dubois et al., 2011). Desde o noso punto de vista, máis que unha limitación é unha transición desexable; de feito, unha das persoas expertas explica que:

Hay BdT que al final se extinguen porque (...) la gente no se paga, se ayuda y punto. Está bien, pero has creado una red de apoyo mutuo que antes no existía (Casi que es morir de éxito ¿no?) Sí, sí, exacto. Hay muchos colectivos que tratan los BdT o las monedas como una herramienta de transición hacia la ayuda mutua, sabes, hacia estas redes donde todo funciona a través de la donación y de la información [PE1, 13:22].

Polo tanto, parece lóxico pensar que unha persoa cunha rede de apoio sólida non precise recorrer a un sistema normativizado de intercambio, outra cousa é que decida permanecer no BdT como unha forma de participación, militancia ou polo pragmatismo que o define:

Ha habido gente que le ha venido muy bien para conocer gente y en el momento en el que han hecho el grupo ya no tienen necesidad, porque además siguen haciendo los intercambios, pero ya se les olvida totalmente el tema de los cheques ¿se ha perdido esa persona, no? Pero no tiene tampoco por qué estar. Es un poco también como activar a la gente, personas que digamos ya son

ciudadanos más activos tienen su círculo y la necesidad que a lo mejor tenían ya está cubierta, pues, a lo mejor, ya no tienen esa pretensión de seguir compartiendo [BDT6GX, 11:14].

Os BdT constrúen espazos de confianza nos que a xente participa na medida en que o precisa para sentirse parte dun grupo e ampliar o círculo de persoas que coñecen no seu contorno inmediato (Del Moral, 2013). Así, algunhas persoas participantes afirman ter establecido amizades persoais a raíz dos intercambios; aínda que o máis frecuente é que da súa participación se deriven relacións cordiais de veciñanza, ademais de vínculos de reciprocidade. Nesta liña, unha das xestoras entrevistadas realiza un símil no que compara aos BdT cunha sorte de tribu urbana:

Nuestra ilusión o nuestro motor es que esto sea como una tribu, que la gente sepa que siempre hay alguien que le puede ayudar. La única forma de hacerlo es poniéndose cara. Diciendo "Pues es verdad, si tú eras el del otro día, el que me dijiste" o "yo te llamo, voy a tu casa" porque si no no hay confianza [BDT1GX, 6:69].

Por todo isto, a idea de 'sentirse parte dun grupo' é unha idea recorrente, ao igual que na investigación australiana de Ozanne (2010), na que demostrou a vinculación entre a participación nun BdT e o aumento do capital social, ao ser unha vía privilexiada para iniciar novos contactos sociais a partir de intereses comúns, traballar a confianza veciñal e, especialmente, aumentar o sentido de pertenza á comunidade de sectores da poboación especialmente vulnerables.

Diversos estudos demostraron que as persoas en situación de dificultade social participan en maior medida nos BdT (Collom, 2007; Marks, 2007). Concretamente, Seyfang (2002, 2003, 2004) estudou un BdT do Reino Unido cunha elevada porcentaxe de participantes en situación de vulnerabilidade social, chegando á conclusión de que as persoas se unían á iniciativa coa intención de axudar aos demais, coñecer xente, facer amigos e obter axuda. Desde esta perspectiva, acentúase a súa natureza inclusiva, dando a posibilidade de participar –en igualdade de condicións– a todos os membros da comunidade, con independencia da súa situación socioeconómica (Seyfang, 2004).

Ademais, as persoas novas na cidade ou que proveñen doutros países, atoparon no BdT unha rede de apoio que lles permitiu situarse no territorio e establecer as primeiras relacións sen renunciar á súa cultura de orixe:

(El BdT) contribuye a romper estigmas. Personas de otra nacionalidad, nosotros aquí sí, llegó hace poco una chica que era de Pakistán bueno pues rápidamente se organizó una acogida y bueno, lo típico, porque es verdad que en nuestro banco el tema de gastronomía tiene mucho tirón. Oye pues un día hacemos algo en el espacio de cocina y nos enseñas unos platos, y lo organizamos, e imagínate cuando ella nos cocinó, nos enseñó su receta (...). Rompemos ese estigma, cuando hay personas de otras culturas la gente se abre rápido, incluso hay gente que lleva mucho tiempo y llega alguien nuevo y rápidamente lo acoge [BDT6GX, 11:50].

El BdT a mí me llega más (...) como un proyecto integrador (...). Yo soy extranjero y, a veces, integrarse cuesta más, no por Andalucía o por Málaga, porque integra muy bien y están muy acostumbrados a los extranjeros, pero en general esto va un poco más allá y logra vínculos de amistad, que es lo más importante. Lograr vínculos de amistad y que terminemos conociéndonos bien. Y lo otro, gente que es imposible que conozcas del barrio, porque te la cruzas en la parada del bus, caminando por el barrio haciendo las compras y al final están al lado tuyo y son gente que nunca hubieras tenido contacto con ellos y, sin embargo, hoy en día los conoces, y creas un vínculo de amistad y cuando necesitas algo los llamas y sabes que están ahí y que están contigo. Yo creo que es un proyecto muy integrador y muy interesante [BDT6GD, 12:26].

Con todo, a visión dos BdT como ferramenta para a inclusión de persoas inmigrantes está pouco explorada, xa que os estudos realizados centráronse en colectivos en situación de vulnerabilidade social por motivos económicos (Boyle, 2014; Seyfang, 2002, 2003, 2004). Polo tanto, sería interesante promover investigacións específicas que analizasen boas prácticas inclusivas neste eido, nun contexto social amplo e que poña especial interese en comunidades cunha alta porcentaxe de persoas inmigrantes. Algunhas experiencias españolas a considerar son:

- BdT Pont de Dimoni (Girona)⁴⁴: está xestionado pola asociación de veciños de Santa Eugénica i Sant Narcís, un barrio multicultural de Girona que, ademais, conta coa colaboración do Concello no marco do Plan de Educación e Convivencia. Neste contexto, formulan entre os seus obxectivos a integración social das persoas que experimentan illamento e/ou dispoñen de menos recursos, así como o fomento das relacións interculturais. Está activo desde o ano 2010 e é un dos BdT máis coñecidos de todo o país.
- BdT de Rivas-Vaciamadrid (Madrid): ten un proxecto específico de atención ás persoas refuxiadas en colaboración coa Comisión Estatal de Atención al Refugiado (CEAR). O equipo xestor propúxose realizar esta acción cunha filosofía integradora: *“no es en este caso ayudar por ayudar, sino integrar, vecindad (...); ser, aprender de los demás. Es un cambalache de favores y de sensaciones y de bienestar”* [BDT1GX, 2:14]. Non obstante, as posibilidades de axuda foron limitadas pola dificultade de acceso ao colectivo, aínda que seguen pensando que nun futuro poden ser de utilidade neste ámbito:

La realidad es que ellos tienen que estar bajo el paraguas de CEAR (...). Nosotros decíamos: “Se les puede dar clases de español y participación...” No, porque no puedes saber ni en qué piso viven, ni quién son. Es muy hermético, esa protección es muy hermética y no nos ha permitido hacer ese acercamiento o esa integración que queríamos, que podía ser a través de servicios. Incluso teníamos, tenemos una lista de personas que se prestaban a diferentes servicios como idiomas, desde árabe, francés, inglés... Es que tenemos de todo... Acompañamientos a médicos, clases de español o de inglés para los niños, para ellos. Hay un montón de cosas, y ellos a la vez podían, para integrarse, ir aportando. Pero no ha sido posible por lo que decimos. Entonces ahora sí, seguimos creyendo que seguimos siendo útiles, porque cuando a ellos se les acabe el paraguas de CEAR sí que se van a encontrar sin nada de esto. Tenemos que seguir, no desistimos, no nos venimos abajo [BDT1GX, 2:16].

⁴⁴ Fonte documental: <http://www.bdtpontdeldimoni.com>

Ademais, as profesionais dos Servizos Sociais recomendan a algunhas persoas usuarias participar nos BdT como parte da súa intervención, pero trátase de accións puntuais que non forman parte dunha estratexia coordinada. Polo tanto, a implicación na iniciativa queda exclusivamente nas mans de cada persoa:

Depende siempre de la voluntad de la persona, no es algo que genere el BdT por ser el BdT, sino que forma parte de la voluntad de las personas en utilizar el recurso en llamar, en ofrecer y meterse dentro para conseguir realmente lo que pensaba. Si que hay casos, de una persona derivada de Servicios Sociales con una situación familiar problemática y ahora mismo viene a todas las reuniones, o sea, sigue teniendo la renta garantizada y de más, pero es una persona diferente. Entonces él siempre dice, muchas gracias al Banco del Tiempo, pero realmente ha sido él el que se ha metido en la dinámica [BDT1GX, 4:34].

Sí que sabemos de personas que son atendidas por Servicios Sociales; por ejemplo, en muchos casos, les recomiendan y explican el proyecto para hacerse socios porque pueden resolver necesidades de la vida cotidiana, sin dinero y relacionarse con gente, porque muchas veces también les falta un poco de red y sabemos que hay personas en riesgo de exclusión, muy en general, que participan en el BT. Pero no ponemos un énfasis especial en esto, sino que surge. Surge y encuentran personas y maneras de resolver muchas de sus necesidades, pero tampoco tenemos un perfil de personas de exclusión social alto [BDT4GX, 8:30].

Mira yo tengo uno que entró, lo mandaron porque estaba en un centro y tenía que integrarse y le obligan entre comillas en su proceso para integrarse. Bueno pues ahora ha cogido las riendas de un taller (...). Yo de él no me lo esperaba en la vida, si a mí me preguntas por el perfil te digo: éste no lo veo yo muy de líder. Pero a la gente es darle la oportunidad [BDT6GX, 11:16].

De cara a optimizar estes procesos, existen propostas para lograr unha maior integración das políticas sociais municipais e os BdT; por exemplo, que os Concellos faciliten os recursos necesarios para establecer liñas de traballo a medio-longo prazo (Seyfang, 2002) e introducir estratexias onde os Servizos Sociais e a cidadanía organizada traballen coordinadamente para responder ás necesidades das persoas de xeito integral e innovador (Dunston, Lee, Boud, Brodie e Chiarella, 2009). Para

estes propósitos, é preciso valorar o grao de profesionalización que deben ter os grupos xestores e, en todo caso, a importancia da súa formación como pezas fundamentais para optimizar os logros dos BdT (consultar apartado 4.4.2.).

b. Os Bancos do Tempo na igualdade de oportunidades

Unha das ideas centrais nas que Cahn (2004) articulou o ideario dos BdT foi, precisamente, a que tivo en conta un enfoque en positivo, que garanta as mesmas posibilidades de participación para todos os membros da comunidade. Esta premisa esixe que todos os servizos teñan o mesmo valor e que todas as persoas participantes conten coa posibilidade de ofrecelos e de recibilos.

De feito, un dos tópicos máis frecuentes nos discursos está relacionado coa renuncia expresa a modelos de voluntariado baseados na caridade. Así mesmo, declaran sentirse tranquilas/os cando piden axuda porque se trata dunha rede de confianza e reciprocidade na que non son unha carga para os demais:

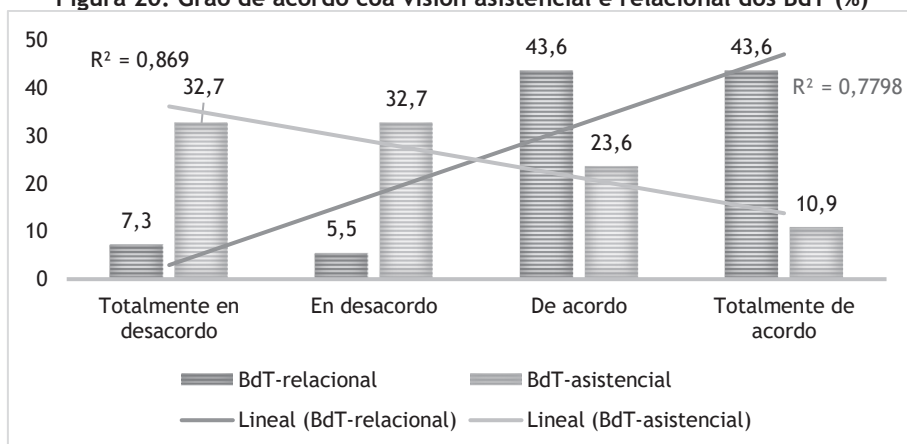
Siempre nos interesa lo de hacer red, no caridad, sino red, es lo que pretendíamos (...) hoy tú estás allí y yo esto aquí, pero esto puede ser al revés, así que vamos a juntarnos, vamos a ayudarnos [BDT1GX, 2:30].

Me gustó la idea de no sólo aportar, tú vas a una ONG y aportas (...) desinteresadamente, (...) Sin embargo, esto es mucho mejor, porque está muy bien, nadie te debe nada y tú no le debes nada. Es verdad que lo haces solidariamente, pero, por el otro lado, tampoco solo solidariamente, porque también te beneficia, o sea, que es tan chulo, que había que venir [BDT2GD, 3:12].

En base a estas ideas, non resultan estrañas as diferenzas existentes entre as valoracións que os equipos xestores realizan de afirmacións como que ‘as persoas participan no seu BdT para mellorar as súas relacións sociais’ e que ‘no seu BdT predomina unha visión asistencial e caritativa’. Os resultados reflicten unha clara tendencia de rexeitamento a sistemas caritativos (nun 65,4% están en desacordo ou total desacordo), apoiando

a teoría de co-produción de Cahn (2004), que sustenta o funcionamento dos BdT nos valores da reciprocidade e a creación de redes sociais (un 87,2% están de acordo ou totalmente de acordo).

Figura 20. Grao de acordo coa visión asistencial e relacional dos BdT (%)

Fonte: elaboración propia. N=55.

Sendo así, chama a atención que unha das principais dificultades para xestionar os BdT sexa o desequilibrio existente entre o rol de oferente en detrimento do de demandante (Del Moral e Pais, 2015; Papaoikonomou e Valor, 2016). É dicir, a noción de reciprocidade nos BdT está máis instalada nos discursos que na práctica (ver apartado 4.4.1.), polo que as persoas participantes aluden con frecuencia a expresións como que o BdT 'é unha filosofía de vida' (ver citas 3:33 e 7:41) pero logo demostran ter serias dificultades para establecer intercambios:

Yo creo que a partir de la idea de la filosofía del compartir. En el momento en el que compruebas que a veces plantas una semilla aquí y sale un árbol allá. Haces un trabajo aquí y luego te lo devuelven allá. Nos complementamos unos a otros y a fluir [BDT2GD, 3:33].

Pero esto es algo de filosofía (...) tú ofreces algo, no diría de forma altruista, más bien de forma privada, que yo quiero dar esto a alguien que lo necesite. Y eso es la filosofía, no digo: ¡ay! voy a apuntarme al BdT porque así voy a

aprovecharme. Yo creo que la filosofía de la gente que se apunta es: mira me apunto, voy a dar lo que puedo y a ver si doy [BDT4GD, 7:41].

c. Os Bancos do Tempo como fonte de benestar

Os estudos centrados en BdT desde a perspectiva da saúde son moi limitados e ningún deles se realizou en España (Boyle, 2014; NEF, 2008). Neste ámbito, a investigación realizada por Lasker et al. (2011) en Pennsylvania resulta un referente, e nela concluíron que unha quinta parte das persoas participantes nos BdT analizados percibiron melloras na súa saúde física e ata un terzo aludiron a melloras na saúde mental. Ademais, comprobaron que as persoas con maior apego ao proxecto e as que viven soas son máis propensas a experimentar melloras na súa saúde; isto significa que o número de intercambios é importante, pero os aspectos cualitativos, como son a identidade e a loita contra a soidade figuran entre aqueles aos que se debe prestar máis atención.

As alusións explícitas ao benestar no noso estudo non son moi elevadas (frecuencia 7); non obstante, está moi relacionado con códigos veciños dun peso considerable no discurso, tales como a autoestima (frecuencia 29) e envellecemento activo (frecuencia 14). Con todo, as persoas participantes valoran a mellora da súa saúde física e mental en dúas grandes áreas: os beneficios derivados dos servizos intercambiados (masaxe, couching, etc.) e aqueles relacionados cos aspectos relacionais como aumentar a autoestima, rachar co illamento social ou configurar unha rede social de apoio (NEF, 2008).

Segundo indican os equipos xestores enquisados, os servizos relacionados coa saúde e o benestar son os segundos máis intercambiados en España, representando un 18,2% do total. A este respecto, parece producirse unha transición nos BdT españois na que os servizos instrumentais como os arranxos domésticos –de vital importancia durante o inicio dos BdT– están perdendo peso a favor doutros relacionados co coñecemento persoal, o benestar e o lecer (trátase de actividades como ioga, reiki, reflexoloxía, risoterapia, aromaterapia, etc.):

Es decir, en la medida en que vayamos considerando que esto no es sólo lo que necesites, porque piensas en la fontanería, en la electricidad o un problema doméstico, si no pues en un tema de capricho, (...) de bienestar. [BDT1GD, 1:70].

M. Bricolaje en el sentido de cosas del hogar, durante mucho tiempo ha estado entre las primeras, desde arreglar una loseta, un grifo, un cuadro, ese tipo de cuestiones eran muy demandadas (Z.E. ¿pero ya se acabó verdad?) Digamos que se ha estancado.

Z.C. También ese tipo de servicios los solían demandar mujeres que han ido aprendiendo, porque aquí no se trata solo de que te lo hagan, sino de aprender. Tengo mujeres que ofrecen montar muebles de IKEA, cosa que los hombres no ofrecen (...). Hay chicas que se ofrecen ¿Por qué? Porque es más de coco, de pararte a pensar, y lo relacionamos con eso, que cada uno se va superando y es verdad que luego ha ido derivando mucho a la salud y al ocio. Empezó con lo que él te está diciendo y luego ha ido evolucionando y ahora es más ocio y salud, tanto de masajes, de cuerpo, yoga, de hacerte las manos [BDT6GX, 1:24].

Algunos BdT ya están introduciendo también el salto evolutivo, entre comillas, sobre el cuidado del cuerpo y la salud, entre los BdT tradicionales de hace 10 años que no iba más allá del masaje y ahora ya se está hablando del couching y otras herramientas psicológicas que son también las del momento, quiero decir, que más o menos, el BdT sabe adaptarse a las necesidades. [PE1, 13:4].

4.2.4.- A conciliación: a grande esquecida dos Bancos do Tempo españois

Realizando unha valoración integradora das cosmovisións operantes arredor dos BdT conclúese que as iniciativas encadradas na visión política demostran un compromiso normativo e afectivo no que as persoas senten que deben formar parte do proxecto porque é unha proposta de consumo alternativo coherente co seu sistema de valores (Papaoikonomou e Valor, 2016). Pola súa banda, a perspectiva económica está ligada cun compromiso instrumental no que a participación é un medio para acceder a servizos. Por último, a visión social –a máis significativa no territorio español– asocia aos BdT cunha iniciativa de benestar; isto significa que as persoas os empregan, fundamentalmente,

para mellorar e ampliar o seu círculo de relacións, axudar aos demais e combater os sentimentos de soidade.

Nesta análise, a relación dos BdT coa conciliación está practicamente ausente, constatándose que –aínda que os BdT europeos nacen ligados ás políticas de igualdade de oportunidades entre homes e mulleres (Gisbert, 2010; Recio, 2009)– na práctica son unha ferramenta pouco eficaz para este propósito (Hughes, 2015; Valor e Papaoikonomou, 2016); tanto é así, que os xestores enquisados sitúano como un obxectivo dos BdT tan só no 2,3% dos casos, estimándose como un beneficio social derivado de carácter residual (2,9%).

Polo tanto, o discurso teórico que presenta aos BdT como un servizo de conciliación, confróntase coa experiencia das persoas entrevistadas que –dun modo moi explícito– explican que para participar activamente nesta iniciativa o que se necesita é ter tempo; un recuso escaso para as persoas con menores a cargo, que estudan ou que teñen moita carga laboral (Martínez, Maroñas e Gradaílle, 2016; Sintés, 2010). De feito, as persoas participantes reducen a súa implicación nos BdT cando teñen descendentes ou maiores responsabilidades laborais (ver citas 1:4; 3:3; 3:34), mentres que o compromiso das persoas xubiladas aumenta porque a súa dispoñibilidade horaria é moito maior (ver cita 12:35). Así, resulta lóxico que Collom (2012) conclúise que o maior inhibidor para participar nos BdT é a falta de tempo:

He tenido mis altibajos, con los niños se hace más complicado dar servicios, pero bueno, siempre. Bueno cuando me llaman me cuesta decir que no (risas) y luego claro, me llegan las broncas en casa [BDT1GD, 1:4].

Ahora mismo estoy estudiando una oposición por lo que tampoco tengo demasiado tiempo [BDT2GD, 3:3].

Sí, a mí me gustaría tener más tiempo, pero hay veces que sí tienes que renunciar [BDT2GD, 3:34].

P. Hay que tirar de los jubilados.

E. Ah eso es muy común, yo no participaba, pero ahora que me jubilé tengo más tiempo...

P. El tiempo es un problema también.

P2. *Es que es el tiempo, aquí no hay dinero ni nada, es tiempo, si no tienes tiempo ahí se te ha acabado* [BDT6GD, 12:35].

As variables que poden explicar o desaxuste existente entre a visión inicial e real dos BdT con respecto á conciliación garda relación co carácter eventual dos servizos xa que, por exemplo, unha persoa non pode establecer un servizo de ‘canguro’ semanalmente coa mesma persoa; pero tamén cun modelo de crianza que dá prioridade á familia extensa (Nidia, Ávila e Magalón, 2010) ou, en último caso, recorre a servizos de conciliación profesionalizados (Caballo et al., 2012; Maroñas et al., 2018). Así o explica unha xestora:

Tenemos un montón de gente que ofrece canguro.... y de las pocas madres jóvenes que tenemos, el otro día se desapuntó una diciendo es que: yo no tengo tiempo, tengo dos niños. Y le decía: precisamente por eso necesitas el BdT. La gente tira más de la gente que tiene cerca, sobre todo en el tema de los niños, que es un poco más delicado, no quieres, si no conoces a la otra persona o no es de tu círculo de confianza, aunque si te recomiendan una canguro que tienes que pagar la pagas, sin embargo, si yo le digo llama a N. que es buena persona y se lo pasan bien, pues le da más cosa [BDT5GX, 10:26].

Desde a perspectiva das persoas expertas, para que os BdT se transformen nunha ferramenta de conciliación eficiente, cómpre integrar no seu funcionamento innovacións que poñan énfase no colectivo e na perspectiva dos coidados desde unha mirada ampla. Por exemplo, algunhas propostas están relacionadas coa doazón de horas entre usuarios, a posibilidade de pedir un ‘crédito’ de horas ao grupo xestor – que se irá devolvendo cando a persoa teña maior dispoñibilidade de tempo–, un mellor axuste e profesionalización dos servizos ofertados e demandados, ou a posibilidade de crear contas de usuario por familia (ver citas 14:21 e 13:3).

Algunos proponen realizar otro tipo de intercambios, a lo mejor podrían funcionar si es una estructura más intergeneracional, entonces los padres y las madres con niños reciben ahora los servicios, pero no tienen que devolver ahora el tiempo, sino que lo harán más tarde o puede el abuelo transferir el crédito a la hija (...). Si, exacto y es como esta filosofía de la tribu, la que cuida no es la madre si no que... Porque cuando teníamos ese modelo de cuidado funcionaba

intergeneracional, donde la abuela cuida de los nietos y los del medio son los que proveen de los medios para la supervivencia, este modelo funciona mejor. Pero no funciona como se ha planteado, porque ni tenemos la moneda ni tenemos la confianza para dejar a los niños [PE2, 14:21].

Otros problemas que son un absoluto tópico, un fake, como es el tema de la conciliación familiar, que yo creo que es un gran error, es absolutamente falso porque no se ha trabajado en esa dirección en los BdT y se podría hacer creando cuentas familiares (...) pero es que es absurdo, porque si no tienes tiempo ¡cómo vas a ceder tiempo o quién te lo va a dar! Es un tema más educativo, más pedagógico que incluso si se hicieran talleres de conciliación, podrían ver las soluciones posibles en los BdT [PE1, 13:3].

Con todo, parece que o tema da conciliación require de accións de carácter educativo na que muden os patróns de crianza e se fomenten as relacións de confianza e colaboración. Nesta liña, parece aconsellable deseñar grupos específicos *ad hoc*, como o proxecto de nais desenvolvido en Rivas Vaciamadrid, onde un grupo de nais puxeron en común as súas necesidades e crearon un núcleo con certa privacidade e autonomía para apoiarse mutuamente nas tarefas de crianza, compartindo espazos, tempos, consellos e inquiredanzas (ver cita 2:55).

Yo he estado mucho tiempo en el grupo a pesar de no ser mami, pero bueno, porque controlamos, intentamos.... es un grupo que ya se autogestiona, y lo peculiar que tiene el grupo de mami es que es un grupo cerrado; es decir, no puede intervenir nadie, no puede entrar cualquiera "Ah, yo quiero pertenecer". No. Es un grupo que, por sí mismo, por problemas de que son menores, se están contando cosas de recién nacidos, de niños con alguna enfermedad. Pues ellas mismas son las que neutralizan cualquier tipo de persona que quiera entrar con un interés espurio... La forma de hacerlo es que sólo pueden entrar mami de su entorno muy cercano o ellas hacen unos encuentros trimestrales, cuatrimestrales, ellas mismas se autogestionan y entonces hacen sus pequeños talleres: "pues vamos a hacer un taller de disfraces, uno de primeros auxilios, vamos a aprender a patinar" Cosas así, pero sólo entre ellas. Son del BdT pero ni hay horas, ni se controlan [BDT1GX, 2:55].

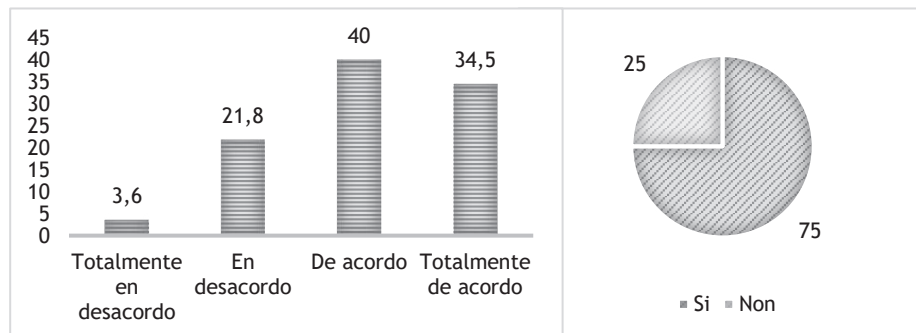
Engadiremos, que a conciliación segue sendo unha tarefa pendente para os BdT, xa que proxectos coma estes son unha excepción, constatándose

o desfase entre a finalidade inicial e os resultados dos BdT en España, que se orientan ao fomento da cohesión social e da participación veciñal.

4.3.- A PERSPECTIVA EDUCATIVA: UNHA NOVA COSMOVISIÓN DOS BANCOS DO TEMPO?

A perspectiva educativa no estudo dos BdT pasou practicamente desapercibida na investigación social, ao non atoparse estudos específicos nesta liña. Aínda así, Valor e Papaoikonomou (2016) concluíron que as persoas empregan os BdT porque desexan aprender novas habilidades e, na mesma liña, Dubois et al. (2011) resaltaron que as persoas participantes valoraban especialmente asistir a experiencias fóra do común nas que puidesen aprender desde a práctica. En consecuencia, parece necesario e relevante abrir unha nova liña de indagación nos BdT que poña o foco nas súas potencialidades educativas.

Neste estudo, pretendíase coñecer a valoración que manifestan os equipos xestores da función educativa desenvolvida nos BdT; de aí que se realizase unha pregunta de control, formulando a mesma cuestión en distintos apartados do cuestionario, co obxectivo de comprobar a congruencia das respostas. Os resultados informan dunha alta consistencia, xa que no ítem *‘valore o seu grao de acordo coa afirmación: nos BdT desenvólvese un labor educativo’*, os xestores indican nun 74,5% estar de acordo ou totalmente de acordo; e, cando se pregunta directamente: *‘considera que os BdT desenvolven un labor educativo-formativo?’*, no 75% das ocasións volven contestar que si (ver figura 21).

Figura 21. Visión educativa nos BdT segundo os equipos xestores (%)

Fonte: elaboración propia. N= 55, N=56

En base a estas evidencias pódese dicir que a visión educativa está presente nos BdT españois, en tanto que os xestores sitúan habitualmente entre os obxectivos da iniciativa o feito de *‘poñer en valor e compartir coñecementos, destrezas e habilidades’* (13,95%), sendo incluso máis frecuente que outras finalidades de carácter político (8,1%) e estando próximas ás que se vinculan coa visión económica (17,44%).

O abano de beneficios educativos especificados polos equipos xestores é moi amplo; non obstante, pódense clasificar en dous grandes grupos: dunha banda, os relacionados coa formación non regrada ou a formación continua, grazas ao intercambio de servizos como *‘clases particulares’*, *‘obradoiros educativos’* (conferencias, charlas, etc.), *‘clases de apoio educativo’*, *‘aprendizaxe de linguas’* ou *‘coñecementos e actitudes útiles para a vida’*⁴⁵ que favorecen unha educación integral que parte da motivación intrínseca por aprender:

Es cierto que el formato taller, de compartir conocimientos digamos es como el más predominante hoy por hoy [PE3, 15:9].

Esto sale de manera espontánea, porque algunos de los socios tienen conocimientos que quieren compartir. De cualquier tipo de materia; desde arte, política, ciencias, psicología, medicina, etc. [BDT4GX, 8:7].

⁴⁵ Afirmacións extraídas da pregunta 23 do cuestionario.

Doutra, as aprendizaxes relaciónanse coa formación axiolóxica, cívica e política; pois no BdT se desenvolven prácticas e valores relacionados con ‘modelos de consumo cooperativos alternativos ao sistema capitalista’, estilos de vida baseados no ‘cooperativismo, o traballo en equipo e o autoconecemento’, ou valores como a ‘solidariedade’, a ‘empatía’ e a ‘igualdade de xénero’, que favorecen a ‘eliminación de prexuízos’ e as ‘redes de apoio mutuo’⁴⁶:

Luego aprendes también, que me parece mucho más importante, porque academias hay muchas y talleres hay muchos, es el autoconocimiento a través de la relación que se establecen con otras personas y que en algún momento tengas la confianza de que alguien te haga una instalación, una reparación, que se establece una relación de amistad, que no es como una amistad de ji, ji, ja, ja solamente, que también, que como dice ella va muy bien, pero está la otra parte también de poder contar cosas importantes, cosas serias que te pasan en la vida, entonces eso me enriquece y me parece un aprendizaje bastante importante. Y la capacidad también de poder aportar de tu experiencia a situaciones que están viviendo otras personas [BDT6GD; 12:8].

Sendo así, os BdT recoñécense como un recurso educativo que –desde os contextos locais– chega a públicos diversos e promove aprendizaxes partindo de procesos horizontais e inclusivos que, ao tempo, fortalecen o capital social e cultural das comunidades en planos de igualdade. Alúdese a un recurso no que se intercambian coñecementos, experiencias e habilidades dun xeito diferente ao ensino tradicional no que aprenden e se relacionan todas as persoas transmitindo e beneficiándose dos saberes presentes na comunidade. Polo tanto, é “unha vía alternativa á ensinanza institucional, un sistema de pedagogía popular, así como un medio de coñecemento do barrio e de relación entre os seus veciños, de creación do tecido social” (Gisbert, 2010, p. 193)⁴⁷.

Nesta liña, os principios reitores da teoría da co-produción nos que se asentan os BdT (enfoque positivo, redefinición dos tempos, marco igualitario e reciprocidade) gardan estreita relación coa pedagogía crítica

⁴⁶ Afirmacións extraídas da pregunta 23 do cuestionario.

⁴⁷ Este parágrafo está elaborado a partir da publicación previa (Maroñas e Bolaño, 2015), da que a investigadora é coautora, contando coa autorización expresa da outra autora.

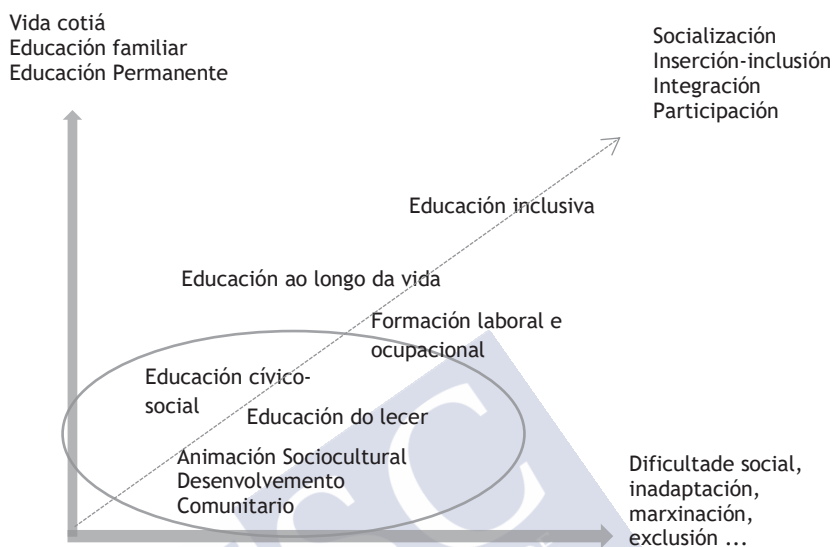
de Freire. Así, o intercambio recíproco e desinteresado rompe coa 'educación bancaria' entendida como prestixio, tecnoloxía, instrución e capacidade memorística, para conciliar os polos educador-educando, de tal xeito que toda persoa pode asumir simultaneamente ambos roles en planos de igualdade (Freire, 2012)⁴⁸.

Desde esta perspectiva, os escenarios cotiás e non regrados resultan un marco educativo privilexiado, ao converterse en espazos compartidos nos que se potencia unha educación baseada nos intereses de cada persoa, poñendo o foco en experiencias de ensino-aprendizaxe que favorecen o desenvolvemento integral. En definitiva, os BdT adscriben prácticas que permiten educar(nos) ao longo da vida, en múltiples disciplinas e intereses, con metodoloxías democráticas e en base ás inquietudes e motivacións das persoas (Maroñas e Bolaño, 2015). Así, coincidimos con Dubois et al. (2011, p. 24), cando afirman que o BdT "brinda ás persoas a capacidade de converterse en omnívoros culturais, aprender novas habilidades e estenderse máis alá dos seus coñecementos pasados e experimentar novas experiencias".

Nesta liña, resulta pertinente afondar na natureza pedagóxico-educativa dos BdT, que –desde esta perspectiva– deben entenderse como un "fenómeno envolvente e necesariamente amplo nos seus eixos cartesianos: no plano horizontal (sincrónico) ao involucrar a múltiples axentes educativos, e no vertical (diacrónico), por estar presente ao longo de todo o proceso vital das persoas" (Maroñas et al., 2015, p. 84-85), como se reflicte na figura 22.

⁴⁸ Este parágrafo está elaborado a partir da publicación previa (Maroñas e Bolaño, 2015), da que a investigadora é coautora, contando coa autorización expresa da outra autora.

Figura 22. Ámbitos da Pedagogía-Educación Social

Fonte: Caride (2003, p.50). Adaptación propia.

En concreto, os BdT abordan dimensións que van desde alternativas económicas no eido local, ata a contribución á mellora do lecer comunitario, pasando pola oferta de servizos de coidado a persoas dependentes ou levando a cabo accións educativas horizontais que promoven a formación continua (Maroñas et al., 2015). Polo tanto, consiste nunha iniciativa transversal que se pode analizar desde os diferentes ámbitos da Pedagogía-Educación Social, tal e como se apunta nos seguintes apartados.

a. Da cohesión social á educación inclusiva: unha viaxe de ida e volta

A educación inclusiva remítenos “á consideración de prácticas –educativas e sociais– democráticas”; polo tanto, unha iniciativa inclusiva será aquela que permite “participar na comunidade de todos en termos nos que se garanta e respecte o dereito, non só a estar ou pertencer, senón

a participar da forma activa política e civilmente na sociedade, na aprendizaxe (...), etc.” (Parrilla, 2002, p. 18).

Nesta liña, Cahn (2004) apunta á necesidade de valorar as potencialidades de cada persoa, o que supón un marco de acción igualitario onde todas as capacidades son útiles e se valoran dun modo equitativo (1 hora de servizo, 1 crédito):

Y luego que valga exactamente lo mismo cualquier cosa, eso es genial, porque da igual una hora de piano, que una hora de costura, que una hora de acompañamiento, que una hora de transporte. Eso a todos nos iguala y me parece una enseñanza muy chula [BDT2GD, 3:20].

Deste modo, o alcance inclusivo esténdese a diferentes colectivos como persoas maiores, inmigrantes ou persoas con discapacidade que, baixo a fórmula do BdT, poden aportar ao proxecto tanto ou máis que calquera outra persoa da comunidade. De feito, varias investigacións comprobaron que os BdT teñen a capacidade de atraer a persoas que normalmente non participan en iniciativas comunitarias, polo que se presenta como unha ferramenta de inclusión social privilexiada (Marks 2007; Maroñas e De Valenzuela, 2016; Seyfang, 2002, 2003).

Ademais, nos casos en que as persoas necesiten unha atención máis específica pódense proxectar BdT especializados que teñan unha finalidade ou grupo de destinatarios máis específico, sen que isto supoña a exclusión de ninguén. Unha das liñas que se veñen traballando é a adaptación do modelo xeral dos BdT á escola e, aínda que seguen sendo iniciativas puntuais, Maroñas, De Valenzuela e Martínez (2016) diferencian dous grandes tipos de Bancos do Tempo Escolares (BdTE):

- BdTE na aula: a actividade desenvólvese exclusivamente durante o horario lectivo, tendo como referencia o grupo-aula. Ademais, a responsabilidade da xestión dos intercambios recae no/a titor/a.
- BdTE de carácter comunitario: a actividade do BdTE non se restrinxen ao horario lectivo, xa que participa o conxunto da comunidade educativa e habitualmente o xestiona a ANPA ou un BdT local.

Aínda que ambos enfoques resultan interesantes desde unha perspectiva inclusiva, o primeiro oríéntase a intercambios de contido curricular e/ou tarefas de natureza didáctica, mentres que o segundo contempla e amplía estas posibilidades no fomento da creación de novas redes de relacións entre o alumnado, o profesorado e as familias. Desde esta perspectiva e seguindo a Pujol e Cacho (2012), as principais finalidades dos BdTE son:

- Aumentar as aprendizaxes, especialmente do alumnado.
- Mellorar a convivencia.
- Instalar dinámicas que partan dunha lectura en chave de oportunidades: considérase que todas as persoas participantes poden aprender coñecementos e habilidades cos seus compañeiros/as. Ademais, compartir, cooperar, axudarse mutuamente e comprometerse incide positivamente na aprendizaxe de valores e actitudes positivas no alumnado.
- Promover que cada persoa –en planos de igualdade– teña éxito no ámbito persoal (motivación e autoestima), escolar (aprendizaxe de coñecementos e habilidades) e social (sentimento de pertenza e relacións sociais positivas).
- Favorecer que a comunidade educativa sexa a protagonista dos procesos participativos de xeito responsable, o que implica un compromiso na toma de decisións e na xestión do proxecto.

O BdT de Rivas-Vaciamadrid foi impulsor de dous BdTE: un que toma como referencia unha aula dun Centro de Educación Infantil e Primaria (CEIP), e outro situado nun Instituto de Educación Secundaria (IES) onde tamén participan as familias. As xestoras fan referencia ao seu potencial inclusivo salientando que é unha iniciativa que mellora a convivencia e, incluso, pode ser unha ferramenta de utilidade para a prevención do *bullying*:

Y además es una forma de cambiar la visión pedagógica; de que los niños entre ellos se ayuden. A ver, es una herramienta incluso para bullying y cosas así; es increíble el resultado que puede dar. Que se vean de igual: “Yo no sabré

matemáticas, pero te puedo arreglar la bici o qué sé yo”, “Que soy el feílo, pero sé jugar al ajedrez y te puedo enseñar” [BDT1GX, 2:72].

b. A educación ao longo da vida: unha iniciativa valiosa para o envellecemento activo

Os BdT tamén contribúen á educación ao longo da vida, xa que se promoven intercambios de coñecementos, destrezas e habilidades en todas as etapas da vida, fomentando así a aprendizaxe baseada en intereses, a autoestima, o diálogo interxeneracional e o envellecemento activo (Molnar, 2011; NEF. 2008; Ozanne e Ozanne, 2011).

Todas estas cuestións resultan especialmente beneficiosas para as persoas maiores, ás que se consideran como participantes ideais, en tanto que dispoñen de tempo libre e unha maior acumulación de experiencias e saberes de gran valor para compartir coa veciñanza (Collom, 2008). Deste modo, os BdT son un exemplo no que se constata que a sabedoría non só está amparada polo saber científico e regrado senón que ten un compoñente de autoformación onde se deron cita a teoría, a práctica, a persoa, a sociedade, a razón e o sentimento como expoñente da aprendizaxe que é a vida; de aí que se valoren especialmente os coñecementos baseados na experiencia persoal (García, 2004). Recollemos unha testemuña que o evidencia:

Tienes personas jubiladas con conocimientos que pueden ser profesores universitarios, catedráticos, maestros, profesores, pedagogos que están a disposición de la comunidad. O simplemente el conocimiento de cualquier persona en el ámbito laboral, en una profesión, todos esos recursos hay que saber utilizarlos, detectarlos [PE1, 13:25].

Os estudos de BdT centrados na chamada terceira idade son escasos e ningún deles se realizou en España (Collom, 2008; Lasker et al., 2011); non obstante, as principais conclusións apuntan a que a presenza deste sector de poboación nos BdT difire segundo o tipo de experiencia analizada. Na investigación de Collom (2008), os participantes de máis de 65 anos representan un 8%, mentres que na de Lasker et al. (2011) alcanza o 30%, sendo no caso español a porcentaxe aínda máis

significativa pois –segundo os resultados do cuestionario aplicado– a representación das persoas que teñen entre 51 e 70 anos é do 50%.

Sendo así, é preciso considerar esta circunstancia á hora de planificar e deseñar as accións de dinamización e promoción dos BdT por parte dos equipos xestores, atendendo ás posibles necesidades das participantes (fenda dixital, dificultades de transporte ou de mobilidade, etc.). Por exemplo, os BdT poden ser unha oportunidade para a alfabetización tecnolóxica das persoas maiores porque, xa sexa polo tipo de servizos que demandan, ou polo propio funcionamento da iniciativa aprenden a manexar aplicacións móbiles, ordenadores, etc.:

En cuestiones prácticas por exemplo, ha habido usuarias que no se aclaraban con el móvil y al cabo de un tiempo han hecho intercambios con otra gente y típico spammer que cada 3 días te está mandando vídeos (risas) [BDT5GX, 10:24].

As persoas maiores que participan nos BdT tenden a desexar a autonomía e a autoeficacia e nos seus intercambios adoitan establecer vínculos con persoas de diferentes grupos de idade (Collom, 2008; Lasker et al., 2011). Isto significa que se fomenta o diálogo interxeneracional e que as persoas melloran a súa saúde emocional cando se valoran os seus coñecementos e son quen de aprender cousas novas, sen importar a súa idade.

Ademais, parece ser de especial utilidade para aquelas persoas que viven soas ou están pasando por un proceso de dó (viuvez, a perda dun familiar, etc.) (Boyle, 2014; Lasker et al., 2011); polo que tamén é un proxecto comunitario que serve para combater a soidade, tal e como explica unha das participantes:

A mí particularmente me sacó de la crisis de mi hijo. Yo estaba metida en mi casa, me ayudó a salir, a conectar con la gente, no es bueno estar en tu casa sola, porque yo me quedé sola. Entonces eso hace que interactúes con gente que te dice, bueno pues ahora tengo que salir porque esta persona me ha pedido que la ayude y te ayuda a salir del pozo en donde tú estás, es como un psicólogo, pero muy grande (risas) [BDT6GD, 12:5].

Así, pódese concluír que os BdT teñen un gran potencial no envellecemento activo, pois o seu funcionamento responde en gran

medida aos tres grandes propósitos da educación en persoas maiores: recoñecemento formal da sabedoría informal; incorporación das persoas maiores aos procesos de formación ao longo da vida; e, por último, a potenciación de canles que consigan poñer a disposición da sociedade as competencias persoais (García, 2004). Unha apreciación que se pon de manifesto na seguinte apreciación:

He acumulado una cantidad de conocimientos y tengo una cantidad de memoria fenomenal y entonces pienso: esto está bien compartirlo con los demás, ayudar. Si sabes hacer una cosa se la enseñas al otro, es como una riqueza que se reparte y, además, me lo paso bien [BDT5GD, 9:39].

c. A formación laboral e ocupacional nos BdT: unha tarefa pendente

No seu traballo sobre a empregabilidade, Boyle (2014) comprobou que os BdT podían ser unha ferramenta idónea para a formación laboral e ocupacional; por unha banda, porque promovían o intercambio de servizos relacionados coa busca de emprego (obradoiros para a busca activa de emprego, asesoramento na construción do curriculum vitae, etc.); e, por outra, porque consideraba que os BdT son estruturas de intercambio non monetario que responden ás necesidades sociais emerxentes, e constitúen recursos de soporte cos que afrontar momentos de dificultade social. No caso dos BdT estudados e no relativo aos grupos xestores, esta segunda perspectiva é máis frecuente que a formación laboral, pois orientaron a súa actuación en proxectos asistenciais, sobre todo, a raíz da crise económica. Por exemplo, no BdT de Lugo, as persoas con dificultades económicas participan en maior medida e, no BdT de Rivas-Vaciamadrid, desenvóléronse proxectos como o Banco de Alimentos (ver cita 2:35):

Hubo un colegio aquí, especialmente duro, especialmente atacado por la crisis, que se juntó cuando dejaron de dar becas de comedor; entonces se descubrió que había niños que ni comían en el comedor porque ya no había becas, pero es que tampoco cenaban en casa. Entonces había niños que estaban ya desnutridos, en una ciudad como ésta. Ahí sí que ya saltaron las alarmas. Al enterarnos de eso, con la directora del colegio, que además tiene una

sensibilidad especial, pues hablamos y nada, adaptamos el protocolo. Hicimos un protocolo nuevo que fue entrar por los colegios. Nosotros no conocemos a la familia, pero los colegios sí conocen a las familias. Saben los niños que llevan zapatos de verano en invierno, porque crecen, pero no tienen dinero para comprarles; saben qué niños no van a excursiones desde hace cinco años, son los niños que no van. O sea, ellos tenían totalmente controladas a las familias, las primeras familias a las que atacar. Y a partir de ahí fue un “copia-pegar”, entramos en ese colegio, hicimos un protocolo de entregas y nos fuimos por el resto de los colegios haciendo lo mismo.

Nosotros llegábamos con las bolsas de comida a una hora a la que nadie nos veía, por detrás; y luego ellos se encargaban, de una forma discreta, de distribuirlos a las familias.

La verdad que el proyecto ha cambiado muchísimo, creció tanto, tanto... Ahora ya es el Banco de Alimentos [BDT1GX, 2:35].

Ademais, a baixa incidencia dos BdT na mellora da empregabilidade parece estar relacionada coa escasa profesionalización dos grupos xestores e dos servizos ofertados, así como coa insuficiente integración deste tipo de iniciativas nos servizos sociais. De feito, unha das persoas expertas comenta que no Reino Unido os logros dos BdT neste ámbito son maiores porque manteñen unha actividade máis integrada nos servizos públicos:

Hay un aprendizaje seguro, pero no sé si está optimizado, al no haber documentos, formación. (...) En todos los encuentros siempre hay como un capítulo formativo, una charla formativa de distintos aspectos, luego hay intercambio de experiencias que cosas que funcionan, o cómo funciona el software, o sea, siempre hay algo formativo, pero al no ser profesional no sé o al no haber tenido un soporte profesional no sé cuánto se está optimizado ese aprendizaje, no sé. Bueno en Reino Unido se utilizan para la empleabilidad con un enfoque más integrado en servicios sociales, mucho más profesionalizado [PE2, 14:23].

d. A educación cívica: un eixe transversal nos BdT⁴⁹

A educación cívica resulta un eixe transversal dos BdT porque cando se realizan intercambios non só se aprenden coñecementos; tamén se adquiren novas habilidades sociais e, ademais, se estimulan valores como a tolerancia, a empatía ou a xenerosidade (Maroñas e Bolaño, 2015).

Partindo da premisa de que a cohesión social é un dos principais cometidos dos BdT, resulta evidente dicir que se está contribuíndo a asentar unha cidadanía máis respectuosa, crítica e responsable nos asuntos que atinxen ás súas vidas, pero tamén nas cuestións colectivas:

También muchas son más tolerantes y aceptan mejor, no solo el tema cultural o ideológico, como que aceptan mejor que tú eres así y el otro es así y que eres feliz así y hay que aceptarte así [BDTGX, 11:45].

Polo tanto, máis alá dun mecanismo para a transacción de servizos, os BdT son procesos participativos impregnados por unha serie de valores que sitúan á cidadanía nun punto de partida e de chegada. Algúns exemplos inciden na dimensión cultural (cidadanía multicultural e intercultural), na social (cidadanía activa, ambiental e paritaria), na política (cidadanía democrática), na ética (cidadanía responsable), etc. (Lozano, 2008).

Nesta liña, a figura coordinadora está chamada a dar sentido a todas estas accións sectoriais –mediante unha praxe socioeducativa– ao integralas nun proxecto colectivo que supoña unha “cidadanía multidimensional integrada polas diversas e variadas cidadanías específicas que a compoñen” (Montero, 2008, p. 30).

Algunhas estratexias que serven para aumentar os logros neste eido relaciónanse coa creación de espazos para que as persoas participantes teñan maior protagonismo na toma de decisións, así como na construción dunha visión de proxecto compartido que enfatice as posibilidades dos BdT para incidir na vida comunitaria. A este respecto, os profesionais a

⁴⁹ Este apartado está construído a partir dunha publicación previa de autoría propia: Maroñas (2018).

cargo da xestión deberían traballar na promoción da autoxestión, rebaixando a dependencia que os participantes teñen co grupo xestor (ver apartado 4.4.2).

e. Os BdT como un espazo de lecer comunitario⁵⁰

A filosofía dos BdT contribúe a poñer en valor as tarefas desenvolvidas no traballo non remunerado (unha hora de acompañamento ten o mesmo valor que unha hora de inglés), así como a fomentar un uso dos tempos libres e de lecer máis diverso e enriquecedor, sen que as limitacións socioeconómicas sexan un obstáculo.

Nas últimas décadas, diversos autores afirmaron que o lecer é un fenómeno que contribúe a satisfacer as necesidades psicolóxicas básicas e que, por tanto, inflúe no desenvolvemento humano (Cuenca, 2014; Iso-Ahola, 1980; WRLA, 1994). Non obstante, a sociedade actual impón uns ritmos cotiás que –en moitas ocasións– dificulta o encontro comunitario; unha circunstancia que limita –e ata certo punto, determina– as oportunidades que as persoas teñen para gozar de experiencias de lecer, quedando relegadas a prácticas puntuais e mediatizas polas posibilidades socioeconómicas de cadaquén. Así, prodúcese unha situación de carácter ambivalente na que o lecer se recoñece como un dereito humano básico do que ninguén debería ser privado por razón algunha; non obstante,

as oportunidades para o goce do lecer seguen sendo profundamente desiguais e discriminatorias. Unha realidade á que, se se fala en termos de dereitos non pode ser allea nin ás políticas sociais nin, non que nos preocupa, a unha pedagogía-educación do lecer que favoreza o seu desenvolvemento humano do modo máis universal e integral posible (Caride, 2014, p. 45).

Iniciativas como a dos BdT contribúen a diminuír as desigualdades sociais pois, en chave de igualdade de oportunidades, desenvolven actividades puntuais (intercambios interpersoais) ou estables no tempo

⁵⁰ Este apartado construíuse a partir de publicacións previas das que a investigadora é coautora, contando coa autorización expresa do resto de autores/as. As referencias son: Martínez et al. (2016) e Maroñas et al. (2019).

(obradoiros grupais, clubs de lectura, etc.) á marxe do sistema da economía formal que se relacionan coas diferentes dimensións do lecer sinaladas por Cuenca (2000) e Caride (2014):

- Lúdica: trátase de experiencias vinculadas aos *hobbies*, pasatempos, xogos que abranguen unha gama tan ampla que vai desde a práctica deportiva ata os traballos manuais ou a cociña. Os servizos asociados con esta dimensión que se intercambian no BdT son diversos, a teor da gran cantidade de intercambios individuais e grupais que se desenvolven con este fin. Isto é:

Si, es un poco lo que dice ella, a ser solidario a ser más confiado. Luego aprendes cosas concretas, si haces cocina pues aprendes a hacer pastel o a mí que me gustaba la cocina vegetariana he aprendido alguna cosa, lo que pasa que luego no te puedes dedicar, pero bueno. Desde cosas más concretas a cosas no tangibles [BdTGD, 9:13].

- Creativa: refírese á expresión artístico-cultural, polo son accións vinculadas coa estética, a música, o cine, o teatro, etc. A este respecto, é habitual que nos BdT se organicen actividades como clubs de lectura, obradoiros de poesía, grupos de teatro, etc. Algunhas apreciacións retratan esta natureza:

Tenemos una profesora experta en bellas artes que hace unas conferencias super chulas sobre artistas y pintores. Todo ese conocimiento que tiene ella lo puede compartir, y son a lo mejor 30 personas que vienen a compartir con ella estos conocimientos y luego se establece el fórum de preguntas y respuestas, y yo creo que esto enriquece a todo el mundo [BDT4GX 8:25].

- Festiva-comunitaria: ten que ver con manifestacións de identidade cultural e social, polo que acontecementos como o aniversario do BdT, a festa dos BdT ou as saídas programadas se converten en actividades para reafirmarse nun proxecto colectivo que posibilita compartir tempos coas persoas implicadas. Así se expresa:

Y una vez al año hay un encuentro con todos los BdT de Cataluña, me parece que son todos. La fiesta de los BdT, y este año se hace aquí en Sants [BDT5GD, 9:3].

- Ambiental-ecolóxica: vincúlase ao desenvolvemento da recreación en contornos naturais, así como á integración da perspectiva da sustentabilidade no lecer, tal e como se indica de seguido:

Unha das actividades que estivo guay foi que fixemos no centro de Lugo un forno solar e comemos todos xuntos e dando sensibilidade. Bueno a mi me ayuda a reposicionarme a nivel personal tamén [BDT3GD, 5:10].

- Solidaria: o ocio enténdese como “unha vivencia social, inclusiva, comprometida e altruísta, na que predomina a vontade de cooperar desinteresadamente en tarefas de axuda a outras persoas ou colectivos” (Caride, 2014, p. 42). Esta dimensión está moi presente nos BdT desde a súa concepción ata os proxectos específicos que se desenvolven no seu seo para responder a diferentes necesidades sociais.

Polo tanto, os BdT coinciden coa filosofía dun lecer concibido como experiencia humana e como fonte de calidade de vida; toda vez que permite desenvolver coñecementos, destrezas, valores e actitudes que favorecen o desenvolvemento integral das persoas. A tal fin, a educación do lecer sitúa entre os seus obxectivos desenvolver destrezas e recursos que permitan ás persoas aprender a construír experiencias de lecer activa e colectivamente, transitando dunhas experiencias eminentemente individuais, pasivas e consumistas, a outras máis activas e comunitarias, nos que se promove a participación social (Caballo, 2010).

Sen que sexa unha liña de traballo moi intencionada, pola propia dinámica dos BdT foméntase un lecer compartido, autoxestionado e autotélico (Cuenca, 2014), xa que os intercambios adoitan establecerse entre os membros da comunidade de forma autónoma e están baseados nos intereses e preferencias de cada quen, polo que son experiencias cun fin en si mesmo.

Tendo en conta estes aspectos, os BdT son unha fonte de ocio con vocación comunitaria, dos que se desprenden beneficios a nivel social que van desde fomentar a cohesión social e fortalecer os valores

comunitarios, ata facilitar as relacións interpersoais, desenvolver habilidades sociais e ampliar o círculo de relacións; isto é, o lecer é un dereito que tamén debe experimentarse no espazo público, en diferentes escenarios e con múltiples actores sociais:

A mí me encanta hacer talleres, me lo paso muy bien, qué aprendo yo en los talleres, pues aprendo, yo soy una persona muy abierta y al mismo tiempo desconfiada con la gente que no conozco, con la gente que no conozco pongo un poco de barrera. Entonces, el hecho de que sea una persona del BdT hace que me atreva a quitar la barrera. Pero la gente, con vecinos que vivimos en la misma escalera desde hace 20 años y que no sabemos nada el uno del otro, y yo no explico nada de mi vida. Pero he aprendido a abrirme más a personas que no conozco, eso para mí ha sido importante [BDT5GD, 9:8].

A partir destas premisas pode afirmarse que as iniciativas de lecer comunitario –como son os BdT– “están chamadas a xerar un espazo común para o entendemento e a posta en valor do capital social das comunidades” (Caride, 2014, p. 48). Isto pon de manifesto as posibilidades educativas do lecer como un medio transversal de acción-intervención comunitaria e a potencialidade dos BdT na construción destes espazos; a fin de facilitar a recuperación e a ampliación das redes de apoio presentes nas comunidades.

f. Animación Sociocultural e dinamización comunitaria: dous piares básicos para a supervivencia dos BdT locais

A animación sociocultural fai referencia a un movemento igualitario que implica a promoción de procesos de participación que fomentan a iniciativa e a autoorganización dos individuos nos grupos e comunidades das que forman parte (Caballo, Candia, Caride e Meira, 1996).

Así, pretende orientar á comunidade nas súas iniciativas, ao tempo que impulsa aos diferentes grupos sociais a participar nunha ampla gama de experiencias culturais e comunitarias que contribúan a acrecentar a capacidade de comunicación, participación e reflexión. Nesta liña, “a finalidade da Animación Sociocultural é transformar as condicións que

impiden e/ou limitan a vida das persoas no seu medio social, mediante a promoción dunha mellora significativa do seu benestar e calidade de vida” (Caride, 2005, p. 75).

Deste xeito, incídese na importancia de entender a cultura como un fenómeno cotiá próximo á vida comunitaria, de forma que sexan os sectores populares os axentes promotores do cambio social. Así, os BdT asumen o principio de democracia cultural, segundo o cal a cultura é o resultado dun compendio de condutas e formas de expresión específicas, creadas e promovidas polos axentes da propia comunidade (Ventosa, 2008), tal e como se indica na seguinte cita:

A mí me han llegado peticiones de bueno, vamos a hacer excursiones o vamos a tal sitio, las entradas las pedimos para muchas cosas, pero como esa cohesión grupal de vamos a hacer cosas en grupo, pero como esa identidad de ocio conjunto. La gente se siente parte [BDT6GX, 11:23].

Os BdT enténdense como espazos participativos que toman o troco como principio, rompendo os esquemas tradicionais entre provedor e consumidor de cultura (democratización cultural); de aí que se poidan considerar como unha práctica de democracia cultural que sitúa á cidadanía como creadora-produtora de servizos, onde o proceso de intercambio ten un fin socioeducativo en si mesmo:

Tú vas a pedir una clase de piano, es tu ocio igual, aunque sea formativo, pero en el BdT, la persona que te lo da, como tÚ al recibirlo es diferente, tu expectativa es diferente, tU nivel de exigencia es diferente también. Entonces hace que vivas la relación con la otra persona también diferente, porque no hay esa relación profesor-alumno (entrevistadora: ¿Sin esa formalidad o presión?) Exacto, que somos dos personas que estamos haciendo esto pero que dentro de un mes podemos estar haciendo otra cosa [BDT2GX 4:32].

Ademais os BdT supoñen un recurso estimable para a dinamización comunitaria, xa que a súa finalidade é a recuperación de redes de apoio e solidariedade mutua entre a veciñanza, sendo un recurso participativo e horizontal no que conflúen diferentes axentes sociais. Un enfoque que – como se indica no apartado 4.4– está estreitamente ligado á noción de empoderamento.

O tránsito realizado a través dos diferentes ámbitos da Pedagogía-Educación Social evidencia que os BdT poden considerarse experiencias con propósitos socioeducativos; non obstante, para que esta perspectiva acade todo o seu potencial resulta imprescindible incorporar modelos de xestión e dinamización máis profesionalizados, que asuman o rol de orientadores e/ou facilitadores, sen que isto supoña minorar o protagonismo que –necesariamente– debe asumir a cidadanía.

As tarefas referidas á dinamización comunitaria foron tradicionalmente asumidas (cunha cantidade de traballo e dedicación incalculable) polo tecido asociativo; no entanto, cada vez resulta máis evidente a necesidade de conxugar a actividade voluntaria cunha maior profesionalidade do campo mediante accións que alenten os movementos cívicos e que promovan a participación da cidadanía na vida pública (Maroñas et al., 2019).

Os BdT son un espazo estratéxico para crear e desenvolver plans e programas coordinados entre diferentes axentes sociais. Para isto, é preciso apoiar aos BdT con recursos económicos, infraestruturais e, sobre todo, con figuras profesionais como as de técnica/o ou axente cultural, educadoras/es de rúa ou técnicas/os de cultura que asuman as funcións de dinamización, asesoramento e coordinación entre as diferentes iniciativas presentes no territorio (Maroñas et al., 2019). Nesta liña, unha das persoas expertas especializadas na coordinación de BdT, indica que un dos seus obxectivos prioritarios é contribuír á formación das persoas xestoras con accións como as que se indican a continuación:

Planificamos formación, al año unas 6 formaciones de diferente tipo a las que están invitados todos los gestores y siempre sugiero que si hay alguna persona motivada que los traigan porque es la manera también de engancharla y también de poder generar la posibilidad de un relevo. Y aparte bueno, toda la comunicación de la red de Barcelona-Cataluña con el resto del BdT que los vamos haciendo partícipes de las formaciones que hacemos [PE3, 15:39].

Desde este punto de vista, a vía da formación se sitúa como unha estratexia interesante para manter o equilibrio que debe existir entre a acción voluntaria e a profesional, xa que contribúe a reducir a

dependencia das persoas participantes co grupo xestor; fomentando unha cultura organizativa onde ambos axentes comparten a idea dun proxecto colectivo. Unha aprendizaxe cívica que pode extrapolarse ao conxunto da sociedade, pasando de modelos representativos cunha participación pasiva ou delegada a sociedades onde a democracia real sexa unha práctica cotiá:

En ese sentido, la idea es que yo me doy cuenta que al final el tema democracia, la democracia al final es un tema que como que se hagan cargo otros. Tenemos una democracia participativa que es participativa cada... la democracia, pero representativa. Y lo que yo veo es una tendencia es eso, yo voy hago esto y esta es mi participación [PE3, 15:34].

4.4.- UNHA ANÁLISE DA CAPACIDADE EMPODERADORA DOS BANCOS DO TEMPO: REALIDADE OU RETÓRICA?

A literatura relaciona con frecuencia os BdT coa mellora do capital social (Cahn, 2004; Gisbert, 2010; Molnar, 2011; Seyfang, 2002); porén, non existen traballos que teñan afondado nos procesos que potencian ou inhiben a capacidade empoderadora destas iniciativas, pasando por alto as posibilidades de observalas como motor de cambios sociais.

A teoría do empoderamento constitúe un referente axeitado para analizar procesos comunitarios, así como para propoñer propostas de mellora para o futuro. Con esta análise preténdese realizar unha análise integral da actividade dos BdT, poñendo en valor os seus logros e afondando nas barreiras ou dificultades que veñen limitando a súa actividade; sobre todo, no que respecta ao seu impacto na comunidade.

En coherencia coa súa natureza ecolóxica e contextualizadora, realízanse unha análise de cada un dos niveis que sustentan a teoría do empoderamento. En primeiro lugar, ponse o foco na dimensión individual, onde se constata a eficacia dos BdT como fonte de autoestima, e se trata de explicar porque se producen desaxustes entre os roles de oferente e demandante. Seguidamente, no nivel organizacional afóndase nos estilos de liderado, as prácticas de xestión interna e as relacións que

establecen os BdT con outras entidades da contorna. Por último, no nivel comunitario, preséntanse diferentes estratexias que poden desenvolver os BdT para exercer un maior control nos recursos comunitarios.

4.4.1.- O empoderamento no nivel individual

O empoderamento no nivel individual ou Psychology Empowerment (PE) está conformado por un conxunto de nocións que permiten á persoa contar cunha adecuada avaliación das súas capacidades e das necesidades da súa contorna para, posteriormente, desenvolver prácticas participativas na comunidade que favorezan o cambio social.

De seguido realízase un diálogo entre os tres subniveis que integran o PE e os BdT, no que se salientan os logros acadados no subnivel interpersonal no que referido á mellora da autoestima; mentres que se indican as disonancias existentes entre os discursos e as dinámicas de participación que afectan aos dous restantes subniveis (interaccional e comportamental).

a. Subnivel interpersonal

O desenvolvemento integral da persoa prodúcese ao longo da vida nunha constante tensión entre a influencia das interaccións sociais e as características persoais de cada individuo. Polo tanto, variables como a autoestima, a percepción de ser valorado e respectado polos demais, a motivación ou o sentimento de pertenza a un grupo son elementos definitorios do empoderamento psicolóxico ou individual (Lennie, 2005).

A autoestima persoal é a valoración que fai o individuo de si mesmo en base ás súas características e ás prácticas vividas no contorno; de aí que as experiencias sociais e o sistema de valores operante inflúan, positiva ou negativamente, na percepción das capacidades individuais (Mendía, 2012). Isto significa que existe unha relación de interdependencia entre a autoestima e a participación social, na que as condutas proactivas na comunidade relaciónanse cun maior fortalecemento persoal (Banda e

Morales, 2015). Nesta liña, Ozanne e Ozanne (2011) indican que os BdT contribúen ao afloramento de talentos e habilidades ocultas, polo que relacionan estas iniciativas co fomento da autoestima e un maior autoconecemento:

Primero no sabes qué ofrecer, y luego te das cuenta de que tienes tantas cosas que ofrecer que no las puedes hacer y que tienes que dejar algo para los demás [BDT2GD, 3:40].

Te sientes útil (P. que haces un servicio a los vecinos). Cualquier persona que tiene un problema y se lo puedes resolver tú [BDT1GD, 1:48].

Sabes lo que pasa, que, al llamarte a ti, lo recibes como un halago. Porque en un principio no quieres molestar y dices: oye, a lo mejor tienen gente más cualificada que yo. Y cuando te dicen: oye ¿puedes venir? Dices, ¡oye qué bien! [BDT1GD, 1:80].

Ademais, Sánchez (1999) destaca a importancia da participación comunitaria como fonte de autoestima colectiva; un termo que inclúe a avaliación que realiza o individuo sobre: os grupos sociais aos que pertence (aspectos privados), as percepcións de como os demais valoran o grupo ao que pertence (aspectos públicos), e, por último, o comportamento adecuado no seu grupo social (aspectos identitarios e de pertenza).

As investigacións realizadas sobre os beneficios para a autoestima derivados da participación comunitaria acadaron resultados dispares; xa que, mentres uns autores poñen o foco nos aspectos colectivos (Sánchez, 1999), outros demostraron mellores resultados na esfera persoal (Banda e Morales, 2015). No presente estudo reflíctense expresións relacionadas con ambas dimensións; dun lado, algúns participantes fan comentarios referentes á pertenza co grupo e a cohesión social:

P. Que somos los mejores (risas). Somos el mejor banco, eso está más que claro.

E. Pues sí, yo que he estado en varios, (...), aquí se nota que hay un grupo humano que ya lleva un tiempo colaborando unos con otros y se nota el ambiente. En otros sitios cuesta más [BDT6GX, 12:26].

Si no estás en el BdT no te enteras de nada, te lo puedo garantizar. Es que es un núcleo de gente muy activa que con mucha iniciativa que tú vas a remolque,

pero hay gente que siempre que están pensando y al fin y al cabo de beneficias [BDT1GD, 1:96].

Doutro, aluden a aspectos vencellados coa autoestima persoal, valorando especialmente o feito de sentirse útiles no seu rol de oferente, porque contribúe á súa superación persoal ao poñer ao servizo dos demais os seus coñecementos e habilidades (ver citas 11:17 e 1:48). Ademais, que sexa un servizo multi-recíproco lles produce sentimentos de satisfacción ao non sentirse unha carga para os demais (ver cita 3:19):

A mí lo que más me gusta del proyecto de BdT es, primero, que pone en valor los conocimientos de la gente, que cualquier persona del mundo mundial tiene posibilidades de participar, que en otros aspectos está cerrado a esto, a lo otro, a lo otro, pero aquí está integrado. Es el proyecto más igualitario, no hay nada, no conozco ningún proyecto que sea más igualitario que este porque tu tiempo vale lo mismo que el de este hombre, que el de una persona mayor, que el de una persona joven, que el de un médico, que el de un abogado, que una persona sin formación, que uno del campo. Eso es lo importante del BdT, y poner en valor eso, que la sociedad ya te dice ah tú no eres ni maestra ni eres nada... pues vale, pero oye... a lo mejor hace unas croquetas que te puedes morir. Y luego la ventaja de que este proyecto empodera a la gente, porque sin tú quererlo, como tú ofreces lo que tú sabes que te sale bien pues triunfas siempre, con lo cual nunca fracasas y tú lo que haces todo el mundo te lo alaba [BDT6GX, 11:17].

Te sientes útil (...). Cualquier persona que tiene un problema y se lo puedes resolver tú [BDT1GD, 1:48].

A mi quizás lo que más me gusta o con lo que más disfruto es que todo el mundo sabemos hacer algo (...) Por ejemplo, yo a la persona que le llevo lo de la costura me encanta pedírselo porque se siente bien, porque le queda fenomenal, todo el mundo sabemos hacer algo que otra persona no sabe hacer. Yo no sé coser y lo poco que sé se me da mal y, sin embargo, esta persona lo hace genial [BDT2GD, 3:19].

A teoría do empoderamento no subnivel interpersoal relaciónase coa capacidade psicolóxica do control percibido ou control persoal (Zimmerman, 2000); unha dimensión que garda estreita relación co benestar psicolóxico nas diferentes etapas vitais (Bandura, 1997). Neste eido, os BdT axudan ás persoas a identificar e poñer en valor as súas habilidades e talentos (Ozanne e Ozanne, 2011).

Neste proceso, a influencia de variables contextuais é moi elevada porque as dinámicas organizativas ou as prácticas socioculturais poden ser unha fonte positiva ou negativa para a construción do autoconcepto (Sánchez, 1999). A este respecto, establécese unha interdependencia evidente entre a calidade das redes de apoio social e un control persoal positivo (Smith, Kohn, Savage-Stevens, Finch, Ingate e Lim, 2000). Ademais, os BdT son un contexto propicio para fomentar as relacións igualitarias e positivas, poñendo en valor as capacidades de cada participante; de aí que tamén sexan unha potencial fonte de autoestima colectiva.

b. Subnivel interaccional

Seguindo o estudo de Laverack e Wallerstein (2001), o subnivel interaccional relaciónase coa capacidade que teñen as persoas para preguntarse sobre os por que das cousas que acontecen na súa contorna; é dicir, prestando atención ás habilidades de análise sobre os fenómenos que mediatizan as súas vidas (Soler et al., 2014).

A este respecto, as persoas implicadas nos BdT realizan unha análise da realidade na que diferencian fenómenos propios dos diferentes niveis que compoñen o modelo ecolóxico descrito por Bronfenbrenner (1987). En concreto, avalían a realidade con diferente intensidade, sendo máis evidente nas esferas macro e micro, mentres que na esfera micro a descrición é menos intensa.

Isto significa que nos BdT existe un discurso explícito e crítico respecto das variables relacionadas co macrosistema e o exosistema, no que se analiza a influencia dos grandes sistemas operantes na sociedade, nomeadamente do sistema neoliberal, así como as relacións de poder que nel se establecen:

La sociedad es muy materialista, entonces hay un sistema de creencias muy erróneo actualmente. Aquí la gente piensa que un médico de mucho prestigio es muy bueno, esto es un error, este sistema de creencias no nos ayuda. Hay mucha gente en el BdT que es muy buena [BDT4GD, 7:25].

Tal e como se indicou na cosmovisión política, na dinámica dos BdT existe unha filosofía compartida baseada en valores contrahexemónicos; unhas circunstancias que se poden relacionar co proceso de concientización teorizado por Freire (2012), xa que acceder a formas de intercambio alternativo contribúe a tomar conciencia do reparto asimétrico que existe na relacións de poder. Non obstante, este marcado ton crítico dilúese nos contornos máis tanxibles da vida cotiá das persoas, como son o mesosistema e o microsistema. Así as cousas, as participantes realizan poucas referencias ao contorno local, mentres que os equipos xestores demostran unha maior capacidade para identificar as problemáticas da comunidade, así como as necesidades dos e das participantes:

A los usuarios les cortaban la luz o les cortaban el agua o no tenían que comer, (...) en el momento de la crisis dura, dura, dura. Cuando, efectivamente, gente que vive en un chalet y que jamás hubiera imaginado que en dos años se quedara como se quedó, pues sucedía. Lo que a nosotros nos importaba es que comieran. Así que nos pusimos a trabajar sobre un proyecto [BDT1GX, 2:29].

Sants es un barrio muy asociativo con mucho movimiento social, de hecho, siempre nos peleamos por el tema de los espacios, porque somos tantos que al final siempre queremos lo mismo. Es un barrio bastante reivindicativo, con gente joven que se moviliza mucho, es un barrio bastante extenso, solía ser un pueblo antaño. Entonces se ha quedado un poco la característica del pueblo que todos se conocen, la gente antigua de Sants tiene este sentimiento de barrio, lo que pasa es que poco a poco se ha ido creciendo, se han incorporado personas nuevas [BDT5GX, 10:20].

Diversas investigacións relacionaron o empoderamento coa capacidade de coñecer e entender a historia da súa comunidade (Parker, Chung, Israel, Reyes e Wilkins, 2010), así como co sentido de pertenza á mesma (Maclellan-Wright, Anderson, Barber, Smith, Cantin, Felix e Raine, 2007). Ambas dimensións son pouco frecuentes na vida dos BdT e cando aparecen no discurso é para realizar unha descrición xeral da comunidade ou da iniciativa a modo de contextualización, cunha análise crítica mínima sobre as cuestións que afectan á súa comunidade. Neste sentido, o subnivel interaccional nos BdT ten un alcance relativo, que Zimmerman (2000) relaciona cunha comprensión do contorno socio-

político –que si se produce– pero tamén co manexo de ferramentas analíticas que inflúen no medio, sendo un aspecto menos presente na dinámica destas iniciativas.

O empoderamento ten como núcleo esencial a capacidade de analizar a realidade mediante unha serie de habilidades, ademais de actuar de forma consecuente ao analizado e decidido (Soler et al., 2017); unha circunstancia que non sempre se produce nos BdT, a teor das poucas referencias críticas no niveis meso e micro.

A participación comunitaria desde a óptica do empoderamento implica recoñecer a existencia dunha serie de dereitos básicos da cidadanía, así como a necesidade de desafiar aos grupos hexemónicos co de mudar as relacións de poder nun determinado contexto (De Vos, Malaise, De Ceukelaire, Pérez, Lefevre e Van, 2009). Polo tanto, en toda iniciativa de carácter comunitario existe –explícita ou implicitamente– un enfoque sobre o poder que Soler et al. (2014) resumen en tres posibilidades: unha postura que non cuestiona as estruturas de poder; unha perspectiva crítica que si o fai; e, por último, unha opción intermedia que dá lexitimidade ás estruturas macrosociais buscando cambios de carácter reformista.

Tendo en conta a capacidade de análise que caracteriza á dinámica dos BdT, situámoslos nun enfoque interpretativo ou moderado, xa que na lectura que realizan sobre as relacións de poder identifican críticas a elementos estruturais pero, ao tempo, insisten no carácter eventual ou subsidiario da iniciativa; o que permite situalos como un servizo complementario que fomenta a cultura da gobernanza democrática e a loita contra as desigualdades. Tendo en conta todo isto, concordamos con Dittmer (2013) e North (1999, 2002), ao considerar aos BdT como iniciativas reformistas que non poderán ser quen, por si mesmas, de lograr cambios estruturais na dinámica da comunidades:

De todas formas, que esto se masifique es una utopía, tendría que cambiar la sociedad de cabo a rabo [BDT2GD, 3:47].

c. Subnivel comportamental

O subnivel comportamental supón transformar en condutas consecuentes os resultados da adecuada avaliación das capacidades individuais e da análise do contorno socio-político (Perkins e Zimmerman, 1995). Neste sentido, coincidimos con Varela (2010) cando indica que a participación desde o prisma do empoderamento ten como obxectivo:

recoñecer e alentar nas comunidades unha maior presenza de soportes políticos, estratéxicos que favorezan a implicación e a participación das persoas na transformación das súas propias realidades. Implicación que permite pasar da apatía á mobilización, pasar da delegación e a dependencia á actividade e a dispoñibilidade para asumir compromisos e riscos (p. 140).

As dinámicas de participación nos BdT son moi heteroxéneas, observándose diferentes graos de compromiso segundo nos situemos no rol de oferente (produtor) ou no de demandante (consumidor) de servizos e tamén en función das cosmovisións operantes (política, económica e social) (Valor e Papaoikonomou, 2016). En concreto, as persoas que participan nos BdT teñen dificultades para poñer en práctica o dobre rol co-produtor, sendo máis frecuente que demanden servizos. Esta tendencia reproduce pautas de participación propias do voluntariado tradicional das que renuncian enerxicamente nos seus discursos; é dicir, existe unha disonancia entre a esfera interpersoal, interaccional e comportamental, pois aínda que afirman que o BdT é un espazo igualitario que fomenta a reciprocidade, as súas dinámicas de participación responden a outros patróns que se afastan da teoría da co-producción (Cahn, 2004). Esta tendencia pode deberse “non só á falta de comprensión arredor da natureza do intercambio nos Bancos do Tempo, senón tamén á falta de aceptación do principio de igualdade entre todos os usuarios” (Papaoikonomou e Valor, 2016, p. 1352). Así o expresan en numerosas ocasións os xestores/as entrevistados/as:

Es algo en lo que se hace mucho hincapié con los usuarios, porque vienen porque quieren ayudar, entonces no saben pedir. Tenemos que hacer mucho hincapié en que si no piden esto no funciona. “Es que yo no necesito nada”. Es que no hace falta que necesites nada [BDT1GX, 2:41].

Yo creo que forma parte de la idea de que cada uno tiene del BdT y del perfil que a veces acude al BdT. Viene muchísima gente que busca en qué ocupar el tiempo porque se siente solo o sola. Entonces, la dinámica del BdT te exige un plus, aquí que es que tú tomes la iniciativa, que tú llames a una persona para pedir un servicio, entonces mucha gente no se atreve porque le da vergüenza, reparo, pudor [BDT2GX, 4:9].

Polo tanto, poden debuxarse diferentes perfís de participantes segundo a intensidade e dirección na que realizan os seus intercambios (Collom, 2012). Os equipos xestores expresan que, das persoas inscritas no seu BdT, tan só adoitan realizar intercambios a metade delas; diferenciando entre usuarios activos e pasivos, recoñecendo que hai unha maior tendencia a ofrecer que a solicitar servizos dentro dos activos, tal e como manifestan de seguido:

Yo creo que en el BdT (...) hay dos lotes de gente, habrá tres (risas). Los que siempre hacen servicios, los que siempre piden servicios y los que hacen y piden P: y los que no hacen nada, que no los has nombrado y son los más numerosos, ni los que piden ni los que dan [BDT1GD, 1:81].

Os factores que explican a inactividade en proxectos comunitarios son múltiples. Papaoikonomou e Valor (2016) indican que os participantes pasivos dos BdT teñen un compromiso afectivo; é dicir, que súa membresía responde ao razoamento de ‘quero estar’ porque concorda co sistema de valores. Non obstante, este motivo non é suficiente para despregar a capacidade de intercambiar:

Luego hay gente que te dice no hago, ya sé que no hago nada, no tengo tiempo, pero no me borres por favor que quiero estar, que me gusta la idea y quiero estar, no me borres, que me gusta mucho leerlos [BDT2GX, 4:10].

Ademais, as prácticas de empoderamento están mediadas por factores extrínsecos ou estruturais (sistema político, valores sociais, etc.) (Soler et al., 2017). De feito, a investigación de Dubois et al. (2011, p.42) sinala que o “poder transformador dos Bancos do Tempo na actualidade está limitado pola estrutura do mercado”; de tal xeito que o fundamento axiolóxico da igualdade non sempre se plasma na práctica (ver cita 6:21). Do mesmo modo, Molnar (2011) concluíu que o símil do sistema de

crédito operante nos BdT non favorece o empoderamento, xa que as persoas reproducían prácticas da economía formal, tales como o control do consumo, a reticencia a gastar créditos, etc.:

A xente cre que é moi boa idea, que por iso se mete, a xente que entra gústalle a idea pero que de todos modos non son conscientes de que para funcionar un BdT teñen que cambiar o chip, e que ao final as persoas seguimos sempre aí co chip encendido do capitalismo e do consumismo. E ao principio cústalles moitos ir ao BdT como primeira opción, se necesitas algo vas e o compras e se se che ocorre de casualidade ao BdT foi de casualidade [BDT3GX, 6:21].

En relación a isto, obsérvase que un factor central na inhibición da participación individual é o temor de que o BdT sexa valorado como unha estratexia de competencia desleal para as pequenas empresas do contorno local. Un aspecto pouco explorado pola literatura e que parece ser de gran relevancia, sobre todo para os BdT asociativos e municipais da realidade española.

Ademais, as participantes activas que prestan e demandan servizos de forma equilibrada explican que a súa participación é o resultado dun proceso de aprendizaxe mediante o que incorporaron á súa vida cotiá o funcionamento do BdT. Unha transición que reflicte maiores niveis de empoderamento no que asimilaron e, posteriormente, puxeron en práctica novas habilidades de capacitación comunitaria:

L. Bueno yo (...) normalmente voy con saldo negativo, pero sí que procuro, por lo menos tengo interés o la responsabilidad, de que tengo que equilibrar y uno de los motivos por los que me apunté a esto es para compensar.

(¿Creéis que eso es por la dinámica del BdT o cuando llegasteis ya teníais esta mentalidad en la cabeza de dar y recibir o es algo que habéis aprendido?)

A. No. Eso es algo que aprendes, por lo menos en mi caso.

(Me parece curioso porque en muchos BdT la gente es muy proclive a ofrecer servicios, pero les cuesta mucho demandar servicios).

R. ¡ah! Pues a mí no. Hombre, a mí me parece muy chulo justo ese hecho, que no es solo dar. Porque dar y esas cosas está muy bien, pero bueno, en este sentido te sientes muy bien, porque es un quit pro cuo [BDT2GD, 3:11].

Polo tanto, as persoas implicadas nos BdT “necesitan ‘formación’ nos modos de relación de intercambio co fin de estar mellor equipados para

participar neste tipo de redes. Isto tamén é de interese para as organizacións públicas e privadas que poñen este tipo de sistemas na práctica para garantir o seu éxito e sostibilidade” (Papaoikonomou e Valor, 2016, p. 1354).

En xeral, a participación nos BdT tende a ser individualizada e privada (Laamanen et al., 2015).; é dicir, normalmente baséase no intercambio dun servizo que afecta a dúas persoas (unha que recibe e outra que ofrece), onde o BdT actúa como mediador ou, simplemente, como unha plataforma de difusión:

También hay una idea que me ha gustado mucho: esos intercambios son interpersonales, es decir, aunque estamos apoyados y coordinados por el Ayuntamiento, pero los intercambios son interpersonales, nadie es responsable de lo que tú ofreces. Yo cuando lo leía decía, bueno aquí cabe todo y es fantástico, no hay intervencionismo [BDT4GD, 7:8].

Y una cosa muy importante que lo ha dicho él que es interpersonal que se da se termina y se acaba, menos los cursos. Pero es eso de decir yo he hecho esto, tú has hecho aquello, muy bien, adiós [BDT4GD, 7:11].

No establecemento destes servizos ‘cara a cara’, a confianza é un factor fundamental (Carroll et al., 2017; Seyfang, 2002). Tanto é así que os grupos xestores insisten na importancia da dinamización dos BdT como un elemento fundamental para o seu éxito. Indican que a maioría dos servizos se realizan entre as persoas que se coñecen previamente, polo que as actividades grupais que se desenvolven (reunións mensuais, actividades colectivas, excursións, etc.) teñen gran importancia como premisa necesaria para que se dean os intercambios interpersoais.

Concretamente, os BdT de Málaga organizan ‘reunións de confianza’ co propósito de que as persoas participantes se coñezan, estreiten vínculos e fomenten relacións de proximidade que favorezan intercambios interpersoais posteriores (ver cita 11:7):

Cada BdT organiza, nosotros una vez al mes ¿Para qué es esa reunión de confianza? ¿Por qué le llamamos de confianza? Precisamente es para eso, para que cuando nos buscamos tengamos eso, confianza. Es para que los usuarios se conozcan, se organiza, no sé, cualquier cosa, puede ser una actividad cualquiera

y de paso se hace la reunión (...) Cualquier persona puede proponer actividades o también es muy importante lo de comentar las experiencias que ha tenido, positivas y negativas [BDT6GX, 11:7].

En relación a isto, Laamanen et al. (2015) concluíron que os intercambios individuais repercuten na dinámica colectiva dos BdT; pola contra, os nosos resultados reflicten a tendencia inversa, xa que as actividades de carácter grupal teñen gran importancia no establecemento de vínculos de confianza que resultan de vital importancia para que teñan lugar intercambios interpersoais (participación individual):

Llevamos haciendo reuniones mensuales 12 años, así que imagínate todos los meses intentar hacer algo diferente. Tiene dos partes: una de presentación, haces una rueda con la gente que viene, se presenta, dice qué oferta, qué demanda y después elegimos un tema. Un tema para tratar, normalmente son temas que tienen relación con el BdT (...). Intentamos que cada reunión sea diferente. Y lo que siempre conserva es la parte de presentación, porque una reunión siempre sirve para que ellos se conozcan, se pongan cara y puedan salir intercambios. Entonces, si obvías esa primera parte, la gente no sabe a quién llamar o igual no se atreve después a coger el teléfono para llamar y es más fácil hacerlo en la reunión [BDT2GX, 4:5].

Se plantean situaciones que algún socio ha dicho y se dan soluciones o se intentan aportar soluciones. De ahí salen muchas veces intercambios. Yo fui a una, yo no tengo ofrecidas esas cosas y había dos personas una necesitaba cambiar el enchufe de una lavadora y ahí se hizo en ese momento, es lo que comentaba antes, que no puedes ofrecer todo lo que se supone que haces en tu vida. Y esas reuniones están muy bien [BDT2GD, 3:54].

A participación desde o enfoque do empoderamento non só supón acceder aos recursos, senón ter capacidade de control e decisión (Pick et al., 2007). En relación a isto, cómpre sinalar que a implicación das persoas participantes nas decisións que afectan ao BdT é limitada e existen diferencias notables segundo a súa estrutura organizativa (municipal, asembleario e asociativo).

No BdT asembleario analizado, os participantes parecen ter un mellor coñecemento e comprensión integral do proxecto, así como un maior protagonismo no proceso de toma de decisións mediante o

desenvolvemento de asembleas, nas que a opinión dos xestores e dos participantes teñen igual consideración:

Ahora mismo tenemos un funcionamiento que nos permite a cada uno de nosotros del banco, interactuar de una forma fluida y autónoma (...)

(Tendes reunións? E nesas reunións que temas tratades, como tomades as decisións?)

F. Discutimos mucho, me encanta discutir. No solemos ir muchos, solemos ir siempre los mismos, pero intentamos construir pequeños avances [BDT3, 5:44 e 5:45].

Pola contra, nos BdT asociativos e municipais existe unha maior diferenciación nos roles de usuarios e xestores, sendo estes últimos os que se ocupan maioritariamente das tarefas de xestión e da toma de decisións; mentres, os participantes identifican estas responsabilidades como alleas e ven o BdT como un recurso que facilita o intercambio de servizos. De feito, chama a atención que –en moitas ocasións, cando se realizan preguntas relacionadas coa xestión do BdT– as persoas participantes descoñecen aspectos tan básicos da organización como, por exemplo, se poden ter un saldo negativo na súa conta, se existen reunións de coordinación ou se os xestores perciben unha retribución económica:

Yo tengo entendido que lo hacen sin cobrar, no sé, pero yo creo que no cobran [BDT5GD, 9:38].

(¿Y eso cómo va cambiando? ¿Hay una reunión cada cierto tiempo para cambiarla, es espontáneo, etc.? ¿Cómo se toman las decisiones?)

R. eso pregúntalo mejor en la siguiente reunión, con las gestoras [BDT1GD, 1:83].

d. En síntese: os BdT no fomento do empoderamento individual

A teoría do empoderamento é útil para entender os problemas que obstaculizan o éxito dos BdT no nivel individual (ver anexo 11). Segundo as consideracións de Zimmerman (2000), existe unha interdependencia entre os subniveis interpersoal, interaccional e comportamental; non obstante, as avaliacións de diferentes proxectos comunitarios indican que

é máis accesible a esfera interpersoal que a posibilidade de transformar as pautas de participación (Bandesha e Lituania, 2005; Lennie, 2005; Parker et al., 2010).

Os BdT demostraron ser útiles na esfera interpersoal porque fomentan os intercambios recíprocos, con beneficios relacionados cunha maior confianza e autoestima das persoas participantes, que teñen a oportunidade de crear e desenvolver novos coñecementos e habilidades (Molnar, 2011). Non obstante, a nivel interaccional, os participantes aluden a un conxunto de crenzas retóricas referentes á igualdade e á reciprocidade que non trasladan de forma coherente ao subnivel comportamental.

A investigación especializada non afondou no papel que tiñan as persoas participantes no desenvolvemento dos BdT como proxecto comunitario. Un maior coñecemento destas dinámicas pode explicar moitas das barreiras que están limitando o alcance dos BdT. Este estudo indica que a participación individual límtase en moitas ocasións a realizar intercambios interpersoais ou grupais; de aí que os equipos xestores insistan na importancia das funcións de dinamización e coordinación, situando entre as principais dificultades a falta de compromiso das persoas participantes. A este respecto será fundamental indagar nos estilos de liderado e analizar cal representa maiores oportunidades para a implicación dos usuarios e usuarias en todas as decisións que afectan aos BdT, tal e como se fará no seguinte apartado. Estes resultados coinciden coa hipótese que formula unha das persoas expertas entrevistada:

Una cosa que pasa es que, en principio, los usuarios no participan en la elaboración de las normas, solo participan, normalmente hay dos encuentros sociales al año y es ahí donde participan. Pero no están pensado, o sea, no siempre se desarrollan espacios para que los participantes desarrollen algo más que intercambiar. O sea que esa es una buena pregunta, qué papel juegan los participantes en el desarrollo de los BdT me parece super buena pregunta, pero no sabría respondértela [PE2, 14:30].

En definitiva, parece que mellorar o empoderamento individual é unha tarefa fundamentalmente pedagóxica, orientada a dous propósitos principais: primeiramente, que as persoas participantes comprendan o funcionamento e a filosofía real do BdT e, en segundo lugar, abrir máis espazos para a súa implicación na toma de decisións. Así o explica unha das persoas expertas:

Entender bien la filosofía y el proyecto te hace sostenerte cuando dices: nadie me está llamando para intercambiar, o tengo que pedir, porque como te preocupa el proyecto, no tanto lo mío. Sí, yo creo que eso, nosotros no lo preguntábamos pero de hecho nunca salía y una pregunta que si hacíamos y que nos parecía muy clarificadora es que, le preguntábamos a la gente qué pasaría si el BdT desaparecía, como cambiaría su vida, y la gente contestaba que en nada, y eso decíamos: ¡joe, que tanto recurso invertido para que haya una cosa que si desaparece no va a afectar a nadie! O sea, comunitariamente qué relevancia tiene y en tu vida. Y puede ser por eso, porque no llegan a encajar la identidad con la del banco, no llegan, no se integra ahí algo. Excepto en los asamblearios que ahí el participante lo era todo, pero como ese participante estaba en 200.000 guerras más, no funcionaba muy bien [PE2, 14:32].

4.4.2.- O empoderamento no nivel organizacional

Os grupos xestores resultan cruciais para un bo funcionamento do BdT; de aí a pertinencia de analizar estas iniciativas desde a teoría do empoderamento e, concretamente, desde as dimensións que conforman o seu nivel organizacional.

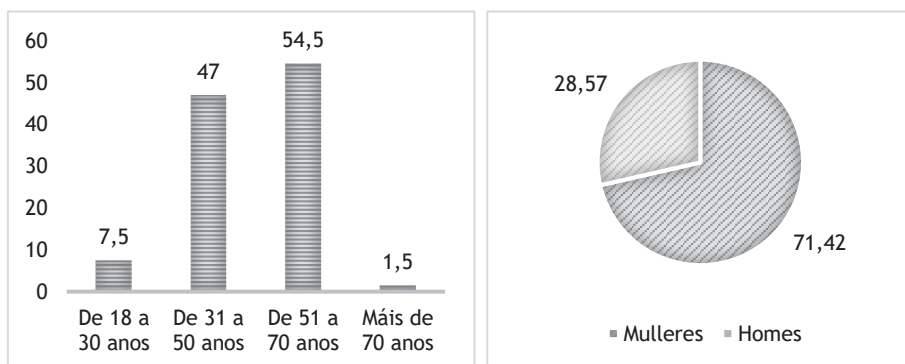
A tal fin, neste apartado preséntase unha análise dos tres subniveis que permiten estudar a organización dunha entidade, valorando aspectos que van desde a cultura interna ata os que aluden a como se relaciona a iniciativa co resto de axentes sociais da contorna. Os BdT caracterízanse pola gran heteroxeneidade de estilos de xestión e liderado; aínda que o máis habitual é que, a nivel interno, existan dificultades para implicar ás persoas participantes na toma de decisións –subnivel intraorganizaconal– e, a nivel externo, as colaboracións que se establecen

con outras entidades sexan puntuais, polo que o seu impacto comunitario é relativo –subnivel inter i extraorganizacional–.

a. Subnivel intraorganizacional

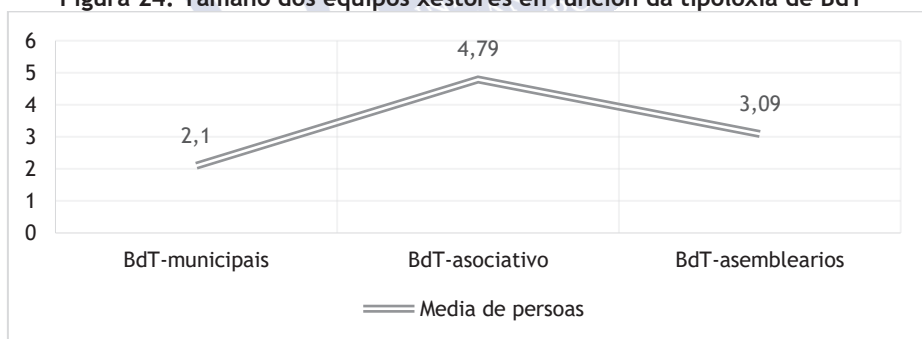
Este subnivel está relacionado co funcionamento interno de entidades, asociacións e movementos sociais, polo que se centra en estudar estratexias organizativas como o reparto de tarefas, o liderado ou a toma de decisións (Zimmerman, 2000). A este respecto, os BdT españois presentan unha gran diversidade xa que, aínda que normalmente se identifican tres grandes tipos (municipais, asociativos e asemblearios), existen múltiples fórmulas mixtas de xestión.

Ademais, os datos derivados do cuestionario informan dunha gran diversidade na conformación dos grupos xestores en relación ao tamaño, ao xénero dos seus integrantes e ao seu nivel educativo (ver figura 23). A idade das persoas xestoras concéntrase no intervalo de 51 a 70 anos no 54,5% dos casos e no 47% na franxa que vai dos 31 aos 50 anos; unha circunstancia que dá conta da baixa incidencia dos BdT na mocidade, que se implica só nun 7,5% das ocasións (Carroll et al., 2017; Collom, 2007; Lasker et al., 2011). En canto ao xénero, obsérvase unha sobre-representación feminina cun 71,42% de mulleres fronte ao 28,57% de homes, tal e como vén sinalando a literatura científica (Boyle, 2014; Moral e Pais, 2014).

Figura 23. Idade e xénero das persoas xestoras dos BdT (%)

Fonte: elaboración propia. N=46, N=54

A análise da varianza (ANOVA) informa de diferenzas significativas do tamaño do grupo en función da tipoloxía de BdT ($F= 6.654$, $p < 0.003$), cunha media de integrantes que vai de 2,1 persoas nos BdT municipais, a 3,09 nos asemblearios e de 4,79 persoas nos asociativos (ver figura 24).

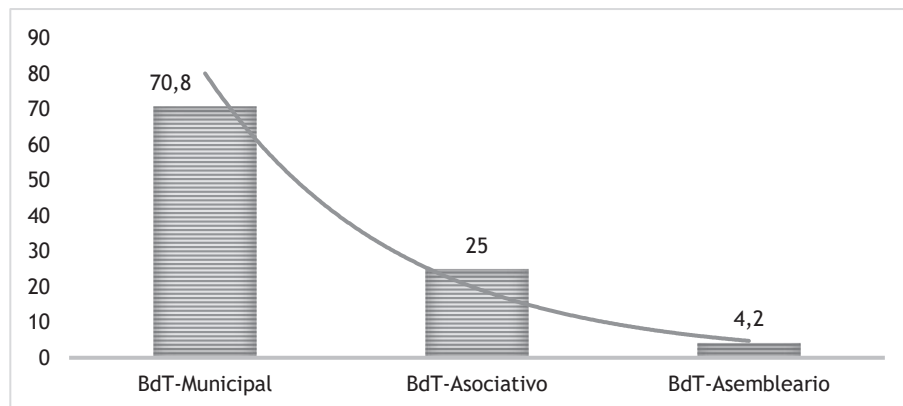
Figura 24. Tamaño dos equipos xestores en función da tipoloxía de BdT

Fonte: elaboración propia. N=55

Estas diferenzas acontecen porque os BdT municipais adoitan estar xestionados por persoal contratado, reducindo o grupo xestor a un técnico ou técnica. De feito, a proba Chi Cuadrado de Pearson presenta diferenzas significativas sobre o persoal contratado, en función da tipoloxía de BdT ($\chi^2=20.691$, $p < 0.001$), sendo moito máis frecuente nos

municipais que nos asociativos, e practicamente anecdótico nos asemblearios (ver figura 25).

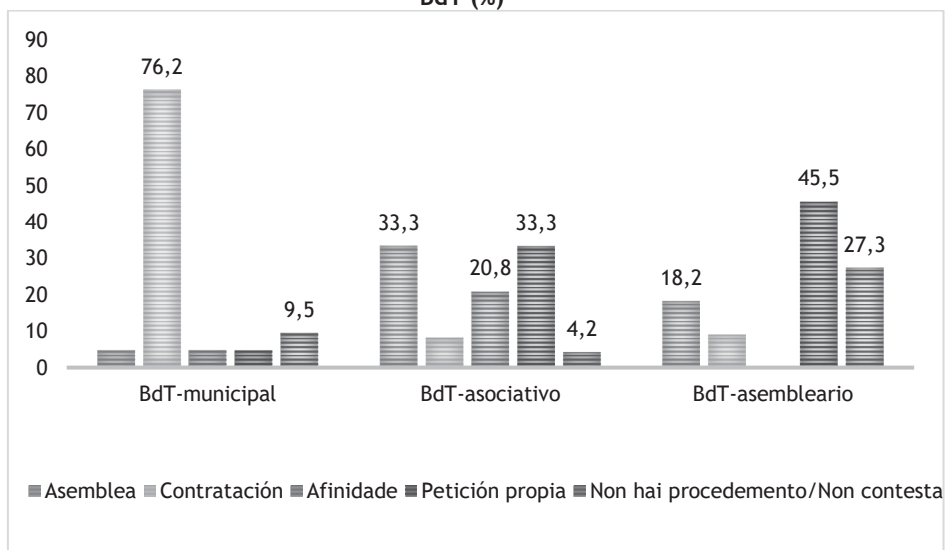
Figura 25. Persoal contratado en función da tipoloxía de BdT (%)

Fonte: elaboración propia. N=56

En relación á toma de decisións, identificáronse diferentes procedementos para a elección dos grupos xestores (ver figura 26), que se utilizan de forma diferenciada en función da tipoloxía de BdT ($\chi^2=20.691$, $p<0.001$). Tal e coomo era de esperar, a contratación é o medio preferente para configurar o grupo xestor nos BdT municipais (76,2%), aínda que resulta chamativo que ata nun 9,5% dos casos non se evidencie con claridade cal é a estratexia empregada. Nos BdT asociativos obsérvase unha maior diversidade, destacando a asemblea e a petición propia como métodos preferentes (33,3% para cada caso), seguido da afinidade ou delegación (20,8%). Por último, os BdT asemblearios parecen ser os menos regulados neste tema, pois no 27,3% dos casos sinalouse a categoría 'non hai procedemento/non contesta', aínda que a petición propia (45,5%) e a asemblea (18,2%) fosen os procedementos máis frecuentes.

Figura 26. Procedemento de elección do equipo xestor segundo tipoloxía de BdT (%)

Fonte: elaboración propia. N=56

Todas estas estratexias contan con vantaxes e desvantaxes que cómpre valorar. En primeiro lugar, a contratación de persoal garante un proceso que se lle supón transparente e que asegura a constancia e o compromiso nas tarefas de xestión e dinamización, así como un labor profesionalizado na realización de accións cunha intención pedagóxica-social. Non obstante, tamén se producen dificultades xa que, normalmente, as persoas responsables non atenden o BdT en exclusiva, senón que o compaxinan con outras tarefas propias do seu posto laboral (Servizos Sociais, Oficina de Voluntariado, Centros de Información á Muller, etc.). A sobrecarga destas traballadoras e traballadores fai que, en ocasións, a dinamización do BdT sexa un traballo extra para eles, véndose obrigados a relegalos a un segundo plano para poder facer fronte ás cuestións consideradas como máis urxentes ou relevantes. Así o expresa un técnico cando describe as súas principais dificultades como xestor: “a falta de

persoal no equipo xestor, a falta de medios económicos e a falta de tempo para dinamizar"⁵¹.

En segundo lugar, os BdT asociativos e assemblearios valoran a súa maior capacidade de resposta ante situacións de emerxencia, argumentando que o seu sistema é máis áxil para establecer intercambios, grazas a que a comunicación é máis fluída e directa e cumpre con menos requisitos de confidencialidade que nos BdT municipais (ver cita 2:78).

Mira, el día de Nochebuena, una persona puso en el grupo del exprés "Por favor, se me ha descolgado la puerta del horno y no puedo hacer la cena". O sea, cómo tú lo veas, pero creo que llamar a un técnico de una cocina una noche de Nochebuena es imposible. En cambio, le dije a mi cuñado "Anda, acércate hombre, que más te da que vive ahí tres calles más abajo" ¿Por qué? Porque yo la conozco, sé que vive tres calles más abajo, sé que no la va a molestar que entren... Pero porque nos conocemos. (...) Porque si tienes que esperar al lunes, que está la funcionaria ya te coge el recado te busca en el listado alguien que te lo haga. Pues para ese cuento... [BDT1GX, 2:78].

Non obstante, os estimables esforzos dos equipos xestores non profesionalizados moitas veces non son suficientes para manter a iniciativa en activo, debido á ausencia de formación e de habilidades como a xestión grupal ou a resolución de conflitos (ver cita 13:34):

Los problemas de gestión, porque claro la gente no sabe gestionar, no un banco, no sabe gestionar equipos humanos, entonces te encuentras auténticos patanes dirigiendo, y no todo el mundo debería dirigir. Pero nadie les ha enseñado a tomar decisiones en grupo.... En las asociaciones muchas veces, y mira que he estado en muchas, te encuentras problemas personales, problemas humanos, egos grandes, egos pequeños, egos pisoteados [PE1, 13:34].

No estudo da estrutura interna dunha organización resulta interesante coñecer os mecanismos de regulación. A tal fin, solicitouse aos equipos xestores que indicasen se contaban ou non cunha serie de aspectos que se detallan na figura 27. Nel obsérvase que practicamente en todos os BdT (cunha porcentaxe superior ao 90%) existe un procedemento de admisión, unha delimitación dos dereitos e deberes como participante e

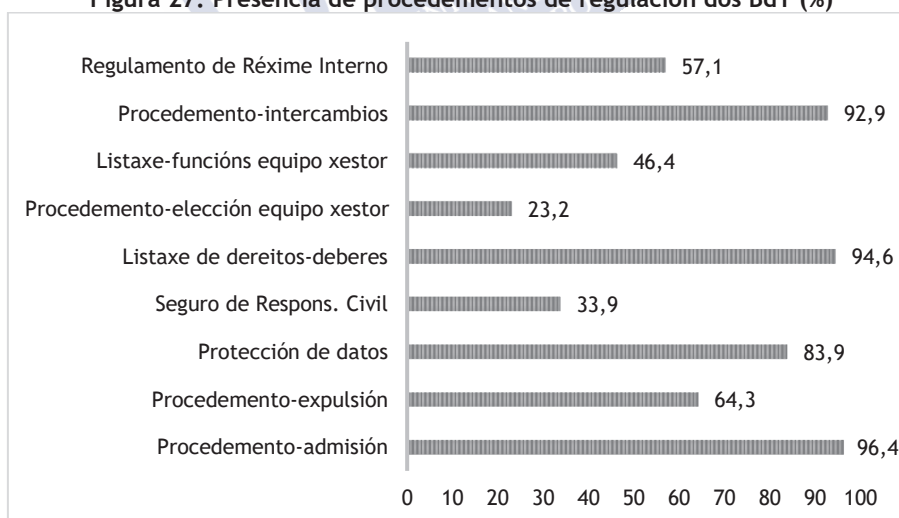
⁵¹ Cita extraída do cuestionario aplicado.

unhas pautas para realizar os devanditos intercambios. Todas estas cuestións están moi arraigadas, ao relacionarse directamente co concepto mesmo de BdT, polo que, se ben admiten variacións, veñen practicamente dadas (ver cita 13:14):

Hay muchas decisiones que el BdT ya tiene más o menos resueltas. Porque un BdT ya tiene unas normas muy concretas de funcionamiento. Que es un valor positivo para entenderlo [PE1, 13:14].

Non obstante, existen outras cuestións menos evidentes e frecuentes como, por exemplo, a cobertura das persoas participantes cun Seguro de Responsabilidade Civil (33,9%), quizais porque os xestores insisten en que o BdT soamente actúa como intermediario, mentres que o desenvolvemento do servizo é responsabilidade das persoas implicadas. Ademais, cómpre indicar que –ao contrario do esperable– só se atoparon diferencias significativas segundo a tipoloxía para o ítem do Regulamento de Réxime Interno, o que supón que os BdT municipais non están significativamente máis regulados que os asociativos ou asemblearios.

Figura 27. Presencia de procedementos de regulación dos BdT (%)

Fonte: elaboración propia. N=56

Tamén chama a atención que soamente un 23,2% dos BdT enquisados teñan un procedemento sistematizado para a elección do grupo xestor. Isto reflicte que a toma de decisións con respecto á configuración do equipo non é toda o reflexionada e transparente que debера ser, pois en moitos casos non existe relevo e, de producirse adoita ser improvisado (ver cita 13:53):

Hombre en principio los comunitarios, que vienen del 15 M y tal, la participación tiene que ser amplia porque las juntas directivas son abiertas, de hecho, no hay juntas directivas, son reuniones abiertas donde todo el mundo va y todo el mundo opina. Las juntas directivas son pequeños reinos de taifas en las asociaciones, incluso en los estatutos estipulan que cada dos años tienen que cambiar los puestos y están siempre los mismos. Que también te digo una cosa, es que ni se preocupan, ni se preocupan en que haya un traspaso de poderes, un relevo. Pero tampoco han dado a entender a los socios que existe la posibilidad de formar parte de la junta directiva, no se trabaja, no se considera, no es una prioridad el cambio [PE1, 13:53].

Nalgúns estudos sobre o subnivel intraorganizacional empregáronse indicadores para coñecer a viabilidade de asociación e valorar a súa capacidade de empoderamento como, por exemplo, o número de reunións desenvolvidas nun intervalo de tempo (Prestby et al., 1990, en Peterson e Zimmerman, 2004). Non obstante, a cultura organizativa dunha entidade é complexa e está estreitamente vencellada ás funcións que desenvolven as persoas implicadas, así como ás estratexias empregadas para o reparto de tarefas (Matthews, Diaz e Cole, 2003), polo que se considera que coñecer a frecuencia das reunións non permite explicar de xeito integral a organización dunha entidade. En consecuencia, optouse por indagar sobre o rol que desenvolven os grupos xestores mediante unha pregunta aberta no cuestionario que permitiu identificar e comparar as funcións que realizan os equipos profesionalizados e os voluntarios. Obtivéronse 23 respostas de persoas contratadas, que indicaron un total de 119 funcións categorizadas posteriormente. Para os BdT con xestores voluntarios solicitouse que indicasen as funcións que desenvolve cada persoa do equipo (función da persoa 1, función da persoa 2, etc.), obtendo un total de 132 respostas nas

que se identificaron 140 funcións, que se agruparon posteriormente en categorías pechadas.

Con carácter xeral, as persoas contratadas enumeran de xeito preciso e técnico as tarefas que desenvolven no seu día a día como responsables dos BdT (ver táboa 35). En primeiro lugar, afirman dedicar a maior parte do seu tempo á ‘acollida de novas persoas participantes’ (25,21%), que consiste en captar a novos socios/as, recibilos na sede do BdT para ter unha entrevista na que lles explica o funcionamento básico, realizar distintas orientacións e tomarlles os datos necesarios.

En segundo lugar, destacan as ‘tarefas de carácter socio-educativo’ (22,69%). Nesta categoría inclúense as accións de dinamización do BdT (animar a realizar intercambios, propoñer actividades para mellorar a confianza , organizar reunións ou saídas, etc.), así como tarefas de mediación e traballo en rede con outras entidades, que resultan de especial importancia para a viabilidade destas iniciativas. En terceiro lugar, sitúanse as funcións de ‘mantemento e difusión’ (20,17%), que inclúen actividades relacionadas coa xestión dos seguros pertinentes, facer o recuento de intercambios e actualizar as contas das persoas usuarias, deseñar materiais de difusión e executar estratexias de comunicación a través de medios electrónicos (web, redes sociais, etc.). A este respecto, tamén afirman ocuparse de xestionar e actualizar a base de datos, ademais de elaborar informes sobre o funcionamento do BdT (16,81%).

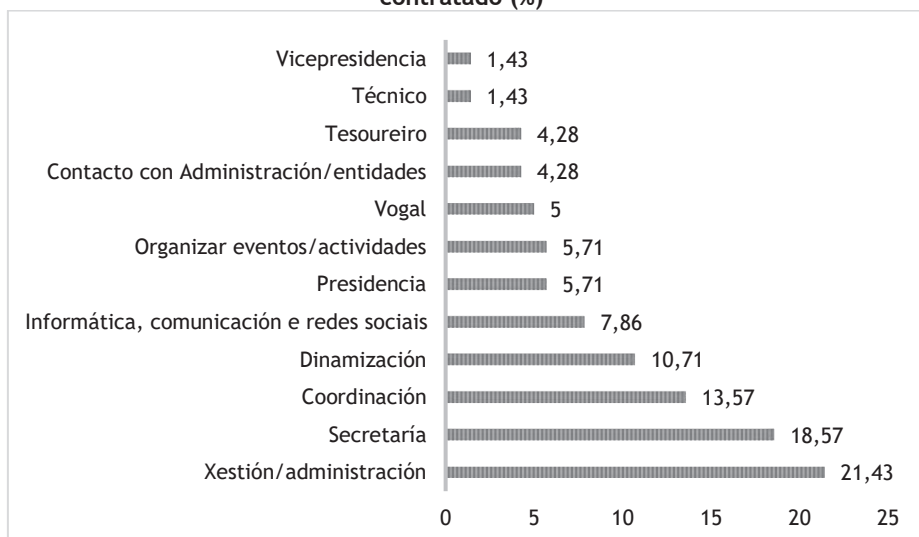
Táboa 35. Funcións do persoal contratado responsable de BdT (%)

Categoría	Descrición	%
Acollida de novas persoas participantes	– Captación de socios/as.	25,21%
	– Realización de entrevistas persoais/coñecer ás persoas.	
	– Entrega de materiais (RRI, normas, ficha inscrición, etc.).	
	– Dar de alta no sistema a novas persoas participantes.	
Tarefas de carácter socio-educativo	– Dinamización/mediación nos intercambios.	22,69%
	– Dinamización/proposta de reunións e outras actividades (intercambios grupais, saídas, etc.).	
	– Resolución de conflitos, mediación.	
	– Implicar ao máximo posible ás persoas.	
	– Contacto con outras entidades e administracións.	
Tarefas de mantemento e difusión	– Xestión dos seguros de Responsabilidade Civil.	20,17%
	– Actualización das contas dos usuarios.	
	– Contabilizar os servizos intercambiados.	
	– Deseño e difusión de materiais (normas de funcionamento, folletos informativos, etc.).	
	– Deseñar e difundir os boletíns informativos sobre o BdT.	
Xestión e actualización da base de datos.	– Comunicación e difusión do BdT (xestión de redes sociais, páxina web, blog, etc.).	16,81%
	– Elaboración de informes	
	– Actualización dos datos das persoas asociadas.	
	– Actualización do listado de servizos ofertados e demandados.	
	– Facer estatísticas e memorias.	
Coordinación e xestión	– Xestión de altas e baixas.	10,93%
	– Describense as funcións de xeito xenérico empregando fórmulas como coordinación, dinamización, execución do proxecto, tarefas administrativas ou tarefas de secretaría.	
Atención ao público	– Atención presencial, telefónica e/ou mediante medios electrónicos.	4,20%

Fonte: elaboración propia.

Nota: pregunta codificada tras a aplicación do cuestionario.

A diferenza do persoal contratado, o resto de equipos xestores realizan unha definición moi vaga e imprecisa de funcións que se limita a identificar o seu cargo (presidencia, secretaría, etc.) ou a indicar accións moi amplas que non permiten coñecer as tarefas concretas que desenvolven (coordinación, xestión, dinamización, etc.), tal e como se pode apreciar na figura 28.

Figura 28. Funcións dos equipos xestores de BdT que non contan con persoal contratado (%)

Fonte: elaboración propia.

Nota: pregunta codificada tras a aplicación do cuestionario.

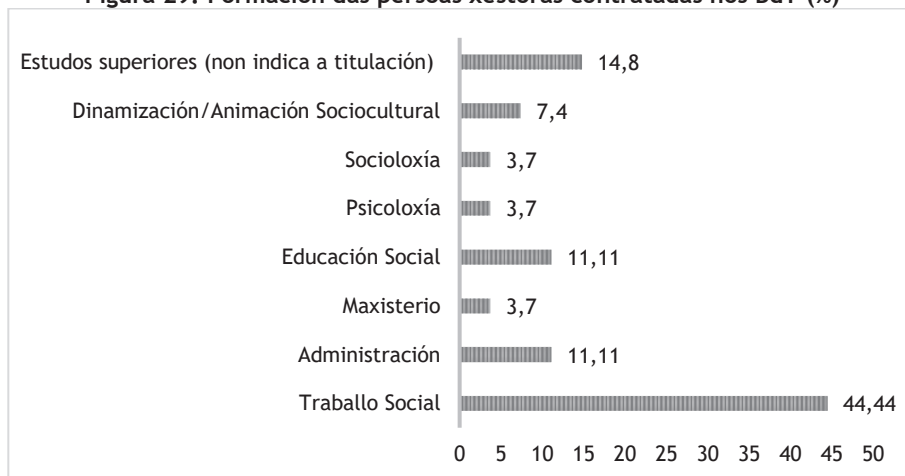
Á luz destes datos conséctase que os BdT con persoal contratado teñen unha maior delimitación de funcións para a súa administración, o que pode repercutir nun funcionamento máis constante e sistematizado. En suma, os xestores profesionalizados teñen presente en maior medida os aspectos socio-educativos, introducindo esta perspectiva na dinamización e no coidado das relacións entre os participantes. Por todo isto, non resulta estraño que os BdT enquisados identifiquen o feito de contar con persoal contratado como unha das principais fortalezas, xa que é un elemento que –en certo modo– garante a estabilidade da iniciativa porque o seu funcionamento non depende da dispoñibilidade e da boa intención de persoas voluntarias (ver cita 4:17):

Yo creo que le da eso, le profesionaliza más al BdT y le da un respaldo y una continuidad (...). Porque muchos BdT comienzan por las ganas que le pone el equipo gestor que a los 3 o 4 años se cansan, cambian sus circunstancias y el banco se queda sin lo más importante que era eso y entonces el banco se queda como en una especie de parón (...) Entonces yo creo que la profesionalización le

da una estabilidade al BdT porque mañana si yo no estoy el BdT va a tener a otra persona [BDT2GX, 4:17].

Outra cuestión que probablemente garde relación con esta tendencia é a formación específica dos xestores/as profesionalizadas, pois normalmente se relaciona coas Ciencias Sociais ou da Educación (86,95%), a teor do reflectivo na figura 29.

Figura 29. Formación das persoas xestoras contratadas nos BdT (%)

Fonte: elaboración propia.

Nota: pregunta codificada tras a aplicación do cuestionario.

De feito, nos BdT profesionalizados desenvólvense máis funcións de carácter socioeducativo, xa que –tal e como expresa un técnico que é educador social– este é o perfil profesional idóneo:

La parte más importante de un BdT es precisamente eso, la dinamización del grupo, no sé qué te habrán dicho, pero yo intento.... Es que además lo vivo, es un poco como mi niño pequeño, es mi proyecto entonces intento que la gente esté muy a gusto haciendo lo que hace, si es poco muy a gusto haciendo poco y si es mucho, muy a gusto haciendo mucho. Pero también si está haciendo algo mal se lo tienes que decir, entonces es eso, la cercanía y dar confianza, es un proyecto que necesita dar mucha confianza, sobre todo al principio y eso intento

hacerlo, no sé si me sale bien con todo el mundo, pero intento dar esa confianza [BDT2GX, 4:19].

Son varias as dificultades que se atoparon para coñecer o nivel educativo das persoas que integran os equipos xestores voluntarios debido á alta imprecisión das respostas⁵²; de aí que sexan datos aproximados, apuntando a unha maior presenza de persoas con formación superior (53,33%) e secundaria (35,55%), mentres que as enquisadas que contan con estudos primarios representan un 11,11%. Esta información confirma a tendencia de estudos anteriores sobre os perfís de participación, no que destacaba a presenza de mulleres de mediana idade con formación superior (Collom, 2007, 2012; Dubois et al., 2013; Valor e Papaoikonomou, 2016).

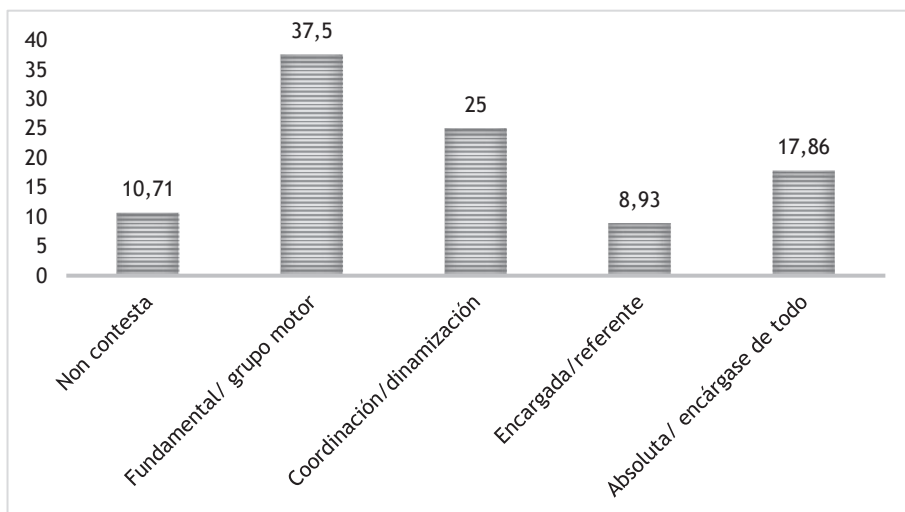
Cando se lles solicita aos equipos xestores que valoren a relevancia da súa actividade, estes afirman que é ‘fundamental’ para que poida existir o seu BdT, sendo ‘o grupo motor da iniciativa’ (37,5%) no que respecta á xestión, mantemento, difusión, etc. (ver figura 30). Nesta liña, un sector destaca que a súa importancia é absoluta porque ‘se encargan de todo’ (17,86%); de aí que pensen que sen o seu traballo “*non sería posible o funcionamento do BdT*”⁵³.

Non obstante, hai un grupo minoritario que considera “*máis importante que haxa un grupo activo de usuarios que un equipo xestor activo. Se hai xestores sen usuarios o proxecto está inactivo. Se hai usuarios sen xestores dalgún xeito organizaríanse e farían intercambios*”⁵⁴. Desde esta perspectiva, o rol do equipo oríéntase a ‘coordinar e dinamizar’ (25%), sendo o grupo ‘encargado ou de referencia’ do BdT (8,93%).

⁵² No cuestionario realizouse unha pregunta aberta coa formulación: ‘indique a súa formación’. A intención inicial era coñecer as titulacións específicas; non obstante, na maioría das respostas tan só indicaban o nivel educativo (estudos primarios, secundarios ou superiores).

⁵³ Estas afirmacións extraéronse das respostas que os equipos xestores realizaron na pregunta 18 do cuestionario.

⁵⁴ Cita extraída do cuestionario.

Figura 30. Auto-valoración da importancia do equipo xestor (%)

Fonte: elaboración propia.

Nota: pregunta codificada tras a aplicación do cuestionario.

Neste punto remárcase a natureza heteroxénea do movemento de BdT en España, toda vez que o protagonismo dos grupos xestores acadada diferentes niveis en función do seu estilo de liderado. Na investigación de Valor e Papaoikonomou (2016) atopáronse dous tipos de BdT en función do grao de mediación ou inxerencia que o grupo xestor exerce no establecemento dos intercambios, distinguindo entre os horizontais e os verticais.

Nos BdT verticais todas as etapas necesarias para intercambiar están mediadas polo equipo xestor. A persoa participante informa á secretaría dos servizos que desexa ofrecer, posteriormente comunícalle o servizo que desexa solicitar, sendo o xestor quen busca un oferente dispoñible. Ademais, unha vez realizado o intercambio, ambos diríxense novamente ao xestor para rexistrar os créditos-tempo e actualizar a súa conta no BdT (ver cita 4:40). Esta dinámica organizativa responde a un liderado de tipo servidor, caracterizado pola excesiva implicación do líder, mentres que o rol do participante se reduce a acadar o seu interese particular, polo que a súa capacidade empoderadora é baixa, deixando as posibilidades de

implicación dos participantes ao nivel de ‘usuarios’ (Hassan et al., 2016; Méndez e Méndez, 2016). Así o expresa un dos xestores:

Nosotros somos los que manejamos la base de datos y si alguien quiere saber sus horas pues les hacemos el extracto en su libreta y se lo facilitamos [BDT2GX, 4:40].

As estratexias de mediación para o intercambio están relacionadas coa fluidez da información; unha dimensión estudada desde a perspectiva do empoderamento intraorganizacional (Kanter, 1981; Matthews et al., 2003). Deste xeito, algúns BdT manteñen certas reticencias á hora de utilizar plataformas *online* ou *software* de acceso libre, que permite ás persoas participantes xestionar autonomamente os intercambios e as súas contas. Os seus motivos relaciónanse coa protección de datos, coa fenda dixital e coa vontade de que as persoas manteñan un vínculo forte coa sede física do BdT, forzando a asistencia para poder xestionar os seus créditos (ver cita 4:40):

No, no tenemos. No hemos usado nunca y no si la usaremos alguna vez. Tenemos una suerte que es que hay una persona que está de agente de banco y que está prácticamente todos los días a todas horas aquí, entonces, facilitar la gestión desde ese sentido iguala la accesibilidad de todo el mundo. Porque no todo el mundo tiene acceso a internet, ni sabe manejar una aplicación de esas características y así las horas se controlan siempre desde la secretaría [BDT2GX, 4:40].

A diferenza deste enfoque, os BdT asociativos e assemblearios adoitan incorporar un modelo horizontal na mediación dos intercambios. Isto significa que as persoas participantes dispoñen dunha plataforma *online* na que autonomamente indican e modifican os servizos que ofrecen, demandan servizos e xestionan os seus créditos. Nestes casos, a circulación da información é directa; de feito, algúns xestores non aconsellan sobre con quen intercambiar para non caer en posibles agravios entre participantes:

A nosotras muchas veces nos llaman y te dicen, a ver, recomiéndame a alguien para tal. Y les digo, yo eso no lo puedo hacer, yo te puedo decir si tú ahora no tienes el listado y te hace falta te puedo decir pues venga apúntate el

número tal hace esto, el número tal hace lo otro y ahora tú lo llamas. Pero yo lo otro no lo puedo hacer, porque si no estoy poniendo en valor a ella con respecto a la otra, cuando las dos están ofreciendo lo mismo [BDT6GX, 11:61].

Os medios empregados para comunicarse son múltiples e adaptanse con rapidez ás novidades tecnolóxicas⁵⁵; de feito, os blogs e os correos electrónicos estanse substituíndo por listaxes de difusión e grupos de *Whatsaap* ou por aplicacións para os teléfonos móbiles (Carrol et al., 2017; Yuan et al., 2018). Todo isto co obxectivo de incrementar o número de intercambios, axilizar os procedementos de contacto e involucrar en maior medida ás participantes. Por exemplo, o BdT de Rivas Vaciamadrid ten un grupo de *Whatsapp* denominado como o '*BdT exprés*', sobre o que afirman o seguinte:

Pero ahora es muchísimo más cómodo el exprés. Tenemos un Whatsapp que es el 'BdT exprés', en el cual es mucho más rápido; y es lo que yo le digo a los usuarios que vienen ahora, y es que además no tienen que estar esperando a que les llamen; porque una de las quejas que se quejan mucho es: "Jolín, yo me he apuntado aquí para dar y a mí no me llama nadie". Entonces, pues con lo del BdT, con el exprés, cuando alguien pida un servicio, si tú no estás ofrecido para ese servicio y crees que puedes hacerlo y tienes tiempo, puedes darlo, no tienes que estar esperando a que te llamen [BDT1GX, 2:44].

Cando a xestión dos intercambios queda en mans das persoas participantes, o equipo xestor céntrase especialmente na dinamización e a resolución de posibles conflitos. De aí que sexa un liderado democrático para aqueles casos nos que existen actividades paralelas que dan vida ao proxecto (alianzas con outras entidades, actividades grupais, etc.); traducíndose nunha maior capacidade de decisión por parte das participantes, así como unha maior capacidade empoderadora (Hassan et al., 2016). Con todo, cómpre salientar que se o funcionamento se limita ao intercambio interpersonal de xeito autónomo mediante unha aplicación,

⁵⁵ Os medios que se utilizan para contabilizar e rexistrar os intercambios realizados son diversos. Mentres o emprego do talonario segue sendo o máis frecuente (37,5%), o uso de plataformas *online* que simulan unha banca electrónica é cada vez máis habitual (23,2%); tanto é así que, a combinación de ambos métodos, é a estratexia adoptada no 14,3%, e, ata nun 25% das ocasións acódese a outros métodos (dicirlllo directamente ao xestor/a, por correo electrónico, etc.).

nos situamos nun modelo de liderado *laisser-faire*; unha tendencia que conduce á inactividade e que presenta unha nula ou moi escasa capacidade empoderadora (Méndez e Méndez, 2016).

Polo tanto, as oportunidades de participación e as dinámicas organizativas gardan estreita relación co tipo de liderado exercido polo grupo xestor e as estratexias para a circulación da información.

En relación ao liderado, os xestores consideran que as súas funcións son importantes para o mantemento dos BdT e demandan unha maior implicación das persoas participantes na dinámica do proxecto; de feito, estiman urxente desenvolver diferentes estratexias que permitan aumentar a participación e a implicación das socias/os, “*descargando na medida do posible ao grupo xestor*”, e facendo que as persoas participantes “*se re-apropien cada vez máis do proxecto*”⁵⁶.

Estas demandas contrastan coas posibilidades que teñen as persoas participantes para implicarse na dinámica cotiá do proxecto. Os BdT asemblearios manteñen unha estrutura máis horizontal, onde a toma de decisións se realiza en asemblea, os cargos de xestión adoitan rotar con maior frecuencia e as persoas participantes expresan en maior medida certa corresponsabilidade na xestión e coordinación do proxecto. Nesta liña, semellan ter unha visión máis integral da iniciativa, aínda que –como contrapunto– existe unha maior tendencia ao conflito e á dispersión, de xeito que moitas das propostas non se chegan a concretar:

S. *O certo é que un punto das asembleas sempre é como dinamizar e como intentar coller máis persoas. Que chega un punto en que eu pensei, joe! Se hai que estar sempre repetindo igual deberíamos de pasar (risas) porque non sabemos facelo. Pero non, creo que é bastante importante, pero é un punto que sempre está, como difundir, como comunicar.*

F. *Incluso cómo dinamizar dentro del grupo, las personas que están apuntadas pero no están activas, hay que saber por qué no participa fulanito, porque a veces son personas que conoces y te las encuentras, y te dicen no... es que veo los mensajes pero no tengo tiempo y tal... pero vamos a ver, no puedes haber mandado mensajes a ver si te ayudaba desde aquí, que yo si que te ayudaba ya*

⁵⁶ Citas extraídas do cuestionario aplicado.

pero no lo pensé no me di cuenta, tienes que meterlo en la cabeza, meter esa dinámica, preguntar antes de buscar otra manera. Reflexionar sobre esto S. El otro había como dos líneas ahí el rollo de veña bah... esta persona leva moito tempo inactiva e veña fóra e xa está ou outra opción de acompañar a ver se tal. Agora hai como esa dúas vías e non houbo un punto de encontro. Eu tampouco sabería posicionar-me cal é a mellor. Porque claro, cando levas tanto tempo se non se dá activado [BDT3GD, 5:53 e 5:54].

No que respecta aos BdT asociativos, as posibilidades de empoderamento intraorganizacional son tan dispares como equipos xestores existen. Nalgúns casos, está composto por amigos e amigas, sendo un grupo con certa hermeticidade que non pon atención en buscar relevos nin lle preocupa en exceso a implicación das participantes máis alá de que realicen intercambios interpersoais ou que acudan ás actividades grupais:

En general, por un lado, sí que sentimos la necesidad de involucrar un poco más a la gente para que entre, pero, por otro lado, jugamos con el miedo de que nos llevamos tan bien entre nosotros, nos lo pasamos tan bien que a lo mejor te entra alguien que te rompe el equilibrio. Entonces estamos un poco sí pero no, somos un poco tiquismiquis con este tema, pero yo te digo, hay una parte de miedo de que alguien haga algo mal, no lo compartimos todos los del equipo, pero hay cierta parte que piensa que la persona nueva que vendrá si no es en condiciones puede afectar al grupo y a los usuarios [BDT5GX, 10:35].

(Entrevistadora: ... ¿es un proyecto común, o lo ven más como un servicio con roles diferentes.)

¿Los usuarios dices? Los usuarios en eso no intervienen [BDT6GX, 11:39].

En relación á circulación da información, cómpre sinalar que mellorar as cuestións técnicas e a estratexia de comunicación é un reto frecuente nos BdT (19,30%), con innovacións conducentes a alixeirar o traballo das xestoras/es e chegar a un público máis amplo. A este respecto, a algúns BdT interésalles construír unha estratexia de 'marketing' ou deseñar unha aplicación para teléfonos móbiles, co obxectivo de simplificar o manexo das contas de cada usuario/a.

Os BdT non profesionalizados teñen maiores posibilidades de contacto directo coas persoas, así como unha comunicación máis fluída e menos

directiva pero, en ocasións, resultaría beneficioso proporcionar maior formación na xestión de grupos. Porque, tal e como apunta unha das persoas expertas:

Entre las dificultades más grandes, está la dinamización diaria, y esto tiene que ver directamente con el equipo gestor, y creo que la dificultad más grande que tenemos ahora, más que una dificultad es un problema y que nos explota en la cara, tenemos unos equipos gestores que están muy motivados a hacer este trabajo pero que quizás no tienen la formación, requiere un acompañamiento por dos motivos: para formación continua y para que la gente no se queme. Cuando entras a la gestión del BdT lo quieres hacer todo, porque estás muy motivado, pero esa motivación se va desgastando, el trato con la gente no es siempre muy fácil. Yo creo que una de las grandes dificultades/retos sería la dinamización de los BdT pero pasando por el equipo gestor, cómo cuidar, acompañar, garantizar los relevos... los relevos yo creo que son una de las grandes dificultades que tenemos [PE3, 15:8].

No que respecta aos BdT municipais detéctase unha excesiva directividade que deixa pouco espazo para as propostas e iniciativas das persoas participantes. Nesta liña, créase unha ilusión manipulada en certa medida polo técnico ou técnica responsable:

Entonces ellos también tienen la, siempre está un poco dirigida o manipulada la capacidad de decisión que puedan tener (risas), pero siempre se le ofrece la oportunidad de que ellos puedan proponer, que opinen y luego se les dice esto se puede hacer, esto no, esto lo estudio y luego lo vemos. Pero ellos siempre proponen y creo que es importante que sientan el banco como suyo [BDT3, 4:38].

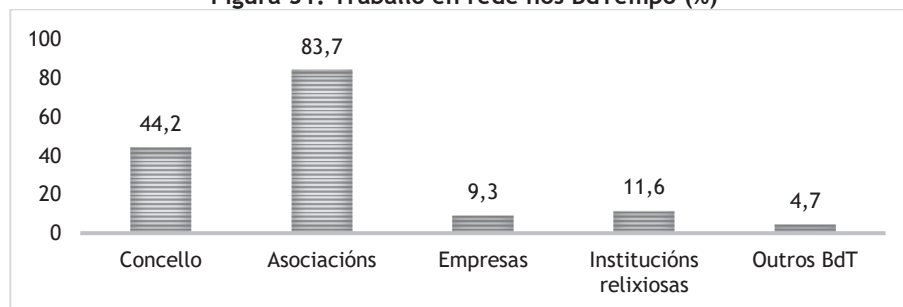
Todo isto tradúcese nunha desconexión entre o grupo xestor e os participantes, onde a comunicación é meramente funcional, sen que se comparta un proxecto en común. Ante esta situación, unha das persoas expertas apunta á necesidade de mudar paulatinamente a cultura organizativa dos BdT; para isto é necesario afondar nas ferramentas que poderían facilitar aos grupos xestores e involucrar ás persoas participantes na xestión do proxecto, aínda que un bo punto de partida sería ter unha actitude de apertura e transparencia:

Este tipo de actitud creo que tendría que ser mucho más extendida tanto en los BdT como en las acciones cotidianas, de convidar al usuario raso a que vea como se cuece el BdT y que hay otros BdT, lo que están haciendo es que el equipo gestor se reúne x veces en el mes y están invitados todos, entonces están el equipo gestor y ellos y dicen, no es que estamos preparando la actividad tal... ahh y así se dan cuenta de todo ese trabajo (...) Hay todo un trabajo detrás, y es para que la gente vaya viendo que no es por generación espontánea, sino que hay un trabajo. Pero creo que otro reto sería ver qué mecanismos tenemos para que, en este tipo de BdT, porque los asamblearios no funcionan así, realmente hubiera un paso más fácil o una manera más fácil de gestionar [PE3, 15:24].

b. Subnivel interorganizacional

Neste punto, alúdese ao conxunto de liñas de traballo coordinadas que desenvolve unha organización con outras entidades da contorna (Peterson e Zimmerman, 2004); unha tarefa que os equipos xestores afirman realizar nun 76,79% dos casos. Normalmente, estas colaboracións establécense con outras asociacións (83,7%) ou co Concello (44,2%), mentres que as relacións menos frecuentes se dan con organizacións relixiosas como a parroquia ou bancos de alimentos (11,6%), con pequenas empresas e negocios (9,3%) e con outros BdT (4,7%), tal e como se reflicte na figura 31.

Figura 31. Traballo en rede nos BdTempo (%)

Fonte: elaboración propia.

Nota: N=43 (13 dos BdT afirman non traballar en rede, o que supón 23.21% da mostra).

A análise das entrevistas permite indagar sobre a natureza e alcance destas colaboracións. De partida, cómpre destacar que –aínda non sendo o máis habitual– os BdT axúdanse entre si. Concretamente, os que contan cunha maior traxectoria asesoran outras iniciativas que inician a súa actividade nun territorio próximo, compartindo boas prácticas e facilitando información sobre como poñer en marcha o proxecto:

Estamos en contacto con outros BdT: con el de Salamanca, con el de Zamora estuvimos. Sobre todo, con BdT de reciente incorporación que nos han pedido ayuda solemos tener bastante contacto, porque sí que es cierto que tenemos muchos hermanos pequeños, porque llevamos muchos años, entonces hay mucha gente que nos ha llamado, que nos ha pedido asesoramiento para ponerse en marcha [BDT2GX, 4:8].

Hubo unos años en que florecían BdT y siempre nos llamaban para acercarse: “¿Cómo funciona? Queremos verlo”. (...) Hemos ayudado a muchísimos BdT a crearse. De hecho, que fui yo a la última reunión (...) que nos reunimos con los BdT de aquí de Madrid para un poquito intercambiar cómo les va a unas personas a otras, ideas, las maneras de hacer [BDT1GX, 2:13].

Así, as colaboracións establécense en función do criterio territorial; porén, non existe unha identificación clara coa Asociación para el Desarrollo de Bancos del Tiempo (ADBDT) que opera a nivel estatal, xa que as alusións son anecdóticas e a senten como unha entidade externa da que forman parte cun compromiso que non vai máis alá da figuración:

Estamos ahora mismo en la Asociación para el Desarrollo del Banco del Tiempo, pero estamos un poco simbólicamente porque realmente no hemos participado en nada, simplemente estamos, somos socios, pero no hemos hecho nada más. Que si surge o lo que sea si podemos lo haremos y en principio es en la única red en la que estamos [BDT2GX, 4:8].

Polo tanto, traballar na identidade colectiva do movemento dos BdT en España segue sendo unha tarefa pendente que daría maior forza e permitiría compartir en maior medida boas prácticas, ter maior capacidade de influencia política, ademais de proxectarse de modo máis organizado diante das Administracións locais. Actualmente, a ADBDT centra a súa actividade en promover liñas de innovación para os BdT, así como traballar nunha conexión máis avanzada que permita realizar

intercambios inter-territoriais; de feito, xa comeza a dar os seus primeiros pasos:

La Red Global de BdT está funcionando. En Barcelona yo me alojé en una casa de BdT de Gracia y yo le pagué con horas del BdT de a dos manos (Madrid), se hace un traspaso entre las cuentas centrales y ya está. Y lo pagué con mi tiempo, con las horas de aquí. Hay una red a nivel internacional que se llama Hourworld que reúne a más de 750 BdT de todo el mundo y es todo online [PE1, 15:54].

Aínda así, esta interconexión é máis viable entre BdT próximos ou que forman parte dunha rede (como é o caso dos BdT de Málaga –ver cita 11:67–, ou os que forman parte da rede de Salut i Família, segundo se reflicte na cita 15:37), xa que os grupos xestores se coñecen e poden coordinarse dun modo máis sinxelo:

Cada uno de los 8 BdT somos usuarios de todos los BdT, entonces si yo organizo una actividad y se la envío vía mail a todos mis usuarios, a cada BdT le va a llegar (...).

(Entrevistadora: entonces se pueden intercambiar horas entre diferentes BdT).

Claro, cuando hay una necesidad, por ejemplo, bricolaje, pues primero buscamos a nivel interno, también por esa cercanía, esa vecindad, que es lo que queremos potenciar. Pero si, a lo mejor, alguien busca algo más específico, un idioma raro, tipo ruso o alguna cosa que no haya en ese momento, abrimos la red a otros bancos y entonces conectamos a estas personas. Entonces, buscamos que se vea también como un proyecto global, que no es solo mi distrito, mi barrio.

No se trata de competir, ni nada, y, por ejemplo, si nosotros tenemos una idea y ellos ah mira, funcionó. Tratamos de reunirnos una vez al mes, cada mes y medio o dos meses, o cuando se necesite extra entre los coordinadores de cada BdT. Y decimos, qué están haciendo para que funcione esto o aquello. Ah pues yo hice tal cosa y no me fue mal o esto fatal, entonces nos vamos intercalando ideas [BDT6GX, 11:67].

La red lo que hacemos, por una parte, así de cosas puntuales editamos cada semana una agenda con todas las actividades que BdT de nuestra u otros nos quieran compartir, hay algunas que están categorizadas como abiertas a toda la red que quieran participar [PE3, 15:37].

O tipo de relacións que se establecen coas corporacións municipais están orientadas cara á cesión de espazos e recursos materiais e económicos; polo que non se percibe moito traballo en rede xa que, habendo unha predisposición positiva a colaborar con outras entidades, non é unha tarefa que se realice proactivamente, polo que adoita limitarse a accións puntuais:

Con departamentos del Ayuntamiento sí, con X. y su papel de coordinador. Reservamos salas en la casa de cultura donde estamos ahora, él habla con los técnicos de cultura para lo que hagamos, etc. Y con otras entidades no hay una relación directa y constante, pero hemos hecho cosas con el Ateneo de aquí de Sant Cugat, con el banco de los alimentos... Son colaboraciones y relaciones puntuales en función de los proyectos que desarrollamos tanto ellos como nosotros; o por ejemplo la escuela municipal de música siempre colaboran porque los estudiantes vienen a hacer un concierto el día de la fiesta de aniversario. O sea, que vamos haciendo colaboraciones, pero no tenemos una relación continua con una entidad en concreto [BDT4GX, 8:6].

Ademais, algúns BdT forman parte de organismos de coordinación co terceiro sector como o Consello Social Municipal, sen que a súa capacidade de influencia política sexa alta, xa que as actividades que se promoven teñen carácter eventual e non constitúen un proxecto conxunto de intervención na comunidade:

Nosotros estamos en el Consejo Social que hay a nivel barrio, que es una corporación municipal que aglutina a todas las asociaciones del barrio, AMPAS y bueno un poco todas las entidades estamos dentro de ese Consejo Social, que está organizado por comisiones y que se hacen actividades conjuntas. Entonces, participamos en actividades comunitarias y formamos parte de la comisión de fiestas del barrio. Entonces colaboramos con ellos en actividades puntuales y con el Consejo Social en carnavales y en navidades solemos hacer algo en conjunto [BDT2GX, 4:6].

En suma, a comunicación con outros servizos específicos, nomeadamente os Servizos Sociais, é funcional e non permite adoptar liñas de traballo estables, entre outras cuestións porque a maioría de grupos xestores non son profesionalizados, polo que trazar unha intervención coordinada entre ambas esferas resulta complexo. Así, as traballadoras dos Servizos

Sociais limitáanse a recomendar a participación no BdT como parte da súa estratexia de intervención:

Sí que hemos tenido casos de personas en riesgo social o que han venido derivados de servicios sociales que sí que el participar en el BdT les ha venido muy bien para cambiar su círculo más habitual que era lo que, precisamente, necesitaban para salir de esa situación. Pero son casos aislados y muy puntuales y dependen siempre de la voluntad de la persona, no es algo que genere el BdT por ser el BdT. No es una relación directa, ni un convenio, ni nada. Simplemente si la trabajadora social, porque aquí solo hay trabajadoras sociales, le suena el proyecto y la persona que tiene le puede venir bien le manda venir. Pero no hay ningún concierto [BDT2GX, 4:33].

A relación dos BdT con outras asociacións é máis frecuente, sendo partícipes de actividades conxuntas que se centran en dúas temáticas principais, a cooperación e axuda a colectivos vulnerables (campaña de recollida de alimentos, tecer mantas para o Sahara, etc.) e a participación social na comunidade (celebración das festas, feiras de economía social, de asociacións, etc.). Polo tanto, o BdT é un recurso que permite ás persoas acceder a outras entidades e proxectos do territorios, así como a ter unha maior comprensión da súa realidade inmediata:

E. sí pero también colaboras con otras entidades entonces bueno si queréis no te están pagando con horas, pero bueno es voluntario. Si lo de las mantas o hace poco nos juntamos, yo estaba trabajando en Servicios Sociales aquí en el Ayuntamiento y se juntaron con las chicas con riesgo de exclusión y nada estuvimos juntas tejiendo para hacer una manta de estas y luego se la llevaron a Valencia para hacer una exposición y luego la convirtieron en manta para los refugiados. O sea, que no implica solo gente del BdT sino gente de fuera y además colaboras con otra entidad.

A. Es como un centro de generación de actividades varias.

R. 'Té con telas', 'tiempo de lecturas'. Hay digamos muchas actividades paralelas a los que es el intercambio de servicios entre usuarios [BDT1GD, 1:95].

Con todo, segundo as frecuencias do código 'traballo en rede', pode inferirse que esta é unha responsabilidade da que se ocupan maioritariamente os equipos xestores, que o mencionan o triplo de veces

que os participantes; tanto así que, en ocasións, os usuarios descoñecen as alianzas que o BdT mantén con outras asociacións ou empresas da comunidade.

En definitiva, as accións coordinadas que desenvolven os BdT adoitan ser funcionais e eventuais, polo que a apertura destas iniciativas á comunidade non resulta moi significativa; de aí que os procesos de empoderamento máis estimables sigan sendo de carácter interno. Isto resulta preocupante porque trazar alianzas no territorio é un punto crucial para contar cun maior crecemento e presenza da iniciativa na comunidade (Griffith, 2008). Ao respecto, opinan o seguinte:

Creo que poder generar alianzas con diferentes agentes del territorio es una apuesta desde el principio, en el caso de los que están gestionados desde el Ayuntamiento y en el caso de las entidades que gestionan BdT. Muchas veces, asociaciones de vecinos, de mujeres, deportivas... que dicen: bueno, yo quiero montar un BdT y, claro, el BdT lo generáis vosotros pero no es vuestro, es como un hijo que hay que dejar que la vida lo lleve (...), o sea, la filia del proyecto es mío y lo quiero está muy bien para cuidarlo, pero también tiene que haber ese punto de apertura, de decir, vale, para que este niño crezca tiene que relacionarse con la gente, que son las otras entidades porque si no se quedará totalmente aislado. Yo creo que el generar alianzas tiene que ver mucho con... desde dónde nace el BdT, con quiénes te lías. Yo siempre digo, hay que liarse con todo el mundo, lo mínimo abrir la puerta, pero sobre todo en un BdT no puede haber la dinámica de la competencia, siempre será nefasta, tanto para dentro como para fuera, porque si estás en competencia no vas a generar ningún tipo de alianzas ni sinergias [PE3, 15:20].

Neste sentido, pódese concluír que os BdT se relacionan con frecuencia con outras entidades ou asociacións para aproveitar dun modo máis eficiente os recursos presentes na comunidade (sobre todo, compartindo espazos); porén, a natureza das colaboracións non contribúe a que a organización estea máis empoderada, toda vez que non se trazan liñas de traballo estables para exercer control ou influencia política a nivel colectivo, máis ben trátase de actividades puntuais que teñen como obxectivo facilitar os intercambios interpersoais.

c. Subnivel extraorganizacional

As liñas que separan os subniveis *inter* e *extra* organizacionais poden confundirse porque na práctica están intimamente relacionados. Con todo, o prefixo '*extra*' alude ás estratexias que unha entidade desenvolve con outras da contorna pensando na colectividade; isto é, desenvolver proxectos en común que teñan como finalidade acadar un impacto comunitario (Griffith, 2010).

Como xa se ten apuntado, a maioría dos beneficios derivados do BdT son de carácter interno. Algúns dos motivos que poden explicar as dificultades que teñen estas iniciativas para manter unha postura de apertura ao territorio están relacionados coa orixe do grupo promotor ou xestor, pois en moitas ocasións a relación persoal establecida previamente fai que se centren na actividade interna (ver cita 15:31):

Soy consciente de BdT que llevan mucho tiempo en territorios y que se validaron mucho en su momento y que tuvieron mucho auge pero que al nacer en el seno de una entidad lo que hicieron fue capitalizar muchas de esas personas que tenía ya la entidad para mover el proyecto; es decir, que no se abrió mucho más a los demás, y lo que generó es que estas personas crearon un círculo de amigos, que está muy bien, pero un círculo de amigos que no se abrió al resto del barrio o del territorio [PE3, 15:31].

Outro motivo relacionado coa maior ou menor apertura á comunidade é a idea ou finalidade coa que nace o BdT; neste sentido, hai algúns que se centran fundamentalmente no intercambio interpersoal de servizos, mentres que noutros funcionan mellor as actividades grupais ou colectivas que, en ocasións, están abertas ao conxunto da cidadanía (ver cita 4:23):

Creo que es un banco que se mueve mucho, y que se mueve mucho a nivel individual que te vas al BdT de... [omítese o nome da iniciativa citada], que tienen dos talleres diarios pues vale, la participación es brutal, pero un BdT para mí no es eso. No es que la gente acuda a un taller, no es un BdT, eso es una asociación y esto es otra cosa. Entonces hay muchos intercambios individuales que para mí es lo más positivo [BDT2GX, 4:23].

Ademais, o radio de influencia territorial tamén é un factor considerar para valorar as posibilidades de impacto na comunidade; pois nalgúns casos existe un BdT para toda a cidade (como en Valladolid, ver cita 4:25) e, noutros, as iniciativas están distribuídas en diferentes distritos ou barrios (como en Barcelona ou Málaga). A este respecto, as posibilidades de impacto na comunidade son máis amplas cando os destinatarios están nun núcleo próximo, o que lles permite ter máis oportunidades de coñecerse e pensar sobre as necesidades prioritarias que existen no seu barrio ou vila:

Es difícil de valorar el impacto general porque la comunidad es muy amplia. Estamos hablando de un BdT para toda la ciudad. Entonces, si estuviéramos solamente en un barrio sí que te podría decir pues sí que se ha notado un cambio en la relación vecinal o la gente está más abierta, o desde que está el banco se participa más en otras actividades, o se conoce más... al ser un banco que es para toda la ciudad el impacto, cuanto más lejos te vas, pues es mucho menor. Hay barrios donde hay 8 personas apuntadas, dentro del BdT su participación es muy importante, pero en lo que influye en su comunidad es 0, tiene muy poca incidencia. Entonces ahí no sabría muy bien qué decirte [BDT2GX, 4:25].

Maton e Salem (1995) concluíron que operar cunha cultura de traballo cara a comunidade é o elemento central para promover o empoderamento organizacional. Con carácter xeral, segue sendo unha tarefa pendente para os BdT, aínda que cómpre ter en conta algunha excepción, como o BdT Rivas-Vaciamadrid, no que o grupo xestor opera como a matriz dun conxunto de proxectos sectoriais que responden a diferentes necesidades sociais⁵⁷. Unha actividade de continua análise e resposta ante as necesidades da comunidade que fai que as persoas expertas sitúen este BdT como un referente na acción comunitaria (ver citas 14:21 e 13:46):

A lo mejor hay soluciones más grupales como los modelos de tribu, crianza en tribu, como lo que tienen en Rivas, por ejemplo. Esa iniciativa que es ad hoc,

⁵⁷ Como xa se indicou, algúns exemplos son: a creación do Banco de alimentos; a xestión dun grupo de crianza compartida de nais; a promoción dos Bancos do Tempo Escolares; o impulso da plataforma de axuda ás persoas refuxiadas ou a dinamización dun grupo de troco

está creada, son las propias madres las que han decidido como lo quieren organizar, no es... el Ayuntamiento viene y me lo organiza. Eso a lo mejor funcionaría mejor, o sea, el BdT como un tiempo de enseñanza, un tiempo de cuidado más como comunitario [PE2, 14:21].

Un BdT asociativo, un BdT municipal y un BdT comunitario, que seguramente sean distintas, sobre todo a nivel de toma de decisiones, que es lo más grave de un BdT quién decide tal o quién promueve tal. Verás que la gente de Rivas tiene muchísima imaginación porque están siempre pensando como dinamizarlo y son muy creativas, ellas han hecho temas de conciliación reales, temas de violencia de género, vas a ver muchas cosas curiosas [PE1, 13:46].

d. En síntese: os BdT no fomento do empoderamento organizacional

Nunha análise global da capacidade empoderadora dos BdT no nivel organizacional (ver anexo 12), conclúese que existe unha baixa implicación das persoas participantes na xestión da iniciativa; o que se traduce en discursos diferentes sobre a finalidade, o funcionamento e as posibilidades de impacto comunitario segundo o axente analizado.

Polo tanto, a cultura organizativa do BdT adoita facilitar en maior medida o empoderamento individual que o colectivo; xa que as persoas implicadas forman parte dunha estrutura que se centra na promoción das relacións interpersoais (ver cita 10:28):

Yo creo que tiene impacto en las personas y desde el momento en que tiene impacto en las personas es inevitable que no tenga impacto en la sociedad, pero no te diría, por ejemplo, hemos ayudado a la integración de un cierto grupo, pero solo por el hecho de que se han hecho amistades, porque ha ocurrido en el grupo gestor y en los usuarios para mí es un impacto indirecto, estás teniendo personas que ya viven más felices porque han ampliado su círculo y quieras que no, en el momento en el que necesite algo no tendrás una persona desesperada, tendrás una persona que en un momento tiene una estructura detrás [BDT5GX, 10:28].

Ademais, o desequilibrio existente entre o rol de participante e o de xestor, no que respecta ao reparto de tarefas, fai que as posibilidades de empoderamento que facilita a propia estrutura organizativa teña máis

incidencia nas persoas que o xestionan; xa que teñen máis oportunidades para adquirir habilidades e coñecementos relacionados coa coordinación, a dinamización ou a resolución de conflitos (ver cita 10:25):

Aprendizaje práctico de empoderamiento yo veo más en el grupo gestor que en los usuarios. Las personas que no sabían utilizar el correo, que por mucho que digan que se pelean con la máquina, lo hacen, han hecho avances de utilizar el correo, de organizar un poco el Google drive, incluso cosas de cómo organizar un grupo, cómo organizar un taller, cómo ir a contactar para que te den salas, yo misma cuando yo entré no sabía, sabía mandar correos, pero todo el tema el día a día, o el trato con la Administración, o el tema de organizar de cero un taller yo no lo sabía hacer, es un poco autoaprendizaje y de la experiencia de los demás, o incluso gestionar conflictos, normalmente los conflictos los apartamos y aquí estás obligada a hacer algo, no puedes ignorar el problema. [BDT5GX, 10:25].

No subnivel intraorganizacional existe un desaxuste entre o compromiso dos axentes implicados; dun lado, as persoas que xestionan encárganse practicamente en solitario do funcionamento do BdT e, doutro, teñen dificultades –e ás veces reticencias– para involucrar ás usuarias e usuarios na coordinación da iniciativa, polo que se reducen as súas oportunidades de participación a nivel interno. Así as cousas, resulta prioritario transitar cara a modelos de liderado máis democráticos que teñan en conta ás persoas participantes tanto na xestión coma no proceso de toma de decisións.

Ademais, no nivel interorganizacional e extraorganizacional constátase que os BdT –*a priori*– manteñen unha postura aberta á colaboración con outras entidades da contorna pero non promoven activamente liñas de traballo coordinadas cunha mirada comunitaria, senón que se trata de accións puntuais e illadas que faciliten o funcionamento interno do proxecto. Tal e como afirma Zimmerman (2000), os BdT están dentro do grupo de entidades comunitarias que presentan un baixo interese en exercer control no territorio pero que proporciona ferramentas valiosas para ter maior control na propia vida.

4.4.3.- O empoderamento no nivel comunitario

O empoderamento comunitario supón poñer énfase no colectivo, polo que alude ás relacións que se establecen entre as organizacións comunitarias e os axentes sociais; de aí que sexa necesario analizar a implicación cidadá, o liderado plural e o traballo colaborativo, pois o que se pretende é crear e repartir os recursos do territorio –lúdicos, sanitarios, de protección, sanitarios, etc.– dun modo xusto, igualitario e corresponsable (Zimmerman, 2000).

Nesta liña, os maiores logros dos BdT en España están relacionados coa súa capacidade para crear redes de apoio mutuo que fomentan a autoxestión cidadá e o desenvolvemento endógeno do territorio. Isto prodúcese porque as capacidades de cada quen se multiplican ao poñelas ao servizo da comunidade; así, cada persoa ten a oportunidade de estender as súas habilidades a outros individuos e, ao tempo, beneficiarse dos servizos ofrecidos polo resto da veciñanza (ver cita 8:26):

En el fondo se buscaría impactar en la comunidad para hacer una sociedad más cohesionada, que haya más confianza... esa es la intención final. Nunca lo hemos analizado ni estudiado. Yo creo que al final tiene cierto impacto por estas ayudas y colaboraciones entre vecinos. Hay un impacto seguro, lo que pasa que no está medido. No sé cómo contabilizarlo, pero lo que sí internamente sí que se ve [BDT4GX, 8:26].

Ademais, o BdT pode transformarse nunha ponte que comunique e/ou vincule ás persoas participantes con outras actividades e proxectos desenvolvidos na comunidade, polo que en certa medida contribúe á capacidade de promover a participación cidadá e comprender as necesidades sociais presentes no territorio (ver cita 1:93 e 1:96):

A través del BdT has accedido a otra serie de actividades que no tienen que ver con el BdT pero tienen que ver con el BdT (Entrevistadora ¿por ejemplo?) Por ejemplo, la manta solidaria, lo de las almohadas de corazón para mujeres que tienen cáncer. Te ha dado acceso a un mundo de mucha actividad. Que si no estás en el BdT no te enteras de nada, te lo puedo garantizar. Es que es un núcleo de gente muy activa, con mucha iniciativa que tú vas a remolque,

pero hay gente siempre que está pensando, y al fin y al cabo, te beneficias [BDT1GD, 1:93, 1:96].

Non obstante, Laverack e Wallerstein (2001) advertiron que nos procesos de desenvolvemento comunitario estanse perdendo obxectivos que inflúan na vida social ou transformen as relacións de poder; dous elementos que definen o empoderamento comunitario. A súa finalidade é tomar control sobre a propia vida mediante a organización e as mobilizacións para o cambio social e político. Esta realidade non é allea aos BdT, pois –ata o momento– non conseguiron dar o salto que supón pasar de promover intercambios interpersoais, a unha actividade que se concilie con proxectos colectivos como, por exemplo, reconstruír un xardín ou xestionar colectivamente un equipamento de proximidade. Nesta liña, unha das persoas expertas afirma que a innovación en materia de BdT debe seguir esta senda, constituíndose –na súa opinión– como o gran desafío que teñen estas iniciativas:

Desafíos... es hablar en colectivo, hablar en comunitario, en descubrir que podemos también resolver necesidades colectivas o comunitarias, en nuestro vecindario, convertirnos también en una herramienta política de cambio social. Yo creo que ese es el gran desafío.

Por ejemplo, queremos tener una granja escuela en el barrio, pues vamos a presupuestarla, esa es la palabra, y dices necesitamos 10 horas de un diseñador, tal no sé qué, y vas buscando recursos y metes a profesionales dentro del proyecto con un sentido comunitario, que si no se hace, no se va a hacer ese proyecto pero cuando llegas ya al 100 tiras de esas personas que se han comprometido en hacer el proyecto y lo haces y eso es una herramienta de transformación y de proyecto vital [PE1, 13:23, 13:29].

Esta lóxica de traballo pon o foco nos beneficios colectivos e relaciónase cun modo de gobernanza aberto e plural (Zimmerman, 2000); de aí a importancia de manter unha boa relación coas institucións públicas e outros organismos de participación cidadá (casas da veciñanza, consellos sectoriais, etc.). Tanto é así que os BdT estudados con maior impacto comunitario son tamén os que contan con máis apoios nas institucións públicas (ver cita 2:18):

Sí, sí, por supuesto, pero la suerte es que tenemos una Concejalía que se llama de Participación Ciudadana, y que valora que los ciudadanos se reúnan, se planteen cosas, discutan... Y entonces hay todas las facilidades para cualquier cosa (...) Por eso esta casa es la casa de las asociaciones [BDT1GX, 2:18].

Pola contra, cando non existe un compromiso claro da Administración co proxecto do BdT, a súa actividade ten un impacto menos significativo; de feito, en opinión dunha das persoas expertas, algúns Concellos operan cun certo oportunismo político:

También se veía por parte de los Ayuntamientos que esto no está asentado en una creencia profunda de la conveniencia de los BdT, sino que podía haber cierto oportunismo político. No se veía una voluntad firme, por ejemplo, los bancos de [omítese o nome das iniciativas nomeadas] llevan mucho tiempo, pero el apoyo político real es muy variable (...). A mí me parece que no están aprovechando todo su potencial, pero también porque las personas que lo llevan, las trabajadoras sociales están desbordadas. Entonces, donde pones tu esfuerzo es en lo que te han formado, lo que te han ensaño que es el cauce más mejor, no el mejor, pero como lo más normal para hacer o esto que es más experimental a ver si sale bien, no tengo evidencias, parece que a nadie le importa. En [anonimizado] hacen como un encuentro, bueno este año no lo han hecho de momento, de todos los bancos, pero tienen muy poca actividad, y es muy difícil obtener datos de la actividad, el de [omítese o nome do BdT sinalado] me pareció especialmente opaco (...). Están ahí pero no me pareció que tengan mucho apoyo cierto [PE2, 14:28 e 14:29].

Ante esta situación, convén manter unha postura proactiva na que as posibilidades de acción non se esgoten no apoio institucional, senón que sirvan para trazar alianzas con outras entidades da comunidade como asociacións, centros cívicos, pequenos negocios, etc. Desde esta perspectiva ponse énfase na autoxestión cidadá, fomentando a capacidade que ten a cidadanía para transformar as relacións de poder mediante fórmulas propias da economía social como o *crowdfunding*, *crowdtiming* ou as moedas sociais (ver cita 13:28):

Mira, una de las líneas de trabajo que tenemos es el crowdtiming, que es como el crowdfunding, pero con tiempo. Buscan proyectos comunitarios y se testea cuantas horas son necesarias para realizar un proyecto. O sea, por ejemplo, tú puedes pensar, cuantas horas necesito para un chaval, para un

proyecto personal, este niño tiene que aprobar, no puede repetir más el curso y necesita unas 300 horas, pues se presupuesta y se busca personas que le vayan a cubrir ese tiempo, pero hay un proyecto. Y pasa con en el crowdfunding, tú sabes que en crowdfunding hasta que no está la pasta no se hace el proyecto y cuando se tiene se hace. Pues con esto pasa exactamente igual, entonces son proyectos vitales. O alguien su proyecto vital es, yo que sé la fontanería o que en su vida no ha hecho algo y quiere hacerlo o lo que decía, un proyecto comunitario [PE1, 13:28].

En todo caso, cómpre recordar que a autoxestión cidadá non implica renunciar ás esixencias que as Administracións públicas teñen na garantía dos deberes da cidadanía; así, o BdT pode ser unha entidade que reflexione sobre o modelo de cidade e reclame melloras para a comunidade (ver cita 11:62):

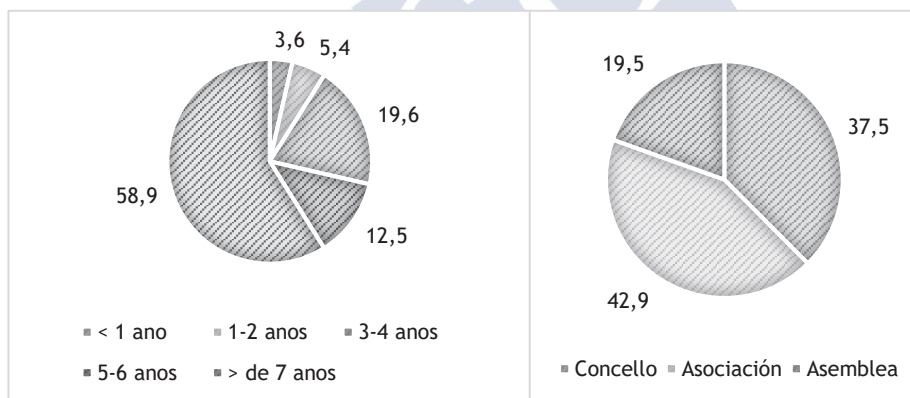
Y lo hacemos partícipe (al usuario) de todas las coerciones de la ciudadanía y los invitamos cuando aquí convocan reuniones para el centro, para arreglar el centro y los invitamos a los usuarios para que vengan y vienen, y den su opinión de cómo quieren su ciudad [BDT6GX, 11:62].

En definitiva, o empoderamento comunitario é o menos presente nos BdT españois, mentres que os seus logros se centran na mellora das relacións veciñais e o aumento do capital social ao compartir as habilidades e coñecementos presentes na cidadanía. Polo tanto, influír na vida política e transformar as relacións de poder establecidas na comunidade non é un obxectivo prioritario, a teor da baixa frecuencia e significatividade semántica dos códigos asociados a este nivel (ver anexo 13). Como consecuencia, as persoas expertas entenden que crear alianzas estables con outras entidades do territorio e centrar a actividade dos BdT en proxectos colectivos son vías de innovación necesarias para asegurar a permanencia destas iniciativas e aumentar os seus impactos no territorio.

4.5.- ORGANIZACIÓN E VIDA PRÁCTICA DOS BANCOS DO TEMPO: FORTALEZAS E DEBILIDADES

En función da entidade que promova e/ou os xestione distinguimos tres tipos de BdT –ver figura 32–, os municipais (37,5%), os asociativos (42,9%) e os asemblearios (19,6%), polo que se debuxa un panorama onde o tecido asociativo ten un gran peso (Hughes, 2015). Segundo o modelo de xestión que, en chave teórica, propón Molnar (2011) distinguimos entre os BdT persoa-persoa, persoa-axencia, axencia a axencia; aínda que –ao igual que aconteceu no estudo de Valor e Papaoikonomou (2016)– todas as iniciativas estudadas en España manteñen a fórmula persoa-persoa.

Figura 32. Tipoloxía e antigüidade dos BdT enquisados (%)

Fonte: elaboración propia. N=56

A clasificación dos BdT en función do seu Modelo de Organización Estratéxica (MOE) (Honzawa, s.d.) permite inferir que o máis común no contexto español é o MOE público-voluntarista, cun gran protagonismo do tecido asociativo, seguido polo público-profesionalizado, onde o peso do proxecto recae no persoal contratado. Como xa se apuntou na análise do nivel organizacional, ambas fórmulas presentan vantaxes e desvantaxes, coincidindo con este autor cando propón un novo MOE que

equilibre os aspectos positivos de ambos modelos públicos. Algúns exemplos de xestión híbrida forman parte deste estudo multicaso, como os BdT de Málaga, o BdT de Sant Cugat ou o BdT de Lugo (para máis información ver anexo7):

- Os BdT de Málaga: están xestionados por 8 asociacións que – anualmente– presentan o proxecto de Banco do Tempo ao Concello como unha das súas liñas de traballo, dándolles soporte mediante a cesión de espazos, axudas materiais e económicas, campañas de difusión, etc. En suma, os xestores coordínanse para realizar intercambios entre diferentes BdT, desenvolver actividades en conxunto ou cederse recursos. Neste sentido, os xestores afirman valorar o gran apoio da corporación municipal por apostar e comprometerse co proxecto, ata o punto de recoñecer o día institucional do troco:

Contamos con la suerte de que el Ayuntamiento se cree el proyecto, que eso es una baza muy importante. Porque no es que el Ayuntamiento no colabore, si no que las personas que dirigen están convencidas de la necesidad proyecto y de las ventajas que tiene [BDT6GX, 11:28].

Las 8 asociaciones en este proyecto de BdT sí que estamos unidos porque tenemos 5 actividades comunes. Por ejemplo, una es el día del trueque, que es el más institucionalizado, se aprobó en el pleno del Ayuntamiento, porque es un movimiento que va al hilo un poco de todos los BdT [BDT6GX, 11:5].

- O BdT de Sant Cugat: é unha iniciativa de carácter municipal que forma parte da rede da Associació Salut i Família. Ademais, teñen unha fórmula de xestión mixta na que, aínda que conta co apoio de dous técnicos municipais, a atención ao público e a xestión cotiá da iniciativa a realiza un grupo de persoas participantes:

Tenemos un equipo gestor que es el de secretaría, en estos momentos son todo mujeres. Son las que hacen la atención al público, atención a los socios, dan de alta a los socios, los asesoran, también ayudan mucho en el tema de sensibilización del proyecto en las ferias que se hacen anuales en el pueblo. Luego también tenemos, por ejemplo, una comisión de fiestas, que son otro grupo y que se encarga sobre todo gestionar la fiesta

del BdT a nivel anual que la celebramos como aniversario cada año. Pero también es un grupo que hace diferentes tipos de propuestas para intentar desarrollarlas a lo largo del año como, por ejemplo, este año estamos intentando hacer la tercera exposición de arte del BdT. Y detrás de toda esta dinamización de socios está un representante técnico del Ayuntamiento que lo que hace es acompañar a toda esta dinámica que funciona básicamente sola [BDT4GX, 8:5].

- O BdT de Lugo: trátase dunha iniciativa asemblearia na que se combina a fórmula da moeda-tempo cunha moeda social. Tomaron esta decisión co obxectivo de incrementar o número de intercambios e tamén para poder trocar bens materiais (fundamentalmente alimentos). Así, 10 xiríns equivalen a 1 hora, polo que as participantes operan indistintamente con ambas moedas segundo as súas necesidades:

Utilizamos tempo pero creamos unha moeda complementaria para que sexa máis fácil facer fraccións e que psicoloxicamente á xente lle sexa máis fácil poñerlle un prezo ás cousas (...) Entón unha hora son dez xiríns, con este cambio digamos que a veces é relativamente fácil para alguén se non sabe como poñer o prezo relacionalo cos euros, non é o que queremos facer pero facilita o labor (...) Claro, a ver, nós en realidade somos libres, tampouco é obrigatorio. En principio os servizos se intercambian en horas pero sempre utilizamos a equivalencia de Xiríns, entón catro horas 40 Xiríns, se utiliza para todo a equivalencia [BDT3GX, 6:18].

Con este horizonte, estímase máis pertinente avanzar cara a un modelo ‘público de xestión mixta’ no que se conxuguen harmonicamente os recursos e as posibilidades técnicas do sector público, delegando na cidadanía algunhas das responsabilidades da súa xestión; todo isto co obxectivo de que as participantes sintan o proxecto como propio e se impliquen nos intercambios, coordinación, dinamización e mantemento do BdT. Noutras palabras, trátase de que o BdT conte cun financiamento estable, que sexa considerado como un servizo público integral e que conte con mecanismos de flexibilidade que permitan a participación de todos os sectores da poboación (Seyfang, 2002).

Na traxectoria dos BdT obsérvase que aínda que a maior parte das iniciativas enquisadas contan con máis de cinco anos de experiencia (71,4%), tamén hai casos máis recentes (28,6%); isto é, os que comezaron a súa actividade fai escasos meses e aqueles que contan cunha traxectoria de catro anos (figura 32). Isto indica que os BdT en España son un movemento vivo no que seguen aparecendo e desaparecendo iniciativas, confirmándose a súa alta taxa de ‘mortalidade’ (ver cita 14:39); de aí que se insista na importancia de crear proxectos integrados no conxunto de servizos comunitarios onde a participación voluntaria e profesionalizada se manteña en equilibrio:

A ver, en todos los sitios los BdT tienen problemas, la tasa de mortalidad es del 95 %, altísima y en todas las monedas comunitarias, porque no es fácil luchar contra el sistema en el que... porque lo de la complementariedad es muy discutible, al final tienen un elemento de tensión con el neoliberalismo y acaban siendo fagocitadas por él [PE2; 14:39].

No que atinxe á súa organización, a maioría dos BdT estudados contan cunha sede física (87,5%): un sitio propio onde manteñen reunións cos participantes ou desenvolven actividades colectivas. Non obstante, existen diferenzas significativas na dispoñibilidade de espazos segundo a tipoloxía de BdT ($\chi^2=14.303$, $p< 0.001$), xa que –a diferenza dos asociativos (28,6%)– os de tipo asembleario son os que adoitan carecer dunha sede propia (71,4%), mentres que os BdT municipais contan sempre cunha sede instalada nalgunha dependencia municipal (Servizos Sociais, Centros Socioculturais, etc).

En moitos casos, as sedes dos BdT asociativos tamén se sitúan nun espazo cedido pola Administración, xa sexa nun equipamento dos Servizos Sociais (BdT de Sants), nunha Casa de Asociacións (BdT de Rivas Vaciamadrid) ou nunha Casa da Cultura (BdT de Sant Cugat); mentres que os asemblearios, tenden a vincularse a espazos autoxestionados (BdT Lugo).

A relación que establecen as persoas coa sede do BdT contribúe a afianzar o sentimento de pertenza ao proxecto; de aí que nalgúns casos sexa unha prioridade vincular ás persoas co propio espazo mediante reunións, a

realización de obradoiros, etc. Así o expresa unha das persoas participantes dun BdT Málaga no que a sede é un xardín comunitario:

Yo me incorporé a este BdT porque aquí está el jardín y a mí me motivaba mucho el tema del jardín. Como una actividad del BdT organizamos talleres de jardinería, entonces, es al aire libre y aparte aquí para reunirnos también nos venía bien. El BdT no tenía sede, esto es estable y entonces aprovechamos el jardín como una sede para el BdT. El jardín y el banco están muy relacionados, de hecho, la asociación del jardín nació básicamente del BdT [BDT6GD, 12:18].

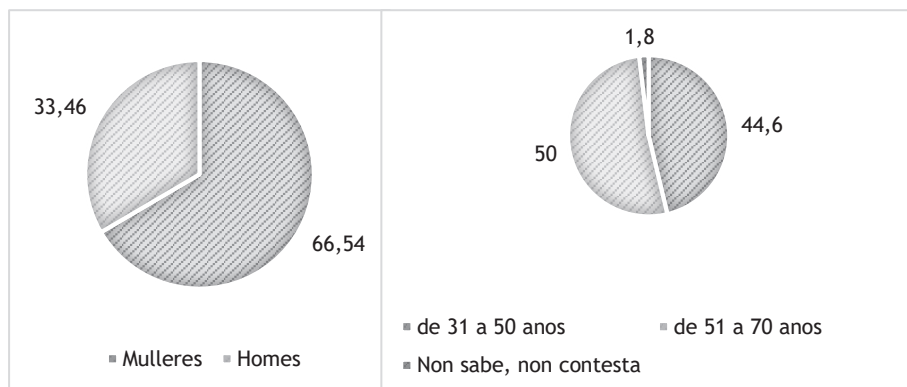
Con carácter xeral, os BdT consideran que as persoas destinatarias da iniciativa engloba ao conxunto da poboación que integra a comunidade na que se insiren; deste xeito, o requisito máis frecuente para participar participación é o de pertencer ou residir nese territorio, aínda que nalgúns casos tamén se establece unha idade mínima que oscila entre os 16 e os 18 anos.

As características socio-demográficas definen un perfil de participante maioritariamente feminino (66,54%), sendo unha circunstancia que se mantén constante en todos os estudos de BdT (Collom, 2012; Lasker et al., 2011; Valor e Papaoikonomou, 2016), tal e como se pode ver figura na 33. Ademais, as persoas participantes sitúanse nunha franxa de idade que vai dos 51 aos 70 anos (50%) –ver figura 33–; unha tendencia que resulta variable segundo o BdT estudado pero que confirma as dificultades que teñen estas iniciativas para sumar á mocidade (ver citas 8:11 e 11:54).

Sí, a los jóvenes. Tenemos dificultades con los jóvenes; por ejemplo, de 0 a 17 años sólo tenemos dos de 537; y adolescentes de 18 a 24 sólo 16.

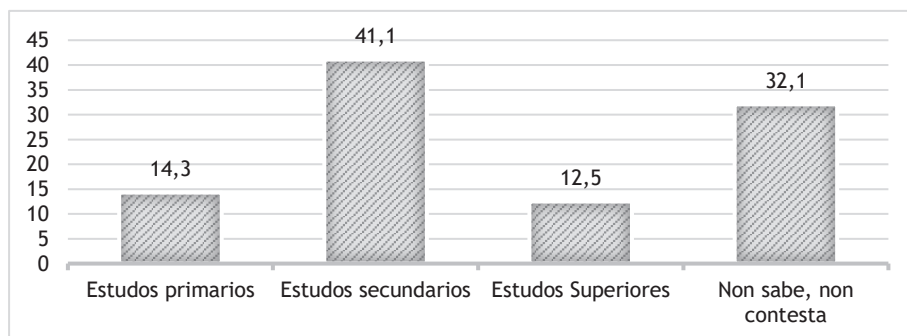
Es más difícil pues porque tienen seguramente otros intereses o no sé, no conocen ni tampoco se interesan por conocer el proyecto [BDT4GX, 8:11].

También tenemos cosas pendientes, yo creo que el reto de los jóvenes, que por diferentes circunstancias, pero eso, que no hemos sabido llegar a ellos con este proyecto [BDT6GX, 11:54].

Figura 33. Xénero e idade das persoas participantes (%)

Fonte: elaboración propia. N=46, N=54.

En canto ao nivel formativo, as persoas participantes contan con frecuencia con estudos secundarios (35,7%); aínda que os grupos xestores non parecen ter esta información moi sistematizada, xa que a categoría 'non sabe, non contesta' acada un 32.1% das respostas; de aí que consideremos estes datos como orientativos (ver figura 34). De feito, os resultados difiren dos reflectidos nos estudos de BdT, que informan dun perfil de participación onde as persoas contan cun maior nivel formativo (Carfagna et al., 2014; Collom, 2007, 2012; Dubois et al., 2013; Valor e Papaoikonomou, 2016).

Figura 34. Nivel de estudos das persoas participantes (%)

Fonte: elaboración propia. N=56.

Coñecer o tamaño dos BdT supón enfrontarse á dificultade técnica de aclarar que se entende por ser participante. A tal fin, preguntouse aos grupos xestores polo número de persoas que realizaron intercambios durante o ano anterior á aplicación da enquisa (2016), coa intención de distinguir as persoas que realizan intercambios daquelas que se inscriben pero son inactivas, obtendo así cifras de participación realistas (Collom, 2012; Hughes, 2015).

Ademais, resultaba de interese indagar sobre o grao de actividade das persoas participantes implicadas nos BdT. Para coñecer este aspecto, investigacións previas empregaron como indicador –entre outros– o número medio de intercambios realizados por trimestre (Collom, 2007; Lasker et al., 2011; Seyfang, 2010). Non obstante, neste estudo optouse por manter o criterio temporal dun ano coa intención de establecer a proporción entre o promedio de participantes activos anuais e a media de intercambios que realizan no mesmo período de tempo.

Os resultados informan dun tamaño medio de 111,06 participantes nos BdT españois, nos que intercambian unha media de 665,16 horas anuais en cada iniciativa; é dicir, cada usuario/a do BdT troca aproximadamente 6 horas con outra persoa da súa contorna cada doce meses. Aínda que non se pode establecer xeneralizacións –pois metodoloxicamente existen diferenzas notables– o certo é que estes resultados son similares aos obtidos en investigacións como a de Collom (2008), na que un *Time Dollars* de Portland (EE.UU.) implicaba unha media de 7 horas anuais por participante; ou a de Laamanen et al. (2015) na que se calculou unha media de 4 horas anuais nun BdT de La Haya e de 12 horas nun BdT inglés. Confírmase, por tanto, que os servizos intercambiados son de carácter puntual ou esporádico e que, ademais, o BdT non representa un recurso para resolver as necesidades da vida cotiá (Del Moral, 2013; Dittmer, 2013).

A información relativa aos servizos máis intercambiados obtívose mediante a categorización dunha pregunta aberta. Para isto empregouse

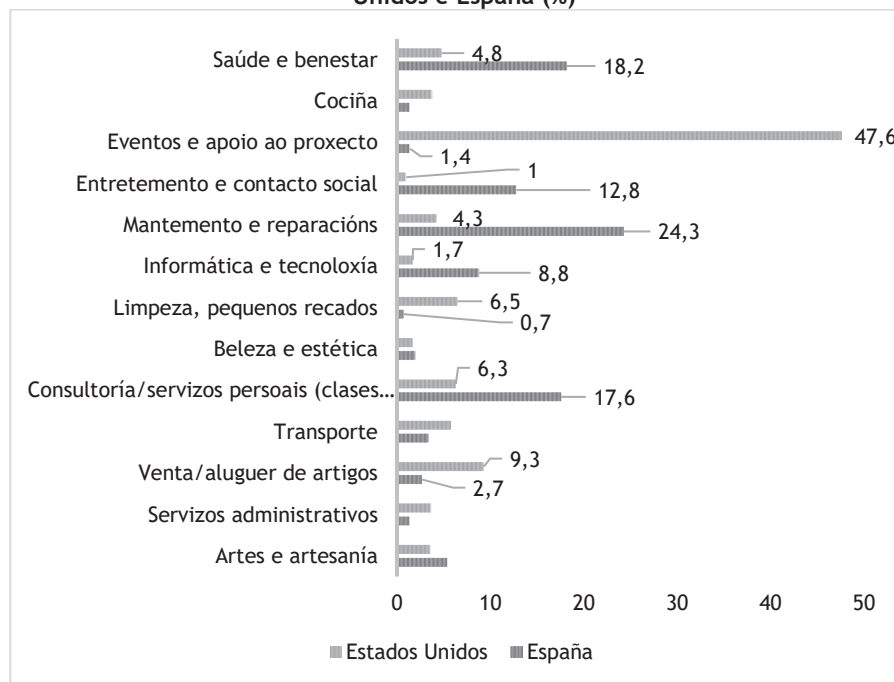
o traballo de Collom et al. (2012), no que realizou unha clasificación dos servizos e analizou como se concretaban na realidade estadounidense. Como se pode observar na figura 35, os resultados comparativos de ambos países é totalmente diferente, xa que nos EE.UU. priman os servizos pragmáticos, relacionados coa xestión do proxecto, a venda ou intercambio de bens e as tarefas de limpeza ou pequenos recados; mentres que en España solicítanse en maior medida as reparacións no domicilio, actividades que favorecen a mellora da saúde e o benestar persoal, así como as clases particulares. Estas diferenzas responden á influencia histórica que nutre ambos modelos, de xeito que os *Time Dollars* contan cunha perspectiva pragmática próxima á cosmoloxía económica, entendendo aos BdT como moedas de intercambio, mentres que os BdT españois beben da tradición mediterránea que pon a énfase na visión social.

Os servizos intercambiados con maior frecuencia nos BdT dan conta da transición que están a vivir estas iniciativas, nas que os servizos de reparación seguen sendo moi importantes (24,3%), pero actividades relacionadas co lecer e o benestar (18,2%) e a educación ao longo da vida centrada nos intereses persoais (17,6%) teñen cada vez máis peso. Esta circunstancia que se debe valorar á hora de focalizar os esforzos nestes ámbitos e potenciar os intercambios nesta dirección, considerando aos BdT como un recurso estratéxico para o lecer comunitario e igualitario.

Ademais, o 96,4% dos BdT realizan intercambios grupais, polo que é unha práctica presente en case todas as iniciativas enquisadas. A súa importancia é crucial, xa que permite ‘potenciar a relación entre as persoas participantes’, ‘xerar confianza’ e ‘integrar ás persoas de recente incorporación ao BdT’; de aí que destes encontros ‘se deriven intercambios individuais *a posteriori*’. Tamén son un marco idóneo para desenvolver ‘actividades de lecer’ en grupo ou en coordinación con ‘outros BdT ou entidades do territorio’, ao tempo que ‘fomentan a participación’ das persoas implicadas na iniciativa⁵⁸.

⁵⁸Estas afirmacións están extraídas da pregunta 20 do cuestionario.

Figura 35. Servizos máis intercambiados nos BdT: comparativa entre Estados Unidos e España (%)

Fonte: Collom et al. (2012) para os datos de Estados Unidos. Adaptación propia.

Nota: pregunta codificada tras a aplicación do cuestionario.

4.6.- AVALIACIÓN E PROYECCIÓN DOS BANCOS DO TEMPO

De seguido preséntase unha síntese dos resultados acadados nesta investigación. Para isto, recórrese á ferramenta avaliativa do DAFO (ver táboa 36), que consiste nunha matriz onde se presentan os elementos internos positivos (Fortalezas) e negativos (Debilidades), así como as variables externa favorables (Oportunidades) e desfavorables (Amezas) a ter en conta para o obxecto de estudo (Moral, Arrabal e González, 2010).

Táboa 36. DAFO analítico sobre os BdT en España⁵⁹

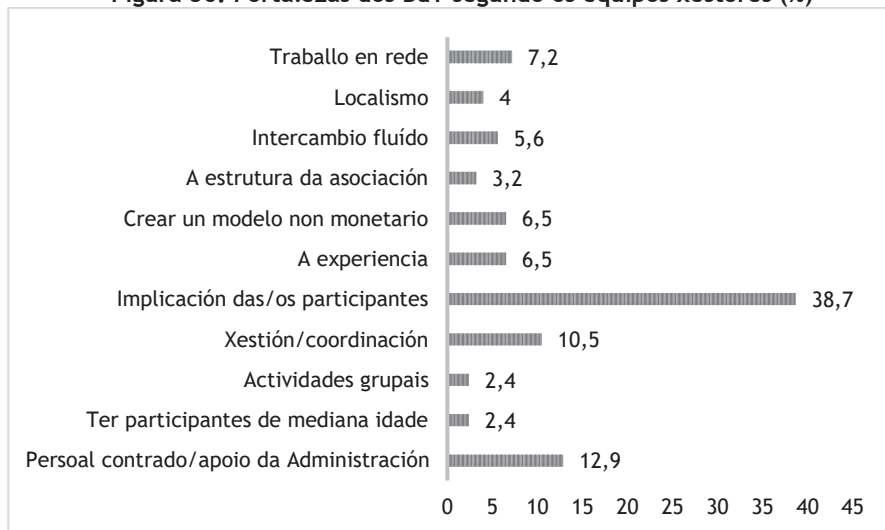
DEBILIDADES (factores internos)	AMEAZAS (factores externos)
<ul style="list-style-type: none"> - Desequilibrio entre o rol de oferente e demandante. - Diferenza entre horas intercambiadas e horas rexistradas. - Elevada taxa de participación pasiva ou inactiva (50%). - Estratexias de comunicación lenta. - Dinamización dos BdT inestable en función da dispoñibilidade do equipo xestor. - Pouca sistematización no proceso de seguimento e avaliación (improvisación na xestión). - Dependencia do grupo xestor. - Non se entende como un proxecto comunitario: desequilibrio entre o rol de participante e de xestor. - Desaxuste nos servizos ofertados e demandados. - Servizos pouco profesionalizados. - Poucos intercambios por participante. - Falta de formación sobre a dinámica de grupos, resolución de conflitos, etc. 	<ul style="list-style-type: none"> - Dependencia da Administración: alternancia política. - Excesiva intervención de la Administración que pode reducir a capacidade transformadora. - Comunidade de BdT reducida. - Nos BdT municipais: carencia de marcos normativos que regulen a actividade, pouca estabilidade das iniciativas e escaso persoal específico. - Escasa cultura de traballo en rede entre os diferentes axentes sociais. - Vixencia de mitos arredor dos BdT (recurso de conciliación, serve para a empregabilidade, é unha fonte de competencia desleal, etc.). - Saturación das xornadas cotiás: problemática estrutural dos usos do tempo. - Influencia dos valores e pautas da economía formal.
FORTALEZAS (factores internos)	OPORTUNIDADES (factores externos)
<ul style="list-style-type: none"> - Lugar de encontro presencial e de convivencia. - Mecanismos de comunicación múltiples adaptados a perfís de participación diferentes. - Ferramenta para o empoderamento individual. - Persoal contratado (cando o hai). - Espazo socioeducativo non regrado. - Mecanismo de intercambio igualitario. - Unha apertura á realidade da comunidade. - Envellecemento activo. - Fomento de valores alternativos ao sistema neoliberal. - Aforro. - Espazo de lecer comunitario. 	<ul style="list-style-type: none"> - Proxecto próximo á cidadanía - Traballo en rede con outros BdT e outras iniciativas comunitarias. - Momento social convulso con maior participación social. - Iniciativas mediáticas presentes habitualmente nos medios de comunicación. - Compartir recursos, coñecementos, formación, metodoloxías entre BdT (ADBBDT, Salut i Família). - Producción científica orientada a ofrecer metodoloxías que faciliten os procesos asociados á actividade dos BdT (comunicación, procesos participativos, acción inclusiva, etc.)

Fonte: elaboración propia.

⁵⁹ Este DAFO está elaborado a partir dun traballo previo da autoría propia presentado no 1º encontro estatal de BdT en Girona (2015). Accesible en: http://www.bdtonline.org/wiki/images/2/28/DAFO_BdTs_globales_vs_locales.pdf

Na dimensión interna, os BdT sitúan a súa principal fortaleza na ‘boa relación e implicación das persoas participantes’ (38,7%); ademais, valoran positivamente dispoñer de ‘persoal contratado e do apoio da Administración’ (12,9%) e, moi en relación con isto, estiman ter unha boa ‘xestión e coordinación do BdT’ (10,5%). Polo tanto, a análise da figura 36 reflicte a importancia que os equipos xestores teñen no funcionamento exitoso do BdT, xa que as fortalezas máis frecuentes vincúlanse directamente coa esfera organizativa.

Figura 36. Fortalezas dos BdT segundo os equipos xestores (%)

Fonte: elaboración propia.

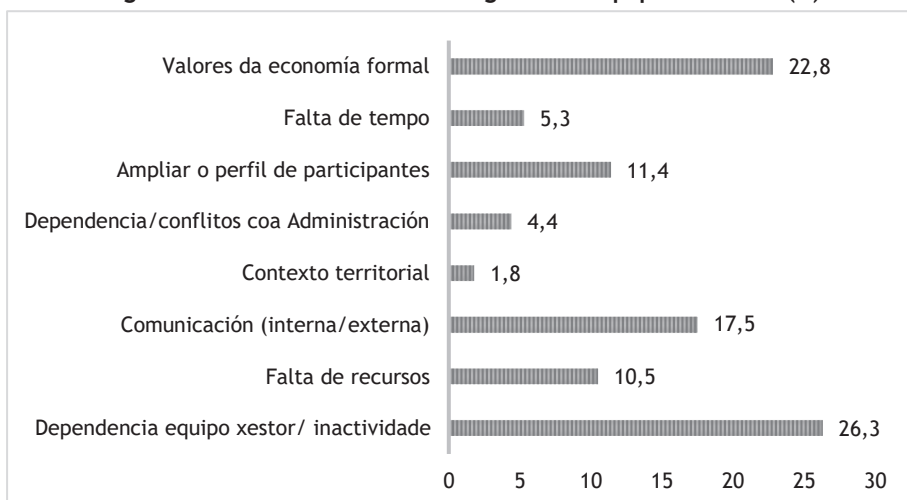
Nota: pregunta codificada tras a aplicación do cuestionario.

Outros aspectos salientables relaciónanse coas posibilidades de significarse como un espazo socioeducativo non regrado, onde grazas á proximidade coa cidadanía e por ser un recurso de participación igualitaria tamén consegue mellorar o empoderamento individual. Ademais, na súa actividade foméntase o diálogo interxeneracional, ao poñer en valor os coñecementos e habilidades de todas as persoas que

integran a comunidade, sendo un recurso útil para a formación ao longo da vida e a vivencia dun lecer comunitario e autotélico.

A relevancia que se lle concede á implicación das persoas participantes ponse de manifesto cando se lles pregunta aos equipos xestores polas súas principais debilidades; tanto así que, cun 26,3%, a ‘falta de implicación e a dependencia dos xestores’ sitúase como o principal obstáculo a superar (ver figura 37).

Figura 37. Dificultades dos BdT segundo os equipos xestores (%)

Fonte: elaboración propia.

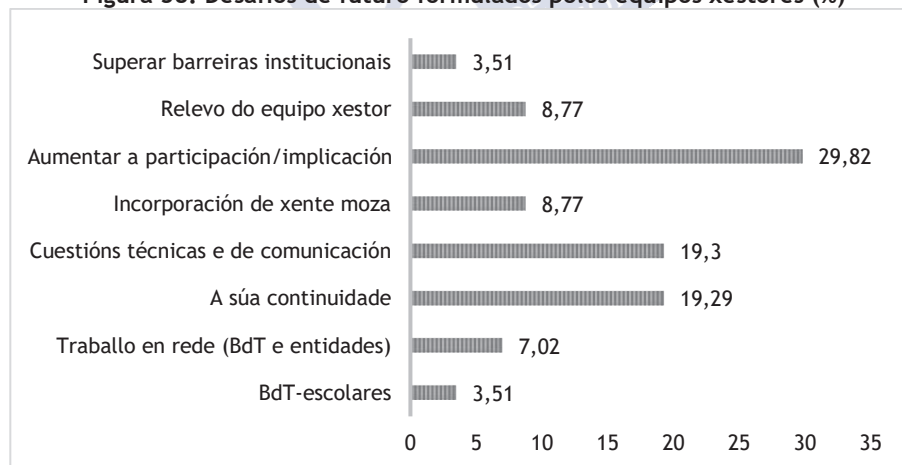
Nota: pregunta codificada tras a aplicación do cuestionario.

A este factor súmaselle a incorporación de ‘valores da economía formal’ (22,8%), que atravesan as dinámicas de participación e provocan disonancias entre o *por que* se participa e *como se* fai realmente. As persoas implicadas valoran especialmente que se trate dunha iniciativa igualitaria; mentres que a realidade reflicte desequilibrios entre os roles de demandante e oferente e tamén entre os roles de xestores e participantes. Quizais por isto, os BdT estiman que outra cuestión a mellorar é a estratexia de ‘comunicación’ tanto a nivel interno como coa comunidade (17,5%).

As persoas expertas coinciden ao sinalar que a formación dos equipos xestores ha de constituír unha liña de traballo prioritario, facilitándolles metodoloxías de seguimento e avaliación, dinamización, comunicación e resolución de conflitos. En suma, consideran que unha das principais debilidades que teñen que superar é pasar da actividade interna á externa, propoñendo como liñas de acción que sitúen aos BdT como un recurso comunitario.

A gran coherencia que se produce entre as fortalezas e debilidades sinaladas prolóngase nos desafíos ou oportunidades que se propoñen os BdT pensando no futuro. Así, por presenza ou por ausencia, o compromiso das persoas participantes sitúase como un elemento crucial no éxito ou fracaso dos BdT, polo que os equipos xestores consideran que é o principal reto a acadar (29,82%), chegando a ser un factor do que depende a viabilidade do proxecto (19,29%). Para isto, semella necesario poñer unha maior atención no nivel organizativo dos BdT, investigando en maior medida as prácticas dos grupos xestores, así como as estratexias de comunicación que se establecen coas persoas participantes (19,3%).

Figura 38. Desafíos de futuro formulados polos equipos xestores (%)

Fonte: elaboración propia.

Nota: pregunta codificada tras a aplicación do cuestionario.

Neste sentido, o incremento na cantidade e calidade das alianzas comunitarias que establecen os BdT identifícanse como unha oportunidade de futuro para achegar esta iniciativa á cidadanía. A tal fin, pode ser de utilidade construír unha identidade colectiva dos BdT españois arredor da ADBDT, compartindo boas prácticas e metodoloxías, ademais de incorporar estratexias de *marketing* social que optimicen o tirón mediático co que contan estas iniciativas.

Por último, cómpre considerar os elementos estruturais que poden incidir negativamente no desenvolvemento dos BdT. As principais ameazas relaciónanse coa excesiva inxerencia que os poderes públicos poden exercer na actividade da iniciativa, para o que se recomenda seguir un modelo de xestión mixta no que se garanta a toma de decisións consensuada entre os diferentes axentes implicados. Pero tamén é preciso considerar as interferencias que produce o sistema económico dominante na dinámica da iniciativa (falta de tempo, individualismo, illamento social, etc.); unha circunstancia que axuda a manter unha serie de mitos arredor dos BdT, trasladando á cidadanía unha visión errónea do que son, de como se empregan e dos seus beneficios.

CONCLUSIÓNS E PROSPECTIVA

*Cógelo, ve por él.
Suéltate, inténtalo.
Sírvele, agárralo.
Mírate, creételo.*

*Sal de ahí, afróntalo
Ciérralo, déjalo ir.
Di que sí o di que no.
Tómalo, confía en ti.*

*Sálvate, exígelo.
Cázalo, duro con él.
Pruébate y pruébalo.
Cámbialo, atrevete.*

El Kanka

Aínda que os Bancos do Tempo (BdT) en España aparecen nos anos 90 do pasado século, a filosofía na que se articulan as súas prácticas son debedoras da tradición milenaria do troco, do ben común e da redistribución equitativa dos recursos. De feito, trátase dun sinxelo sistema de intercambio onde as persoas dunha comunidade comparten servizos e recursos empregando o tempo como unidade de valor.

As sociedades organizáronse ao longo da Historia para facer fronte ás necesidades de cada período, demostrando que a situación cultural, económica ou política inflúe nas dinámicas sociais. Neste sentido, ao igual que no inicio do século XX xurdiron moedas paralelas para responder á escaseza económica derivada da Gran Depresión, os BdT aparecen na era da globalización e da aceleración, ante problemáticas como a soidade, os valores individualistas e consumistas ou os ritmos de vida saturados que dificultan o encontro comunitario e a conciliación familiar. Polo tanto, os BdT son iniciativas que contribúen a redimensionar a vida en comunidade, sobre todo, nos contornos urbanos, para recuperar as

relacións de confianza e de cohesión coa veciñanza que antano se producían de xeito espontáneo.

Esta perspectiva enfatiza a importancia dos contextos locais, coincidindo cos formulamentos do Desenvolvemento Comunitario que, como ámbito de acción social en xeral, e da Pedagogía-Educación Social en particular, ten como obxectivo acadar unha mellor calidade de vida para a cidadanía mediante procesos de participación “directa e activa na análise, na concienciación e na resolución dos problemas que afectan á comunidade” (Llena e Úcar, 2006, p.27). En definitiva, trátase de fomentar estratexias socioeducativas para o cambio e a transformación social; de aí que o empoderamento sexa un dos eixos nos que se articula a acción comunitaria (Varela, 2010).

Así as cousas, os BdT non deben ser fonte de interese exclusiva para as Ciencias Económicas ou a Ciencia Política, senón que tamén é tarefa lexítima da Socioloxía, a Psicoloxía, a Antropoloxía ou as Ciencias da Educación aportar a súa visión sobre novas prácticas da economía social que, sobre todo, son procesos sociais e comunitarios que inciden na vida das persoas.

Tanto é así que este traballo parte da convicción de que a educación integral debe ir moito máis alá das ensinanzas escolares, estendéndose a todos os contextos e ámbitos nos que unha persoa se desenvolve ao longo do seu ciclo vital. Así, cómpre estimar o valor pedagóxico da acción comunitaria, tendo na Pedagogía-Educación Social un referente para achegarnos a ela, tanto desde unha perspectiva científico-académica como metodolóxica e profesional.

Nesta liña, tomamos os BdT como obxecto de estudo coa finalidade de analizar a súa evolución e situación no contexto español, valorando as súas posibilidades educativas e empoderadoras. Nos apartados que seguen dase conta dos principais resultados obtidos: en primeiro lugar, préntase un resumo sintético do traballo no que, dunha banda, se pon a atención nas principais achegas teóricas e empíricas; e, doutra, se revisan os obxectivos da investigación, valorando o seu grao de

cumprimento. Seguidamente, analízase a articulación metodolóxica da investigación e as súas limitacións; en terceiro lugar, se presentan as principais achegas do referencial empírico; e, para concluír, indícanse unha serie de propostas e liñas de investigación a ter en conta para o futuro.

1. Resumo e principais achegas teórico-conceptuais

Os BdT e o empoderamento foron os principais piares da investigación; de aí que o referencial teórico-conceptual se articulara en dous capítulos para afondar –desde o prisma socioeducativo– na explicación e interpretación de cada termo.

Unha achega importante desde a perspectiva teórica foi a identificación das cinco etapas evolutivas dos BdT en chave histórica. Este percorrido parte a inicios do século XX, cando aparecen diferentes moedas paralelas (*Waras, Wir*, etc.) coa intención de reactivar a economía ante situacións de emerxencia. O segundo período abrangue a década dos 70, momento no que comezan a activarse as primeiras iniciativas que toman o tempo como unidade de intercambio en Canadá e Xapón. A terceira etapa corresponde á década dos 80, coa aparición dos ‘pais’ dos BdT: dunha banda, os británicos LETS, que poñen énfase na economía local e o intercambio autoxestionado; e, doutra, os *Time Dollars* nos Estados Unidos, que funcionan en base aos catro valores reitores da teoría da co-produción (o enfoque positivo, a posta en valor do traballo non remunerado, a reciprocidade e a creación de redes sociais). A cuarta etapa alude á versión británica dos *Time Dollars*, os *Time Banks*, que xorden na década dos anos 90 cun gran respaldo da Administración, coa intención de superar as dificultades que afectaban aos LETS. Por último, do ano 2000 en adiante, os BdT estendéronse a varios países da zona mediterránea (especialmente Italia, España e Portugal) en coverxencia coas grandes liñas de acción da Unión Europea para a conciliación da vida familiar e laboral.

A importancia da evolución diacrónica dos BdT non se reduce á simple enumeración de iniciativas xurdidas ao longo do tempo, senón que os sitúa nun contexto máis amplo de iniciativas que teñen o obxectivo común de artellar sistemas de intercambio á marxe da economía formal. Así, sitúanse na intersección formada entre a economía social e a acción local, xa que é unha resposta sociocomunitaria a problemas e necesidades derivadas dunha sociedade cada vez máis apresurada e individualista.

A análise histórica resulta imprescindible para realizar unha boa conceptualización dos BdT, xa que permite comprender a pluralidade de obxectivos, estruturas, orientacións e tipoloxías que operan arredor dunha idea tan aparentemente básica. De feito, é a súa gran capacidade de adaptación o motivo polo que o seu estudo segue ligado á complexidade e á diversidade, un aspecto que debe terse en conta á hora de describir que son e como funcionan os BdT.

A este respecto, realizouse unha aproximación teórica –partindo dos traballos previos de Seyfang (2002), Valor e Papaoikonomou (2016) e Papaoikonomou e Valor (2016)– á triple vertente dos BdT: a económica, a política e a social ou de benestar. O estudo das cosmosvisións, ademais da súa utilidade teórica, permitiu comprender o alcance das iniciativas e resultou ser un esquema axeitado para estruturar gran parte do referencial empírico.

Sendo así, entendemos que un BdT pode funcionar como: unha moeda comunitaria, que ten como misión principal desafiar os valores hexemónicos do sistema neoliberal, poñendo o foco no desenvolvemento endógeno (visión política); como un sistema de voluntariado baseado en recompensas, que pretende aliviar a dependencia do diñeiro e fomentar a igualdade de oportunidades mediante o acceso a actividades e recursos da comunidade en créditos-hora a cambio realizar servizos en favor da comunidade (visión económica); e, por último, como un sistema para a participación social, onde o BdT é un recurso para reconstruír as redes sociais deterioradas, polo que os seus obxectivos se centran na cohesión e inclusión social (visión social).

O desenvolvemento dos BdT en España enmárcase na quinta etapa da evolución histórica, polo que a súa orixe está ligada ás políticas de conciliación familiar e laboral promovidas pola Unión Europea durante a década dos anos 2000. A súas características son moi heteroxéneas, con diferentes modelos organizativos que normalmente están xestionados polo tecido asociativo ou polos Concellos. Ademais, a cosmovisión predominante é a social, xa que se centraron na promoción de relacións de confianza e cohesión entre a veciñanza, mentres que o obxectivo de situar os BdT como un recurso para a conciliación quedou nun segundo plano.

Aínda que a súa acollida foi positiva, o seu alcance a nivel nacional é desigual, tendo unha escasa presenza no quefacer investigador. Polo de agora, os estudos dispoñibles centráronse en describir pautas de participación ou vincular os BdT con diferentes tópicos como a sustentabilidade, os beneficios para a saúde, a empregabilidade ou os beneficios comunitarios; non obstante, descuidáronse outras liñas de investigación de carácter máis aplicado, orientadas a indagar nas dinámicas internas das organizacións.

Estas circunstancias explican que non se conte cunha listaxe e descrición sistematizada do número de iniciativas activas no Estado, e que tampouco se teñan formulado alternativas para enfrontar as principais dificultades que afectan aos BdT como son, entre outras: o desaxuste entre a oferta e a demanda de servizos, a elevada taxa de participantes inactivas, a escasa formación dos equipos xestores, a dependencia que as persoas participantes teñen do grupo xestor e, en xeral, da ineficacia que teñen os BdT para resolver necesidades da vida cotiá (especialmente as vinculadas coa conciliación).

Tendo en conta estas lagoas, a segunda grande achega teórica desta investigación é avogar pola teoría do empoderamento como unha referencia conceptual e práctica relevante para estudar as dinámicas participativas dos BdT. A súa idoneidade é dobre xa que, dunha banda, os valores asociados ao empoderamento poden traducirse nun obxectivo prioritario dos BdT, pois o que se pretende é dotar ás persoas de

ferramentas para organizar dun xeito máis consciente e autónomo as súas vidas. Doutra, é un recurso práctico para estudar as dinámicas internas e comunitarias que se establecen nos BdT, contribuíndo a que, en chave socioeducativa, se poda mellorar o impacto destas iniciativas no seu territorio.

A natureza ecolóxica desta teoría permite abordar os BdT dun xeito integral, considerando que o estudo do empoderamento debe realizarse nos niveis individual, organizacional e comunitario, mediante unha serie de indicadores que facilitan o proceso de análise e a proposta de melloras. Por exemplo, no nivel individual alúdense ás dinámicas e circunstancias que afectan á autoestima e ao control percibido, á capacidade crítica e á participación. No nivel organizacional apúntanse a aspectos relacionados co liderado, a toma de decisións e o traballo en rede; e, no nivel comunitario, trátanse indicadores relacionados coa gobernanza e capacidade de influencia no territorio.

Ademais, resulta eficaz para analizar as relacións entre os diferentes axentes implicados nunha iniciativa comunitaria; neste caso, contrastando os discursos e as prácticas desenvolvidas entre os grupos xestores e as persoas participantes dos BdT, sen descoidar a posible influencia de variables contextuais ou factores extrínsecos (como as relacións coa Administración, o contexto territorial, etc.) que tamén poden afectar ao funcionamento da iniciativa.

Esta proposta pode ser extensiva a outros estudos que, desde o referente do Desenvolvemento Comunitario e acción social comunitaria, se propoñan analizar e/ou impulsar procesos participativos no eido local, xa que ademais de dotar de significado a un concepto tan recorrente como é o empoderamento, tamén conta cunha gran aplicabilidade, ao operativizar o seu estudo en diferentes niveis de análise. Polo tanto, o seu valor pedagóxico é evidente: empoderarse é, en si mesmo, un proceso educativo que consiste na adquisición de diferentes coñecementos, destrezas e habilidades para analizar mellor a realidade e actuar de xeito coherente a fin de lograr unha distribución máis xusta dos recursos presentes nun territorio. De aí que o seu estudo permita coñecer os

elementos que inhiben e/ou favorecen este proceso en cada nivel para, posteriormente, considerar os elementos a traballar para acadar mellores resultados.

A lectura do referencial teórico-conceptual permite coñecer a evolución e situación actual dos BdT no contexto internacional e, especialmente, no español, respondendo un dos obxectivos xerais da investigación: *analizar, diacrónica e sincronicamente, as realidades dos Bancos do Tempo en España, poñendo énfase na súa dimensión educativa, axiolóxica e cívica*. Para isto, realizouse un estudo histórico, afondouse nas cosmovisión que operan nos BdT, apuntouse ás principais liñas de investigación traballadas e describíronse as pautas de funcionamento e organización básicas neste tipo de iniciativas.

De seguido, concretouse o enfoque analítico da teoría do empoderamento, xustificando a súa idoneidade para estudar os BdT, cun dobre argumento: en primeiro lugar, no que ten de utilidade para dar resposta ás lagoas existentes no coñecemento dos BdT relacionadas coas dinámicas organizativas; e, doutro, pola súa proximidade aos fundamentos e prácticas formuladas desde os principios da Pedagogía-Educación Social. Este esforzo conceptual, sumado á coherencia que se mantivo no referencial empírico, respondeu ao obxectivo de *afondar na organización e alcance dos Bancos do Tempo en España valorando a súa capacidade empoderadora a nivel individual, organizacional e comunitario*.

2. *Articulación metodolóxica da investigación: achegas e limitacións*

As finalidades desta investigación esixían unha articulación metodolóxica de natureza mixta. A tal fin, combináronse técnicas cuantitativas e cualitativas para afondar nas diferentes tipoloxías, contextos territoriais e axentes sociais que debuxan as realidades dos BdT. Deste xeito, lonxe do vello discurso que enfrontaba ambos paradigmas, ponse de manifesto que os estudos que fan uso de metodoloxías mixtas son de gran utilidade na investigación socieducativa xa que, ao integrar coheretemente

métodos e informantes, se consegue obter unha visión holística dos fenómenos de interese (Caride e Fraguela, 2015).

A parte empírica desta investigación resúmese en dúas grandes partes: a construción dun censo dos BdT españois –mediante a aplicación dunha enquisa– e a elaboración dun estudo de caso múltiple para indagar nas prácticas organizativas destas iniciativas. Na primeira, tíñase como obxectivo *construír un censo estatal de Bancos do Tempo que permitise obter unha visión panorámica das iniciativas obxecto de estudo*. Para isto, precisábase dunha técnica para cuantificar o número de iniciativas existentes e, ademais, que fose útil para recoller a información necesaria para debuxar unha radiografía xeral sobre a organización e o funcionamento dos BdT no contexto español.

Tendo en conta estas premisas, realizouse un estudo descritivo concretado nun cuestionario *online* dirixido aos grupos xestores. Esta estratexia presentaba vantaxes evidentes en canto á redución de custes ao tempo requerido para a recollida de información, aínda que tamén se tiveron que enfrontar as dificultades asociadas a esta técnica con diferentes accións que describimos nos puntos que seguen:

- O descoñecemento do universo: debido á constante creación e desaparición de BdT, non é posible afirmar cal é o número exacto de iniciativas activas no contexto español (o universo); o que impide construír de xeito estrito e/ou exhaustivo un censo e unha mostra respresentativa. Para minimizar as limitacións xeradas por esta circunstancia, elaborouse un protocolo previo á aplicación da enquisa no que se estableceron pautas sistematizadas para identificar os BdT activos en España. O resultado contabilizou 105 iniciativas das que 56 responderon ao cuestionario, polo que falamos dunha mostra equilibrada en canto a distribución territorial e que acada o 50% do universo coñecido. Aínda así, débese falar dunha aproximación a un censo, contextualizando os datos correctamente.
- As complicacións inherentes ao deseño do cuestionario: pola gran cantidade de información que se pretendía recoller, tivéronse que

realizar esforzos orientados a estruturar o instrumento tendo en conta as opcións de formato que ofrecía a ferramenta Google Formularios. Ademais, os resultados da validación por expertos/as indicaron un exceso de preguntas abertas que se trataron de reformular; unha tarefa complicada cando se precisa coñecer información ás veces complexa. Neste sentido, o proceso de validación foi fundamental para construír un instrumento coa fiabilidade e validez suficiente, tendo a garantía da súa pertinencia e idoneidade para obter a información que se precisaba.

- A administración autoaplicada: o feito de enviar o cuestionario por correo electrónico foi unha decisión obrigada, xa que non se dispoñía do tempo nin dos recursos necesarios para visitar os 105 BdT identificados; neste sentido, foi unha alternativa axeitada para recoller a información cun baixo custe e nunha reducida temporalización. Non obstante, a aplicación indirecta fixo que ás veces se perdese información, que se tratou de minimizar mediante accións como coidar a coherencia interna e a presentación do formulario ou facendo que cada pregunta fose de obrigada resposta para poder pasar á seguinte.
- O tamaño da mostra en termos absolutos: a análise da información realizouse mediante o programa estatístico SPSS, que ofrece multitude de posibilidades. Con todo, unha limitación importante a este respecto é que a mostra, aínda que representa o 50% das iniciativas coñecidas, en termos absolutos é pequena (N=56). Así, as posibilidades para realizar probas estatísticas foron reducidas, polo que a maioría de datos presentados responden a estatísticos descritivos (promedios, modas e contraste de medias).

Tendo en conta as dificultades asociadas á natureza do obxecto de estudo analizado, resulta estimable o esforzo realizado por contactar con todos os BdT identificados; de aí que, se ben non se pode falar dun censo en sentido estrito, este traballo aporta unha aproximación rigorosa, xa que cada decisión tomouse en base a protocolos de actuación, recollendo a

información cun instrumento deseñado *ad hoc* e validado mediante xuíces, acadando cotas de validez e fiabilidade estimables.

Aínda así, resultaba necesario enriquecer os resultados do cuestionario contrastándoos coas achegas derivadas do estudo de caso múltiple desenvolvido arredor de 6 BdT situados en diferentes puntos do territorio español. Con esta técnica complementábase a información recollida no cuestionario, cun método centrando na comprensión das dinámicas presentes en contextos singulares; isto é, para coñecer como e por que acontecen determinados fenómenos (Martínez, 2006).

Coa realización do estudo de caso múltiple pretendíase acceder a cuestións máis específicas relacionadas coas dinámicas internas e organizativas dos BdT, xa que a revisión da literatura reflectiu un paradoxo no que, constatándose que escasean os estudos centrados na análise dos grupos xestores, tamén se recoñece que o seu rol é fundamental para o correcto funcionamento dos BdT (Gisbert, 2010). En suma, algúns estudos vincularon o desempeño dos grupos xestores coas principais dificultades que afrontan os BdT; entre outras, a escasa formación na xestión de grupos ou o excesivo control que exercen na vida cotiá da iniciativa, limitando o seu potencial empoderador (Molnar, 2011; Papaoikonomou e Valor, 2016).

Por todo isto resulta novidoso e relevante afondar nas relacións establecidas entre xestores e participantes; situando o empoderamento como unha guía xeral na busca e interpretación dos datos, que resulta de gran utilidade para vincular os resultados acadados co enfoque teórico de referencia (Álvarez e San Fabián, 2012).

Considerando as múltiples vantaxes que introduciu o estudo de caso múltiple á investigación, tamén se tivo que responder a algunhas dificultades relativas á escolla dos casos e á recollida de información que se explican de seguido:

- A selección dos casos, a diferenza das técnicas cuantitativas, realízase mediante procedementos non probabilísticos, baseados en criterios. Neste sentido, non existe unha fórmula

previa que indique que casos e cantos deben analizarse, senón que a investigadora deberá xustificar a construción da mostra. Sendo así, establecéronse unha serie de pautas homoxeneizadoras para contar con casos que fosen comparables. Concretamente, escolléronse BdT comunitarios locais (descartáronse os virtuais e os especializados nunha temática concreta, por exemplo, os escolares, xa que serían obxecto doutra investigación); e, ademais, os que contaban cunha certa traxectoria para valorar a súa evolución e extraer boas prácticas relacionadas coa xestión e a innovación. Ademais, adoptáronse dous criterios que introducisen heteroxeneidade á mostra: a diversidade territorial e de tipoloxías.

- O número de casos estudados: aínda que sería desexable ter chegado a algunha iniciativa máis, valoramos que a información era suficiente xa que, en primeiro lugar, hai referencias que indican que o número debe oscilar entre catro e dez casos (Martínez, 2006); en segundo lugar, porque se acadou certa sensación de saturación na maioría das cuestións analizadas; en terceiro lugar, porque os recursos e o tempo dispoñible era reducido; e, por último, porque a información recollida con esta técnica complementábase coa acadada a través do cuestionario aplicado.
- A ausencia de informantes externos á iniciativa: ademais dos grupos xestores e as persoas participantes, no proxecto de investigación inicial contemplábase a responsables políticos como informantes. Aínda que sería interesante, desbotouse esta idea pola dificultade de acceso, e tamén porque non aportaría moita información relevante en base aos obxectivos formulados, estimándose máis pertinente entrevistar a persoas expertas que, desde diferentes ámbitos, se vinculan directamente coa actividade dos BdT.
- O deseño dos instrumentos de recollida de información: dunha banda tivéronse que deseñar e validar instrumentos diferentes, xa que as características dos informantes e os obxectivos

establecidos eran distintos. En concreto, realizáronse protocolos de entrevista para os grupos xestores e para as persoas expertas, mentres que coas persoas participantes recorreu-se ao grupo de discusión para obter unha visión máis plural das súas opinións. Doutra banda, a formulación das preguntas foi unha tarefa complicada, sobre todo, no caso dos grupos xestores e das persoas participantes, porque resulta difícil trasladar termos técnicos como son o empoderamento, o lecer, a visión socioeducativa, etc. a preguntas sinxelas e concretas. En suma, polas características do estudo, non houbo posibilidade dunha inmersión sostida no tempo na iniciativa, senón que se trataba dun encontro único onde se debía de condensar –en sesións de 45 a 60 minutos– toda a información de interese.

- O tratamento da información: investiuse moito tempo na transcripción dos 15 encontros realizados e na construción do sistema categorial. Un traballo tedioso e case artesanal onde se tiveron en conta diferentes estratexias de control para facer fronte a unha das desvantaxes principais deste método, como é a posible introdución de distorsións nas interpretacións realizadas na fase empírica.

Por último, deben considerarse as estratexias empregadas para a interpretación da información que, mediante a análise de contido, serviron para organizar todos os datos a través dun sistema categorial e, ao tempo, establecer inferencias relacionando códigos e/ou tópicos de diversa natureza. Para isto, presentáronse os resultados combinando reflexións derivadas das representacións gráficas construídas con datos do cuestionario con numerosas citas extraídas da Unidade Hermenéutica. Isto se traduce nun diálogo constante entre a parte cuantitativa e cualitativa do estudo, aportando maior credibilidade e confirmabilidade aos datos presentados grazas a unha triangulación de casos, fontes de información e métodos.

Nesta liña, outra fortaleza da investigación reside en construír un discurso articulado nos piares teóricos de xeito transversal. Así, o

referencial empírico organizouse en base aos grandes tópicos tratados como son: as cosmovisións, a perspectiva educativa, o empoderamento e a vida práctica dos BdT. Polo tanto, procurouse argumentar cada inferencia en base a evidencias de investigacións previas, mantendo a coherencia entre o referencial conceptual, metodolóxico e empírico.

3. Resumo e principais achegas empíricas

A riqueza dun referencial empírico, moito máis alá dunha simple enumeración de probas estatísticas, gráficos e citas, radica na discusión dos datos obtidos mediante interpretacións e inferencias fundamentadas; chegando a conclusións que trascenden os datos ou mostra estudada.

Co dobre obxectivo de sintetizar a información e respectar a congruencia discursiva do informe, de seguido se presentan as principais achegas condensando os tópicos e temáticas coas que se estruturou o referencial empírico. A tal fin, abórdase, en primeiro lugar, a evolución e vida práctica dos BdT; seguidamente, un resumo das cosmovisións analizadas; en terceiro lugar, as achegas dos BdT desde a perspectiva educativa; e, para finalizar, unha visión sintética da capacidade empoderadora das iniciativas obxecto de estudo.

a. Evolución e distribución territorial dos BdT

Os resultados da enquisa apuntan a unha redución de iniciativas activas en España con respecto aos datos dispoñibles en anos anteriores, de feito que perduran menos da metade con respecto ao ano 2013. A distribución territorial é moi desequilibrada, cunha presenza maioritaria en Catalunya e Andalucía, mentres que na parte central da península ibérica a súa presenza é practicamente nula, exceptuando a Comunidade de Madrid.

Convén ter en conta que no impulso dos BdT en España existiron dous modelos fundamentais: dunha banda o galego, que mediante a regulación

dun Decreto promoveu estas iniciativas como un servizo de benestar xestionado por técnicos municipais, e con escasa implicación da veciñanza, ata o punto de que unha vez chegada a crise económica nos anos 2009-2010 –e sen fondos para poder manter as persoas traballadoras– as iniciativas pecharon, ante o feble traballo no tecido asociativo. Doutra banda, en Catalunya apostouse por un modelo de carácter mixto onde as institucións apoian con diferentes estratexias aos BdT, quedando en mans das persoas participantes o protagonismo e a responsabilidade da xestión do proxecto.

Os motivos polos que os BdT deixan de funcionar indican: en primeiro lugar, que se trata de iniciativas de corte urbano, xa que en contextos rurais non adoitan ter éxito, porque os intercambios xa se producen de xeito espontáneo; en segundo lugar, que as persoas xestoras de BdT que non funcionaron expresan a súa decepción ante a falta de recursos e apoio institucional, así como a falta de traballo en rede. Isto pon de manifesto que dotar de ferramentas e recursos aos grupos xestores será fundamental para o éxito dos BdT.

Na práctica, os BdT caracterízanse por ser iniciativas moi heteroxéneas que presentan múltiples sistemas de organización, onde cómpre destacar o papel do tecido asociativo e dos Concellos, xa que é unha iniciativa de carácter local. Polo tanto, o máis frecuente é que dispoñan dunha sede física onde se reúnen os seus membros e realizan actividades grupais; un aspecto que axuda a crear identidade e relacións de confianza entre as persoas participantes.

O prototipo de participante nos BdT españois é o dunha muller de mediana idade con estudos secundarios, que coincide –no xénero– cos estudos realizados previamente e difire en relación ao nivel formativo, xa que outros traballos concluíron que as persoas implicadas contan cun alto nivel cultural (Dubois et al., 2011). Ademais, os grupos xestores afirman ter dificultades para chegar á poboación nova que descoñece ou non está interesada na iniciativa.

En relación ás dinámicas de participación cómpre dicir que o número medio de socios nun BdT é 111, intercambiando un promedio de 6 horas por ano/persoa; esta circunstancia dá conta da eventualidade ou natureza conxuntural dos servizos. En suma, as actividades máis intercambiadas están relacionadas cos arranxos domésticos, o benestar e as clases particulares, tratándose, polo tanto, de servizos pouco profesionalizados. Por último, cabe salientar a importancia dos intercambios grupais, xa que son fonte dun lecer compartido que resulta útil para ampliar o círculo de relacións sociais e crear os lazos de confianza necesarios para establecer intercambios individuais.

b. Análise das cosmovisións dos Bancos do Tempo

O estudo das cosmovisións resulta útil para describir que son e que perseguen os BdT, representando unha vía interesante para comprender a diversidade de modelos de xestión e das dinámicas participativas que existen atendendo ás concepcións e aos obxectivos que marcan o rumbo de cada iniciativa.

A este respecto, seguíronse estudos previos nesta materia que identificaron tres cosmovisións relacionadas cos BdT: a política, a económica e a social (Papaoikonomou e Valor, 2016; Seyfang, 2002; Valor e Papaoikonomou, 2016). Estas referencias foron fundamentais na identificación e descrición dos elementos definitorios de cada visión; e, posteriormente, na creación dos códigos do sistema categorial seleccionados para analizar esta dimensión nos casos estudados.

A riqueza que implica conceptualizar e estudar os BdT desde as súas cosmovisións é dobre porque, dunha banda, dase continuidade a unha liña de investigación con certa traxectoria; e, doutra, a análise desenvolvida está respaldada por outros estudos anteriores, polo que os resultados obtidos poden compararse cos derivados de traballos realizados desde diferentes enfoques, disciplinas e contextos territoriais.

Os resultados acadados arredor das cosmovisións converxen coas investigacións previas de referencia. Así, a visión predominante nos BdT

españóis é a social, xa que adoitan funcionar como un sistema de participación que pretende mellorar as relacións de proximidade entre a veciñanza mediante a axuda mutua; de aí que a súa finalidade e logro principal sexa fomentar a cohesión social. Desde esta perspectiva, os BdT son iniciativas que favorecen o benestar e a igualdade de oportunidades, toda vez que calquera persoa ten a posibilidade de participar con independencia das súas circunstancias, rexeitando os modelos de axuda caritativa e reforzando a autoestima.

Non obstante, cómpre ter en conta que aludimos a unha categorización de carácter teórico, mentres que na realidade adoitan convivir elementos propios da visión social, económica ou política en cada unha das iniciativas analizadas. No que respecta á visión económica, as persoas afirman que o BdT é unha vía para protestar e rebelarse contra os prezos abusivos do mercado, vencellandóos cunha estratexias de aforro. As persoas súmanse a iniciativa cun motivo instrumental, aínda que para as participantes resulta crucial que o BdT non sexa unha fonte de competencia desleal para outros negocios da comunidade, polo que estiman que os servizos deben ter carácter puntual.

Por último, os BdT españois teñen unha actividade política reducida, sendo a cosmovisión menos relevante neste territorio. Con todo, cabe dicir que resulta significativa para os BdT asemblearios, que adoitan ter un discurso máis explícito no que entenden a iniciativa como un recurso alternativo ao sistema neoliberal hexemónico. Ademais, son habituais expresións que evocan á filosofía comunitaria baseada na axuda mutua e a corresponsabilidade entre veciñas e veciños.

A análise integrada das cosmovisións permite comprender a cantidade de variables que se poñen en xogo nun BdT xa que, aínda que a perspectiva social é a predominante, interactúan elementos económicos e políticos. Porén, atopáronse certos desaxustes entre o que as persoas pensan sobre os BdT e como se concretan as súas prácticas; isto é, non existe unha correspondencia unívoca entre a súa comprensión arredor dos BdT e como participan neles. Isto é unha novidade con respecto a estudos anteriores, que permite explicar algunhas dificultades

relacionadas coa xestión e a dinamización destas iniciativas. En concreto, débese ter en conta que:

- Na cosmovisión política existe un claro discurso de rexeitamento ás prácticas abusivas do mercado; non obstante, no intercambio servizos que se realizan nos BdT introdúcense dinámicas propias da economía formal. Así as cousas, a idea do non consumo, o cooperativismo e a autoxestión están máis ligadas ao plano axiolóxico que nos obxectivos operativos dos BdT. Deste xeito, as persoas senten que deben formar parte do BdT porque subscriben o seu ideario pero, en ocasións, esta vontade non é suficiente para que logo se animen a realizar intercambios e se impliquen activamente, converténdose en participantes ‘pasivos’.
- Na cosmovisión económica, o BdT valórase como unha potente vía para o aforro; aínda que esta perspectiva aplícase aos servizos relacionados cos pequenos arranxos domésticos (costura, pintar, montar un moble, etc.), mentres que para outras actividades máis profesionalizadas as persoas acoden á economía formal, xa sexa pola tranquilidade de contar coa inmediatez e a profesionalidade, ou polo temor de que o BdT incorran en competencia desleal. Isto supón que os servizos intercambiados están pouco profesionalizados e son eventuais, polo que teñen unha escasa capacidade para resolver necesidades primarias da vida cotiá.
- Na cosmovisión social a finalidade principal é a crear redes de solidariedade onde se intercambian desinteresadamente as capacidades de cada quen; non obstante, na práctica operan unha serie de barreiras psicolóxicas que limitan a creación de capital social. En concreto, as persoas prefiren asumir o rol de oferente, tendo grandes dificultades para solicitar servizos porque: non perciben a necesidade de axuda, non se lles ocorre que pedir ou porque asocian a demanda de servizos como un signo de dependencia ou debilidade. Nesta liña, aínda que as/os participantes sitúan como principal potencialidade dos BdT que é un marco igualitario onde todo o mundo debe pedir e ofrecer servizos, a visión do voluntariado tradicional segue presente, a teor

das reticencias que as persoas teñen para beneficiarse dos servizos dispoñibles.

- Por último, aínda que os BdT españois nacen coa vontade de ser un recurso para a conciliación da vida familiar e laboral, estas aspiracións non se plasmaron. Algúns motivos se relacionan, dunha banda, cun modelo de crianza que prioriza á familia extensa ou, en último caso, aos servizos profesionalizados; e, doutra, co feito de que se traten de servizos eventuais que darían pouca estabilidade á dinámica familiar. Así as cousas, as persoas buscan o BdT coa idea de sentirse parte dun grupo, relacionarse coa xente do seu territorio ou comunidade, e compartir coñecementos e habilidades en base aos seus centros de interese. Desde esta perspectiva, débese enfatizar a dimensión cívica, comunitaria e lúdica destas iniciativas.

c. A perspectiva educativa nos Bancos do Tempo

A necesidade de establecer unha liña de investigación específica sobre os BdT desde a perspectiva pedagóxica-social conséntase ao comprobar que o 75% das iniciativas enquisadas afirman realizar un labor educativo. Neste sentido, resulta pertinente e novidoso ter respondido ao obxectivo específico de *identificar e valorar a natureza e o alcance dos servizos intercambiados nos Bancos do Tempo, relacionándoos cos distintos ámbitos da Pedagogía-Educación Social*.

A análise realizada reflicte que a incidencia dos BdT ten diferentes intesidades en función do ámbito da Pedagogía-Educación social no que nos situemos. Así, a *educación inclusiva* acada un gran protagonismo, toda vez que os BdT contan con participantes que non adoitan implicarse noutras iniciativas e resulta eficaz para que, en igualdade de condicións, se involucren persoas de colectivos vulnerables.

Outro claro beneficio educativo relaciónase coa *formación ao longo da vida*, pois nos BdT se producen procesos de educación popular onde todas as persoas teñen a oportunidade de aportar e recibir coñecementos en

función dos seus centros de interese. A este respecto, a actividade dos BdT resulta especialmente útil no fomento do envellecemento activo, xa que as persoas maiores reforzan a súa autoestima ao poñerse en valor os coñecementos e habilidades que adquiriron ao longo das súas vidas, sentíndose útiles para a sociedade. Ademais, é unha vía idónea para fomentar o diálogo interxeneracional e combater a soidade, xa que as persoas maiores forman parte dun grupo co que poden contar sen o sentimento de ser unha carga, pois elas tamén achegan recursos valiosos para a comunidade.

Existen outros ámbitos que quizáis pasan máis desapercibidos para os axentes implicados nos BdT e que, non obstante, contan cun gran potencial educativo. En concreto, a *educación cívico-política* supón un eixo transversal nos BdT, en tanto que a súa actividade se asenta en valores que promoven unha cidadanía máis consciente e comprometida coa realidade, a pesar de que na práctica se dilúa debido á gran dependencia que os participantes teñen do grupo xestor.

A *Animación Sociocultural* e o *Desenvolvemento Comunitario* son ámbitos que teñen como esencia a promoción de procesos participativos onde a cidadanía é a protagonista. A este respecto, cómpre fomentar unha maior cultura de traballo onde as persoas participantes e os grupos xestores compartan as tarefas dun modo máis equilibrado, implicándose nun proxecto común, colectivo e compartido. A tal fin, resulta necesario incorporar modelos de xestión e dinamización máis profesionalizados e estables, nos que se conxuguen perfís profesionais que orienten e faciliten a acción voluntaria.

A *educación do lecer* merece salientarse como unha futura vía de desenvolvemento e viabilidade para os BdT. Moitos dos servizos intercambiados, en especial os de carácter grupal (obradoiros, conferencias, club de lectura, etc.), relaciónanse directamente coas dimensións do ocio, polo que se trata de experiencias dun lecer compartido e autoxestionado que provén dos intereses e inquietudes comúns con outras persoas da comunidade; unha circunstancia da que se derivan beneficios sociais que van moito máis alá da materialización do

dereito ao ocio, para falar da cohesión social e a amplicación da rede social de apoio. Tendo en conta todos estes aspectos, será interesante abrir unha liña de traballo na que se promovan os BdT como centros de lecer comunitario que estimulen e habiliten servizos e novos recursos no territorio.

Por último, *a formación laboral e ocupacional* nos BdT é un eido apenas traballado. Aínda que noutros países se relacionaron co fomento da empregabilidade (Boyle, 2014), no caso español a actividade céntrase en proporcionar soporte a persoas que pasan por unha situación de dificultade económica, sen que iso supoña desenvolver accións de busca activa de emprego ou de formación ligada a un determinado desempeño profesional.

d. Posibilidades e límites na capacidade empoderadora dos BdT

Un dos obxectivos xerais desta investigación pretendía *coñecer, desde unha perspectiva integral, as lectura que os axentes sociais implicados (participantes, grupo xestor e persoas expertas) fan sobre os Bancos do Tempo aos que se vinculan e/ou estudan*. Mantendo a coherencia entre o referencial teórico e empírico analizouse a capacidade empoderadora dos BdT mediante unha análise desagregada nos niveis que integran a teoría do empoderamento: individual, organizacional e comunitario. De seguido, preséntanse as principais achegas en cada caso:

– Nivel individual

O empoderamento individual ou psicológico (PE) é un construto complexo que se estuda mediante tres subniveis, tendo como finalidade valorar en que medida unha persoa coñece axeitadamente as súas capacidades (subnivel interpersoal), analiza criticamente a realidade (subnivel interaccional) e actúa de forma coherente na súa comunidade (subnivel comportamental).

Os BdT resultan eficaces para traballar o subnivel interpersoal, entre outros motivos porque, ao ser un sistema de intercambio recíproco, todas as persoas teñen a oportunidade de ofrecer as súas capacidades á comunidade; un exercicio que obriga a cada usuario/a a reflexionar e avaliar as súas habilidades, que adquiren valor cando se poñen en práctica para axudar a outra persoa da rede. Neste sentido, a propia dinámica dos BdT promove unha mellor autoestima das persoas participantes e, simultaneamente, tamén é fonte de autoestima colectiva ao saberse parte dun grupo que funciona a modo de ‘tribu urbana’.

A análise do subnivel interaccional no marco dos BdT reflicte que as persoas son críticas e capaces de recoñecer fenómenos estruturais que inciden negativamente na súa calidade de vida; de feito, con frecuencia se describe un contorno socio-político caracterizado pola crise, o individualismo, a falta de tempo, as desigualdades ou o consumismo. Pola contra, existe unha baixa capacidade para coñecer e entender as dificultades e problemáticas particulares do contexto máis inmediato, como é o proxecto do BdT ou a comunidade na que este se insire. Isto explica que nos BdT non se considere como un obxectivo prioritario promover procesos comunitarios de cambio ou transformación social, mentres que a actividade é fundamentalmente de carácter interno.

Todas estas disonancias trasládanse ao subnivel comportamental, onde a participación que caracteriza aos BdT é centrípeta; isto é, que as persoas participantes veñen de fóra cara a dentro da iniciativa e a súa actividade límtase a miúdo aos intercambios interpersoais ou grupais. Isto difire da filosofía do empoderamento, que entende a participación en dirección centrífuga, partindo do grupo humano dunha organización, para formular accións de cambio que beneficien ao conxunto da comunidade.

A este respecto, os resultados informan de dinámicas participativas que presentan desaxustes e limitan ou aminoran a capacidade

empoderadora no subnivel comportamental, algunhas ideas importantes son:

- Desequilibrio entre o rol de demandante e oferente: as persoas teñen serias dificultades para solicitar servizos, pois se sinten máis cómodas prestando axuda aos demais membros da rede. Isto contrasta coa renuncia expresa que realizan de modelos baseados na caridade ou no voluntariado tradicional, poñendo en cuestión a aceptación real dos principios de reciprocidade e igualdade nos que se sustenta o argumentario teórico e axiolóxico dos BdT. Ademais, as persoas que afirman practicar o dobre rol en equilibrio admiten que a súa conduta é resultado dun proceso de aprendizaxe que lles permitiu entender a necesidade de demandar servizos.
- Tan só participan activamente o 50% das persoas inscritas; unha circunstancia que pode explicarse pola influencia de factores extrínsecos. En concreto, a actividade dos BdT está mediada polas pautas de consumo hexemónicas que condicionan os intercambios realizados. Así, non resulta estraño que as persoas se manteñan inactivas por falta de tempo, ou que non se asuman pautas de funcionamento tan básicas como cobrar os créditos-hora por pudor ou vergonza.
- En moitas ocasións non existe unha visión compartida do proxecto entre os grupos xestores e as persoas participantes xa que, mentres os primeiros adoitan asumir todas as responsabilidades asociadas ao mantemento e dinamización da iniciativa, os segundos se limitan a intercambiar servizos, polo que descoñecen moitas das accións promovidas.

En definitiva, a análise do nivel individual reflicte que os BdT son máis eficaces para mellorar as dimensións relacionadas co subnivel interpersoal, como son o autoconcepto e a autoestima. Non obstante, as dinámicas participativas teñen unha capacidade empoderadora limitada xa que, dunha banda, a actividade é interna

e pouco dirixida á comunidade, e, doutra, existen desequilibrios evidentes entre o rol de demandante e oferente, así como no de xestor e participante.

– *Nivel organizacional*

Afondar nas dinámicas organizativas dos grupos xestores e a súa relación coas persoas participantes e outras entidades da comunidade é unha proposta innovadora no estudo dos BdT, xa que a literatura centrou a atención noutras temáticas, pasando por alto a importancia do liderado e a coordinación nunha iniciativa comunitaria.

A conformación dos grupos xestores (en relación ao tamaño, idade, funcións e formación) é diversa e os modelos de xestión son múltiples. Por todo isto, aínda que o máis habitual é distinguir entre BdT municipais, asociativos ou asemblearios, existen outras clasificacións que permiten coñecer mellor o funcionamento deste tipo de iniciativas. Tendo en conta o nivel de directividade por parte do grupo xestor pódese distinguir entre:

- BdT verticais: todo o proceso necesario para concretar un intercambio está mediado polo grupo xestor, que se encarga do contacto e manexo de todas as contas das persoas participantes. O papel destas queda reducido ao intercambio interpersoal, deixando pouca marxe para a súa implicación no conxunto do proxecto. Este modelo é habitual nos BdT municipais porque deben cumprir con máis esixencias burocráticas e está asociado a un estilo de liderado de tipo servidor, onde a capacidade empoderadora é reducida.
- BdT horizontais: as persoas participantes póñense de acordo entre elas para realizar os intercambios e manexan de xeito autónomo as súas contas. Desde esta perspectiva, a circulación da información é máis fluída e a función do grupo xestor céntrase na dinamización e coordinación de

actividades grupais, polo que é compatible cun estilo de liderado democrático. Esta fórmula está máis presente nos BdT assemblearios e asociativos, contando cunha maior marxe de manobra para implicar ás persoas participantes na iniciativa, sendo máis útil para fomentar procesos emancipatorios.

Ao poñer o foco na formación do equipo xestor pódese distinguir entre os BdT profesionalizados e os de persoas voluntarias. A este respecto, cómpre dicir que os primeiros adoitan contar con formación relacionada coa intervención socioeducativa e describen de forma minuciosa as súas funcións, situando as tarafeas educativas entre as prioritarias. Non ocorre o mesmo coas persoas que xestionan o BdT como actividade voluntaria, xa que describen as súas funcións de forma imprecisa e tampouco semellan ter claro as estratexias polas que se regula e renova o grupo xestor; isto denota un modelo de organización pouco reflexionado, baseado na improvisación que, pola contra, ten maior capacidade para conectar coa comunidade e reaccionar con maior axilidade ás necesidades sociais emerxentes.

O exposto confirma a idoneidade de modelos de xestión híbridos, que conxuguen a presenza de persoal técnico que apoie a iniciativa desde a orientación e a formación, con persoas voluntarias que dispoñan de tempo e habilidades para dinamizar. Este tipo de estratexias axudarían a resolver unha das tensións máis frecuentes que se experimentan nos BdT cando: dunha banda, o grupo xestor demanda unha maior implicación das persoas participantes e, doutro, os espazos de participación para a toma de decisións e o reparto de tarefas, moitas veces, queda en mans exclusivamente dos xestores/as.

O estudo no subnivel inter e extraorganizacional indica que os BdT teñen dificultades para establecer liñas coordinadas de traballo con outras entidades. Así as cousas, é frecuente que os BdT realicen actividades con outros axentes da comunidade ou formen parte de

organismos de participación do Concello pero, na maioría das veces, se trata de colaboracións puntais cun escaso talante transformador. Nesta liña, a maior parte dos beneficios derivados do BdT son de carácter interno, cunha escasa transferencia ao conxunto da comunidade.

Algúns elementos que impiden aos BdT abrirse ao territorio están relacionadas coas finalidades establecidas na iniciativa (centradas no intercambio interpersoal), co estilo de liderado exercido polo grupo xestor, e, por último, con outras variables externas como o radio de influencia territorial que teña o BdT (barrio, cidade, etc.) e a cultura de traballo en rede presente no territorio.

– *Nivel comunitario*

A dimensión comunitaria é a menos presente nos BdT, aínda que os maiores logros desta perspectiva se sitúan no fomento do desenvolvemento endóxico e o capital social da comunidade, ao que se engade a capacidade que teñen estas iniciativas para que as persoas participantes se conecten con outras realidades, entidades ou persoas do territorio.

En todo caso, as persoas expertas coinciden en sinalar que a visión comunitaria é un reto de futuro para os BdT, afirmando que é unha vía de innovación para: chegar a outros axentes sociais; abrir a súa actividade máis alá da organización, mediante a coordinación de proxectos comunitarios retribuídos en horas; e, por último, gañar capacidade de control e influencia nos recursos da comunidade, poñendo énfase nas posibilidades empoderadoras da cidadanía organizada.

A formación, o traballo en rede e creación de alianzas na comunidade son tres estratexias de futuro que poden garantir a viabilidade dos BdT. Isto esixe un cambio de perspectiva nos grupos xestores pois, ata agora poñían énfase en mellorar aspectos cuantitativos relacionados co número de intercambios ou de

participantes; non obstante, todo apunta a que as accións con maior incidencia se relacionan: dunha banda, co traballo da identidade colectiva e o compromiso co proxecto, e, doutra, coa existencia dun clima de confianza onde todas as persoas teñan oportunidade de expresar e propoñer accións de cambio dirixidas á organización e ao conxunto da comunidade.

Facendo unha valoración conxunta da visión do empoderamento nos BdT se constantan as tres ideas-hipóteses formuladas no referencial teórico que aludían a que:

- Os BdT contan cunha maior capacidade empoderadora no plano individual, con beneficios que repercuten principalmente nunha mellor autoestima e autoconcepto, mentres que existe maior dificultade para transformar pautas de participación.
- Existe unha gran heteroxeneidade nos liderados e nas pautas organizativas, facendo que a capacidade empoderadora no nivel organizacional estea mediatizada pola estrutura de cada BdT e as súas cosmosvisións operantes. En todo caso, os beneficios derivados da súa actividade teñen un carácter interno, con escasa repercusión a nivel comunitario.
- O empoderamento comunitario segue sendo unha tarefa pendente para os BdT, polo que as liñas de innovación deberían orientarse á creación de identidades colectivas, ao traballo en rede e á apertura á comunidade, que non debe ser incompatible coa atención á diversidade.

4. Prospectiva e futuras liñas de investigación

Un dos obxectivos xerais deste traballo consistía en *coñecer e valorar, con visión de futuro, as posibilidades e límites dos Bancos do Tempo nas comunidades locais desde unha perspectiva pedagóxica e social, promovendo liñas de actuación que optimicen o seus logros nos procesos de empoderamento e participación.*

A tal fin, realizouse unha análise DAFO no que se identificaron os aspectos positivos (fortalezas e oportunidades) e negativos (debilidades e ameazas) a ter en conta para o futuro. Os resultados informaron sobre os logros dos BdT no que respecta á mellora das relacións sociais, sendo un espazo para o empoderamento individual, a participación e o diálogo interxeneracional. Nesta liña, os grupos consideran como principais fortalezas dun BdT que exista unha boa relación entre as persoas implicadas, que se conte co apoio da Administración e que se desenvolvan tarefas de xestión e dinamización de forma estable. En chave de oportunidades se propón fomentar a identidade colectiva dos BdT como un movemento organizado a nivel estatal e poñer a énfase nos procesos comunitarios.

Cando se analizan as debilidades volve a estar presente a importancia que teñen os grupos xestores na vida práctica dos BdT. Sendo así, os principais problemas relaciónanse, entre outros aspectos, con: a escasa formación dos grupos xestores, a pouca cultura de traballo en rede; a dependencia das persoas participantes cos grupos xestores; as dificultades para artellar estratexias de comunicación eficientes ou as disonancias que existen entre a concepción do BdT e como se fai uso do mesmo. Ademais, cómpre ter en conta variables externas, que tamén afectan á viabilidade do proxecto como son: a interferencia de valores propios da economía formal (reticencia a gastar os créditos-hora, a necesidade de inmediatez, etc.) ou as posibles inxerencias da clase política na iniciativa.

Tendo en conta todos estes elementos, de seguido preséntanse algunhas propostas ou suxerencias para abrir novas fórmulas de traballo innovadoras que asuman os retos que enfrontan os BdT en España. Para a súa exposición agrupámolas en catro temáticas nas que se reflicten os desafíos máis relevantes: o traballo da identidade colectiva; a organización e xestión dos BdT; a incorporación da perspectiva educativa; e, por último, futuras liñas de investigación.

En primeiro lugar, cómpre dar continuidade á construción dun movemento de coordinación que agrupe a todos os BdT en España; unha

arefa na que as dúas entidades de referencia a nivel estatal, a Asociación Salut i Família e a Asociación para el Desarrollo de Bancos del Tiempo (ADBDT), deben ser protagonistas. Para isto, propónse mellorar a conectividade das entidades empregando as posibilidades das TIC, así como realizar un esforzo para que cada BdT local sinta que forma parte dun fenómeno de carácter nacional, cunha estrutura á que pode recorrer para compartir boas prácticas, atopar recursos, recibir formación, etc.

En segundo lugar, resulta prioritario incorporar novas estratexias de xestión con modelos máis abertos e participativos. Algunhas accións a ter en conta se resumen nos puntos que seguen:

- Modelo de xestión mixta: é unha fórmula organizativa que combina de forma equilibrada o traballo voluntariado co labor profesional.
- Formación dirixida aos grupos xestores: partindo dun modelo mixto, resulta viable que a persoa orientadora organice sesións formativas onde se aborden temáticas como a xestión de grupos, estratexias de comunicación social, mediación e resolución de conflitos, dinamización de grupos, acción comunitaria, etc. Este tipo de accións tamén se poderían compartir e realizar a través de entidades como Salut i Família e ADBDT que, actualmente, xa desenvolven este tipo de actividades.
- Maior transparencia nas relacións do grupo xestor coas persoas participantes: algunhas accións concretas deberían posibilitar o establecemento de sistemas e períodos de relevo para o equipo xestor, compartir certas tarefas de xestión con persoas participantes mediante comisións de traballo, ou empregar as redes sociais para facer consultas ou tomar decisións sobre cuestións relevantes para o funcionamento do BdT. Trátase de que todas as persoas implicadas se sintan partícipes dun proxecto colectivo.
- Combinar as posibilidades das TIC coa presencialidade: o emprego de medios como o *Whatsapp*, os *software* libre, o enderezo electrónico, etc. facilitan a comunicación directa entre as persoas participantes para establecer intercambios e manexar de xeito

autónomo as súas contas en créditos-tempo. Estas ferramentas alixeiran o labor do grupo xestor e fomenta o empoderamento individual das participantes. Con todo, os encontros presenciais na sede teñen un gran valor xa que, dun lado, favorecen que se xeren vínculos de confianza que son necesarios para, posteriormente, animarse a solicitar un servizo individual; e doutro, son espazos de participación para crear apego e fomentar a identidade colectiva.

Outra proposta relevante é incorporar a perspectiva educativa dun modo máis consciente á actividade dos BdT. De ser así, o ámbito do Desenvolvemento Comunitario resultaría de gran utilidade para optimizar os logros no empoderamento colectivo. Desde esta perspectiva, sería interesante incidir nas seguintes liñas de acción:

- A promoción do lecer comunitario, creando un clima de confianza e cunha maior apertura cara a comunidade. Así as cousas, sería interesante incluír as actividades grupais dos BdT nas axendas culturais dos Concellos e diversificar a súa realización nos diferentes equipamentos presentes no territorio. Neste sentido, a promoción do lecer pode ser unha estratexia socioeducativa desde a que traballar o sentido da reciprocidade, xa que se trata de servizos nos que o ‘pudor’ a solicitar é menor, propiciándose experiencias colectivas tan diversas como o teatro, o club de lectura, a práctica do deporte, clases de cociña, ioga, etc.
- Maior integración nas políticas sociais dos Concellos: na actualidade, as colaboración establecidas cos Servizos Sociais son puntuais e consisten, fundamentalmente, en informar ou derivar ás persoas que atenden ao BdT. Coa presenza dun modelo de xestión mixta cóntase cun profesional capacitado para establecer liñas de traballo coordinadas entre os servizos municipais e os do BdT, ocupándose este dos casos máis delicados que requiran unha atención específica.
- Incorporar a cultura da gobernanza: trátase de abrir o BdT á comunidade, tomando conciencia de que é unha entidade capaz de exercer influencia política e de xestión sobre os recursos da

comunidade. Algunhas accións prioritarias poden ser traballar a nivel interno no diagnóstico de necesidades comunitarias, formar parte dos espazos de consulta e participación municipais e trazar alianzas con outras entidades do territorio.

- Esblecer liñas de acción sectoriais en converxencia coas que teñan un perfil integral e transversal: tendo en conta algunhas das prácticas analizadas nos BdT estudados, o traballo por áreas sectoriais é unha metodoloxía eficaz para responder a diferentes necesidades sociais presentes nas comunidades. A tal fin, no seo dos BdT poden organizarse grupos de traballo onde se intercambian servizos específicos (de conciliación, de recollida de alimentos, etc.).
- Promover proxectos de acción comunitaria: é unha vía innovadora para introducir a visión transformadora nos BdT. Consiste en impulsar accións que pretendan mellorar algún aspecto do territorio (por exemplo, construír unha granxa escola ou reformar un xardín). Así, actuarase coordinadamente con outros axentes da comunidade, realizando un orzamento en créditos-tempo e contando co apoio necesario da Administración en relación a permisos e recursos materiais. De acontecer, contribuirá a formar unha cidadanía máis corresponsable e consciente, potenciando aos BdT como unha entidade de referencia nas comunidades locais.

Por último, desde a perspectiva académica debería incorporarse a teoría do empoderamento como un referente teórico-conceptual e práctico para analizar procesos comunitarios, en xeral, e as dinámicas participativas dos BdT en particular. Ademais, ten interese seguir indagando sobre o rol dos equipos xestores na vida cotiá dos BdT con estudos comparativos entre diferentes modelos organizativos e coa identificación de boas prácticas. Para concluír, unha liña de investigación coa que se poderá dar continuidade a esta Tese reside en desenvolver un proceso formativo no seo dun BdT que teña como fundamento os referentes da Pedagogía-Educación Social e o empoderamento para, posteriormente, analizar o seu impacto adoptando estratexias metodolóxicas e empíricas sustentadas na investigación-acción participativa.

BIBLIOGRAFÍA

- Aguilar, S. (2007). Contexto político y protesta: el movimiento por los derechos civiles en Estados Unidos (1933-68). *Revista de Estudios Políticos*, 136, 11-49.
- Alfageme, M.B., Miralles, P. e Monteagudo, J. (2010). Diseño y validación de un instrumento sobre la evaluación de la geografía y la historia en educación secundaria. *Enseñanza de las Ciencias Sociales*, 10, 48-60.
- Alsop, R., Bertelsen, M. e Holland, J. (2006). *Empowerment in practice. From analysis to implementation*. Washington: The World Bank.
- Álvarez, C. e San Fabián, J.L. (2012). La elección del estudio de caso en investigación educativa. *Gazeta de Antropología*, 28(1), artículo 14.
- Alvira, F. (1991). *Metodología de evaluación de programas*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas.
- Alvira, F. (2011). *La encuesta: una perspectiva general metodológica*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas.
- Ander-Egg, E. (2003). *Metodología y práctica del desarrollo de la comunidad*. Buenos Aires: Lumen Argentina.
- Ander-Egg, E. (2009). *Metodologías de acción social*. Buenos Aires: Lumen Humanitas.
- Andréu, J. (2000). *Las técnicas de Análisis de Contenido: Una revisión actualizada*. Granada: Universidad de Granada. Recuperado de <http://public.centrodeestudiosandaluces.es/pdfs/S200103.pdf>
- Apple, M.W., Gandin, L.A. e Moreira, Á. (2008). Paulo Freire 1921-97. En J.A. Palmer (Org.), *50 grandes educadores modernos. De Piaget a Paulo Freire* (pp. 162-167). São Paulo: editora contexto.

- Araújo, A.M. (2001). La voz de la esposa. La trayectoria de Paulo Freire. En M. Gadotti e C.A. Torres (Comps.), *Paulo Freire. Una biobibliografía* (pp. 11-49). México D.F.: Siglo XXI.
- Arbués, I. (2012). Liderazgo escolar e influencias del asociacionismo. *Fórum Aragón*, 5, 6-9.
- Arias, M.M. (2010). La triangulación metodológica: sus principios, alcances y limitaciones. *Investigación y Educación en Enfermería*, 18(1), 13-26.
- Babbie, E.R. (1988). *Métodos de investigación por encuesta*. México D.F.: Fondo de Cultura Económica.
- Babour, R. (2013). *Los grupos de discusión en Investigación Cualitativa*. Madrid: Morata.
- Bacqué, M.H. e Biewener, C. (2013a). L'empowerment, un nouveau vocabulaire pour parler de participation? *Idées économiques et sociales*, 3(173), 25-32.
- Bacqué, M.H. e Biewener, C. (2013b). Different manifestations of the concept of empowerment: the politics of urban renewal in the United States and the United Kingdom. *International Journal of Urban and Regional Research*, 37(6), 2198-2213.
- Balbo, L. (2008). Polítiques dels temps, estratègies del dia a dia. Ahir, avui, demà. En M. De la Fuente e M. Freixanet (Coords.), *Polítiques locals dels temps. Gènere, ciutat i benestar quotidià* (pp. 13-21). Barcelona: Institut de Ciències Polítiques i Socials.
- Banda, A.L. e Morales, M.A. (2015). Características personales y los valores sociales de una población urbana relacionados con la participación social. *Psicología desde el Caribe*, 32(2), 218-234.
- Bandura, A. (1997). *Self-efficacy: the exercise of control*. New York: W.H. Freeman and Company.
- Bardin (1986). *El análisis de contenido*. Madrid: Akal.

- Barraza, A. (2007). Consulta a expertos como estrategia para la selección de evidencias de validez basadas en el contenido. *INED*, 7, 5-14.
- Barreiro, J. (1980). Educación y conciencia. En P. Freire, *La educación como práctica de libertad* (pp. 7-19). Madrid: Siglo XXI.
- Bennet, C.C., Anderson, L.S., Cooper, S., Hassol, L., Klein, D.C. e Rosemblum, G. (1966). *Community psychology: a report of the Boston conference on the education of psychologists for community mental health*. Boston: Boston University.
- Berelson, B. (1984). *Content analysis in communication research*. New York: Hafner Press.
- Betancor, M.V. (2011). Empoderamiento ¿una alternativa emancipatoria? *Margen*, 61, 1-14.
- Biewener, C. e Bacqué, M.H. (2015). Feminism and the politics of empowerment in international development. *Air and Space Power Journal-Africa and Francophonie (ASPJ-A&F)*, 6(2), 58-75.
- Blanc, J. (1998). *Las monedas paralelas: evaluación y teorías del fenómeno*. Traducción parcial dunha publicación orixinal en Francés: "Les monnaies parallèles: éval. 1998. <halshs-00111649>. Recuperado de <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00111649>
- Blanc, J. (2011). Classifying "CCs": Community, complementary and local currencies types and generations. *International Journal of Community Currency Research*, 15, 4-10.
- Blanco, J. e Fernández, D. (2017). Banco del Tiempo en clave jurídica y de género. *Diario La Ley*, 9028, Sección Tribuna, 25 de julio de 2017, Editorial Wolters Kluwer.
- Blaxter, L., Hughes, C. e Tight, M. (2008). *Cómo se investiga*. Barcelona: Graó.
- Bolaño, M.E. (2017). *Representacións textuais e icónicas da infancia, da primeira adolescencia e da súa educación en revistas culturais e en prensa gráfica galega (Galiza, Bos Aires e A Habana) e madrileña:*

- 1915-1936. *Entre o naturalismo, a socialización e a distinción social* (Tese de Doutoramento inédita). Universidade de Santiago de Compostela, Santiago de Compostela.
- Boyle, D. (2003) *The little money book*. Nueva York: Alastair Sawday
- Boyle, D. (2014). *The Potential of Time Banks to support Social Inclusion and Employability. An investigation into the use of reciprocal volunteering and complementary currencies for social impact*. Luxemburgo: Publications Office of the European Union.
- Bradbury, C., Sambrook, S. e Irvine, F. (2008). Power and empowerment in nursing: a fourth theoretical approach. *Journal of Advanced Nursing*, 62(2), 258-266.
- Bronfenbrenner, U. (1987). *La ecología del desarrollo humano*. Barcelona: Paidós.
- Buelga, S. (2007). El empowerment: la potenciación del bienestar desde la psicología comunitaria. En M. Gil (Dir.), *Psicología Social y Bienestar: una aproximación interdisciplinar* (pp. 154-173). Zaragoza: Universidad de Zaragoza.
- Caballo, M.B. (2010). Educación do lecer. En J.A. Caride e F. Trillo (Dirs.), *Dicionario Galego de Pedagogía* (pp. 226-228). Vigo: Editorial Galaxia.
- Caballo, M.B. e Caride, J.A. (2005). A acción municipal e as políticas de ocio nos procesos de desenvolvemento comunitario. En M.B. Caballo e R. Fraguera (Coords.), *A acción municipal no tempo libre* (pp. 19-24), A Coruña: Deputación de A Coruña.
- Caballo, M.B., Candia, F.X., Caride, J.A. e Meira, P.Á. (1996). *131 conceptos clave en educación social*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Caballo, M.B., Caride J.A. e Meira, P.Á. (2011). El tiempo como contexto y pretexto educativo en la sociedad en red. *Educación Social. Revista de Intervención Socioeducativa*, 47,11-24.

- Caballo, M.B., Gradaílle, R. e Merelas, T. (2012). Servicios socioeducativos y corresponsabilidad en la conciliación de los tiempos familiares: situación de la infancia en la Galicia urbana. *Pedagogía Social. Revista Interuniversitaria*, 20, 179-202.
- Caballo, M.B., Varela, L. e Nájera, E.M. (2017). El ocio de los jóvenes en España. Una aproximación a sus prácticas y barreras. *Obets, revista de Ciencias Sociales*, 12(núm. Extra 1), 43-64.
- Cabero, J. e Llorente, M.C. (2013). La aplicación del juicio de experto como técnica de evaluación de las Tecnologías de la Información y Comunicación (TIC). *Revista de Tecnología de Información y Comunicación en Educación*, 7(2), 11-22.
- Cabero, J. e Loscertales, F. (1997). La imagen del profesorado y la enseñanza en la televisión. *Revista de Educación*, 313, 201-230.
- Cabrera, J. (2004). Pobreza y exclusión desde la perspectiva de género. En A. García-Mina e M.J. Carrasco (Eds.), *Género y desigualdad: La feminización de la pobreza* (pp. 11-73). Madrid: Universidad Pontificia Comillas de Madrid.
- Cabrera-Darías, M.E. e Marrero-Quevedo, R. (2015). Motivos, personalidad y bienestar subjetivo en el voluntariado. *Anales de psicología*, 31(3), 791-801.
- Cahn, E. (1999). Time dollars, work and community: from 'why?' to 'why not?'. *Futures*, 31, 499-509.
- Cahn, E. (2004). *No más gente desechable. La coproducción, un imperativo*. Washington D.C.: Essential Books.
- Cahn, E. (2006). *Dinero que no tiene precio. Los Bancos de Tiempo en épocas de cambio*. Barcelona: Asociación Salut i Família.
- Callejo, J. (2002). Observación, entrevista y grupo de discusión: el silencio de tres prácticas de investigación. *Revista Española de Salud Pública*, 76, 409-422.

- Canales, M. (Coord.) (2006). *Metodologías de investigación social. Introducción a los oficios*. Santiago de Chile: LOM Ediciones.
- Carbone. V.L. (2008). Shall they overcome?... Ayer y hoy del moderno movimiento por los Derechos Civiles de los Afronorteamericanos en los Estados Unidos. *Antíteses*, 1(2), 325-342.
- Carfagna, L.B., Dubois, E.A., Fitzmaurice, C., Ouimette, M., Schor, J., Willis, M. e Laidley, T. (2014). An emerging eco-habitus: the reconfiguration of high cultural capital practices among ethical consumers. *Journal of Consumer Culture*, 14(2), 158-178.
- Caride, J.A. (2001). Las redes del desarrollo: conceptos, enfoques y perspectivas. En E. Lucio-Villegas (Ed.), *Espacios para el desarrollo local* (pp. 17-61). Barcelona: PPU.
- Caride, J.A. (2003). Las identidades de la Educación Social. *Cuadernos de Pedagogía*, 21, 48-51.
- Caride, J.A. (2003). O pluralismo teórico como argumento epistemológico en el quehacer pedagógico-social. *Pedagogía Social. Revista Interuniversitaria*, 10, 123-159.
- Caride, J.A. (2005). La animación sociocultural y el desarrollo comunitario como educación social. *Revista de Educación*, 336, 73-78
- Caride, J.A. (2005). *Las fronteras de la Pedagogía Social*. Barcelona: Gedisa.
- Caride, J.A. (2009). Elogio de la Pedagogía Social: acerca de los nuevos y viejos desafíos de la educación social. *Revista de Educação Pública. Cuiabá*, 18(38), 449-468.
- Caride, J.A. (2014). Del ocio como educación social a la pedagogía del ocio como desarrollo humano. *Edetania, Estudios y propuestas socio-educativas*, 45, 33-53.
- Caride, J.A. e Fraguela, R. (2015). Cuando el proyecto se hace método: nuevas perspectivas para la investigación socioeducativa en red. *Pedagogía Social. Revista Interuniversitaria*, 26, 139-172.

- Caride, J.A. e Meira, P.Á. (1995). A perspectiva ecológica: referências para o conhecimento e a práxis educativa. En A. Dias (Org.), *Novas metodologías em educação* (pp. 137-169). Porto: Porto Editora.
- Carrasco, C. Mayordomo, M., Domínguez, M. e Alabart, A. (2004). *Trabajo con mirada de mujer. Propuesta de una encuesta de población activa no androcéntrica*. Madrid: Consejo Económico y Social.
- Carrasco, C., Borderías, C. e Torns, T. (2011). *El trabajo de cuidados. Historia, teoría y políticas*. Madrid: Catarata.
- Carrol, J.M., Shih, P.C., Han, K., e Kropczynski, J. (2017). Coordinating Community Cooperation: integrating timebanks and nonprofit volunteering by design. *International Journal of Design*, 11(1), 51-63.
- Casas, J., Repullo, J.R. e Donado, J. (2003). La encuesta como técnica de investigación. Elaboración de cuestionarios y tratamiento estadístico de los datos (I). *Aten Primaria*, 31(8), 527-538.
- Castells, M., Caraça, J. e Cardoso, G. (2012). *Aftermath: the cultures of the economic crisis*. Oxford: Oxford University Press.
- Castro, F.V. e Castro, G.A. (2013). Liderazgo, poder y movilización organizacional. *Estudios Gerenciales*, 29, 72-76.
- Cohen, L. e Manion, L. (2002). *Métodos de investigación educativa*. Madrid: La Muralla.
- Colectivo del Libro de Salud de las Mujeres de Boston (1984). *Our bodies, ourselves (Nuestros cuerpos, nuestras vidas)*. Barcelona: Icaria.
- Collom, E. (2007). The Motivations, Engagement, Satisfaction, Outcomes, and Demographics of Time Bank Participants: Survey Findings from a U.S. System. *International Journal of Community Currency Research*, 11, 36-83.
- Collom, E. (2008). Engagement of the Elderly in Time Banking: the potential for social capital generation in an aging society. *Journal of aging & social policy*, 20(4), 414-436.

- Collom, E., Lasker, J.N. e Kyriacou, C. (2012). *Equal Time, Equal Value. Community Currencies and Time Banking in the US*. Burlington (USA): Ashgate Publishing Company.
- Concello de Segovia (2011). *Reglamento de creación y funcionamiento del Banco de Tiempo de Segovia*. Publicado no Boletín Oficial da Provincia de Segovia, nº 99, do 18 de agosto de 2011.
- Cook, T.D. e Reichardt, C.S. (2005). *Métodos cualitativos y cuantitativos en investigación evaluativa*. Madrid: Morata.
- Coraggio, J.L. (1998). *Las redes de trueque como institución de la economía popular*. Recuperado de http://municipios.unq.edu.ar/modules/mislibros/archivos/Las_redes.pdf
- Corbetta, P. (2003). *Metodología y técnicas de investigación social*. Madrid: McGrawHill.
- Corral, Y. (2009). Validez y confiabilidad de los instrumentos de investigación para la recolección de datos. *Revista Ciencias de la Educación*, 19(33), 228-247.
- Cortés, F.J. (2008). *Colección Finanzas Éticas: las monedas sociales*. Cajamar. Recuperado de <http://www.publicacionescajamar.es/pdf/series-tematicas/banca-social/las-monedas-sociales.pdf>
- Cortés, F.J. (2009). *Finanzas éticas: banca ética, microfinanzas y monedas sociales*. Almería: La hidra de la lerna.
- Costa, S. e Gil, E. (2008). Los planes comunitarios y otras acciones sociales en el territorio: una mirada socioeducativa. En P. Heras (Coord.), *La acción política desde la comunidad* (pp. 125-148). Barcelona: Graó.
- Cuenca, M. (2000). *Ocio humanista: dimensiones y manifestaciones actuales del ocio*. Bilbao: Universidad de Deusto.
- Cuenca, M. (2014). *Ocio valioso*. Bilbao: Universidad de Deusto.

- De los Ríos, P. (1998). Los movimientos sociales de los años sesenta en Estados Unidos: un legado contradictorio. *Sociológica*, 13(38). 13-30.
- De Valenzuela, Á.L., Maroñas, A. e Martínez, R. (2017). La dualidad del ocio en las (des)igualdades sociales: oportunidades socioeducativas en clave comunitaria. En E. Lazcano e J. Doistua (Eds.), *Desafíos contemporáneos del ocio* (pp. 213-226). Bilbao: Universidad de Deusto.
- De Vos, P., Malaise, G., De Ceukelaire, W., Pérez, D. Lefevre, P. e Van, P. (2009). Participación y empoderamiento en la atención primaria en salud: desde Alma Ata hasta la era de la globalización. *Medicina Social*, 4(2), 127-134.
- Del Moral, L. (2013). *Espacios comunitarios de intercambio, bien-estar y sostenibilidad de la vida: estudio de casos sobre bancos de tiempo en un contexto europeo* (Tese de Doutoramento). Recuperada de https://rio.upo.es/xmlui/bitstream/handle/10433/591/lucia_del_moral_tesis.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- Del Moral, L. (2017). Sharing is caring: mediterranean time banking in a multidimensional crisis scenario. *International Journal of Community Currency Research*, 21, 33-50.
- Del Moral, L. e Pais, I. (2015). Collaborative economy and the digitalization of timebanking: opportunities and challenges. *Studi di sociologia*, 1, 3-21.
- Delors, J. (1996). *La educación encierra un tesoro: informe a la Unesco de la Comisión Internacional sobre la educación para el siglo XXI*. Madrid: Santillana.
- Denzin, N.K. (1978). *The research act: a theoretical introduction to sociological methods*. New York: McGraw-Hill.
- Díaz de Rada, V. (2000). *Organización y gestión de los trabajos de campo con encuestas personales y telefónicas*. Barcelona: Ariel.

- Díaz de Rada, V. (2001). *Problemas originados por la no respuesta en investigación social: definición, control y tratamiento*. Pamplona: Universidad de Navarra.
- Díaz de Rada, V. (2002). *Tipos de encuestas y diseños de investigación*. Pamplona: Universidad de Navarra.
- Díaz de Rada, V. (2015). *Manual de trabajo de campo en la encuesta (presencial y telefónica)*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas.
- Dittmer, K. (2013). Local currencies for purposive degrowth? A quality check of some proposals for changing money-as-usual. *Journal of Cleaner Production*, 54, 3-13.
- Diz, I. (2009). Los Bancos del Tiempo en Galicia. Legislando el tiempo y la participación con el objetivo de la igualdad. En M. De La Fuente e M. Freixanet (Coords.), *Polítiques de gènere: participació ciutadana al món local* (pp. 151-177). Barcelona: ICPS.
- Dubois, E., Carfagna, L. e Schor, J. (2011). *The boston time trade circle: social and cultural capital in an alternative institution*. Boston: Boston College.
- Dubois, E., Schor, J.B. e Carfagna, L.B. (2013). New Cultures of Consumption in a Boston Time Bank. En J.B. Schor e C.J. Thompson (Eds.), *Sustainable lifestyles and the quest for plenitude* (pp. 95-124). New Haven, Conn.: Yale University Press.
- Dunston, R., Boud, D., Brodie, P. e Chiarella, M. (2009). Co-production and health system reform from re-imagining to re-making. *The Australian Journal of Public Administration*, 68(1), 39-52.
- Durán, M. Á. e Rogero, J. (2010). *La investigación sobre el uso del tiempo*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas.
- Eagleton, C. e Williams, J. (2009). *Historia del dinero*. Barcelona: Paidós.
- Escobar, J. e Cuervo, Á. (2008). Validez de contenido y juicio de expertos: una aproximación a su utilización. *Avances en Medición*, 6, 27-36.

- Escobar, J.S. (1990). *Paulo Freire: otra pedagogía política* (Tese de Doutoramento inédita). Universidad Complutense de Madrid, Madrid.
- Espín, J.V. (2002). El análisis de contenido: una técnica para explorar y sistematizar información. *Revista de Educación*, 4, 95-105.
- Feria, R. (1999). *Historia del dinero*. Barcelona: Lunwerg Editores.
- Fernández, C., Anagnostou, A., Revilla, J.C., Sancho, M. e Domínguez, R. (2003). *La igualdad de oportunidades. Los discursos de las mujeres sobre avances, obstáculos y resistencias*. Barcelona: Icaria.
- Fernández, J. e Edo, S. (1994). ¿Cómo influye el control percibido en el impacto que tienen las emociones sobre la salud? *Anales de psicología*, 10(2), 127-133.
- Fox, J. D. (1981). *El proceso de investigación en educación*. Pamplona: EUNSA.
- Fraguela, R., Lorenzo, J.J., Merelas, T. e Varela, L. (2013). Tiempos escolares y conciliación: análisis de las familias con hijos en educación secundaria obligatoria (12-16 años). *Revista de Investigación Educativa*, 32(2), 431-446.
- Freire, P. (1980). *La educación como práctica de libertad*. Madrid: Siglo XXI.
- Freire, P. (2012). *Pedagogía del Oprimido*. Madrid: Siglo XXI.
- Freixa, C. (2011). Políticas públicas de los usos sociales del tiempo. Cambiar el tiempo de las ciudades y la organización de los tiempos de trabajo. *Educación Social. Revista de Intervención Socioeducativa*, 47, 41-53.
- Gadotti, M. (2006). La Pedagogía de Paulo Freire y el proceso de democratización en el Brasil: algunos aspectos de su teoría, de su método y de su praxis. En A. Yuste (Coord.), *Educación, ciudadanía y democracia* (pp. 39-64). Barcelona: Octaedro.

- Galaz, C. e Rodríguez, P. (2006). *Economía Solidaria. De la obsesión por el lucro a la redistribución con equidad*. Barcelona: Icaria.
- Garrote, P. e Rojas, M.C. (2015). La validación por juicio de expertos. Dos investigaciones cualitativas en Lingüística aplicada. *Revista Nebrija de Lingüística Aplicada*, 18, 124-139.
- Gil, J. (1993). La metodología de investigación mediante grupos de discusión. *Enseñanza*, 10-11, 199-214.
- Gisbert, J. (2010). *Vivir sin empleo. Trueque, bancos del tiempo, monedas sociales y otras alternativas*. Barcelona: Los libros del Lince.
- Goetz, J.P. e LeCompte, M.D. (1988). *Etnografía y diseño cualitativo en investigación educativa*. Madrid: Morata.
- Gonnet, J.P. (2014). Cosmologías y orden social organizacional. *Sociológica*, 81, 227-280.
- Gradaílle, R. (2003). *Educación e socialización da muller na Galicia rural: unha análise sociobiográfica das súas traxectorias académicas, laborais e familiares* (Tese de Doutoramento inédita). Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela.
- Gradaílle, R. e Merelas, T. (2011). Los tiempos sociales en clave de género: las respuestas de la Educación Social. *Educación Social. Revista de Intervención Sociocomunitaria*, 47, 54-62.
- Gradaílle, R., Varela, L. e De Valenzuela, Á.L. (2016). Preocupaciones del profesorado y de las familias sobre los tiempos escolares y de ocio del alumnado de Educación Secundaria Postobligatoria. *Revista Interuniversitaria de Formación del Profesorado*, 86(30.2), 49-62.
- Gregory, L. (2009). Change takes time: exploring structural and development issues of time banking. *International Journal of Community Currency Research*, 13, 19-32.
- Griffith, D., Ober, J., Hill, E., Robinson, K., Lewis, E.Y., Campbell, B., Morrel, S., Sparks, A., Zimmerman, M.A. e Reischl, T. (2010). Community-

- Based Organizational Capacity Building as a Strategy to Reduce Racial Health Disparities. *J Primary Prevent*, 31, 31-39.
- Griffith, D., Ober, J., Zimmerman, M.A., Morrel, S., Reischl, T.M., Cohen, S.E., Campbell, K.A. (2008). Organizational Empowerment in Community Mobilization to Address Youth Violence. *American Journal of Preventive Medicine*, 34(3S), S90-S99.
- Guba, E.G. (1985). Criterios de credibilidad en la investigación naturalista. En J. Gimeno e Á.I. Pérez (Eds.), *La enseñanza: su teoría y su práctica* (pp. 148-165). Madrid: Akal.
- Guba, E.G. e Lincoln, Y.S. (1990). *Fourth generation evaluation*. London: Sage.
- Hamui, A. e Varela, M. (2013). La técnica de grupos focales. *Investigación en Educación Médica*, 2(1), 55-60.
- Hassan, H., Asad, S. e Hoshino, Y. (2016). Determinants of Leadership Style in Big Five Personality Dimensions. *Universal Journal of Management*, 4(4), 161-179.
- Hayashi, Y. (2012). Japan's Fureai Kippu Time-Banking in elderly care: origins, development, challenges and impact. *International Journal of Community Currency Research*, 16, 30-44.
- Henderson, K. e Bialeschki, D.M. (2007). Leisure and active lifestyles: research reflections. *Leisure Sciences*, 27(5), 355-365.
- Henry, P. e Moscovici, S. (1968). Problèmes de l'analyse de contenu. *Langages*, 11, 36-60.
- Hernández, F. e Maquilón, J.J. (2010). Introducción a los diseños de investigación educativa. En S. Nieto (Ed.), *Principios, métodos y técnicas para la investigación educativa* (pp. 109-126). Madrid: Dykinson.
- Hirota, Y. (2008). *Monedas Complementarias como una Herramienta para Promover Desarrollos Sustentables*. Recuperado de: <https://hal.archives-ouvertes.fr/halshs-00316827/document>

- Holte, M., Fordes, S. e Theobald, S. (2006). Development of a participatory monitoring and evaluation strategy. *Evaluation and Program Planning*, 29(4), 365-376.
- Honzawa, A. (s.d.). *MOEs para los Bancos del Tiempo de Salud y Familia: el caso de Barcelona*. Recuperado de http://www.bdtonline.org/wiki/images/2/22/MOEs_para_los_Bancos_del_Tiempo1.pdf
- Hughes, N. (2015). The community currency scene in Spain. *International Journal of Community Currency Research*, 19, 1-11.
- Humbrey, C. e Hugh, S. (1997). *Trueque, intercambio y valor. Aproximaciones Antropológicas*. Quito: Abya Yala.
- Iglesias de Ussel, J. (2006). *La dimensión social del tiempo*. Madrid: Real Academia de Ciencias Morales y Políticas.
- Iso-Ahola, S. (1980). *Social Psychology of Leisure and Recreation*. Dubuque: Brown Company.
- Joseph, P.E. (2009). The black power movement: a state of the field. *The Journal of American History*, 96(3), 751-776.
- Kanter, R.M. (1981). Power, leadership and participatory management. *Theory Into Practice*, 20(4), 219-224.
- Krippendorff, K. (1990). *Metodología de análisis de contenido: teoría y práctica*. Barcelona: Paidós.
- Kvale, S. (2011). *Las entrevistas en investigación cualitativa*. Madrid: Morata.
- Laamanen, M., Wahlen, S. e Campana, M. (2015). Mobilising collaborative consumption life styles: a comparative frame analysis of time banking. *International Journal of Consumer Studies*, 39, 459-467.
- Lasker, J., Collom, E., Bealer, T., Niclaus, E., Keefe, J.Y., Kratzer, Z., Baldasari, L., Kramer, E., Mandeville, R., Schulman, J., Suchow, D., Letcher, A., Rogers, A. e Perlow, K. (2011). Time Banking and

- health: the role of a community currency organization in enhancing well-being. *Health promotion practice*, 12(1), 102-115.
- Latiesa, M. (2005). Validez y fiabilidad de las observaciones sociológicas. En M. García, J. Ibáñez e F. Alvira (Comps.), *El análisis de la realidad social. Métodos y técnicas de investigación* (pp. 409-443). Madrid: Alianza Editorial.
- Laverack, G. e Labonte, R. (2000). A planning framework for community empowerment goals within health promotion. *Health Policy and Planning*, 15(3), 255-262.
- Laverack, G. e Wallerstein, N. (2001). Measuring community empowerment: a fresh look at organizational domains. *Health Promotion International*, 16(2), 179-185.
- Lennie, J. (2005). An Evaluation Capacity-Building Process for Sustainable Community IT Initiatives: Empowering and Disempowering Impacts. *Evaluation*, 11(4), 390-414.
- Liberato, S.C., Brimblecombe, J., Ritche, J., Ferguson, M. e Coveney, J. (2011). Measuring capacity building in communities: a review of the literature. *BMC Public Health*, 11: 850.
- Lietaer, B. (2001). *The future of money*. London: Random House.
- Lietaer, B. (2004). Complementary Currencies in Japan Today: History, originality and relevance. *International Journal of Community Currency Research*, 8, 1-23.
- Lietaer, B., Kennedy, M e Rogers, J. (2015). *El dinero de la gente. Monedas locales y soberanía económica*. Barcelona: Icaria.
- Llabina, A. (2013). *Las monedas complementarias. Ejemplos históricos y su situación en Cataluña*. (Trabajo de Fin de Máster). Recuperado de https://www.academia.edu/5317970/Las_monedas_complementarias_Ejemplos_hist%C3%B3ricos_y_su_situaci%C3%B3n_en_Catalu%C3%B1a

- López, I. (2010). El grupo de discusión como estrategia metodológica de investigación: aplicación a un caso. *Edetania. Estudios y propuestas socio-educativas*, 38, 147-154.
- López, P. (2009). Nacionalismo negro en los Estados Unidos y el miedo al "Black Power". *Red Visual*, 9-10, 1-10.
- López, P. e Fachelli, S. (2015). *Metodología de la investigación social cuantitativa*. Barcelona: UAB.
- López, P.L. (2004). Población, muestra y muestreo. *Punto Cero*, 09(8), 69-74.
- Lozano, M. (2008). *Sobre a educación para a cidadanía e os Dereitos Humanos. Unidade didáctica 24*. Santiago de Compostela: Seminario Galego de Educación para a Paz, Fundación Cultura de Paz.
- MacLellan-Wright, M.F., Anderson, D., Barber, S., Smith, N., Cantin, B., Felix, R., e Raine, K. (2007). The development of measures of community capacity for community-based funding programs in Canada. *Health Promot Int*, 22(4), 299-306.
- Marchioni, M. (2001). *Comunidad, participación y desarrollo. Teoría y metodología de la intervención comunitaria*. Madrid: Editorial Popular.
- Maroñas, A. (2014). Os Bancos do Tempo: unha iniciativa pedagóxica e social para o Desenvolvemento Comunitario. En Ceesg (Ed.), *I Premio TFG.eduso e experiencias de Educación Social* (pp. 11-56). Santiago de Compostela: Ceesg.
- Maroñas, A. (2014). *Os tempos sociais e laborais das mulleres en situación de vulnerabilidade: o estudo de caso da cooperativa Anachoa*. (Traballo Fin de Máster inédito). Universidade de Santiago de Compostela, Santiago de Compostela.

- Maroñas, A. (2017). La participación en el ámbito social y cultural: (re)pensando las posibilidades y límites del voluntariado. *Revista de Educación Social*, 24, 352-361.
- Maroñas, A. (2018). Democracia, ciudadanía y participación: apuntes clave para la educación en derechos humanos. *Cuadernos CIMEAC*, 8(2), 38-58.
- Maroñas, A. e Bolaño, M.E. (2015). Aprender compartiendo música: las redes de intercambio de conocimientos como prácticas socioeducativas comunitarias. En Familias Mundi (Ed.), *Calidad y Excelencia Educativa. Los Retos de la Educación en el siglo XXI. Libro de Actas Digital* (pp. 13-18). Santiago de Compostela: Familias Mundi.
- Maroñas, A. e Bolaño, M.E. (2016). Educar(nos) en y con los tiempos sociales: una tarea pedagógica en clave comunitaria. En C. González e M. Castro (Coords.), *Libro de Actas del XVI Congreso Nacional y VII Congreso Iberoamericano de Pedagogía: Democracia y Educación en el siglo XXI. La obra de John Dewey 100 años después* (pp. 267). Madrid: Sociedad Española de Pedagogía.
- Maroñas, A. e De Valenzuela, Á.L. (2016). Iniciativas innovadoras desde la educación social: los bancos del tiempo como estrategia de educación inclusiva para la juventud en situación de dificultad social. En P. Soler e A. Planas (Eds.), *Pedagogía Social, Juventud y Transformaciones sociales* (pp. 178-185). Girona: Universitat de Girona.
- Maroñas, A. Martínez, R. e Varela, L. (2018). Tiempos de ocio compartidos en familia: una lectura socioeducativa de la realidad gallega. *Pedagogía Social. Revista Interuniversitaria*, 32, 71-83.
- Maroñas, A., Caride, J.A. e Gradaílle, R. (2015). Os Bancos do Tempo: unha iniciativa pedagóxica e social para o Desenvolvemento Comunitario. *Revista Galega de Educación*, 63, 83-86.

- Maroñas, A., De Valenzuela, Á.L. e Martínez, R. (2016). Educar en y para la convivencia: los Bancos del Tiempo Escolares como herramienta socioeducativa. En A.S. Jiménez, J.D. Gutiérrez, I. Reis, J.J. Leiva, C. Silva, M.I. Iglesias e D. De Micheli (Coords.), *Reconstruyendo un mundo con ojos de niñas. Entre la pobreza y la educación* (pp. 1494-1505). Granada: Editorial GEU.
- Maroñas, A., Martínez, R. e Gradañlle, R. (2019). Educación del ocio en y con la comunidad. Aportes desde la pedagogía social. *Perfiles Educativos*, 41(163), 94-108.
- Maroñas, A., Martínez, R. e Varela, L. (2018). Tiempos de ocio compartidos en familia: una lectura socioeducativa de la realidad gallega. *Pedagogía Social. Revista Interuniversitaria*, 32, 71-83.
- Martí, A. (2003). Movimiento por los Derechos Civiles e Institucionalización del Conflicto. En P.A. Pozzi e F. Nigra (Comps.), *Huellas imperiales. De la crisis de 1929 al presidente negro* (pp. 257-266). Buenos Aires: Imago.
- Martí, C. (Coord.) (2004). *Los Bancos del Tiempo. Guía de Buenas Prácticas. Ayuda mutua y conciliación de la vida familiar y laboral*. Associació Salut i Família: Barcelona.
- Martín, J.F. (2010). Técnicas de encuesta: cuestionario y entrevista. En S. Nieto (Ed.), *Principios, métodos y técnicas para la investigación educativa* (pp. 145-168). Madrid: Dykinson.
- Martín, M.C. e Salamanca, A.B. (2007). El muestreo en la investigación cualitativa. *Nure Investigación*, 27, 1-4.
- Martínez, M. (2006). *Ciencia y arte en la metodología cualitativa*. Sevilla: MAD.
- Martínez, O. (2014). *Elementos básicos de la investigación social*. Madrid: Centro de Estudios Financieros.

- Martínez, P.C. (2006). El método de estudio de caso: estrategia metodológica de la investigación científica. *Pensamiento & Gestión*, 20, 165-193.
- Martínez, R. Maroñas, A., e Gradañlle, R. (2016). Vida familiar y ocio infantil: una aproximación socioeducativa a la realidad española. En M. Sáen de Jubera e E. Isidori (Coords., Eds.), *Ocio y familia: contextos educativos* (pp. 37-47). Roma: QUAPEG.
- Martínez, R., Alabao, N., Castro, M., Palomera, J. e La Hidra Cooperativa (2016). *Usos del tiempo y gestión comunitaria: el papel de las comunidades en el contexto de crisis*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.
- Matarrita, D. e Brennan, M.A. (2012). Conceptualizing community development in the twenty-first century. *Community Development*, 43(3), 293-305.
- Mateo, J. (2014). La investigación ex post-facto. En R. Bisquerra (Coord.), *Metodología de la investigación educativa* (pp. 195-230). Madrid: La Muralla.
- Materson, S. e Owen, S. (2006). Mental health service user's social and individual empowerment: using theories of power to elucidate far-reaching strategies. *Journal of mental health*, 15(1), 19-34.
- Mathews, D. (1999). *Community politic*. Dayton-Ohio: Kettering Foundation.
- Maton, K.I. (2008). Empowering community settings: agents of individual development, community betterment, and positive social change. *Am J Community Psychol*, 41(1-2), 4-21.
- Maton, K.I. e Salem, D.A. (1995). Organizational characteristics of empowering community settings: a multiple case study approach. *American Journal of Community Psychology*, 23, 631-656.
- Mena, A.M. e Méndez, J.M. (2009). La técnica de grupo de discusión en la investigación cualitativa. Aportaciones para el análisis de los

- procesos de interacción. *Revista Iberoamericana de Educación*, 49(3), 1-7.
- Méndez, J.C. e Méndez M.A. (2016). La influencia de la personalidad en los estilos de liderazgo. *INNOVA Research Journal*, 1(12), 52-58.
- Mendía, R. (2012). El Aprendizaje-Servicio como una estrategia inclusiva para superar las barreras al aprendizaje y a la participación. *Revista de Educación Inclusiva*, 5(1), 71-82.
- Merino, A. (2003). *Desde la proximidad democrática*. Barcelona: Ediciones del Serbal.
- Miles, M.B. e Huberman, A.M. (1984). *Qualitative data analysis a sourcebook of new methods*. Sage: Newbury Park.
- Millett, K. (1995). *Política sexual*. Madrid: Cátedra.
- Molina, A. e González, R. (2006). *Banco de Tiempo Escolar como un ejemplo de cómo iniciar y mantener un Banco del Tiempo*. San Javier: Ayuntamiento de San Javier. Recuperado de http://www.complementarycurrency.org/ccLibrary/libro_BdT.pdf
- Molnar, S. (2011). Time is of the essence: the challenges and achievements of a swedish time banking initiative. *International Journal of Community Currency Research*, 15(A), 13-22.
- Montero, M. (1994). Vidas paralelas: Psicología Comunitaria en Latinoamérica y en Estados Unidos. En M. Montero (Coord.), *Psicología Social Comunitaria* (pp.19-45). Guadalajara (México): Universidad de Guadalajara.
- Montero, M. (2004). *Teoría y práctica de la Psicología Comunitaria. La tensión entre comunidad y sociedad*. Buenos Aires: Paidós.
- Montero, P. (2008). Un quehacer pedagógico, cívico y social: educar en la ciudadanía comunitaria para una comunidad ciudadana. *ADAXE: revista de estudos e experiencias educativas*, 21, 27-47.

- Moral, A., Arrabal, J.M. e González, I. (2010). Nuevas experiencias de evaluación estratégica en los centros educativos. La aplicación de una matriz DAFO en el centro de educación infantil y primaria “mediterráneo” de Córdoba. *Estudios sobre Educación*, 18, 165-200.
- Morán, M.C. (2008). A práctica social da participación cidadá. En P.Á. Meira e P. Montero (Coords.), *Asociacionismo e cidadanía. Unha análise do movemento asociativo-cultural na provincia da Coruña* (pp. 189-192). A Coruña: Deputación de A Coruña.
- Morin, E., Roger, E. e Domingo, R. (2002). *Educación en la era planetaria. El pensamiento complejo como método de aprendizaje en el error y la incertidumbre humana*. Valladolid: Universidad de Valladolid.
- Moser, C. (1989). Gender Planning in the Third World: Meeting Practical and Strategic Gender Needs. *World Development*, 17(11), 1799-1825.
- Murillo, F.J. (2012). *Análisis de datos cuantitativos con SPSS en investigación socioeducativa*. Madrid: Universidad Autónoma de Madrid.
- Narayan, D. (2006). *Measuring empowerment. Cross-disciplinary perspectives*. Washington: The World Bank.
- Navarro, V. (1997). *Neoliberalismo y Estado del Bienestar*. Barcelona: Ariel.
- Neiman, G. e Quaranta, G. (2006). Los estudios de caso en la investigación sociológica. En I. Vasilachis (Dir.), *Estrategias de investigación cualitativa* (pp. 213-237). Barcelona: Gedisa.
- New Economics Foundation (NEF) (2008). *The new wealth of time: how timebanking helps people build better public services*. London: NEF.
- Nidia, A., Ávila, L. e Malagón, A. (2010). Patrones de crianza y cuidado de niños y niñas en Boyacá. *Revista latinoamericana de Ciencias Sociales, Niñez y Juventud*, 8(2), 933-945.

- North, P. (1999). Explorations in heterotopia: Local Exchange Trading Schemes (LETS) and the Micropolitics of Money and Livelihood. *SAGE journals*, 17(1), 69-86.
- North, P. (2002). LETS in a cold climate: Green Dollars, self help neo-liberal welfare reform in New Zeealand. *Policy and Politics*, 30(4), 483-500.
- North, P. (2004). Kaláka and Kör: Green money and mutual aid in Hungary. *International Journal of Community Currency Research*, 8, 24-28.
- North, P. (2011). Geographies and utopias of Cameron's Big Society. *Social & Cultural Geography*, 12(8), 67-70.
- North, P. (s.d). *Complementary currencies as alternative organisational forms*. Recuperado de https://www.academia.edu/4709235/Complementary_currencies_as_alternative_organizational_form
- Ocampo, J. (2008). Paulo Freire y la pedagogía del oprimido. *Revista Historia de la Educación Latinoamericana*, 10, 57-72.
- Okuda, M. e Gómez, C. (2005). Métodos en investigación cualitativa: triangulación. *Revista Colombiana de Psiquiatría*, 34(1), 118-124.
- Ortí, A. (1989). La apertura y el enfoque cualitativo o estructural: la entrevista abierta semidirectiva y la discusión de grupo. En M. García, J. Ibáñez e F. Alvira (Comps.), *El análisis de la realidad social. Métodos y técnicas de investigación* (pp. 153-185). Madrid: Alianza Editorial.
- Ozanne, L.K. (2010). Learning to exchange time: benefits and obstacles to time banking. *International Journal of Community Currency Research*, 14, 1-16.
- Ozanne, L.K. e Ozanne, J.L. (2011). The social negotiation of new transitional forms of exchange: from environmental critique to community building. En A. Bradshaw, C. Hackeley e P. Maclaran

- (Eds.), *European Advances in Consumer Research* (pp. 44-46). London: Association for Consumer Research.
- Ozten, T. e Manterola, C. (2017). Muestreo sobre una Población a Estudio. *Int. J. Morphol*, 35(1), 227-232.
- Papaoikonomou, E. e Valor, C. (2016). Exploring commitment in peer-to-peer exchanges: the case of timebanks. *Journal of Marketing Management*, 32(13-14), 1333-1358.
- Parker, E.A., Chung, L.K., Israel, B.A., Reyes, A. e Wilkins, D. (2010). Community organizing network for environmental health: using a community health development approach to increase community capacity around redction of environmental triggers. *J Prim Prev*. 31 (1-2), 41-58.
- Parrilla, Á. (2002). Acerca del origen y sentido de la educación inclusiva. *Revista de Educación*, 327, 11-29.
- Pedrosa, I., Suárez, J. e García, E. (2003). Evidencias sobre la validez de contenido: avances teóricos y métodos para su estimación. *Acción Psicológica*, 10(2), 3-20.
- Pérez, E. e Sánchez, J. (2005). La educación comunitaria: una concepción desde la Pedagogía de la Esperanza de Paulo Freire. *Revista Venezolana de Ciencias Sociales*, 9(2), 317-329.
- Pérez-Serrano, G. (1994). *Investigación cualitativa. Retos e interrogantes I y II*. Madrid: La Muralla.
- Pérez-Serrano, G. (Coord.) (2001). *Modelos de investigación cualitativa en educación social y animación sociocultural: aplicaciones prácticas*. Madrid: Narcea.
- Perkins, D.D. e Zimmerman, M.A. (1995). Empowerment theory, research, and application. *American Journal of Community Psychology*, 23(5), 569-579.

- Peterson, N.A. e Zimmerman, M.A. (2004). Beyond the Individual: toward a Nomological Network of Organizational Empowerment. *American Journal of Community Psychology*, 34(1-2), 129-145.
- Pick, S., Sirkin, J., Ortega, I., Osorio, P., Martínez, R., Xocolotzin, U. e Givaudan, M. (2007). Escala para medir agencia personal y empoderamiento (ESAGE). *Revista Interamericana de Psicología*, 41(3), 295-304.
- Pimienta, R. (2000). Encuestas probabilísticas vs. no probabilísticas. *Política y Cultura*, 13, 263-276.
- Piñuel, J.L. (2002). Epistemología, metodología y técnicas del análisis de contenido. *Estudios de Sociolingüística*, 3(1), 1-42.
- Porta, L. e Silva, M. (2003). *La investigación cualitativa: El Análisis de Contenido en la investigación educativa*. Recuperado de <http://anthropostudio.com/wp-content/uploads/2015/04/>
- Pujadas, J.J. (1992). *El método biográfico: el uso de las historias de vida en Ciencias Sociales*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas.
- Pujol, M. e Cacho, X. (2012). *Guía Didáctica del Banco del Tiempo Escolar*. Barcelona: Salut i Família. Recuperado de http://www.saludyfamilia.es/sites/default/files/Gu%C3%ADa%20Did%C3%A1ctica%20EL%20BANCO%20DEL%20TIEMPO%20ESCOLAR_cast.pdf
- Quintana, I. (2008). *Explorant les polítiques urbanes del temps des de la perspectiva de gènere. Una anàlisi dels casos de Mataró, Vilafranca del Penedès i Castelldefels* (Tese de Doutoramento). Recuperada de: <https://www.fbofill.cat/sites/default/files/1587.pdf>
- Rappaport, J. (1981). In Praise of Paradox: a social policy of empowerment over prevention. *American Journal of Community Psychology*, 9(1), 1-25.

- Rappaport, J. (1987). Terms of Empowerment/Exemplars of Prevention: toward a theory for community psychology. *American Journal of Community Psychology*, 15, 121-148.
- Razeto, L. (2010). ¿Qué es la economía solidaria?. *Papeles de relaciones ecosociales y cambio global*, 110, 47-52.
- Rebollo, O. (2002), *Bases político-metodológicas para la participación*. Recuperado de: <http://habitat.aq.upm.es/boletin/n24/aoreb.html>
- Recio, C., Méndez, E. e Altés, J.F. (2009). *Los bancos de tiempo. Experiencias de intercambio no monetario*. Barcelona: Graó.
- Rezsohazy, R. (1988). *El desarrollo comunitario*. Madrid: Narcea.
- Rivas, A.M. (2006). El empleo o la vida: perder el empleo para conservar la vida o renunciar a la vida para conservar el empleo ¿de qué conciliación hablamos?. *AIBR. Revista de Antropología Iberoamericana*, 3(1), 367-374.
- Rodríguez, D. e Valdeoriola, J. (2009). *Metodología de la investigación*. Barcelona: FUOC.
- Romero, A. (2001). Contribución conceptual al estudio de las monedas locales. *Revista Venezolana de Economía Social*, 2, 1-13.
- Ruiz, J.I. (2012). *Metodología de la investigación cualitativa*. Bilbao: Universidad de Deusto.
- Saldaña, Y., Ruiz, F.F., Nahuat, J.J., Gaona, L.L. e Castillo, M.V. (2017). Sistematización del estudio de caso como método de investigación y disciplina científica de la empresa familiar. *Revista Global de Negocios*, 5(1), 53-64.
- San Pedro, P. (2006). El individuo como agente del cambio: el proceso de empoderamiento. *Desarrollo "En perspectiva"*, 01, 1-8.
- Sánchez, A. (1991). *Psicología Comunitaria. Bases conceptuales y operativas. Métodos de intervención*. Barcelona: PPU.

- Sánchez, A. (2007). *Manual de Psicología Comunitaria*. Madrid: Pirámide.
- Sánchez, E. (1999). Relación entre la autoestima persona, la autoestima colectiva y la participación en la comunidad. *Anales de Psicología*, 15(2), 251-260.
- Sánchez, M. e Murillo, P. (2010). Innovación educativa en España desde la perspectiva de Grupos de Discusión. *Profesorado. Revista de curriculum y formación del profesorado*, 14(1), 171-189.
- Sandín, M.P. (2000). Criterios de validez en la investigación cualitativa: de la objetividad a la solidaridad. *Revista de Investigación Educativa*, 18(1), 223-242.
- Santos, M. (2008). Ideas filosóficas que fundamentan la pedagogía de Paulo Freire. *Revista Iberoamericana de Educación*, 46, 155-173.
- Sanz, G. (2002). Las asociaciones de Banco de Tiempo: entre la reciprocidad y el mercado. *ÉNDOXA: Series Filosóficas*, 15, 153-163.
- Sarabiego, M., Massot, I. e Dorio, I. (2004). Métodos de investigación cualitativa. En R. Bisquerra (Coord.), *Metodología de la investigación educativa* (pp. 293-328). Madrid: La Muralla.
- Scharager, J. e Armijo, I. (2001). *Metodología de la investigación para las Ciencias Sociales* [CD-ROM]: Versión 1.0. Santiago: Escuela de Psicología, SECICO Pontificia Católica de Chile. Programa computacional.
- Sen, G. e Grown, C. (1987). *Development, Crises, and Alternative Visions. Third World Women's Perspectives*. New York: Monthly Review Press.
- Seyfang, G. (2002). Tackling social exclusion with community currencies: learning from LETS to Time Banks. *International Journal of Community Currency Research*, 6, 1-11.

- Seyfang, G. (2003). Growing Cohesive Communities One Favour at a Time: Social Exclusion, Active Citizenship and Time Banks. *International Journal of Urban and Regional Research*, 27(3), 699-706.
- Seyfang, G. (2004). *Batering for a better future? Community currencies and sustainable consumption*. Center for Social and Economic Research on the Global Environment (CSERGE). Working Paper. University of East Anglia, Norwich, NR4 7TJ, UK.
- Seyfang, G. (2006). Sustainable consumption, the new economics and community currencies: developing new institutions for environmental governance. *Regional Studies*, 40(7), 781-791.
- Seyfang, G. e Longhurst, N. (2013). Growing green money? Mapping community currencies for sustainable development. *Ecological Economics*, 83, 65-77.
- Shirazi, R. (2011). When projects of 'empowerment' don't liberate: locating agency in a 'postcolonial' peace education. *Journal of Peace Education*, 8(3), 277-294.
- Silva, C. e Martínez, M.L. (2004). Empoderamiento: proceso, nivel y contexto. *Psykhé*, 13(1), 29-39.
- Simons, H. (2011). *El estudio de caso: teoría y práctica*. Madrid: Morata.
- Simpson, L., Wood, L. e Daws, L. (2003). Community capacity building: starting with people not projects. *Community Development Journal*, 38(4), 277-286.
- Sintes, E. (2010). *Diagnosis de Tiempo de barrio, tiempo educativo compartido. Tiempo y actividades fuera del horario escolar*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona. Recuperado de <http://ajuntament.barcelona.cat/tempsicures/sites/default/files/Diagnosis%20Tiempo%20de%20Barrio%2C%20tiempo%20educatiuv%20compartido.pdf>
- Smith, G., Kohn, S.J., Savage-Stevens, S.E., Finch, J.J., Ingate, R. e Lim, Y. (2000). The effects of interpersonal and personal agency on

- perceived control and psychological well-being in adulthood. *Gerontologist*, 40(4), 458-468.
- Soler, A., Fuster-Fabra, F., Guiu, P., Romer, S., García, H., Hassoun, F., Andreu, E., Altés, J. e Villanueva, J. (2015). *Guía operativa para la gobernanza de los Bancos del Tiempo*. Barcelona: Salut i Família.
- Soler, P., Planas, A., Ciraso, A. e Ribot, A. (2014). Empoderamiento en la comunidad. El diseño de un sistema abierto de indicadores a partir de procesos de evaluación participativa. *Pedagogía Social. Revista Interuniversitaria*, 24, 49-77.
- Soler, P., Trilla, J., Jiménez, M. e Úcar, X. (2017). La construcción de un modelo pedagógico del empoderamiento juvenil: espacios, momentos y procesos. *Pedagogía Social. Revista Interuniversitaria*, 30, 19-34.
- Stake, R.E. (1998). *Investigación cualitativa. Comprender y actuar*. Madrid: Morata.
- Steinkopf, R. (2014). A counter-hegemonic discourse of economic difference: a critical discourse analysis of timebanking in the United States. *International Journal of Community Currency Research*, 18(A), 1-10.
- Subirats, J. (2007). *Los Servicios Sociales de Atención Primaria ante el cambio social*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales.
- Tójar, J.C. (2006). *Investigación cualitativa comprender y actuar*. Madrid: La Muralla.
- Torns, T. (2008). Les polítiques de temps des d'una perspectiva de gènere. En M. de la Fuente (Coord.), *Polítiques locals dels temps. Gènere, ciutat i benestar quotidià* (pp. 25-46). Barcelona: ICPS.
- Torrado, M. (2014). Estudios de encuesta. En R. Bisquerra (Coord.), *Metodología de la investigación educativa* (pp. 231-258). Madrid: La Muralla.

- Torres, A. (2009). La educación para el empoderamiento y sus desafíos. *Sapiens. Revista Universitaria de Investigación*, 10(1), 89-108.
- Tučník, P., Válek, L., Blecha, P. e Bureš, V. (2016). Use of timebanking as a non-monetary component in agent-based computational economics models. *Wseas transactions of business and economics*, 13, 229-237.
- Úcar, X. e Llena, A. (Coords.) (2006). *Miradas y diálogos en torno a la acción comunitaria*. Barcelona: Graó.
- Úcar, X., Jiménez, M., Soler, P. e Trilla, J. (2016). Exploring the conceptualization and research of empowerment in the field of youth. *International Journal of Adolescence and Youth*. 22(4), 405-418.
- Vala, J. (2005). A análise de conteúdo. En A. Santos e J. Madeira (Orgs.), *Metodologia das Ciências Sociais* (pp. 101-128). Porto: Afrontamento.
- Valor, C. e Papaoikonomou, E. (2016). Time Banking in Spain. Exploring their structure, management and users' profile. *Revista Internacional de Sociología*, 74(1), e028.
- Valor, C. e Papaoikonomou, E. (inédito). *Non profit exchanges: a goal theory approach in the timebanking context*.
- Varela, L. (2010). La educación social y los servicios sociales en los procesos de desarrollo comunitario: revitalización del trabajo en red. *Pedagogía Social. Revista Interuniversitaria*, 17, 137-148.
- Ventosa, V. (2008). Animación y gestión cultural: convergencias y divergencias. *Revista Quaderns d'Animació i educació social*, 7, 1-7.
- Weinstein, N., Przybylski, A. e Ryan, R. (2009). Can nature make us more caring? Effects of immersion in nature on intrinsic aspirations and generosity. *Personality and social psychology bulletin*, 35(10), 1315-1329.

- Wilcox, S., Castro, C., King, A.C., Housemann, R. e Brownson, R.C. (2000). Determinants of leisure time physical activity in rural compared with urban older and ethnically diverse women in the United States, *Epidemiol Community Health*, 54, 667-672.
- Wilkinson, A. (1998). Empowerment: theory and practice. *Personnel Review*, 27(1), 40-56.
- Williams, C.C. (1996). The New Barter Economy: An Appraisal of Local Exchange and Trading Systems (LETS). *Journal of Public Policy*, 16(1), 85-101.
- Williams, C.C. (1997). Local Exchange and Trading Systems (LETS) in Australia: a new tool for community development? *International Journal of Community Currency Research*, 1, 1-11.
- Williams, C.C., Aldridge, T., Lee, R., Leyshon, A., Thrift, N. e Tooke, J. (2001). Bridges into work? An Evaluation of Local Exchange and Trading Schemes (LETS). *Policy Studies*, 22(2), 119-132.
- World Leisure & Recreation Association (WLRA) (1994). *Carta Internacional de Educación para el Ocio*. Jerusalén (Israel): WRLA. Recuperado de <http://studylib.es/doc/6093636/carta-wlra-de-educaci%C3%B3n-del-ocio>
- Yin, R. (1994). *Case Study Research. Design and Methods*. California: Sage.
- Yuan, C.W., Hanrahan, B.V. e Carroll, J.H. (2018). Is there social capital in service exchange tools?: Investigating timebanking use and social capital development. *Computers in Human Behavior*, 81, 274-281.
- Zelizer, V.A. (2011). *El significado social del dinero*. Buenos Aires: Fondo de Cultura Económica.
- Zimmerman, M.A. (1998). Empowerment Theory for Rehabilitation Research: Conceptual and Methodological Issues. *Rehabilitation Psychology*, 43(1), 3-16.
- Zimmerman, M.A. (2000). Empowerment Theory, Psychological, Organizational and Community Levels of Analysis. En J.

Rappaport e E. Seidman (Edits.), *Handbook of Community Psychology* (pp. 43-63). New York: Kluwer Academic/ Plenum Publishers.

Zimmerman, M.A., Israel, B.A., Schulz, A. e Checkoway, B. (1992). Further Explorations in Empowerment Theory: An Empirical Analysis of Psychological Empowerment. *American Journal of Community Psychology*, 20(6), 707-727.

Zugno, D. (2010). *Banca del tempo ed ente locale: forme di collaborazione per un welfare leggero* (Tese de Licenciatura). Padua, Universidad de Padua.

Referencias lexislativas

Decreto 182/2008, do 31 de xullo, polo que se establece a promoción autonómica das medidas municipais de conciliación e se determinan os requisitos para a súa validación e funcionamento, nos termos establecidos na Lei 2/2007, do 28 de marzo, do traballo en igualdade das mulleres de Galicia.

Lei 2/2007, do 28 de marzo, do traballo en igualdade das mulleres de Galicia.

Lei Orgánica 15/1999, de 13 de decembro, de Protección de Datos de Carácter Personal

Real Decreto Legislativo 2/2015, de 23 de outubro, por el que se aprueba el texto refundido de la Ley del Estatuto de los Trabajadores.

Real Decreto Legislativo 8/2015, de 30 de outubro, por el que se aprueba el texto refundido de la Ley General de la Seguridad Social.

ANEXOS

ANEXO 1

Carta de presentación e instrucciones para a validación do cuestionario

Estimado/a evaluador/a:

Me agrada contactar con usted para solicitar su colaboración en la validación de una encuesta que se realizará en el marco de una investigación más amplia que lleva por título *Los bancos del tiempo en las políticas comunitarias locales en España: un estudio en clave pedagógica y social*, financiada por el Ministerio de Educación, Cultura y Deporte en el marco del Subprograma Nacional de Formación del Profesorado Universitario.

Este formulario tiene como objetivo principal *construir una matriz de experiencias de bancos del tiempo atendiendo a descriptores de carácter pedagógico y social que permita obtener una visión panorámica de las iniciativas objeto de estudio*. Para ello hemos concretado los siguientes objetivos específicos de carácter operativo:

- Realizar una aproximación a las realidades de los bancos del tiempo desde la perspectiva de los equipos gestores.
- Conocer los perfiles de participación en el quehacer cotidiano de los bancos del tiempo identificando su grado de implicación.
- Identificar y valorar la naturaleza y alcance de los servicios intercambiados en los bancos del tiempo habitualmente.
- Conocer y valorar las posibilidades y límites de los bancos del tiempo en las comunidades locales desde una perspectiva pedagógica y social.

Las/os destinatarias/os del formulario serán personas que forman parte del equipo gestor de bancos del tiempo en diferentes ciudades del Estado español, por lo que se les supone familiarizados con la temática objeto de estudio.

Por las características de la investigación, el formulario ha sido diseñado mediante *google formularios* y las/os destinatarias/os lo cubrirán

mediante esta misma plataforma. Puede acceder a la encuesta en el siguiente link: <https://goo.gl/forms/excYcqmnLfvt88Kr2>

Para proceder a la evaluación, primeramente, le presentamos una batería de ítems en la que se valoran aspectos generales y, en segundo lugar, le solicitamos que responda a las preguntas formuladas indicando todas las observaciones que considere oportunas.

Muchas gracias por su generosidad e inestimable colaboración con este estudio.

Quedando a su disposición para lo que necesite, reciba un cordial saludo.

En Santiago de Compostela, 01 de marzo de 2017

Andrea Maroñas
Doctoranda

Dr. José Antonio Caride
Dir. de la Tesis

Dra. Rita Gradaílle
Dir.^a de la Tesis

ANEXO 2

Instrumento para a avaliación do cuestionario

Para proceder a la evaluación del formulario, primeramente, le presentamos una batería de ítems en la que se valoran aspectos generales del cuestionario y, en segundo lugar, le solicitamos que responda a las preguntas formuladas indicando todas las observaciones que considere oportunas.

Valoración general

Por favor, valore los siguientes ítems relativos a la estructura, diseño y presentación del formulario siendo: 1 poco, 2 suficiente, 3 bastante y 4 mucho. Añada las observaciones que considere oportunas.

Ítems de valoración	1	2	3	4	Observaciones
El número de preguntas es adecuado					
Las preguntas se responden fácilmente					
La secuencia de preguntas es adecuada					
El formulario tiene coherencia interna					
Las preguntas planteadas son pertinentes en relación a los objetivos que persigue					
Las opciones de respuesta son adecuadas al tipo de pregunta					
El formulario es adecuado al colectivo al que se dirige (equipo gestor de bancos del tiempo)					
La redacción de las preguntas es adecuada y clara					
La duración estimada del cuestionario es apropiada (20-25 minutos)					

Fuente: Alfageme, Miralles, Monteagudo (2010). Adaptación propia.

Valoración específica

Por favor, conteste a las siguientes preguntas añadiendo todos los comentarios que estime oportunos.

1.- ¿Cuál es su valoración general del formulario?

2.- ¿Qué aspectos considera que deben incorporarse y/o suprimirse en el formulario?

3.- ¿En qué medida considera que el formulario responde a los objetivos operativos formulados?

4.- ¿Entiende que a nivel formal y de contenido el instrumento favorece que sea contestado por las personas a las que va dirigido?

5.- Añada cualquier otra cuestión relacionada con el contenido o el procedimiento metodológico del formulario.

ANEXO 3

Protocolo de entrevista a personas expertas

Esta entrevista forma parte de una Tesis Doctoral que se está desarrollando en la Universidad de Santiago de Compostela, financiada por el Ministerio de Educación, Cultura y Deporte en el marco del Subprograma Nacional de Formación del Profesorado Universitario.

El estudio tiene como objetivo principal profundizar en las realidades de los Bancos del Tiempo desde una perspectiva pedagógica y social, promoviendo futuras líneas de acción que optimicen sus logros en los procesos de participación y cohesión social.

La entrevista –cuya duración estimamos de cuarenta y cinco minutos– está estructurada en dos partes. Primeramente, se realizarán preguntas generales sobre la situación de los bancos del tiempo en España y, en segundo lugar, nos centraremos en cuestiones relacionadas con los roles y las funciones de los equipos gestores y las/os participantes de los bancos del tiempo.

Toda la información que se derive de esta entrevista será utilizada exclusivamente con fines de investigación garantizando el anonimato y, si así lo autoriza, se grabará en audio con el objetivo de facilitar el posterior proceso de análisis.

Muchas gracias de antemano por su tiempo.

A. BANCOS DEL TIEMPO

1. ¿Cuánto tiempo lleva vinculada/o a los bancos del tiempo?
2. ¿Cuál es su vinculación con los bancos del tiempo?
3. ¿Cómo ve la evolución de este recurso en España?
4. ¿Cuál es la situación actual de los bancos del tiempo en España?
5. ¿Para qué cree que utilizan las personas los bancos del tiempo en España?
6. ¿Cuáles considera que son los principales logros alcanzados por los bancos del tiempo en España?
7. ¿Cuáles son las principales dificultades a las que tienen que enfrentarse actualmente los bancos del tiempo en España?

8. ¿Considera que los bancos del tiempo contribuyen a una organización de los tiempos sociales más saludable? ¿Por qué?
9. ¿Considera que los bancos del tiempo desarrollan una función educativa? En caso afirmativo ¿en qué sentido?

B. BANCOS DEL TIEMPO: PARTICIPACIÓN Y ROLES

10. ¿Qué supone la presencia de los bancos del tiempo para una comunidad?
11. ¿Qué estrategias utilizan los bancos del tiempo para relacionarse con otros agentes de su comunidad? ¿Qué otras estrategias se podrían desarrollar?
12. ¿Qué roles y funciones asumen principalmente los grupos gestores en los bancos del tiempo en España?
13. ¿Considera que estos roles varían en función de los diferentes tipos de bancos del tiempo (municipales, asociativos, asamblearios)? En caso afirmativo ¿Qué diferencias existen?
14. ¿Qué roles desempeñan las personas que participan en los bancos del tiempo?
15. ¿Considera que estos roles varían en función de los diferentes tipos de bancos del tiempo? En caso afirmativo ¿Qué diferencias existen?
16. ¿Cómo son las relaciones que se establecen entre las/os participantes? ¿Existen diferencias atendiendo al tipo de banco del tiempo en el que nos situemos?
17. ¿Cómo son las relaciones que se establecen entre las/os participantes y el grupo gestor? ¿Existen diferencias atendiendo al tipo de banco del tiempo en el que nos situemos?

ANEXO 4

Protocolo de entrevista ao equipo xestor

Esta entrevista forma parte de una Tesis Doctoral que se está desarrollando en la Universidade de Santiago de Compostela, financiada por el Ministerio de Educación, Cultura y Deporte en el marco del Subprograma Nacional de Formación del Profesorado Universitario.

El estudio tiene como objetivo principal profundizar en las realidades de los Bancos del Tiempo desde una perspectiva pedagógica y social, promoviendo futuras líneas de acción que optimicen sus logros en los procesos de participación y cohesión social.

La entrevista –cuya duración estimamos de una hora– tiene dos partes. Primeramente, se realizarán preguntas relativas a la organización y al funcionamiento de su banco del tiempo y, posteriormente, se preguntará acerca de aspectos educativos y sociales.

Toda la información que se derive de esta entrevista será utilizada exclusivamente con fines de investigación garantizando su anonimato y, si así lo autoriza, se grabará en audio con el objetivo de facilitar el posterior proceso de análisis.

Muchas gracias de antemano por su tiempo.

A) SU BANCO DEL TIEMPO

Organización

1. ¿En qué año nació su bdt y por qué?
2. ¿Qué características tiene la comunidad a la que se vincula este bdt?
3. ¿Cuánta gente forma parte del bdt en la actualidad?
4. ¿Cómo se organizan (realizan reuniones habitualmente, como es la toma de decisiones, el reparto de tareas, etc.)?
5. ¿Tienen relación con otras entidades de su entorno? En caso afirmativo, ¿con quién y en qué consiste esa colaboración? En caso negativo ¿por qué no se han dado?
6. ¿Cómo se financian, tienen algún tipo de subvención o cuota?

7. ¿Cuentan con documentos o algún procedimiento específico que regule el funcionamiento del bdt? ¿Podría consultarlos?
8. ¿Se relacionan con otros bdt o redes de bdt?

Funcionamiento y participantes

9. ¿Existe diferencia entre las socias/os y las personas realmente activas? En caso afirmativo, ¿a qué cree que se debe y cómo tratan de solucionar este asunto?
10. ¿Existe un perfil típico de participante?
11. ¿Tienen dificultad para llegar a algún sector de la población (mayores, jóvenes, etc.)?
12. ¿Cuál es la visión que tienen las/os participantes del bdt?
13. ¿Cuáles cree que son las motivaciones para participar? ¿Por qué cree que utilizan el bdt?
14. ¿Qué tipo de actividades se ofertan y cuáles son las más demandadas?
15. ¿Cómo se registran los intercambios? ¿Tienen alguna dificultad en este sentido?
16. En caso de realizar actividades colectivas ¿cómo contabilizan las horas intercambiadas? ¿Cuál es la importancia de estos encuentros?

Equipo gestor

17. ¿Quién conforma el equipo gestor?
18. ¿Cuáles son sus funciones?
19. ¿Cómo se organizan?
20. ¿Existen dificultades para encontrar relevo a las personas que forman parte del equipo gestor? En caso afirmativo ¿A qué cree que se debe?
21. (Sólo en caso de no existir personal contratado) ¿Cree que la presencia de una persona contratada mejoraría el funcionamiento de su bdt? ¿En qué sentido?
22. ¿Cómo es la relación del equipo gestor con las/os participantes?
23. ¿Cuál es su visión del proyecto bdt desde su participación como integrante del equipo gestor?
24. ¿Cuáles son las principales dificultades o aspectos negativos del proyecto?
25. ¿Qué destacaría como aspectos positivos de su bdt?

B) ASPECTOS SOCIOEDUCATIVOS

26. ¿Considera que los bancos del tiempo contribuyen a una organización de los tiempos sociales más saludable? ¿Por qué?
27. ¿Qué aporta el bdt a su comunidad?
28. ¿Considera que los bdt desarrollan una labor educativa? ¿Por qué?
29. ¿Contribuye el bdt en un mejor uso del tiempo libre y de ocio de sus participantes? ¿Por qué?
30. ¿Contribuye el bdt en la integración de colectivos o personas en situación de dificultad social? ¿Por qué?
31. ¿Considera que los bdt responden a las necesidades de las personas o tiene un carácter más simbólico?

ANEXO 5

Carta de presentación e instrucciones para a validación dos protocolos de entrevista

Estimado/a evaluador/a:

Me agrada contactar con usted para solicitar su colaboración en la validación varios protocolos de entrevista que se aplicarán en el marco de la Tesis Doctoral titulas *Los bancos del tiempo en las políticas comunitarias locales en España: un estudio en clave pedagógica y social*, financiada por el Ministerio de Educación, Cultura y Deporte en el marco del Subprograma Nacional de Formación del Profesorado Universitario. En los documentos que adjuntamos observará tres protocolos que tienen como respectivos objetivos:

1) Protocolo de entrevista a un/una responsable político/a

- Profundizar a cerca del rol que los equipos gestores tienen en la actividad de los bancos del tiempo.
- Conocer las lecturas que las/os responsables políticos hacen con respecto a las iniciativas de bancos del tiempo.

2) Protocolo de entrevista a un/una integrante del equipo gestor del banco del tiempo.

- Profundizar a cerca de la organización y el alcance de las políticas del tiempo en diferentes municipios del estado español.
- Obtener información relativa a la organización y al funcionamiento de los bancos del tiempo que serán objeto de los estudios de caso.
- Conocer cómo se configuran las dinámicas de participación y la relación equipo gestor-participantes.
- Reflexionar sobre los aspectos educativos y sociales que rodean a los bancos del tiempo desde la perspectiva de las/os gestoras/es.

3) Protocolo para la realización de un grupo de discusión con participantes del banco del tiempo.

- Realizar una aproximación a la configuración de los tiempos cotidianos de las/os participantes de bancos del tiempo.
- Conocer los potenciadores e inhibidores de participación en iniciativas de bancos del tiempo.
- Reflexionar sobre los aspectos educativos, axiológicos y cívicos de los bancos del tiempo.
- Conocer cómo se configuran las dinámicas de participación y la relación equipo gestor-participantes.

Para proceder a la evaluación, primeramente, le presentamos una batería de ítems en la que se valoran aspectos generales y, en segundo lugar, le solicitamos que responda a las preguntas formuladas indicando todas las observaciones que considere oportunas. Le recordamos que no es necesario que cubra los protocolos que está evaluando.

Muchas gracias por su generosidad e inestimable colaboración con este estudio.

Quedando a su disposición para lo que necesite, reciba un cordial saludo.

En Santiago de Compostela, 20 de septiembre de 2017

Andrea Maroñas
Doctoranda

Dr. José Antonio Caride
Dir. de la Tesis

Dra. Rita Gradañlle
Dir.^a de la Tesis

ANEXO 6

Instrumento para a avaliación dos protocolos de entrevista

Por favor, valore los siguientes ítems relativos a la estructura, diseño y presentación del protocolo de entrevista siendo: 1 poco, 2 suficiente, 3 bastante y 4 mucho. Añada las observaciones que considere oportunas.

**PROTOCOLO DE ENTREVISTA A EXPERTAS/OS O RESPONSABLES
POLÍTICAS/OS**

Ítems de valoración	1	2	3	4	Observaciones
El número de preguntas es adecuado					
La secuencia de preguntas es adecuada					
El protocolo tiene coherencia interna					
Las preguntas planteadas son pertinentes en relación a los objetivos que persigue					
El protocolo es adecuado al colectivo al que se dirige					
La formulación de las preguntas es adecuada y clara					
La duración estimada del cuestionario es apropiada (30 minutos)					

**PROTOCOLO DE ENTREVISTA A INTEGRANTES DEL EQUIPO
GESTOR**

Ítems de valoración	1	2	3	4	Observaciones
El número de preguntas es adecuado					
La secuencia de preguntas es adecuada					
El protocolo tiene coherencia interna					
Las preguntas planteadas son pertinentes en relación a los objetivos que persigue					
El protocolo es adecuado al colectivo al que se dirige					
La formulación de las preguntas es adecuada y clara					
La duración estimada del cuestionario es apropiada (60 minutos)					

GRUPO DE DISCUSIÓN DIRIGIDO A PARTICIPANTES DE BANCOS DEL TIEMPO

Fuente: Alfageme, Miralles, Monteagudo (2010). Adaptación propia.

Ítems de valoración	1	2	3	4	Observaciones
El número de preguntas es adecuado					
La secuencia de preguntas es adecuada					
El protocolo tiene coherencia interna					
Las preguntas planteadas son pertinentes en relación a los objetivos que persigue					
El protocolo es adecuado al colectivo al que se dirige					
La formulación de las preguntas es adecuada y clara					
La duración estimada del cuestionario es apropiada (60 minutos)					

ANEXO 7

**Contextualización e descrición básica dos Bancos do Tempo obxecto do estudo
de caso múltiple**

BDT1_ Rivas Vaciamadrid⁶⁰

Rivas-Vaciamadrid é un concello situado na zona este da área metropolitana da cidade de Madrid; de aí que a súa historia estea marcada pola proximidade que garda coa capital do Estado. Cómpre destacar que -en tan só 30 anos- a súa poboación se incrementou máis dun 900%, pois no ano 1989 o seu censo era de 9.592 habitantes, mentres que no ano 2019 a cifra ascende aos 90.009; sendo a cidade con maior progresión demográfica de Europa. Trátase dun municipio multicultural, de recente asentamento e cunha poboación que se sitúa maioritariamente entre os 36 e 50 anos. Ademais, a súa organización territorial caracterízase por unha gran cantidade de vivendas unifamiliares creadas no contexto da expansión urbanística -especialmente incisiva na década dos anos 90-, converténdose no principal cordón periférico da cidade de Madrid. Con todo, Rivas-Vaciamadrid é especialmente sensible ás cuestións ambientais (foi distinguida como a cidade máis sostible) e ás problemáticas sociais (é cidade acolledora de persoas refuxiadas), alén de contar cun tecido asociativo sólido e moi activo no territorio.

Descrición básica do territorio	Ano de creación	2005
	Promovido por	Asociación Intertiempo (grupo de mulleres)
	Nº de socias/os	365 (256 en activo)
	Tipoloxía	Asociativo
	Cosmoloxía	Social
Datos básicos		Casa de Asociaciónes.
		Avda. Deporte s/n 28523.
	Contacto	Telf. 91 322 23 46 Email: intertiemporivas@yahoo.es http://www.bancodeltiemporivas.org/
Equipo Xestor	Características	O equipo xestor está integrado por un grupo de mulleres voluntarias e autoorganizadas que coñeceron a iniciativa dos BdT a través dos medios de comunicación e pensaron que sería unha boa estratexia

⁶⁰ Fontes: www.rivasciudad.es e entrevista realizada ao grupo xestor.

para fomentar a socialización e facer cultura de barrio no Concello de Rivas-Vaciamadrid. O grupo foi variando ao longo do tempo aínda que segue sendo fundamentalmente feminino (10 mulleres e 1 home) e se reúnen semanalmente para decidir todo o referente á xestión e dinamización do BdT. Caracterízase por ser un equipo moi innovador e atento ás novas necesidades sociais da comunidade; de feito, articularon numerosos proxectos sectoriais tendo o BdT como eixo vertebrador para responder a problemáticas tan sensibles como a acollida de persoas refuxiadas, a violencia de xénero, a conciliación ou a exclusión social. Non contan con persoal contratado porque estiman que a xestión voluntaria é máis eficaz e directa, aínda que afirman ter unha boa relación co Concello, quen lles prestou axuda para poñer en marcha a iniciativa, colabora coa cesión de espazos e inclúe ao BdT en diferentes espazos de participación.

A estrutura organizativa consiste nunha asociación (Intertempo) da que soamente forman parte as persoas do equipo xestor. Isto significa que o BdT é un proxecto da asociación onde todas as decisións de xestión pasan polas socias fundadoras, sendo as principais tarefas as seguintes:

- Dinamización do BdT a través de proxectos sectoriais que responden a diferentes necesidades sociais ou inqueanzas das persoas participantes ou do equipo xestor.
- Atención e acompañamento a novas persoas participantes.
- Funcións administrativas (abrir e pechar a oficina, atención ao público, xestión de redes sociais, comunicación, etc.).
- Xestión e mantemento da plataforma de intercambio (web).
- Organización de eventos de promoción, visibilización e dinamización do BdT (comunicación, difusión, cartaz, preparación de actividades, etc.).
- Xestión de proxectos sectoriais incentivados desde o núcleo xestor do BdT.
- Presencia en organismos de participación do Concello: coordinadora da Casa das Asociacións, Consello da Cidade, Consello da Muller e Consello da Cultura).
- Participación na rede de BdT de Madrid.
- Participación na Asociación para el Desarrollo de Bancos del Tiempo (ADBDT).
- Reunións semanais do equipo xestor para a xestión do BdT.
- Comunicación permanente mediante redes sociais (especialmente *Whatsapp*).

Funcións e roles

<p>Servizos máis intercambiados</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Pequenos arranxos. - Informática. - Masaxes e benestar persoal (en alza). - Axuda con cuestións administrativas (declaración da renda, dúbidas fiscais). - Costura. - Idiomas.
<p>Descrición da experiencia</p>	<p>O BdT de Rivas-Vaciamadrid nace entre o ano 2005 e 2006 cando un grupo de mulleres vinculadas á Concellaría de Mulleres propoñen crear un BdT. Inicialmente contan cunha pequena subvención ligada a un proxecto de conciliación de fondos europeos. Isto permitiu ao grupo fundador viaxar ata Barcelona, onde recibiron unha formación básica da Asociación Salut i Família para desenvolver a iniciativa. Actualmente non conta con ningún tipo de subvención e apostan pola total gratuidade dos servizos; é dicir, as persoas participantes non pagan ningún tipo de cota.</p> <p>A acollida foi moi favorable sumándose centos de persoas interesadas en participar no intercambio igualitario. Isto propiciou un cambio de enfoque no que xa non se trataba dunha iniciativa de mulleres, senón dun proxecto comunitario; de aí que a súa sede se trasladase da Concellaría da Muller á Casa das Asociacións, un equipamento de proximidade onde conviven e comparten espazos multitude de entidades locais activas no territorio.</p> <p>A actividade do BdT divídese en varias áreas: en primeiro lugar, os intercambios individuais realizados entre as persoas participantes; en segundo lugar, as reunións do grupo xestor e, en terceiro lugar, os proxectos sectoriais xurdidos arredor do BdT.</p> <p>O rol das persoas participantes é fundamentalmente o de realizar intercambios individuais que acordan principalmente mediante un grupo de <i>Whatsapp</i> ('El BdT exprés'), polo que a súa incidencia na organización interna do proxecto e a toma de decisións é baixa. Neste sentido, existe unha gran dependencia do equipo xestor, no que recae a toma de decisións e as tarefas de xestión e dinamización. Con todo, existen dous encontros anuais entre as persoas xestoras e as participantes (un no verán e outro no inverno), que teñen como obxectivo acoller ás novas participantes e facer grupo desde unha perspectiva lúdica.</p>

	<p>No que respecta aos proxectos sectoriais, cómpre destacar a gran capacidade de innovación deste BdT, que creou todo unha actividade periférica co que pretende dar resposta a diferentes necesidades sociais. Algúns exemplos son:</p> <ul style="list-style-type: none">– Mulleres: persoas que acompañaban a mulleres vítimas de violencia machista en diferentes momentos e xestións.– Maiores: acompañamento, sobre todo a médicos e ás veces compañía no fogar.– Rede de recuperación de alimentos de Rivas en colaboración cos colexios do Concello: nos momentos máis incisivos da crise organizáronse para recuperar alimentos e distribuílos discretamente entre as familias máis necesitadas da comunidade. Actualmente, converteuse no Banco de Alimentos, sendo unha entidade cunha xestora autónoma e pautas de funcionamento propias.– Proxecto tupper: consiste en facilitar comida feita a persoas que non poden ou non teñen tempo para preparala (especialmente destinada para as persoas que teñen algún achegado hospitalizado).– Proxecto nais: Trátase dun grupo de crianza do que forman parte mulleres con fillos/as en situación de 'monomarentalidade'. É unha iniciativa autoxestionada polas participantes que serve de apoio para pedir consellos, acudir xuntas a eventos, compartir espazos de lecer, etc.– Plataforma de acollida ás persoas refuxiadas: colaboran con CEAR na acollida e inclusión deste colectivo.– Bancos do Tempo escolares: traballan en colaboración con dous centros educativos da comunidade para trasladar a filosofía dos BdT aos espazos escolares, implicando ás familias, ao profesorado e ao alumnado.– Outros proxectos relacionados co lecer: 'relatos do tempo' (crearon un libro colectivamente a partir de creacións artísticas e literarias de diferentes veciñas e veciños), 'hora de comer' (encontros culinarios e organización de festas gastronómicas, que derivou na creación dun libro de receitas), 'tempo de lectura' (faladoiros literarios), 'té con telas' (grupo de labores) ou 'verde que te quero verde' (grupo específico de xardinería).
Potencialidades	<ul style="list-style-type: none">– O dinamismo e compromiso do equipo xestor.– Capacidade de innovación e creatividade do equipo xestor.– Capacidade de responder a necesidades sociais mediante proxectos sectoriais articulados arredor do BdT.

	<ul style="list-style-type: none"> – A sede do BdT atópase na Casa das Asociacións: un clima propicio para fomentar o traballo en rede e unha actitude participativa e crítica. – O apoio institucional do Concello. – Chegar á xente máis nova. – Pouco éxito dos obradoiros e actividades colectivas, a actividade das persoas participantes redúcese en moitos casos aos intercambios individuais. – As persoas queren dar máis que recibir (influencia dos valores da sociedade). – Non se rexistran todos os intercambios que se producen no seo do BdT. – Distorsión do que as persoas pensan que é un BdT: as persoas participantes non teñen unha noción integral de toda a actividade que se desenvolve no BdT, en moitos casos descoñecen os proxectos sectoriais ou non teñen claro os límites entre a asociación Intertempo e a actividade do BdT.
Debilidades e desafíos	
Aspectos socioeducativos destacables	<ul style="list-style-type: none"> – A capacidade de traballo en rede. – O proxecto de Bancos do Tempo Escolares, xa que as xestoras o valoran como unha potente ferramenta educativa e contra o <i>bullying</i>. – Realízanse multitude de actividades que fomentan un lecer autotético. – O desenvolvemento de diferentes iniciativas que promoven a inclusión social.

BDT2_ Valladolid ⁶¹	
Descrición básica do territorio	Esta cidade de 300.171 habitantes sitúase na zona noroeste da Península. O éxodo rural do século XX e o feito de ser sede administrativa das Cortes e da Xunta autonómica influíu no seu crecemento e, aínda que experimentou unha perda importante de poboación cara zonas periurbanas nos últimos anos, segue sendo a urbe máis habitada de Castela León. A franxa de idade máis común entre a veciñanza é a que vai dos 51 os 75 anos e na actividade económica destaca o sector servizos. Territorialmente está dividida en 12 distritos.
Datos básicos	Ano de creación
	Promovido por
	Nº de socias/os
	Tipoloxía
	Cosmoloxía
Contacto	Social
	CEAS Huerta del Rey.
	C/ Pío del Río Horta, 13 47014.
Equipo Xestor	Telf. 983 42 42 01 e 645 247 112 (whatsapp)
	Email: info@bancodeltiempodevalladolid.org.es http://bancotiempoaytovalladolid.blogspot.com/
Características	A xestión total do BdT está a cargo dun axente do tempo contratado polo Concello. A súa formación é a de Educador Social e leva ao fronte do proxecto desde o seu inicio, polo que sente un forte apego co BdT. Encárgase en solitario de todas as tarefas de xestión e dinamización, e as persoas participantes identificano como o gran responsable do éxito da iniciativa.
	O axente do tempo adopta o papel de intermediario cando se realizan intercambios; isto quere dicir que todo servizo está mediado por el. A persoa que demanda ponse en contacto co xestor e este busca a outro socio/a que poida facilitarlle o servizo. Ademais, tamén se encarga de actualizar as

⁶¹ Fontes: <https://www.valladolid.es> e entrevista realizado ao equipo xestor.

	<p>contas de cada participante, polo que o control que realiza no funcionamento da iniciativa é moi elevado.</p> <p>As súas principais funcións son:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Captación de socios. - Tarefas de xestión. - Acollida a novas participantes: entrevistas, darlles de alta na base de datos. - Xestión dos intercambios: contabilización dos intercambios, actualización das contas de cada usuario, xestión das demandas e necesidades). - Preparación das reunións coas persoas participantes. - Dinamización. - Comunicación (difusión e xestión da páxina web e as redes sociais). - Atención ao público. - Asesoramento a outros BdT. - Participación en organismos do Concello como o Consello Social do barrio.
Servizos máis intercambiados	<ul style="list-style-type: none"> - Actividades de informática. - Reparacións no fogar. - A máis intercambiada son as masaxes. <p>O BdT finánciase cunha partida municipal que permite ter unha persoa contratada a tempo completo e unha pequena marxe económica para a compra de material. Ademais, a súa sede está nun Centro Social público, polo que tamén colaboran coa cesión de espazos.</p> <p>Ainda que se realizan encontros grupais, a actividade céntrase no fomento dos intercambios individuais. Para isto, as participantes reciben información dúas veces á semana no seu correo electrónico (cuestións de interese, demandas urxentes, actividades solidarias e grupais, etc.); tamén se emprega un grupo de difusión de <i>Whatsapp</i> onde as socias/os poden comunicarse co xestor pero non entre si.</p> <p>Ademais, o xestor organiza unha reunión mensual cos usuarios/as que consta de dúas partes: a primeira consiste na presentación das persoas asistentes e un pequeno debate sobre un tema relacionado co BdT (como fomentar a participación, problemas para demandar servizos, novas ideas</p>
Descrición da experiencia	

<p>ou propostas, etc.); a segunda trátase dunha actividade que -en chave lúdica- fomenta o contacto e que as persoas tomen confianza.</p> <p>Para a xestión dos créditos-tempo non dispoñen de ningunha plataforma <i>online</i>, sendo o xestor quen manexa unha base de datos excel e se algún socio/a quere saber as súas horas facilítaselles esta información. Nesta liña, a implicación das persoas participantes limitase ao intercambio de servizos individuais, o que fomenta unha visión pragmática da iniciativa para eles, que o ven como un servizo comunitario máis.</p>	
Potencialidades	<ul style="list-style-type: none"> - A profesionalización do xestor garante que a actividade do BdT sexa estable. - O apoio institucional. - O perfil profesional do xestor (Educador Social) valórase como idóneo para a dinamización dun proxecto destas características. - Realízase un volume de intercambio de horas moi elevado.
Debilidades ou desafíos	<ul style="list-style-type: none"> - Dificultade para chegar á mocidade e ás persoas inmigrantes. - A impuntualidade ou pequenos conflitos entre as/os participantes. - A pouca implicación das socias/os na xestión da iniciativa. - O escaso impacto a nivel comunitario, xa que a actividade céntrase no fomento de intercambios individuais.
Aspectos socioeducativos destacables	<ul style="list-style-type: none"> - A estabilidade que implica contar cun xestor profesionalizado. - O feito de estar xestionado por un Educador Social fai que a persoa conte con coñecementos, destrezas e habilidades idóneas para a resolución de conflitos, a dinamización de grupos e a xestión de proxectos comunitarios.

BDT3_ Lugo⁶²

Descrición básica do territorio	Aínda que a provincia de Lugo padece unha regresión de poboación preocupante, a súa capital é quen de manter e incluso aumentar o seu padrón, contando actualmente con 98.025 habitantes. A distribución territorial está marcada polo seu principal patrimonio e sinal de identidade: a muralla romana, que delimita o casco histórico e supón o centro neuráxico da cidade. Cómpre destacar que a actividade local está organizada por barrios e conta cunha actividade cultural e patrimonial estimable. Ademais, é sede dun campus da Universidade de Santiago de Compostela onde se imparten varias titulacións que atraen a poboación nova e revitaliza esta pequena cidade.	
	Ano de creación	2008
	Promovido por	Grupo de persoas interesadas (no contexto asociativo da Cova da Terra)
	Nº de socias/os	62 (activas 20-22 persoas)
	Tipoloxía	Asembleario
	Cosmoloxía	Política
Datos básicos		Adoitan reunirse no centro Mária Leva
	Contacto	R/ Serra de Ancares 18 27297 Email: bancotempolugo@yahoo.es http://bancotempolugo.noads.biz/
	Características	Unha das persoas que forman parte do BdT asume a xestión, tendo unha compensación en créditos-hora. Esta responsabilidade é rotatoria, de xeito que cada certo tempo prodúcese o relevo. A súas tarefas son de coordinación básica pero a toma de decisións con respecto a actividade e xestión do BdT realízase en asemblea co resto de participantes.
Equipo Xestor		A persoa que asume a xestión encárgase da coordinación xeral da iniciativa. As súas tarefas principais son:
	Funcións e roles	<ul style="list-style-type: none"> Atender un correo electrónico onde chegan diferentes peticións (novas altas, solicitudes de colaboración con outras entidades, etc.). Convocar e preparar os contidos das asembleas.

⁶² Fontes: INE e entrevista realizada ao equipo xestor.

	<ul style="list-style-type: none"> - Mediación en caso de que xurda algún conflito polas canles de comunicación entre as/os participantes (principalmente o grupo de correo electrónico). - Informar ao grupo de calquera circunstancia importante. - Funcións de xestión: altas, baixas, acollida a novas participantes, etc. - Na medida do posible, dinamizar o grupo, animando ao intercambio e á participación. - Alimentación. - Construción e arranxos domésticos.
Servizos máis intercambiados	<p>Nace dun grupo de persoas vinculadas ao movemento da Cova da Terra (unha organización de comercio xusto e consumo responsable referente en Lugo) onde se promovían diferentes actividades entre as que estaban unhas xornadas de carácter bianual que, nunha ocasión, se centraron en experiencias de economía alternativa e moedas complementarias no que se deu espazo á situación incipiente dos BdT autoxestionados en Galicia. Destas xornadas saen azos de colaboración con outras iniciativas desenvolvidas en Vigo ou A Coruña e, partindo dun grupo reducido de persoas, créase o BdT de Lugo sen contar con ningún tipo de apoio institucional. A influencia da Cova da Terra debuxa un perfil de participante que ten interiorizadas pautas de consumo responsable e que coñece previamente a filosofía da iniciativa; de aí o seu marcado carácter político e assembleario. Deste xeito, a filosofía de troco ligada á sustentabilidade está moi presente, sendo un dos trazos distintivos deste BdT.</p> <p>As persoas participantes teñen unha noción integral do proxecto e as decisións de xestión, organización e as actividades a priorizar tómanse en conxunto. O reducido grupo tamén facilita este tipo de estrutura, xa que son 62 participantes das que aproximadamente un terzo asisten ás reunión. A organización básica consiste nunha páxina web e un grupo de correo electrónico. Na web hai unha serie de ofrecementos e peticións xenéricas de cada persoa e no grupo de correo trátanse diferentes temáticas (peticións e ofrecementos puntuais, recordatorios, informes da coordinadora, etc). Ademais, realízanse reunións (normalmente cada dous meses) cando se deben tratar cuestións máis complexas.</p> <p>Co obxectivo de dinamizar o BdT e de facilitar os intercambios crearon unha moeda social (Xirín) que combinan cos créditos-tempo, o que lles permite intercambiar obxectos e servizos. Así, un servizo</p>
Descrición da experiencia	

<p>dunha hora equivale a dez Xiríns e viceversa. Unha estratexia que axudou a incrementar a participación e establecer intercambios máis útiles para as persoas. Declaran ser totalmente diferentes a un BdT municipal, tanto no funcionamento como na propia visión e orientación da iniciativa, mostrándose totalmente remisos a calquera tipo de subvención ou colaboración coa Administración, xa que entenden que rompería cos valores que promoven.</p>	
Potencialidades	<ul style="list-style-type: none"> – Un grupo de certa conciencia crítica previa. – Número reducido que facilita unha organización máis horizontal. – Combinar a moeda social e os créditos-tempo promove a participación.
Debilidades	<ul style="list-style-type: none"> – Dispersión das persoas participantes. – Pouca visibilidade no territorio, sendo unha actividade moi interna. – Dificultade para participar activamente no BdT (non solicitar servizos). – Pequenos conflitos de comunicación.
Aspectos socioeducativos destacables	<ul style="list-style-type: none"> – A perspectiva da educación ambiental de xeito explícito nos intercambios e filosofía da iniciativa. – A implicación das participantes na xestión do proxecto. – Organización horizontal e democrática. – Fomento “douttras formas de consumo, de valorar o tempo, de valorar as cousas, de non valorar as cousas so pola moeda e polo prezo, un pouco menos capitalista dígamos” (Xestora).

BDT 4_ Sant Cugat ⁶³	
Descripción básica do territorio	Sant Cugat del Vallès é un municipio da provincia de Barcelona de 90.664 habitantes que dobrou a súa poboación en apenas 20 anos. A súa actividade socioeconómica está mediatizada pola súa proximidade á cidade de Barcelona, cun gran peso do sector empresarial e da innovación. Neste contexto, distínguense dous grandes tipos de sancugateños/as: dun lado, a veciñanza nativa da vila que se coñece e se relaciona entre si; doutro, as persoas que residen neste municipio pero que realizan a maioría da súa actividade cotiá en Barcelona, polo que carecen de redes de apoio. A súa organización territorial está composta por cinco distritos e, segundo as persoas participantes no BdT, conta co tópico de ser unha vila ‘adineirada’ ou ‘rica’.
	Ano de creación 2004
	Promovido por Concello de Sant Cugat
	Nº de socias/os 537 (70 en activo)
	Tipoloxía Municipal de xestión mixta (colaboración de persoas voluntarias)
Datos básicos	Cosmoloxía Social
	Casa de Cultura
	Jardins del Moestir s/n 08172 Telf. 936746351 http://www.bancdeltemps.santcugatentitats.net
Equipo Xestor	Características
O equipo xestor está constituído por un grupo de 9 socias que se encargan da xestión básica do BdT contando co apoio técnico dun profesional do Concello. As persoas que colaboran de xeito voluntario na secretaría perciben unha retribución en créditos-hora e contan cun calendario no que se distribúen as tarefas en quendas de mañá e de tarde. Ademais, o equipo voluntario adoita manter reunións co técnico do Concello para formular posibles propostas de mellora, analizar a situación do BdT nese período e traballar a motivación. Así as cousas, trátase dun modelo de xestión mixta onde o protagonismo está en mans das persoas participantes, contando co apoio técnico cando é necesario.	

⁶³ Fontes: INE, <https://www.santcugat.cat/> e entrevista realizada ao equipo xestor.

Funcións e roles	<p>O grupo xestor voluntario encárgase da:</p> <ul style="list-style-type: none"> – A atención ao público. – As tarefas de xestión (tramitar altas e baixas, control dos intercambios, etc.). – As actividades de difusión e sensibilización sobre o proxecto en diferentes espazos comunitarios como as feiras anuais do tecido asociativo da vila. <p>O técnico municipal asume o rol de coordinador e punto de comunicación coas institucións: reserva de espazos, traballa en rede outro departamentos do Concello, etc.</p>
	<ul style="list-style-type: none"> – Secretaría. – Asesoramento. – Debuxo e pintura. – Charradas (palestras sobre diferentes temáticas). <p>O BdT nace no ano 2004 grazas a unha subvención do Concello con fondos europeos que pretendía rehabilitar a zona antiga de Sant Cugat na que se contemplou artellar unha iniciativa que promovesse as relacións veciñais. Neste contexto, decídese impulsar un BdT na vila contando co asesoramento da Asociación Salut i Família. Desde entón conta cunha partida municipal para o seu funcionamento e a súa sede sitúase na Casa da Cultura, un equipamento moi céntrico e accesible que é referente na comunidade.</p>
Descrición da experiencia	<p>O seu sinal de identidade é un ciclo de conferencias (Charradas) sobre diferentes temáticas que imparten participantes do BdT e que conta con moi boa acollida, xa que está aberto a toda a comunidade. Isto facilita a visibilización do BdT, que habitualmente é coñecido pola poboación ao contar cunha ampla traxectoria, tendo unha secretaría moi visible (sitúase no recibidor da casa da cultura).</p> <p>Forman parte da rede de Bancos do Tempo da Asociación Salut i Família, polo que empregan a súa plataforma <i>online</i> para a xestión dos servizos e beneficianse das formacións e encontros que realizan.</p>
Potencialidades	<ul style="list-style-type: none"> – Ciclo de 'charradas'. – É unha iniciativa moi asentada no territorio, as persoas da comunidade coñecen o proxecto e hai unha sensibilidade e estabilidade. – A súa sede é visible e céntrica, o que permite chegar a máis poboación. – O modelo de xestión mixta permite implicar ás persoas participantes pero contando con asesoramento profesional.

Debilidades ou desafíos	–	Baixo volume de intercambios (existe unha gran taxa de participantes inactivos).
	–	Chegar á xente moza.
	–	Dificultade para que as persoas manexen a plataforma, moita desconexión coa tecnoloxía e a informática, o que ofrece moita resistencia á xestión das horas (non se rexistran todas as horas que se intercambian).
	–	Escaso traballo en rede con outras entidades.
Aspectos socioeducativos destacables	–	En xeral, nivel cultural dos participantes elevado.
	–	Pretenden, nun futuro inmediato, chegar a iniciativa aos centros escolares e convidar a un grupo de rapazas e rapaces para que realicen intercambios de coñecementos interxeneracionais entre o alumnado e participantes do BdT.
	–	O asesoramento do técnico municipal facilita o empoderamento das xestoras voluntarias.
	–	O ciclo de ‘charradas’.

BDT5_ Sants⁶⁴

Descrición básica do territorio	Sants é un barrio do distrito de Sants-Montjuïc, na zona sur da cidade de Barcelona, que conta con 40.831 habitantes. Foi unha vila independente ata finais do século XIX; de aí que a súa veciñanza conte cun sentimento de identidade forte co territorio e que, sobre todo as persoas maiores, manteñan pautas de socialización típicas dos pobos (a maioría coñécese, realizan compras de proximidade e no pequeno comercio, etc.). Actualmente, este barrio caracterízase por ser reivindicativo e contar cun tecido asociativo moi activo. Por último, cómpre destacar que alberga a estación de tren Barcelona-Sants, o que fai que sexa un dos puntos da cidade mellor comunicados.		
	Ano de creación	2012	
	Promovido por	Grupo de persoas interesadas (o grupo promotor partiu da asociación de veciños/as da Rúa John Güel)	
	Nº de socias/os	179 (activos 100)	
	Tipoloxía	Asociativo	
Datos básicos	Cosmoloxía	Social	
	Contacto	Centre de Serveis Socials Numància	
		Carrer de Numància, 7, 08029 Barcelona	
		Telf. 644368153	
Equipo Xestor	Características	Email: bdt5ants@gmail.com	
		http://bancdetempsdesants.org/	
		É un equipo de 11 persoas que -con diferente intensidade- colaboran na xestión e dinamización do BdT; defínense como un grupo de amigos e amigas e reparten as tarefas de xeito interno segundo a dispoñibilidade de cada quen.	
		Manteñen unha posición dual xa que, dun lado, recoñecen que deberían involucrar máis ás persoas participantes na xestión da iniciativa pero, doutro lado, teñen o temor de que as persoas novas podan romper co bo clima actual ou asumir tarefas para as que non están de todo informadas ou preparadas.	

⁶⁴ Fontes: <https://ajuntament.barcelona.cat/sants-montjuic/> e entrevista realizada ao equipo xestor.

	<p>Actualmente afirman estar satisfeitos coa xestión que realizan e consideran que a presenza dunha persoa contratada non é necesaria para que a iniciativa funcione; de feito, valoran que a súa presenza é secundaria e que, practicamente, o proxecto funciona de xeito autónomo.</p> <p>As responsabilidades repártense segundo a dispoñibilidade e intereses das persoas xestoras.</p> <p>Principalmente, encárganse de:</p> <ul style="list-style-type: none"> – Actualizar o calendario e blog. – A atención na secretaría (atención ao público). – A difusión e comunicación da iniciativa e das actividades a desenvolver. – A xestión de peticións ou actividades que xorden (actividades grupais, festas, eventos, etc.).
Funcións e roles	<ul style="list-style-type: none"> – Arranxos domésticos (bricolaxe). – Idiomas. – Acompañamento en coche. – Masaxe e acupuntura.
Servizos máis intercambiados	<p>Ainda que na actualidade funcionan de xeito autónomo, a idea parte no ano 2012 dun integrante da asociación veciñal da rúa John Güel, que traballou cun grupo de xente durante meses en tarefas organizativas (facendo o deseño do proxecto, falando co distrito, buscando espazos, etc.), presentándose oficialmente en xaneiro do ano 2013.</p> <p>A sede do BdT está situado no edificio de Servizos Sociais, e as persoas participantes realizan intercambios de xeito autónomo, poñéndose de acordo por calquera das canles de comunicación existentes (email, plataforma <i>online</i>, <i>Whatsapp</i>). Neste sentido, a actividade principal é de intercambios individuais, xa que os grupais non funcionan como se esperaba. Con todo, realizan unha reunión colectiva ao ano en chave lúdica para encontrarse, fomentar as relacións entre as participantes e acoller ás novas socias e socios.</p>
Descrición da experiencia	<ul style="list-style-type: none"> – A boa relación e sintonía do equipo xestor. – Actividade bastante autónoma por parte dos participantes. – Empoderamento do grupo xestor: afirman que a experiencia de xestión fíxolles aprender novas habilidades, destrezas e coñecementos, valorándoo como unha actividade empoderadora.
Potencialidades	<ul style="list-style-type: none"> – Chegar á xente moza. – Conseguir un maior compromiso ou constancia na xestión.
Debilidades ou desafíos	

	<ul style="list-style-type: none">– Máis conexión con outras entidades do barrio, que o proxecto estea máis aberto á comunidade.
Aspectos socioeducativos destacables	<ul style="list-style-type: none">– Colaboración co proxecto radars (consiste nun programa de identificación e acompañamento de persoas maiores que viven soas).– Aprendizaxe que contribúe ao empoderamento: especialmente o manexo das redes sociais, os idiomas e a xestión de grupos.

BDT6_ Málaga ⁶⁵	
Descrición básica do territorio	Málaga é unha cidade de 571.026 habitantes situada no sur da Península, sendo a capital da provincia que leva o seu nome. Territorialmente está dividida en 11 distritos e destácase por contar cunha poboación multicultural, polo turismo, o bo clima e pola súa valiosa rede museística.
Ano de creación	2009
Promovido por	Trátase dunha rede de 8 BdT distribuídos en diferentes distritos de Málaga. Están xestionados por diferentes asociacións, contando co soporte do Concello.
Nº de socias/os	Depende de cada BdT, aproximadamente 1200 en toda Málaga. Algúns exemplos: o distrito centro conta con 250 participantes, o BdT de Miraflores con 190, o BdT de zona este 180 e o BdT de Churrana 115 persoas.
Tipoloxía	Asociativos
Cosmoloxía	Social
Datos básicos	<p>Oficina Distrito Centro--Federación Ágora R/ Dos Aceras 25, Centro Plaza Montaña Telf. 952 001 555/676 030 719 Email: bdtmalaga@gmail.com</p> <p>Oficina Churrana--AVV Arcusves R/ Torremolinos 28, Casa de la Cultura 1ª Planta Telf. 951 926 163 / 692 315 846 Email: bdtchurrana@gmail.com</p>
	<p>Oficina Bailén Miraflores--Asociación Arrabal AID R/ Martínez Maldonado 58, Junta Municipal de Distrito Bailén Miraflores. Telf. 952 300 500 Email: bancodeltiempo@arrabalempleo.org</p> <p>Oficina Teatinos--AVV Cortijo Alto Alameda R/ Quasimodo 21 Telf. 952 356 144 Email: bdt.teatinos@gmail.com</p>
Contacto	<p>Oficina Carretera de Cádiz--Asociación de Mujeres El Embrujo</p> <p>Oficina Ciudad Jardín--AVV Mangas Verdes R/ Monda 21 teléfono: 952 657 141</p>

⁶⁵Fontes: INE, <https://www.malaga.eu/la-ciudad/juntas-municipales-de-distrito/> e entrevista realizada aos equipos xestores.

	<p>R/ Federico García Lorca 10 Teléfono: 951 955 950 / 615 051 113 Email: bdtccmalaga@gmail.com</p> <p>Oficina Málaga Este (El Palo)--Asociación Así es Colombia ASIC R/ Bolivia 63, 1ª Planta. Oficina 3 Telf. 951 394 943 / 628 869 283 Email: b.d.t.zonaeste@gmail.com</p> <p>Oficina Cruz de Humilladero--Asociación Cívica para la Prevención R/ Virgen Del Perpetuo Socorro s/n, 3º planta Telf. 952 345 201 Email: bdtcd6@omaweb.org</p>	bdtciudadjardin@gmail.com
Características	<p>Trátase dunha rede de 8 BdT asociativos que se coordinan pero funcionan de xeito independente. Cada BdT ten o seu propio grupo xestor e características propias, aínda que realizan unha serie de actividades conxuntas ao longo do ano. Trátase de iniciativas de natureza asociativa que contan co respaldo do Concello, que colabora cunha partida orzamentaria anual e coa cesión de espazos nos diferentes equipamentos de proximidade da cidade (Centros Cívicos, Casa da Cultura, etc.).</p> <p>Os BdT dependen das diferentes asociacións que os promoveron, polo tanto un grupo de socias/os encárgase da xestión do mesmo. Aínda que cada BdT ten as súas propias dinámicas, con carácter xeral, as principais tarefas son:</p> <ul style="list-style-type: none"> – Atención ao público. – Organizar 'reunións de confianza': trátase de encontros mensuais que teñen por obxectivo que as persoas participantes se coñezan e establezan vínculos; un feito relacionado co aumento de intercambios. Ademais, tamén é un espazo para resolver posibles conflitos e propoñer ideas para mellorar a dinámica do BdT. – Reservar espazos para realizar actividades grupais. – Xestión de redes sociais e correo electrónico. – Medición e resolución de conflitos entre participantes. – Tarefas administrativas (rexistro de altas e baixas, actualización da plataforma, etc.). – Participación na rede de BdT de Málaga. – Organización de eventos e formacións. 	
Equipo Xestor		
Funcións e roles		

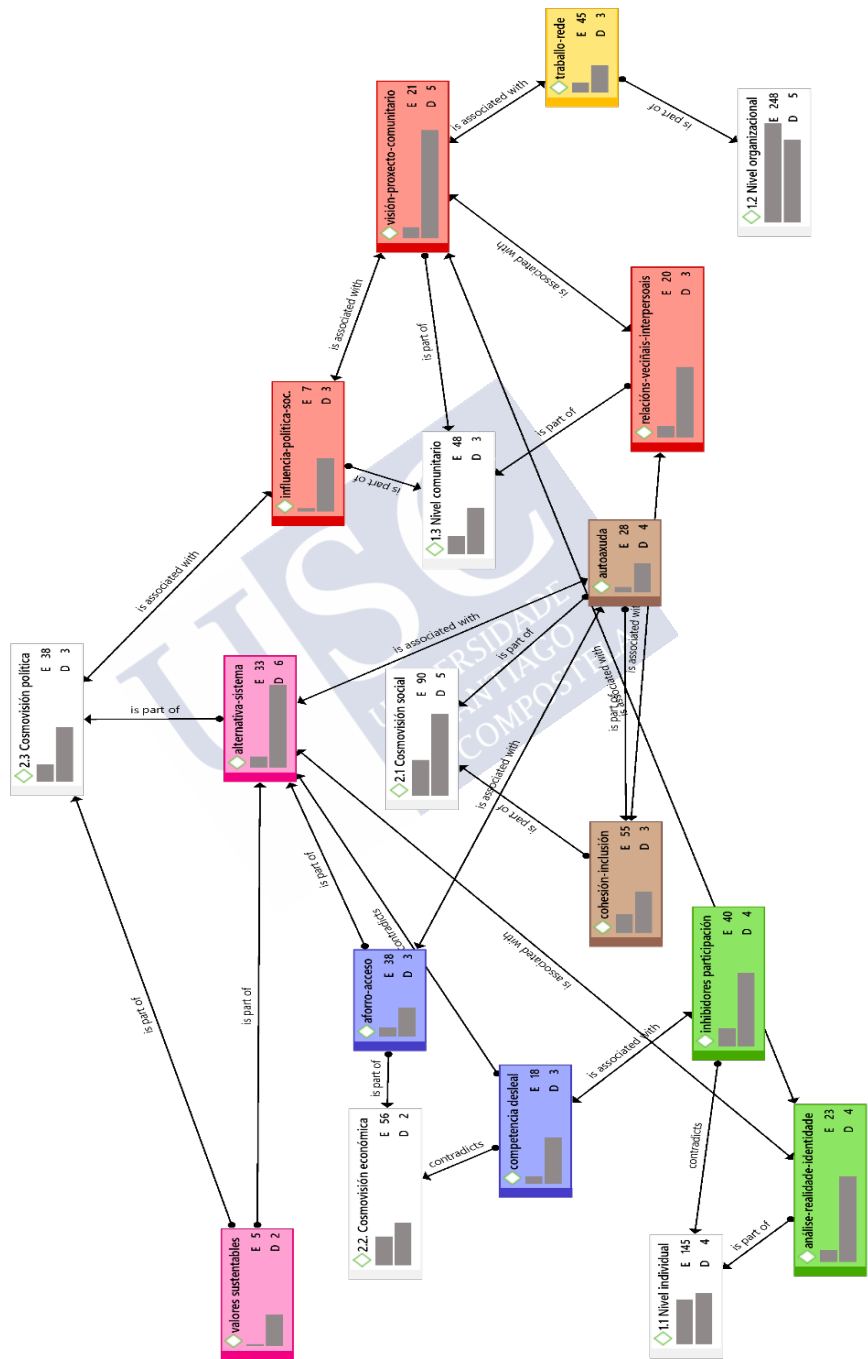
Servizos máis intercambiados	<ul style="list-style-type: none"> - Bricolaxe. - Servizos de benestar e coidado persoal (ioga, pilates, etc.). <p>A idea nace hai 10 anos a raíz dun plan anual con fondos europeos cos que se pon en marcha o primeiro BdT no distrito centro dirixido ás persoas que residían ou traballaban nesa zona da cidade. O financiamento asociado a este plan permitiu realizar unha gran campaña de difusión que promoveu o interese de persoas doutros distritos, polo que o Concello decidiu seguir mantendo o proxecto con fondos propios e ampliálo a outros barrios de Málaga.</p> <p>Actualmente, cada asociación promotora presenta un proxecto denominado 'Banco do Tempo' ao Concello e este apróbaa cunha partida orzamentaria e a cesión de espazos. Cómpre aclarar que as participantes dos BdT non teñen por que ser socios/as das entidades promotoras e que, habitualmente, non están implicadas en tarefas de xestión; é dicir, a súa participación consiste no intercambio individual ou grupal de servizos.</p> <p>Ademais, os 8 BdT forman unha rede onde se coordinan para realizar diferentes actividades:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Día do troco: O 20 de maio é o día institucional do troco en Málaga, aprobado no pleno do Concello a iniciativa dos BdT. Nesta xornada realízanse diferentes actividades de intercambio. - Asistencia na semana de participación e voluntariado de Málaga: neste evento existe un stand sobre os BdT e todas as iniciativas se organizan en quendas para visibilizar o proxecto e informar ás persoas interesadas. - A festa do aniversario: conmemórase o inicio dos BdT na cidade con actividades de encontro e obradoiros lúdicos. - Xornada formativa de outono: anualmente elixese unha temática relacionada cos BdT e organízanse conferencias e obradoiros para abordalo. Ten un carácter máis formal e técnico, polo que está dirixida especialmente aos equipos xestores. - Campañas de sensibilización e difusión do proxecto. - Intercambio de servizos entre diferentes BdT: os usuarios dun BdT poden cambiar horas con calquera iniciativa da rede.
Potencialidades	<ul style="list-style-type: none"> - Creación de oportunidades e inclusión social. - Crecemento emocional. - Poñer en valor capacidades e valores.

	<ul style="list-style-type: none">- Romper estigmas.- O apoio institucional.
	<ul style="list-style-type: none">- Dificultades de coordinación e implicación das participantes.- Falta de constancia.- A chegar á xente moza.
Debilidades ou desafíos	<ul style="list-style-type: none">- A capacidade de traballo en rede das 8 iniciativas.- A formación anual das persoas xestoras.- O fomento da inclusión social de persoas inmigrantes: Málaga conta cunha elevada porcentaxe de persoas inmigrantes; o BdT é un recurso de acollida e posta en valor da súa cultura, xa que poden ofrecer servizos relacionados coa súa orixe (propostas gastronómicas, idiomas, danzas, etc.). Ademais, é unha rede veciñal de utilidade para facer amizades e relacionarse socialmente.
Aspectos socioeducativos destacables	

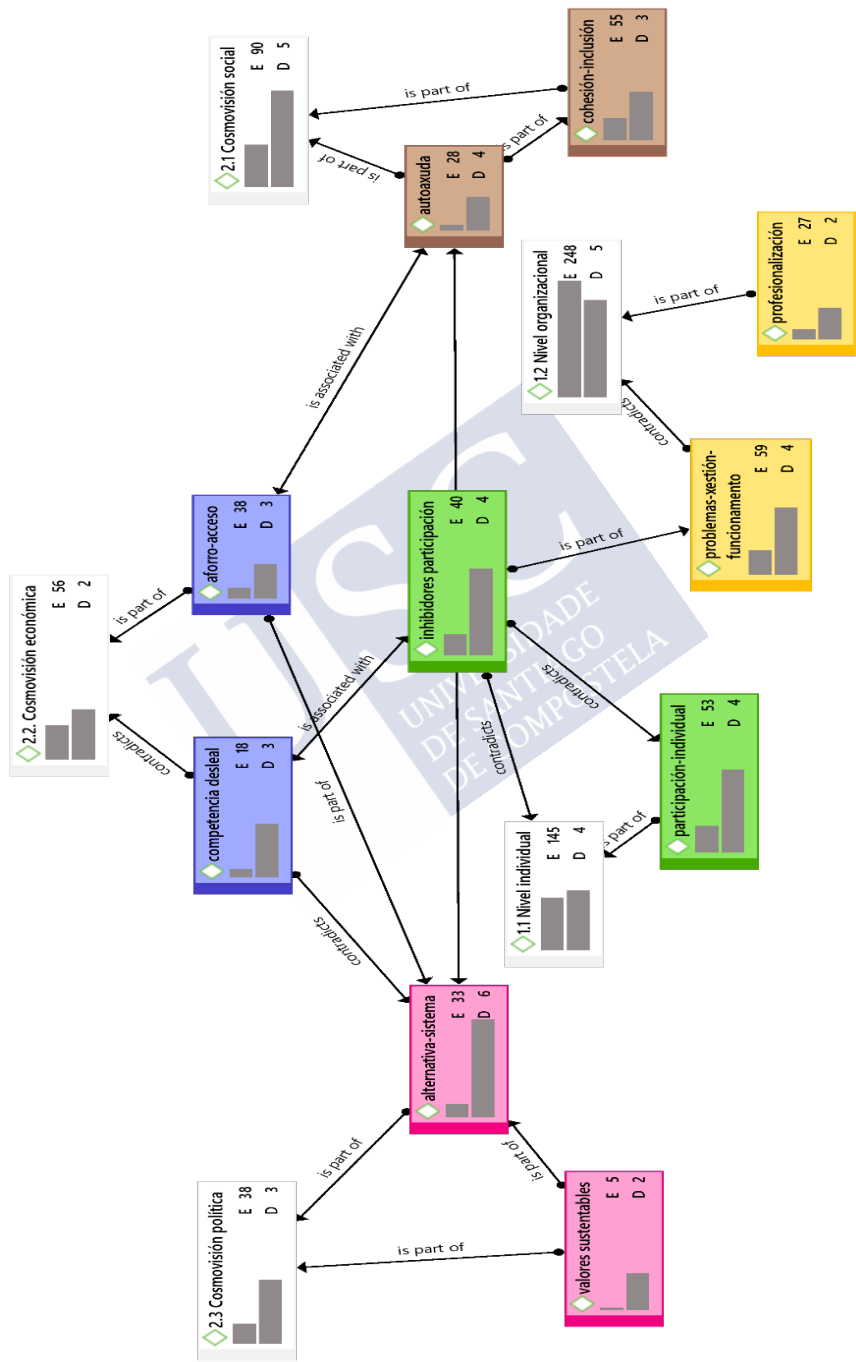
ANEXO 8

Rede semántica da cosmovisión política dos BdT

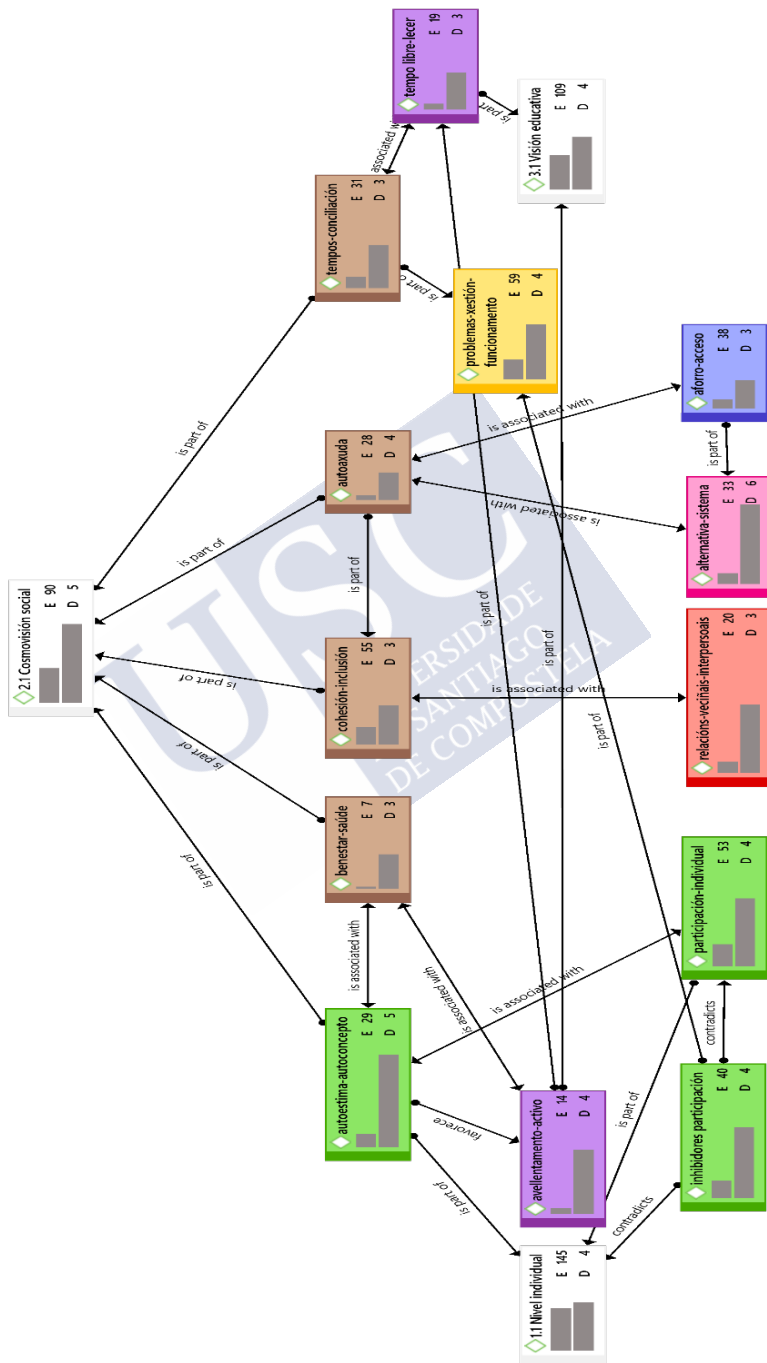
ANEXO 9

Rede semántica da cosmovisión económica dos BdT

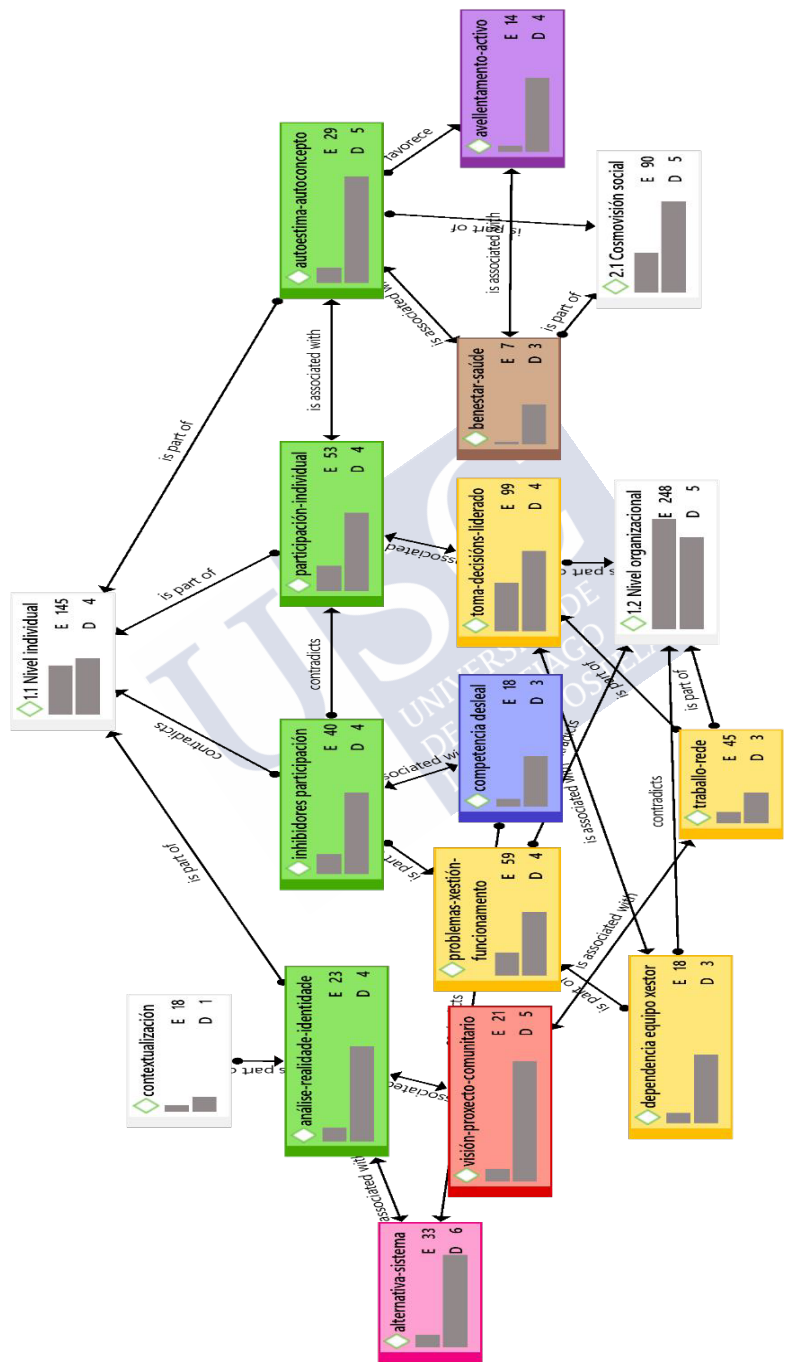
ANEXO 10

Rede semántica da cosmovisión social dos BdT

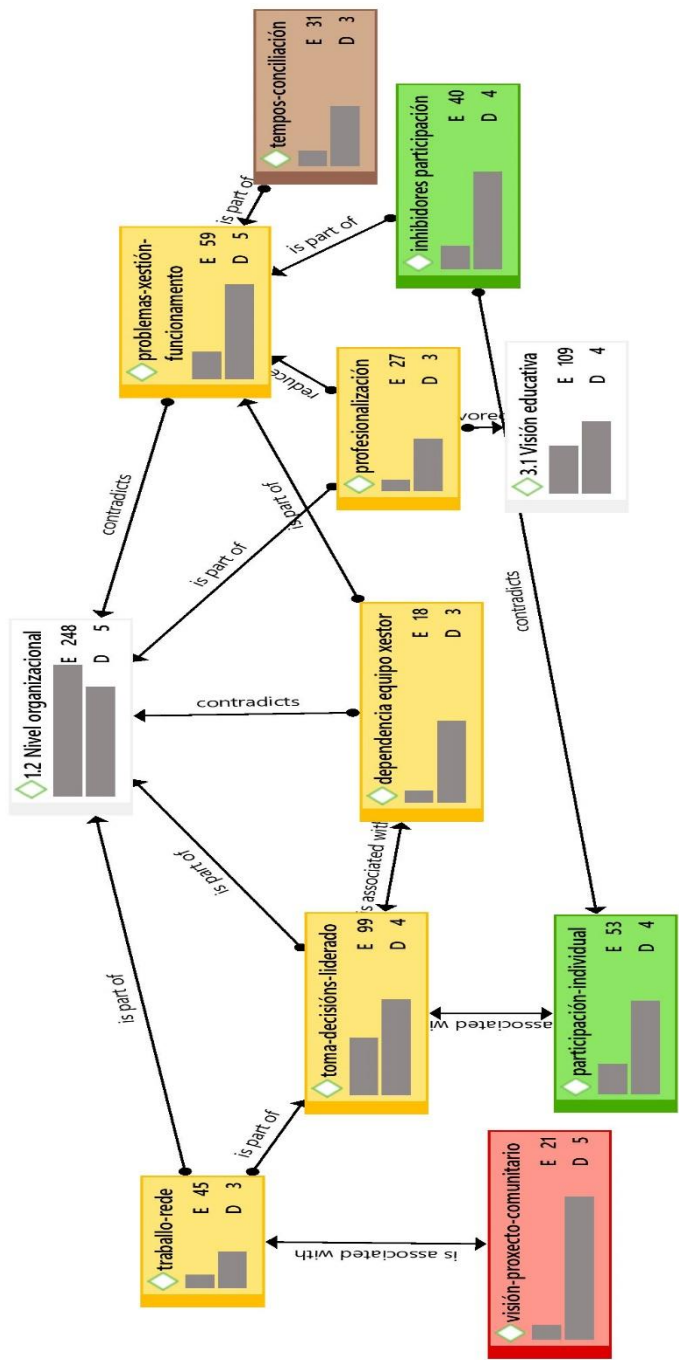
ANEXO 11

Rede semántica do nivel individual de empderamento dos BdT

ANEXO 12

Rede semántica do nivel organizacional de empderamento dos BdT

ANEXO 13

Rede semántica do nivel comunitario de empderamento dos BdT

